

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

**DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11.
YÜZYIL TÜRK DİLİ GRAMERİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN

Gökçen DURUKOĞLU

2020

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK DİLİ GRAMERİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Gökçen DURUKOĞLU

Jürimiz, 28 / 10 / 2020 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Ahmet BURAN
2. Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
3. Prof. Dr. M. Vefa NALBANT
4. Prof. Dr. Abdullah KÖK
5. Doç. Dr. Fatih ÖZEK

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/ / 2020 tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Murat SUNKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK DİLİ GRAMERİ

Gökçen DURUKOĞLU

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yeni Türk Dili Bilim Dalı

ELAZIĞ - 2020, Sayfa: XIV+515

Çalışmamız 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan, Türk dilinin ilk sözlüğü Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre 11. yüzyıl Türk dilinin gramerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmamız da belli bölümlere ayrılmıştır. Giriş bölümünde Kaşgarlı’nın eserinde izlediği yol ve eserinin yapısı açıklanmış ve bu yüzyılın Türk dünyası tanıtıldıktan sonra Kaşgarlı’ya göre Türk dilinin genel özellikleri sıralanmıştır.

İkinci bölüm Türk dilinin sesleri üzerinedir. Türkçenin bu yüzyılda sahip olduğu sesler ve ses değişimleri açıklanmıştır. Kaşgarlı Mahmut’un izah ettiği Türkçe ve Arapçanın seslerinin karşılaştırılmasından hareketle Türkçenin ses varlığı, ses değerleri ile birlikte ortaya konmuştur. Yüzyılın lehçelerinin hem birbirlerine göre hem de kendi içlerindeki diyalektlerine göre değişen sesler örneklendirilip açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm Türk dilinin yapısal özelliklerinin açıklandığı bir bölümdür. Özellikle Arapça ile Türkçenin bükümlü ve eklemeli sözcük yapılarının ve sözcük türetme özelliklerinin farklılıklarına vurgu yapılmıştır. Genelde 11. yüzyıl Türk dilinin özelde 11. yüzyıl Türk lehçelerinin sahip oldukları morfolojik unsurlar listelenmiştir.

Dördüncü bölümde Dîvân’daki cümle ve atasözlerinden hareketle Türk dilinin cümle düzeni açıklanmıştır. Sonrasında Kaşgarlı’nın kaydettiği ve 11. yüzyıl Türk dili

konusurlarının konuşma dillerinden derlediği atasözleri bir araya getirilmiştir. Sonuç bölümünde çalışmamızdan süzölmüş bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızda ortaya koyduğumuz her bilginin kaynağı Kaşgarlı Mahmut'un kendisi ve eseri olmuştur.

Anahtar sözcükler: Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki, 11. Yüzyıl, Türk Dili, Türk Lehçeleri.

ABSTRACT

Doctorate Thesis

11th CENTURY TURKISH LANGUAGE GRAMER ACCORDING TO DÎVÂNU
LUGÂTİ-TURK

Gökçen DURUKOĞLU

The University Of Fırat

The Institute of Social Science

The Department of New Turkish Language

ELAZIĞ - 2020, Pages: XIV+515

Our study aimed to reveal the grammar of the Turkish language in the 11th century, starting from the first dictionary of the Turkish language, Dîvânu Lugâtî't-Türk, written by Kaşgarlı Mahmut in the 11th century. For this purpose, our study is divided into certain sections. In the introduction part, the path followed by Kaşgarlı in his work and the structure of his work are explained and the general characteristics of the Turkish language according to Kaşgarlı are listed after the Turkish world of this century is introduced.

The second part is on the sounds of the Turkish language. The sounds and sound changes of Turkish in this century are explained. Based on the comparison of the sounds of Turkish and Arabic, explained by Kaşgarlı Mahmut, the sound presence of Turkish has been revealed together with its sound values. The voices varying both in relation to each other and according to the dialects of the century's dialects are exemplified and explained.

The third section is a section where the structural features of the Turkish language are explained. In particular, the differences between the twisted and additive word structures and word derivation features of Arabic and Turkish were emphasized. The morphological elements of the 11th century Turkish language in general and the 11th century Turkish dialects in particular are listed.

In the fourth chapter, the sentence order of the Turkish language is explained based on the sentences and proverbs in Dîvân. Afterwards, the proverbs recorded by Kaşgarlı and compiled from the spoken languages of 11th century Turkish speakers were brought together. In the conclusion part, information filtered from our study is given.

The source of all the information we have revealed in our study has been Kaşgarlı Mahmut himself and his work.

Keywords: Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Turki, 11th Century, Turkish Language, Turkish Dialects.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ	1
1. GİRİŞ	1
1.1. Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün Yapısı ve Kaşgarlı Mahmut'un Yöntemi	4
1.2. Kaşgarlı Mahmut'a Göre 11. Yüzyıl Türk Dünyası	24
1.3. Kaşgarlı Mahmut'a Göre Türk Dilinin Genel Özellikleri	29
İKİNCİ BÖLÜM: SES BİLGİSİ	36
2. DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TÜRK'E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN SESLERİ	36
2.1. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlüler	37
2.1.1. Uzatma (Med) ve Yumuşak Uzatma (Lîn) Harfleri	39
2.1.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması ..	40
2.1.2.1. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Uzun Ünlülerin Gösterilme Biçimleri	57
2.1.2.1.1. â, ē'nin Gösterilme Biçimi	58
2.1.2.1.2. ĩ, ī'nin Gösterilme Biçimi	60
2.1.2.1.3. ō, ȫ, ū, ū'nün Gösterilme Biçimi	61
2.1.3. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde İkincil Uzun Ünlüler	62
2.1.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Kapalı e	63
2.1.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Kalın Ünlüler - İnce Ünlüler	67
2.1.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Dar Ünlüler	74
2.1.7. 11. Yüzyılda Yuvarlak Ünlülerin - Düz Ünlülerin Lehçelere Göre Kullanımı	76
2.1.8. 11. Yüzyılda Geniş Ünlülerin - Dar Ünlülerin Lehçelere Göre Kullanımı ..	80
2.1.9. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları	82
2.1.10. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlü Düşmesi	84
2.1.11. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlülerde İkili Kullanımlar	88
2.1.11.1. a ~ ı Kullanımı	89
2.1.11.2. a ~ o Kullanımı	90
2.1.11.3. a ~ u Kullanımı	91

2.1.11.4. e ~ i Kullanımı	91
2.1.11.5. e ~ ö Kullanımı	93
2.1.11.6. e ~ ü Kullanımı	93
2.1.11.7. ı ~ i Kullanımı	93
2.1.11.8. ı ~ u Kullanımı	93
2.1.11.9. i ~ ü Kullanımı	95
2.1.11.10. o ~ ı Kullanımı	96
2.1.11.11. o ~ ö Kullanımı	96
2.1.11.12. Uzunluk ~ Kısalık Kullanımı	96
2.1.11.13. İki Harekeliler	97
2.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzler	102
2.2.1. Tâlî (İkincil) Ünsüzler	108
2.2.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Akıcı Ünsüzler	140
2.2.3. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Sert Ünsüzler	142
2.2.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüz Uyumu	143
2.2.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde İkiz Ünsüzlü - Şeddeli - Muzâaf Sözcükler (- dt- > -tt- Benzeşmesi)	148
2.2.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüz Düşmesi	150
2.2.7. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Pekiştirme Ünsüzleri	160
2.2.8. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Metatez (Göçüşme)	161
2.2.9. Dîvânü Lugâtî't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzlerdeki Ses Değişmeleri	164
2.2.9.1. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde b ~ m Kullanımı	164
2.2.9.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde b ~ p Kullanımı	169
2.2.9.3. 11 Yüzyıl Türk Lehçelerinde b / p ~ w ~ v Kullanımı	169
2.2.9.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ ş Kullanımı	172
2.2.9.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ z̧ ~ ş Kullanımı	173
2.2.9.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ z Kullanımı	173
2.2.9.7. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde d ~ y ~ z Kullanımı	174
2.2.9.8. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde d ~ r Kullanımı	182
2.2.9.9. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Sözcük Başında g Kullanımı	182
2.2.9.10. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ k Kullanımı	183

2.2.9.11. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ ɣ Kullanımı	184
2.2.9.12. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ ʃ Kullanımı	184
2.2.9.13. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ w ~ v Kullanımı	185
2.2.9.14. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ y Kullanımı	188
2.2.9.15. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde h'nin Kullanımı	188
2.2.9.16. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde k ~ ʧ Kullanımı	196
2.2.9.17 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ʧ > k Değişimi	197
2.2.9.18. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n ~ l Kullanımı	197
2.2.9.19. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n ~ ɳ Kullanımı	200
2.2.9.20. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n / ɳ ~ m Kullanımı	200
2.2.9.21. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r ~ l Kullanımı	201
2.2.9.22. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r ~ z Kullanımı	202
2.2.9.23. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde s ~ ʃ Kullanımı	206
2.2.9.24. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde s ~ z Kullanımı	208
2.2.9.25. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde t ~ d Kullanımı	211
2.2.9.26. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde v ~ w Kullanımı	217
2.2.9.27. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde y ~ c ~ Ø Kullanımı	221
2.2.9.28. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ny ~ y ~ n Kullanımı	230
2.2.9.29. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde z ~ ʒ Kullanımı	238
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BİÇİM BİLGİSİ	240
3. DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE TÜRK DİLİNİN YAPISI	240
3.1. İsimler	242
3.1.1. Durum Ekleri	242
3.1.1.1. Yalın Durum	242
3.1.1.2. Yükleme Durumu	243
3.1.1.3. Yönelme Durumu	246
3.1.1.4. Bulunma Durumu	251
3.1.1.5. Ayrılma Durumu	253
3.1.1.6. Vasıta Durumu	256
3.1.1.7. Eşitlik Durumu	258
3.1.1.8. Yön Gösterme Durumu	263

3.1.2. İlgi Eki	265
3.1.3. İyelik Ekleri	267
3.1.4. İsimlerde Çokluk	277
3.1.5. İsimlerde Olumsuzluk	283
3.1.6. İsimlerde Soru	287
3.1.7. İsimlerde Küçültme	288
3.1.8. İsimlerde Aitlik	290
3.1.9. İsimlerde Pekiştirme	290
3.1.10. İsim Tamlamaları	292
3.1.11. İkilemeler	298
3.1.12. Yansıma Sözcükler (Taklidî Kelimeler)	302
3.1.13. Topluluk İsimleri	305
3.2. Zamirler	306
3.2.1. Kişi Zamirleri	307
3.2.2. İşaret Zamirleri	312
3.2.3. Belgisiz Zamirler	313
3.2.4. Soru Zamirleri	313
3.2.5. İlgi Zamiri	314
3.3. Fiiller	314
3.3.1. Dîvânü Lugâtî't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Fiil Çekimi	314
3.3.1.1. Geçmiş Zaman Çekimi	314
3.3.1.2. Geniş Zaman Çekimi	320
3.3.1.3. Gelecek Zaman Çekimi	328
3.3.1.4. Şimdiki Zaman Çekimi	329
3.3.1.5. Emir Çekimi	330
3.3.1.6. Gerekliklik Çekimi	336
3.3.1.7. Şart Çekimi	336
3.3.2. Fiillerde Olumsuzluk	339
3.3.3. Fiillerde Soru	342
3.3.4. Fiillerde Pekiştirme	343
3.3.5. Bildirme	344
3.3.6. Fiil Çatıları	347

3.3.6.1. Özne İle İlgilerine Göre Fiil Çatıları	347
3.3.6.1.1. Etken Fiil	347
3.3.6.1.2. Edilgen Fiil / Meçhul Fiil	348
3.3.6.1.3. İşteş Fiil	350
3.3.6.1.4. Dönüştü Fiil	353
3.3.6.2. Nesne İle İlgilerine Göre Fiil Çatıları	355
3.3.6.2.1. Geçişli - Geçişsiz Fiil	355
3.3.6.2.2. Ettirgen - Oldurgan Fiil	357
3.3.7. Fiilimsiler	362
3.3.7.1. İsimfiiller	362
3.3.7.1.1. -mAk Eki	363
3.3.7.1.2. -Ig Eki	365
3.3.7.2. Kalıcı İsimler	367
3.3.7.3. Sıfatfiiller	369
3.3.7.3.1. -kUçI / -DAçI Ekleri	371
3.3.7.3.2. -GAn Eki	375
3.3.7.3.3. -IgsAk / -IgsA / -sA / -sAk Ekleri	379
3.3.7.3.4. -gUIUk / -IgIIk / -IgsAk Ekleri	385
3.3.7.3.5. -IgII Eki	387
3.3.7.4. Zarffiiller	389
3.3.7.4.1. -A Eki	389
3.3.7.4.2. -gAlI Eki	390
3.3.7.4.3. -gInçA Eki	391
3.3.7.4.4. -ken / erken Eki	391
3.3.7.4.5. -(I)p / -(U)p Eki	392
3.3.7.4.6. -(X)pAn Eki	393
3.3.7.4.7. -U Eki	394
3.4. Dîvânü Lugâtî't-Türk'e Göre Türkçede Sözcük Türetme	395
3.4.1. Kaşgarlı Mahmut'a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)	398
3.4.2. Türemiş İsimler	408
3.4.3. Türemiş Fiiller	411

3.4.4. İsimden İsim Yapım Ekleri	413
3.4.4.1. +çI+	413
3.4.4.2. +çII+	414
3.4.4.3. +dAş+	415
3.4.4.4. +IIK+ (+IIk, +IIğ, +IIk, +IIg)	415
3.4.4.5. +IIkIn+ / +IUkUn+	420
3.4.4.6. +sIg+	421
3.4.5. İsimden Fiil Yapım Ekleri	421
3.4.5.1. +A-	421
3.4.5.2. +Ad-tI	422
3.4.5.3. +IA-dI	423
3.4.5.4. +IA-n	426
3.4.5.5. +IA-ş-tI	427
3.4.5.6. +IA-t	428
3.4.5.7. +(A)r	429
3.4.5.8. +sI-	429
3.4.6. Fiilden İsim Yapım Ekleri	429
3.4.6.1. -gU / -AsI	429
3.4.6.2. -(X)k	432
3.4.6.3. -mIş	433
3.4.6.4. -ndI	435
3.4.7. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	436
3.4.7.1. -A / -I / -UmsIn	436
3.4.7.2. -z	438
3.5. Edatlar ve Bağlaçlar	439
3.6. Ünlemler	447

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SÖZ DİZİMİ 449

4. DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE SÖZ DİZİMİ 449

4.1. Yüklem Türevi Göre Cümleler 449

4.1.1. Fiil Cümleleri 449

4.1.2. İsim Cümleleri	450
4.2. Yüklem Yeri Göre Cümleler	452
4.2.1. Kurallı (Düz) Cümleler	452
4.2.2. Devrik Cümleler	453
4.2.3. Eksilti Cümleler	454
4.3. Anlam Özelliklerine Göre Cümleler	456
4.3.1. Olumlu Cümleler	456
4.3.2. Olumsuz Cümleler	457
4.3.3. Soru Cümleleri	460
4.3.4. Emir Cümleleri	462
4.4. Yapılarına Göre Cümleler	463
4.4.1. Basit Cümleler	463
4.4.2. Birleşik Cümleler	464
4.4.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler	464
4.4.2.2. Girişik Birleşik Cümleler	467
4.4.2.3. Ki'li Birleşik Cümleler	469
4.4.2.4. İç İç Birleşik Cümleler	469
4.4.3. Sıralı Cümleler	470
BEŞİNCİ BÖLÜM: ATASÖZLERİ	473
5. DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE ATASÖZLERİ	473
ALTINCI BÖLÜM: SONUÇ	502
6. SONUÇ	502
YEDİNCİ BÖLÜM: KAYNAKÇA	508
7. KAYNAKÇA	508
ÖZGEÇMİŞ	514

ÖN SÖZ

Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki'nin kayıp kitap olduğunu duyduğum ilk andan beri, bütün Türklük bilimciler gibi, benim de en büyük hayallerimden birisiydi, onu bulabilmek. Hatta bunun için dua bile ederdim. Birgün hocam, Türk diline bakış açımı değiştiren insan, Prof. Dr. Ahmet BURAN ile bu konu üzerine konuşuyorduk. Cewahir üzerine hayallerimi dillendirince “Neden biz yazmayalım, Cewahir’i?” dedi ve bu çalışma için takvimler işlemeye başladı.

Kaşgarlı Mahmut, Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki'yi yazmış mıdır, yazdı ise bugün dünya üzerinde nerededir, gibi sorular sanırım cevapsız kalmaya devam edecekler. Belki de Cewahir’i yazma işi Kaşgarlı’nın zihninde bir tasarı olarak kalmıştır ve Cewahir asla hayat bulmamıştır; ancak şurası kesin ki Kaşgarlı, arkasında en değerli miras ve armağan olarak Dîvânu Lugâti't-Türk gibi bir mucizeyi bırakmıştır, 11. yüzyıldan bugüne.

Her iki eserini yazmak amacı ile derlemeler yapmak için yola çıkan yazarımız, Dîvânu Lugâti't-Türk’ü yazmış ve 11. yüzyıl Türk dünyasını her anlamda kayıt altına almıştır. Öyle bir eser ortaya koymuştur ki bu eser, belki de tasarı halinde kalan diğer eserinin de bir anlamda habercisi olmuştur. Şurası su götürmez bir gerçektir ki Dîvânu Lugâti't-Türk, sadece bir sözlük değil; içindeki gramer bilgileri ile aynı zamanda bir dilbilgisi kitabıdır.

Kaşgarlı Mahmut, bazen doğrudan 11. yüzyıl Türk lehçelerinin gramer bilgilerine dair açıklamalarda bulunmuş çoğu zaman da dolaylı olarak 11. yüzyılın Türkçesine dair bazı ipuçlarını sezdirmeyi denemiştir. İşte bizim yaptığımız, onun doğrudan verdiği bilgiler ile birlikte şifrelerini hissettirdiği bilgileri bir araya getirerek Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki'yi ortaya koymaya çalışmak oldu. Çalışmamız elbette Cewahir’in kendisi olamaz; ancak Kaşgarlı’nın yolundan hareketle gelebildiğimiz noktada ve onun yönlendirmeleri ışığında Dîvânu Lugâti't-Türk’ü süzerek özel anlamda Kaşgarlı’nın Cewahir’ini, genel anlamda ise 11. yüzyıl Türk dili grameri kitabını yazmaya çalıştık.

Bu süreçte öncelikle, her zaman desteğini hissettiğim, bilgi ve ilgisini benden esirgemeyen değerli hocam, Prof. Dr. Ercan ALKAYA’ya sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Saygı değer hocalarım Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER’e, Doç. Dr. Fatih ÖZEK’e, Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN’a, Dr. Öğr. Üyesi Çimen ÖZÇAM’a, Doç. Dr.

Mehmet ÖZEREN’e, Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM’a göstermiş oldukları yakınlık için müteşekkirim.

Sevgili arkadaşlarım, kardeşlerim Okt. Cemile UZUN, Arş. Gör. Yelda ERAYDIN, Arş. Gör. Murat AKA ve Dr. Bilgit SAĞLAM, iyi ki varsınız...

“Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten hareketle kayıp kitap üzerine çalışmayı planlıyoruz.” dediğimde “Sonucu merakla bekliyorum, heyecan verici.” diyerek beni teşvik eden sayın hocam Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN, desteğiniz ve ilginiz için ne kadar teşekkür etsem az kalacaktır.

Hayatımın her aşamasında, attığım her adımda, üzüntümde, sevincimde yanımda olduğunu bildiğim sevgili arkadaşım, eşim Salim DURUKOĞLU, teşekkürler. Sevgili Ece Begüm ve Efe Kağan, hep var olun...

İnsanın yapmak istedikleri şüphesiz yapabildiklerinin çok çok üstündedir. Çalışma süresince iyi, nitelikli bir çalışma yapma isteği sürekli hissettiğim duygu idi. Bu bağlamda bu çalışmanın eksiklikleri bana, değeri ve güzellikleri başta Kaşgarlı Mahmut olmak üzere bütün Türklük bilimi araştırmacılarına aittir. Kaşgarlı’nın şahsında onları saygı ve rahmetle anıyorum.

A. von GABAİN, “Eski Türkçenin Grameri” başlıklı eserinin ön sözünde hocası Wilhelm Bang KAUP için “Ondan aldıklarımla kendi bulup çıkardıklarımın hangileri olduklarını birbirinden ayıramıyorum.” der. Bu ön sözü yazdığım şu anda ben de bu çalışmada söylenenlerin hangisi bana hangileri sayın danışman hocama ait kestiremiyorum. Türk diline bakış açımı değiştiren, bu alanda bana ufuk açan, cesaretle ilerlememi öğütleyen, kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN, sonsuz sevgi ve saygılarımla teşekkür ederim.

Malatya - 2020

BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ

1. GİRİŞ

“*Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri*” başlıklı çalışmamızın konusu, Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te açıkça bildirdiği ve bazen de hissettirdiği dil bilgisi konuları ve ipuçlarından hareketle özelde 11. yüzyılda var olan bütün Türk lehçeleri hakkında, genelde 11. yüzyıl Türkçesi hakkında bir gramer kitabı ortaya koyabilmektir. Bir nevi, Kaşgarlı’nın, yazdığı veya yazmayı tasarladığı *Kitābu Cewāhiri’n-Naḥwi fi-Lugāt’it-Türki* (Türk Lehçelerinde Gramer Mücevherleri Kitabı) adlı eserini şekillendirebilme düşüncesi, asıl çıkış noktamızdır.

Kitābu Cewāhiri’n-Naḥwi fi-Lugāt’it-Türki yazılmış mıdır, yazıldı ise bugün dünya üzerinde nerededir, gibi sorular cevapsız olmakla birlikte şurası bir gerçek ki *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bu kitaba dair, bu kitaba ait, oldukça fazla somut veriler mevcut. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ün giriş bölümünde aklında bir gramer kitabı yazmak gibi bir düşüncenin varlığına işaret eden Kaşgarlı Mahmut, elimizde olan tek eserine serpiştirilmiş gramer konularının, aslında diğer eserine ait olduğunun bilgisini de verir:

“Fiilin gösterdiği işe maruz kalanı ifade eden mef’ul¹ (edilgen fiillerin partisipleri) de zikredilmedi. Ancak ölçünün geçerli olduğunu göstermek ve halk arasındaki varyantların durumunu anlatmak için delil olacağı zaman çıkarılmayıp zikredildi. Çokluk, teklik, tafdil (sıfatların üstünlük derecesi), tasgir (küçültme) ve gramerdeki diğer baplar da zikredilmedi. Çünkü biz bu konulara başka bir kitap ayırdık ve adını *Kitābu Cewāhiri’n-Naḥwi fi-Lugāt’it-Türki* (Türk Lehçelerinde Gramer Mücevherleri Kitabı) koyduk. Orada bu gramer meseleleri üzerinde inşallah (a.c.) durulacaktır.” (18)

Kabul görecektir ki Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* için Türklerin ülkelerini ve bozkırlarını dolaşırken sadece söz varlığı derlemeleri yapmakla yetinmiş olamaz. Daha yola çıkarken aklında, aynı zamanda 11. yüzyıl Türk diline dair özelde sözlük genelde bir Türklük bilimi ansiklopedisi olan *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ün yanı sıra, bir de gramer kitabı yazmak fikri vardır. Bu durumun en büyük delili *Dîvânu Lugâti’t-*

¹ Kaşgarlı, burada **mef’ul** terimi yerine **mewşuf** terimini kullanmıştır.

Türk'ün kendisi ve yazılış amacıdır. Araplara Türkçe öğretmek amacı ile yola çıkan Kaşgarlı Mahmut, bu amaca ulaşabilmenin iki basamağı olduğunun farkındadır. Birinci basamak, dilin söz varlığını ortaya koyabilmek ki Dîvânu Lugâti't-Türk'ün kendisidir; ikinci basamak, dilin dilbilgisi kurallarını ortaya koyabilmek ki bu da Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki'nin kendisidir.

Dîvân'ın belli bölümlerine serpiştirilmiş mücevher değerindeki gramer bilgileri, lehçesel düzeydeki açıklamalar, karşılaştırmalar Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk için hazırlık yaptığı yıllarda, aynı zamanda Cevahir kitabı için de bir hazırlığın yapıldığının göstergesidir. Yani Kaşgarlı Mahmut, yola her iki kitabın düşüncesi ile çıkmış, her iki kitap için derlemeler yapmıştır; çünkü amacı, Araplara Türkçe öğretebilmektir.

Çalışmamızın asıl kaynağı Kaşgarlı Mahmut ve Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 1990 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yapılan tıpkıbasımını baştan sona okuyarak Kaşgarlı'nın hangi kelimeyi nasıl yazdığı tarafımızca tek tek incelenmiştir. Bu yaklaşım özellikle çalışmamızın *Ses Bilgisi* bölümünde bize yeni keşifler sunmuştur.

Dîvân'ın kendisi üzerinde yaptığımız okumalar, Kaşgarlı'nın dil alanındaki yetkinliğini bizlere göstermesi açısından oldukça verimli olmuştur. Hem Türkçenin inceliklerini hem de hedef kitle Arapların dilinin inceliklerini çok iyi bilen ve her iki dili zaman zaman karşılaştırarak açıklamalarda bulunan Kaşgarlı Mahmut, Türkçede var olan ancak Arapçada olmayan; aynı zamanda Türkçede olmayan ancak Arapçada olan seslerin açıklaması üzerine Dîvân'ın giriş bölümünde doyurucu bilgiler vermiştir. Özellikle Arapçada bulunmayan Türkçenin aslî sesleri için Arap alfabesine eklenen yeni işaretler söz konusu olduğunda bu işaretlerin nasıl telaffuz edileceğine dair yaptığı açıklamalar hayranlık uyandıracak derecededir.

11. yüzyılda, Türkçeleştirilmiş Arap alfabesini kullanan Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bir diğer yazılma amacına da ulaşmıştır. Türk dilinin inceliklerini, şifrelerini, zenginliğini ortaya koyarak ne kadar matematiksel bir dil olduğunu, kurallarının sağlamlığına vurgu yaparak izah etmiş ve Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmut, eserinin giriş bölümünde hedef kitle Araplar için sadece Türkçenin ses zenginliğini değil, aynı zamanda ek - kök ilişkileri gibi yapısal şifrelerini

de izah etmiş, sözlükte izlediği yolu, eserine neleri alıp neleri bıraktığını anlatmakla birlikte 11. yüzyıl Türk dünyasına dair tanıtıcı bilgiler de paylaşmıştır.

11. yüzyıl Türk lehçeleri hakkında da hedef kitle için açıklayıcı bilgiler verirken özellikle bu yüzyılın Türk lehçeleri arasında ciddi farklılıklar olmadığını; var olan farklılıkların ise bazı seslerin değişmesi veya düşürülmesi şeklinde açığa çıktığını belirtmeden geçmez. Böylece bu yüzyılda, Türk dilinin Orhun - Uygur kolundan devam ettiği gerçeğine işaret etmiş olur.

Eserine esirgeyen, bağışlayan Tanrı'nın adı ile başlayan Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü sadece bir sözlük formatında yazmamıştır. Aynı zamanda madde başı yaptığı her bir sözcüğü, özellikle fiilleri, örnek cümlelerle, kullanımda olan atasözleri ile veya lehçelere ait şiir parçaları ile somutlaştırarak Türk dilinin ilk uygulamalı, yabancılara Türkçe öğretimi kitabını da yazmıştır.

Çalışmamızda asıl kaynağın Kaşgarlı Mahmut ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kendisi olduğunu belirtmiştik. Bunun yanı sıra *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tıpkıbasımındaki Arapça kısımların anlamlandırılması ve anlaşılmasında Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin* (2015) başlıklı esere başvurulmuş; zaman zaman *Dîvânu Lugâti't-Türk* üzerine yapılan diğer çalışmalarla da karşılaştırmalar yapılarak sonuca ulaşılmıştır. *Dîvân*'dan alınan örnek ve açıklamaların yanında, parantez içinde, alıntıların *Dîvân*'daki sayfa numaraları verilmiştir.

Çalışmamızın *Ses Bilgisi* bölümünde, Kaşgarlı'nın işaret ettiği lehçesel düzeyde farklılıkların önemli göstergeleri olan ses değişimleri ve düşürülmeleri gibi olaylara yer verilmeden önce 11. yüzyılda Türk dilinin sahip olduğu sesler ve bu seslerin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Arap alfabesi ile nasıl gösterildikleri üzerinde durulmuştur. Ardından 11. yüzyıl Türkçesi, *Ünlüler* ve *Ünsüzler* ana başlıkları altında farklı başlıklarla, sahip olduğu sesler ve *Dîvân*'daki örnek kullanımlarla Kaşgarlı'nın gözünden açıklanmıştır. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki Kaşgarlı Mahmut, eserinde hep genel kuralı vermekten yana tavır takınmış, genel kuraldan sapmalara da işaret etmiştir. Genel kuralı verdikten sonra da *Dîvân*'dan yararlanacak kişilerin, verilmeyenleri de çıkarabileceklerine vurgu yapmıştır.

Biçim Bilgisi bölümünde ise Kaşgarlı'dan yola çıkılarak 11 yüzyıl Türk lehçeleri arasındaki az sayıdaki biçim farklılıklarının yanı sıra genel anlamda Türk dilinin biçim özellikleri ortaya konmuştur. Özellikle Kaşgarlı Mahmut'un ağzından Türk dilinin yapısal özellikleri öne çıkarılmış, Arapça ile karşılaştırılan Türkçenin değişmez yapı özellikleri belirtilmiştir. Kaşgarlı'nın Türkçede kelime türetmenin nasıl yapıldığına dair yaptığı açıklamalar, başlangıçta bağımsız birer sözlüksel birim olan sözcüklerin gramerleşme serüvenleri de bu bölümde Türkçenin dil özellikleri ile ilişkilendirilerek verilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Söz Dizimi bölümünde, özellikle Dîvân'da madde başı yapılan sözcüklerin içerisinde kullanıldıkları cümlelerden ve derlenen atasözlerinden yola çıkılarak Türkçenin söz dizimi üzerine bir gruplandırma yapılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Atasözleri bölümünde Dîvân'da geçen atasözleri, Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin* (2015) başlıklı eserdeki açıklamaları ile birlikte verilmiştir.

Sonuç bölümünde de Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te, genelde 11. yüzyıl Türkçesi için özelde 11. yüzyıl Türk lehçeleri için bazen açıkça verdiği bazen de hissettirdiği gerçeklerden elde ettiğimiz çıkarımlar, maddelendirilmiştir.

1.1. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Yapısı ve Kaşgarlı Mahmut'un Yöntemi

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı'nın adıyla ve O'nun yardımıyla eserine başlayan Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'ın giriş bölümünde, eserini yazma gerekçelerini açıkladıktan sonra hazırlık aşamasında neler yaptığını, eserine hangi adı verdiğini ve eserini Abbasi halifesi Ebilkâsım Abdullah bin Muhammed, el-Muktedî bi-Emrillah'a sunduğunu belirtir:

“Esirgeyen, Bağışlayan Tanrı'nın Adıyla - Ve O'nun Yardımıyla-

Çok erdemli, güzel eylemli Allah'a hamd olsun! En sağlıklıların hasta, en doğru konuşanın kekre olduğu bir zamanda (Kur'an'ı) indirerek bildirmek ve açıklamak üzere Muhammed'e Cebrail'i O gönderdi. Onda açıklanmıştır haram ve helal. Odur yolu

gösterecek kılavuz ve meş'al. Allah'ın duası, tertemiz olan ve bütün hayırları kendilerinde toplayan peygamber ve sülâlesinin üzerine olsun; selâmet içinde olsunlar!

Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki:

Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu, devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzre; onları kuvvetlendirdi hak üzre; aziz kıldı onlara yaşananları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar. Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittim ki: Onlar peygamber efendimize dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a.) kıyamet gününün şartlarını, âhir zamanın fitnelerini, Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: *Te'allemu lisane't-turki fe-inne lehum mulken tuwalen* (Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır.). Bu rivayet. *tuwal* (çok uzun) kelimesindeki *tı* harfinin ötreli şekli iledir. Bu hadis doğru ise –sorumluluğu râvilere aittir- Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse, aklın gereği budur. Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim. Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah'ın yardımına sığınıp kitabımı Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk lehçelerinin Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedî bir hazine olsun diye.

Mukaddes hazreti peygamber ve imamların, Hâşimî ve Abbâsîlerin soyundan; efendimiz, velinimetimiz; müminlerin emîri, âlemlerin rabbinin halifesi Ebilkâsım Abdullah bin Muhammed, el-Muktedî bi-Emrillâh'a ihtiramla! Allah halifenin ömrünü, daimî ve uzun bir izzet, bahtiyar ve huzurlu bir yaşayış içinde uzatsın! Yüceliğin en geniş alanlarına yayarak saltanatının temellerini, izzet içinde sabit kılsın! Elinin cömertliği sayesinde

insanlara sağladığı esenliğin lutfuyla, yıldız zamanının talihıyla, okun on ikiden vuran gidişle, zaferin yüceliğiyle birleşmiş dostlarla, kahrın zilletiyle perişan olmuş düşmanlarla, rehberliğinin derecesini yüceltsin! Allah onun gölgesini, güzelliğini, kudretini, faziletini, celalini Müslümanların üstünden eksik etmesin!” (2-3)

Bu girişten sonra Kaşgarlı Mahmut, eserinin yapısına dair açıklamalarda bulunur. Aynı zamanda eserinin bölümlerinin adlarını Arapça terimlerden almasının gerekçesi olarak da hedef kitlenin bunları bilmesini gösterir. Çalışmasını bir bütün olarak ortaya koyabilmenin uzun yıllarını aldığını belirten Kaşgarlı Mahmut, eserinin sekiz kitaplık bir çalışma olduğunu da bildirir:

“Kitabı sözlük harfleri sırasına göre düzenledim. Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki noktaları açıklansın diye hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle süsledim. Her söz yerli yerine otursun, yanlış olanlar bilinsin, kelimeleri arayanlar konuldukları yerde onları bulsunlar, isteyenler belirlendikleri yerde onları görsünler diye yıllarca eziyet çektim. Bu dilin tamamını sekiz kitapta topladım. Bunlardan birincisi hemze kitabıdır. Yüce Allah’ın yazılışıyla (başlamanın) uğurlu olacağını düşünerek onu öne aldık. İkincisi sâlim kitabı. Üçüncüsü muzâaf kitabı. Dördüncüsü misal kitabı. Beşincisi üçler kitabı. Altıncısı dörtler kitabı. Yedincisi gunne kitabı. Sekizincisi iki sâkin (sükûnlu) harfin toplandığı kitap. Bu kitaplardan her birini, derecelerine göre sıralanmış baplar hâlinde, yani birincileri birinci olarak, isimler ve fiiller şeklinde iki kısma ayırdım. İsimleri fiillerden önce aldım; sonra fiillere geçtim. Bu kitapların ve bapların adlarını Arapça terimlerden ödünç aldım; çünkü insanlar bunları biliyorlar. İçimde, kitabımı Halil’in Kitâbu’l-Ayn’ında olduğu gibi, kullanılmakta olan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte olacak şekilde hazırlamak arzusu çoştı ki Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstereyim. Bu yol daha kapsamlı olurdu; ne var ki benim kurduğum yapı daha doğrudur. Çünkü bunu kullanmak daha kolaydır ve insanlar da buna rağbet eder. Bundan dolayı, özetlemek gayesiyle, kullanımda olanları tespit ettim; kullanılmayanları da bıraktım. Aşağıda, Türkçedeki durumları bilinsin diye kullanımda olan ve olmayan kelimelere örnek verilmiştir:

arık: nehir (kullanılmakta)

akur: ahır (kullanılmakta)

kâr: kar (kullanılmakta)

kara: siyah (kullanılmakta)

raka: __ (kullanılmıyor)

rāk: karşılaştırma eki (kullanılmakta)

azuk: yiyecek (kullanılmakta)

akuz: __ (kullanılmıyor)

kozi: kuzu (kullanılmakta)

kīz: kız (kullanılmakta)

zıkı: __ (kullanılmıyor)

zık: __ (kullanılmıyor)” (3-4-5)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’ında tercih ettiği yapının daha doğru ve hedef kitle için daha kullanışlı olduğuna vurgu yapar. İlk Arap sözlükçüsü Halil bin Ahmed’in sözlüğünde hem kullanılan hem de kullanılmayan sözcüklere yer vermesi gibi bir yolu tutmadığını özellikle belirtir. Halil’in uygulamasının daha kapsamlı olsa bile kullanıcılar açısından kendi benimsediği yöntemin daha kolay olduğunu söyler. Böylesi bir tercih Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün yazılış amaçlarına da uygundur.

Kaşgarlı, aslında Halil’in kitabında uyguladığı yöntemi yukarıda verdiği kullanımda olan ve olmayan sözcükler örneğinde de izah etmiştir. Kullanımda olan - kullanımda olmayan derken 11. yüzyılın söz varlığında olan sözcüklerin yanı sıra artık kullanım özelliğini kaybederek söz varlığından düşmüş sözcükleri kast etmemiştir. Arapçanın bükümlü dil özelliğine işaret ederek Arapçada harflerin yerlerinin değiştirilmesi ile yapılan sözcük türetme yönteminin, Türkçe sözcüklere de uygulanamayacağını göstererek hedef kitle için, bu mantıkla türetilen sözcüklerin Türkçede kullanımda olmadıklarını izah etmiştir. Yani bir anlamda, her iki dil arasında yapısal farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Bu durum Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu tarafından da izah edilmiştir:

“KM, içinde, Halil’in sözlüğüne uymak arzusu coştugu hâlde ona uymadığını ve kendi kurduğu yapının daha doğru olduğunu açıkça belirtir. Eğer Halil’in

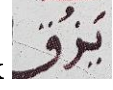
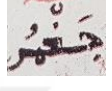
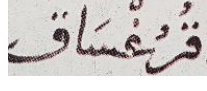
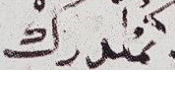
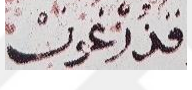
sözlüğündeki düzene uysaydı *kara* yanında *raka*, *azuk* yanında *akuz*, *kozi* yanında *zıkı*, *kız* yanında *zık* gibi kelimeleri (y.5) de göstermesi gerekecekti ki Türkçe için böyle bir şey söz konusu olamaz. İlk Arap sözlükçüsü Halil bin Ahmed'in (öl.791) uyguladığı 'kalb' sistemini dikkate almayan bazı araştırmacılar, KM'nin 'kullanılmayan (kelimeleri) bıraktım' sözlerini yanlış anlamışlar ve 11. yüzyılda kullanımdan düşmüş Türkçe kelimeleri eserine almadığını düşünmüşlerdir. Oysa KM, Halil'in kalb sistemine uymadığını anlatmak istemiştir. Kalb sistemine göre mesela 'ABD kelimesi verildikten sonra onun 'maklûb'u olan 'ADB, DB', D'B, B'D, BD' kelimeleri de aynı yerde zikredilir. İşte KM'nin de 'kullanılmıyor' dediği *raka*, *kara*'nın; *akuz*, *azuk*'un; *zıkı*, *kozi*'nin; *zık*, *kız*'ın maklûbudur. Zaten Türk dilinin hiçbir döneminde *raka*, *zıkı*, *zık* gibi kelimelerin olamayacağı bellidir. Esasen KM, 'kullanılan' ve 'kullanılmayan' kelimeleri anlatırken Halil bin Ahmed'in terimlerini kullanmıştır: *musta'mel*, *muhmel*. Halil'de de *musta'mel* 'pratikte kullanılan', *muhmel* 'pratikte kullanılmayan' demektir. Aslında Halil de kalb sistemini uygulamakla birlikte 'muhmel (kullanılmayan)' kelimeleri eserine almamıştır." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:xliv)

Eserinde yer verdiği ve vermediği sözcükleri bu şekilde izah ettikten sonra Divân'daki sözcükleri, önce harf sayılarına göre gruplandırıldığını daha sonra son seslerindeki harfleri esas alarak elif-be sırasına göre dizdiğini, *Yapıların Birbirinin Önüne Alınması Hakkında* (16), *Harflerin birbirinin Önüne Alınması Hakkında* (16-17) başlıkları altında bildirmiştir:

"Önce ikililerle başladık. Sonra üçlüler, sonra dörtlüler, sonra beşliler, sonra altılıları aldık. İçi sükûnlu olanları harekeli olanların önüne getirdik. İçi harekeli olanları da harekenin yönüne göre sıraladık. Sonra ziyade olarak başına hemze veya ona uygun bir harf gelen kelimeleri aldık. Daha sonra, fe ve ayın harfleri arasına giren ziyade harfli fiilleri, harekelerin yönlerine göre sıraladık. Sonra da lâm'dan (üçüncü harften) sonra ziyade harf alan fiilleri getirdik. Kitapta anlattığım bütün yapılarda tutulan yol budur. Her kitapta isimlerin bütün yapıları da böyledir." (16)

"Sonlarında be bulunan isimlerle başladık. Sonra Arap sözlerinin yapısına benzeterek ve edebiyatın öncülerine uyararak elifbedeki sırasıyla bütün harfleri arka arkaya aldık. Bununla beraber kelimenin başına ve parçalarına da dikkat ettik. Hangi harf hemzeye daha yakınsa, yapıda onu diğerlerine göre öne aldık." (16-17)

Kaşgarlı Mahmut'un yukarıda belirttiği ikililer, üçlüler, dörtlüler, beşliler, altılılar sözcüklerdeki Arap harfleri ile yazarken kullandığı harf sayısıdır. Dîvân'ın 12-13. sayfalarında *Kelimelerin Yapısındaki Harf Sayısı Hakkında* başlığı altında bu durumu örneklendirmiştir. Yedililer örneğindeki nç çift ünsüzünü tek ses olarak almıştır. Yani ligatürler, çift ünsüzler, Kaşgarlı'ya göre tek ses değerine sahiptirler:

“Hafifletilmiş ikililerde sözün yapısı: At ‘kısarak’, er ‘adam’ örneklerinde olduğu gibi. Üçlü: azuk ‘yiyecek’, yazuk ‘günah’. Dörtlü: yagmur ‘yağmur’, çagmur ‘şalgam’. Beşli: kurugsak ‘mide’, kuğurgak ‘kaftanın iki kuyruğundan biri’. Altılı: kömüldürük ‘at göğüslüğü’, kuğuzgun ‘kuyruk altından geçen eyer kayışı’. Yedili: İsimlerde azdır. Zargunçmud ‘bir çeşit reyhan’. Yediliyi geçen kelime yoktur.” (12-13)

Kaşgarlı Mahmut, öncelikle 8 kitapta sözcükleri isimler ve fiiller diye iki gruba ayırmış ve isimleri fiillerin önüne almıştır. Sonra harf sayılarına göre ikililer, üçlüler, dörtlüler, beşliler, altılılar, yedililer gibi gruplandırmalar yapmıştır. Her gruptaki sözcükleri de son harflerini dikkate alarak gruplandırmış ve grubun başına son harfi kırmızı mürekkep ile yazmıştır. Son harflerine göre gruplandırılan sözcükler bu defa ilk harflerine göre sıralanmışlardır. İlk harfleri aynı olan sözcükler ortadaki harflerine göre, bütün harfleri (ünsüzleri) aynı olan sözcükler de harekelerine göre sıralanmıştır. Harekelerin sıralanmasında da üstün, esre, ötre sıralaması takip edilmiştir.

Arap alfabesinin sıralamasına göre hareket edilen Dîvân'da elif ile değil be ile başlanmıştır; çünkü elif ziyade harftir. Ziyade harfler (elif, vav, ye), Türkçede karşılığı bulunmayan ayın, ha, sad gibi Arap harfleri ayrı tutulup Kaşgarlı'nın Arapçada olmayan Türkçede olan zel (đ), zay (z) gibi Türkçenin aslı sesleri de ilave etmesiyle sıralama şöyle olmuştur: be (b, p), te (t), cim (ç), dal (d), zel (đ), rı (r), ze (z), zay (z), sin (s), şın (ş),

gayın (g), Arap fe'si - üç noktalı fe (v), kaf (k), kef (k, g), lâm (l), mim (m), nun (n), seyrek olarak lâmelif (la).

Sıralamadaki gayın (ğ) Türkçedeki art damak g sesidir. Türkçedeki art damak g sesi ile Arapçadaki gayın (ğ) sesinin aynı sesler olmadığı bilinmelidir; ancak Kaşgarlı, Türkçenin aslî seslerinden art damak g sesini Arapçadaki ‘aynu’l-mu‘ceme denilen gayın harfî ile karşılamıştır. Ayrıca Arap fe'si olarak adlandırdığı üç noktalı fe işareti ile de Arapçadaki f sesi değil Türkçedeki diş - dudak v sesi; cim işareti ile de Türkçenin ç sesi karşılanmıştır. (Bk. *Dîvânu Lugâtî't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - Tâli (İkincil) Ünsüzler*).

Aşağıda örnek olarak verilen Dîvân'ın 52. ve 53. sayfaları incelenirse son harflerine göre gruplandırılan sözcüklerin başına, grubu oluşturan sözcüklerin son harfinin kırmızı mürekkep ile yazıldığı görülecektir:

ذَاكَ مِنَ الْأَشْيَاءِ وَيُقَالُ لِلزَّبَابِ الْجَمْعُ أَكْرَبُ تَبْرَاقَ هَ الزَّجْجَةِ
 الزَّجْجَةُ الرَّجْمُ مِنْ كُلِّ هَبْلٍ هَ الزُّقْدُ النَّبَالُ **المضاعف منه ب**
 أَبْتُ هُوَ الْهَدُّ هَدْلُغُهُ فِي أَبْكَكَ **ك** أَكْكَ أَشْلَارُ الْمُؤَمِّسَةِ
 مِنَ النِّسَاءِ هَ أَكْكَ الْقَابُوتُ وَالصَّنْدُوقُ هَ أَكْكَ بَرْخُ سُورِ الْمَدِينَةِ
 الْمُعَدِّ لِلْجَرَبِ **ل** اللَّحْرِفُ وَمَعَاهُ نَعْمَ لُغُهُ الْخَاقَانِيَّةُ حَبَابُ بِهِ الْأَمْرَاءُ
 وَالْمُلُوكُ **المثال منه ت** اتَّ الْأَسْمُ اتَّ اللَّقْبُ يُقَالُ مِنْهُ بَلَا نَكَارَاتٍ
 يَبْرُدِي لِقَبِّهِ الْأَمِيرُ وَمِنْهُ يُقَالُ لِكَبِيرِ الْقَوْمِ اتْلُغْ **ج** الْحُجْرَانُ وَفِي
المثل الْحُجْرَانُ نَقِي نَائِمًا شَمَسَ مَعْنَاهُ أَنَّ الطَّعَامَ الَّذِي قُدِّمَ إِلَى الْغُرْنَانِ
 لَا يُعَافُهُ وَلَا يَتْرُكُهُ وَإِنَّ الْغُرْنَانَ يَلُومُ مِنَ الشَّبَعَانِ بَعْدَ إِيَاةٍ **ذ** إِذَا
 كُلُّ شَيْءٍ مَصْنُوعٍ مِثْلُ الدِّيَاكِ وَخَوِّهِ وَقَدْ يُقْصَرُ فَيُقَالُ إِذَا وَهَذَا الصَّحْفُ فَيُقَالُ
 إِذَا كَوَّأَ أَيْ مَصْنُوعٌ جَيِّدٌ **ذ** إِذَا هُوَ الْفَالُ الْجَيِّدُ وَمِنْهُ يُقَالُ إِكْلِكَ تُتْرَغِي
 إِذَا بُلُوْرَ مَعْنَاهُ إِنَّ وَصِيَّةَ الْمَرِيضِ تَكُونُ لَهُ فَالْأَجْسَانُ يُذَكِّرُهُ هَذَا عِنْدَ كُلِّ مَرِيضٍ
 يَوْمًا بِالْوَصِيَّةِ **ر** الرَّبْرَى الصَّبْعُ هَ الرَّنَانُكَ اللَّوْنُ الْأَصْبَحُ وَقَدْ يُقَالُ
 لَهُ أَرْسِدُ بِالزِّيَادَةِ **ع** **وقال**
 كَرَبْتُ نَجْدَكَ فَمَجْدَيْتُكَ مَرَسَقِينَ كَمَجْدَيْتُكَ هَ تَقَارَنَكُنِي سَجْمَدَيْتُكَ يَسُوسُنِي الرَّبْرَى
 يَصِفُ مِنْهُ زَمَانًا أَخَذَهُ فَيَقُولُ لَمَّا رَأَيْتُنِي هَلَّا هَرَبْتَ مِنِّي وَعَبَرْتَ خَلِيجَ
 بَحَارٍ وَلَمْ لَا طَرَحْتَ مَالَكَ فَتَجَوَّ بِرَأْسِكَ حَتَّى قَتَلْتُ فَيَا صِلَكَ الصَّبْعُ

ن اَزْبَانِدُ الشَّيْءِ الْقَلِيلُ اَزَّ الْقَائِمُ لُغَةً فِي السَّيْنِ وَهُوَ أَفْصَحُ أَهْكَ اَزَّ 27
 كُلَّ خَدَشِهِ فِي الْأَرْضِ وَالْجِلْدُ طَوْلَانِ قَرَلْ اَزْمُشْتَاةٌ فِي جِبَالِ كَاشَغَرِ
س اَيِسَّ الْقَائِمُ لُغَةً فِي الزَّأَى وَبِهِ يُسَمَّى الْجَوَارِي **ش** اَشَّ الطَّعَامُ
 وَيُقَالُ لِرُؤْيَةِ الْأَنْبَاءِ اَشَّ وَمِنْهُ يُقَالُ اَيَقْ اَشْلَا اَيَ اَزَابَ الْقِصْعَةَ
غ اَغَّ الْمَسَافَةُ الَّتِي بَيْنَ الْفَخْذَيْنِ يُقَالُ يُوَزَاتُ مِنْكَ اَغْدَنْ كَحَتَّى اَيَ
 مَضَى مَائَةٌ فَرَسٍ مِنْ بَيْنِ خَزْدَيْ وَهُوَ مَزَلَةٌ الْفَتْرِ بَيْنَ الْأَصْبَعَيْنِ **ف**
 اَقَّ الصَّيْدُ يُقَالُ مِنْهُ بَدَأَ قَاجَقْتِي اَيَ خَوَجَ الْأَمِيرُ لِلصَّيْدِ أَهْ أَقَّ
 الْبَيْتُ بِأَشْمَامِ الْأَلْفِ وَالْقَصْرِ فِيهِ أَفْصَحُ **ث** اَقَّ الْهَابِصُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ
 بِالْغَزِيَّةِ وَعِنْدَ التُّرْكِ فِي شِيَاتِ الْخَيْلِ يُذَكَّرُ فَيُقَالُ اَقَاتْ اَيَ الْفَرَسِ لَا شَعْرَهُ
 اَقَّ سَقَالُ اَزَّ الرَّجُلُ الْأَشْيَبُ بِالْغَزِيَّةِ أَهْ اَقَّ سَيَّاسُ مَوْضِعِ اَقَّ تَرَالْ
 اَسْمُ مَعْبَرِ بَوَادِي الْأَبْيَعْمَاءِ **ا** اَلْ هُوَ دِيْبَا جُ نَارِجِي اللَّوْنُ تَخْذُمِنْهُ
 أَعْلَامُ الْمُلُوكِ وَيُغَشَّى بِهِ سُرُجُ مَقَرَاتِهِمْ وَكَذَلِكَ اللَّوْنُ النَّارِجِي فَهُوَ اَلْ
ا اَلْ الْمَكْرُ وَالْخَدِيعَةُ وَفِيهِ **الْمَثَلُ** اَلَّذِي ارْسَلَانُ تَنَارُ كَوْجُنِ اَيَقْ تَنَامَسْ
 مَعْنَاهُ قَدْ مَكَنَ بِالْحَيْلَةِ مِنْ أَخْذِ الْأَسَدِ وَلَا يُمْكِنُ بِالْقُوَّةِ مِنْ أَخْذِ الْخَيْالِ الَّتِي
 يَنْصَبُ فِي الْفَوَالِيزِ يُضْرِبُ فِيمَنْ يَوْمَرُ بِاسْتِعْمَالِ الْحَيْلَةِ فِي أَمْرِهِ إِذَا عَجَزَ
 عَنْهُ بِالْقُوَّةِ **ا** اَلْ هُوَ الْأَبْرَصُ مِنَ الْإِنْسَانِ وَيُقَالُ اَلْأَاتُ لِلْأَرْقَطِ
 مِنَ الْخَيْلِ وَيُقَالُ بَكَ الْبَلْدِي اَيَ خَالَفَ الْأَمِيرَ الْمَلِكُ وَخَرَجَ عَلَيْهِ وَوَاتَّقَ

Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâtî't-Türk'ü*, Farabi'nin *Dîvânü'l-Edeb fî-Beyâni Lugati'l-Arab* adlı eserini örnek alarak hazırladığını belirten araştırmacılar olmuştur. "KM'nin örnek aldığı sözlük Farabi'nin (öl.961) *Dîvânü'l-Edeb fî-Beyâni Lugati'l-Arab*'ıdır. Bu husus ilk defa 1921'de *Orientalische Literaturzeitung* 24'te G. Bergstrasser tarafından yazılan 'Das Vorbild von Kāşgarî's dîwān luġāt at-turk' adlı makalede belirtilmiştir. (Dankoff-Kelly, 1982:32). Farabi'nin sözlüğü 'sâlim, muzâaf, misal, zevâtü's-selâse, zevâtü'l-erba'a, hemze" olmak üzere altı kitaba ayrılmıştır. (Demirayak-Çögenli, 2000:144). Görüldüğü gibi KM'nin bölümleri de Hemze Kitabı'nın sırası hariç aynı sıradadır ve aynı isimleri taşımaktadır. Farabi'de de önce isimler sonra fiiller ele alınmış; kelimeler vezinlerine ve son harflerine göre dizilmiştir. (Demirayak-Çögenli, 2000:144). Farabi'yi örnek almakla birlikte KM'nin özgün bir eser ortaya koyduğunu da kabul etmek gerekir. Bir kere Farabi'nin yöntemi ilk defa olarak Türkçe için uygulanmaktadır. KM'nin eserine, Türkçeye mahsus gunneli (nazal) kelimelerle çift ünsüzlü kelimeleri içine alan iki kitap daha eklemesi de onun özgün taraflarından biridir. Türkçenin özelliklerini dikkate alarak baplarda hareke serbestliği (*fî harekâtihî*) uygulaması ve Türkçe sözler için baplar icat etmesi de KM'ye özgüdür. Uzunlu kısalı gramer açıklamaları, sesler hakkında verilen bilgiler ve lehçe karşılaştırmaları KM'nin eserinin en özgün yanlarındanıdır. KM'nin kendisi de özgün olduğunun farkındadır: 'Kitabımı, benden önce uygulanmamış bir tasnifle ve üzerinde durulmamış bir telif tarzıyla ortaya koydum. Maddeleri, onları açıklayıcı örnekler vererek sıraladım; kuralları kendim teklif ettim ki yapılan iş örnek bir iş olsun, yapılan eser rehber bir eser olsun' (y.5)." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:xlvi)

Dîvânu Lugâtî't-Türk ile *Dîvânü'l-Edeb fî-Beyâni Lugati'l-Arab* arasında benzerlikler olmakla birlikte Kaşgarlı'nın eserinde bu konuya dair herhangi bir açıklama yapmadığı da göz ardı edilmemelidir. *Dîvânu Lugâtî't-Türk'ü* yazarken içinde Halil'in sözlüğüne uyma arzusunun coştüğünü ancak buna rağmen ona uymadığını belirten Kaşgarlı'nın, bazı araştırmacılar tarafından örnek aldığını düşündükleri Farabi'nin eserinden bahsetmemesi dikkat çekicidir. Örnek aldığı düşünülen bir eserin ismi zikredilmezken kendi eserinin özgünlüğüne, "benden önce uygulanmamış bir tasnifle ve üzerinde durulmamış bir telif tarzıyla ortaya koydum" ifadeleri ile vurgu yapması önemlidir. Kaldı ki Farabi'nin eserindeki bölüm adları ile Kaşgarlı'nın eserindeki bölüm adlarının da ortak olması doğaldır. Çünkü Farabi'nin eseri, Arapça bir sözlük olarak

Arapça terimlerden oluşmaktadır. Kaşgarlı da eserinde kitap ve bapların adlarını Arapça terimlerden ödünç aldığını, hedef kitlenin bunları bildikleri gerekçesi ile açıklamıştır.

Kaşgarlı'nın, eserinde bizzat kendisinin belirttiği gibi, Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu'nun da çalışmalarında belirttikleri hususlar doğrultusunda Dîvânü Lugâtî't-Türk özgün bir eserdir.

Dîvân'da birçok defa, genel olanı verdiğini, genelden hareketle verilmeyenlerin de çıkartılabileceğini belirten Kaşgarlı Mahmut, giriş bölümünde buna da işaret etmiştir. Ayrıca eserini Türk boyları arasında yaşayan sözlü geleneğin ürünleri olan şiirler ve atasözleri ile zenginleştirdiğini de belirtmiştir:

“Her bir boydan örnek kökler aldım, türevlerini almadım. Onlardan çeşitli kelimeler dallanır. Çünkü geniş olanı özetlemekten hikmetler doğar. Aralarına kendi şiirlerinden tanıklar serpiştirdim. Bu şiirleri işlerini yaparken ve bir şey bildirmek istedikleri zaman söylerler. Aynı şekilde, üzüntü ve sevinç anında kullandıkları hikmet mahiyetinde atasözleri yerleştirdim. Onları ilk söyleyen aktarıcıya, aktarıcı da taşıyıcıya nakletmiştir. Kitapta yukarıda zikrettiklerimi ve tanınmış lehçeleri topladım. Seviye ve incelik bakımından kitap zirveye ulaştı. Niyetlendiğim iş için Allah'tan başarı dilerim. Gönlümü de bu işe verdim. Ulu ve azametli Allah'ın yardımı olmadan hiçbir güç ve kuvvet olamaz. O bize yeter; ne güzel vekildir O!” (5-6)

Kitapta Zikredilen veya Zikredilmeyenler Hakkında Diğer Bir Söz (19-20) başlığı altında yine eserine aldığı ve almadığı sözcükler hakkında bilgi verir:

“İslam ülkelerindeki dağ, çöl, vadi, su ve pınar adlarını aldım; çünkü (Türk) lehçelerinde bunlar çok konuşulur ve çok yaygındırlar. Çoğunu da fazla yaygın olmadığı için bıraktım. Kâfir ülkelerinde bulunanların bir kısmını aldım; diğerlerinde fayda olmadığı için bıraktım. Bu dile başka dillerden girenler de zikredilmedi. Aynı şekilde, erkek ve kadın adlarını da almadım. Ancak çok geçen isimleri ve doğrusunu ortaya koymak gerekenlerden yaygın olanları zikrettim.” (19-20)

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün elde bulunan tek nüshasında farklı mürekkeplerin kullanımından kaynaklı tartışmalar da söz konusudur. Özellikle Dîvân'ın genelinde kullanılan siyah ve kırmızı mürekkepten ziyade bazı harekelerin ve aynı zamanda Arapçada bulunmayan, Türkçenin asli sesleri için oluşturulan üç noktalı harflerin yazımında bazen kullanılan kahverengi mürekkep tartışmalara neden olmuştur.

Bazı araştırmacılar kahverengi mürekkep ile yazılan hareketlerin ve üç noktalı harflerin başka bir el tarafından, sonradan ilave edildiği kanaatine sahiptirler. Özellikle Dankoff - Kelly'nin "later hand" veya "the later hand" (sonraki el) olarak nitelendirdikleri bir başka kişinin varlığını kabul ederek bu kişinin, müdahalelerin %99'unu yaptığına inanmalarına "sonraki ele fazla yüklenme" olarak yaklaşan Ercilasun - Akkoyunlu, hacimli bir eserde müstensih'in kalem ve mürekkep değiştirmesinin her zaman mümkün olabileceğini belirtirler. Aynı zamanda bu değerlendirmeye, dildeki değişme süreçlerinin uzunluğundan dolayı, bir sözcük için ikili kullanımların söz konusu olabileceği gibi dilsel ve olağan gerekçelerle karşı çıkarlar:

"Son düzeltmeleri 1074 veya 1077'de KM tarafından yapılmış olan nüsha 180-190 yıl sonra, bir şekilde Sâveli Muhammed'in eline geçmiş; o da bu nüshaya bakarak elimizdeki nüshayı istinsah etmiştir. Dolayısıyla el yazmasının büyük ölçüde KM'ye dayandığını kabul etmek gerekir. Ancak farklı bir mürekkeple, farklı karakterde hareketlerin yazmada görülmesi başlangıçtan beri bir şüpheyi de beraberinde getirmiştir. Acaba Muhammed'den sonra kitaba sahip olan başkaları da yazma üzerinde oynamış, yazmaya müdahalelerde bulunmuş mudur? Bu konuyu enine boyuna inceleyen Dankoff ve Kelly sonradan müdahalelerin olduğu kanaatindedirler. Onlara göre 14. yüzyıl sonlarında Şam'da ve Kahire'de yaşamış olan bir kişi Türkçe ve Arapça metinde harekelenmemiş olan yerlere kahverengi mürekkeple hareketler koymuş ve her iki metinde düzeltmeler yapmıştır. Bu düzeltmeler onun kendi ağız özelliğini yansıtır (Dankoff-Kelly 1982:11-12). Müdahalelerin %99'unu yaptığına inandıkları bu şahsı 'later hand' veya 'the later hand' (sonraki el) olarak anmışlardır (Dankoff-Kelly 1982:10). Bize göre bu meçhul 'sonraki el'e fazla yüklenmişlerdir. Bir kere hareketlerin hangisinin asli hangisinin sonradan olduğunu ayırmak her zaman kolay değildir. Hacimli bir eserde müstensih'in kalem ve mürekkep değiştirmesi her zaman mümkündür. Nitekim Dankoff-Kelly'nin tespit ettikleri şekilde kahverengi mürekkebin, y. 26-299'da ortaya çıkıp sonra yerini siyaha bırakması, tekrar y. 481-516'da ve 570-600'de ortaya çıkması bu ihtimali güçlendirir. İstinsah bittikten sonra müstensih'in eseri yeniden gözden geçirmesi sırasında da farklı kalem ve mürekkep kullanılabilir. Yeniden gözden geçirme işini müstensih'in bir yardımcısı veya dostu da yapabilir. Dolayısı ile kahverengi hareke ve düzeltmelerin neredeyse tamamını müstensih'ten 100-130 yıl sonraki bir meçhul ele bağlamak bize de pek ikna edici gelmemektedir. Belirtilmesi gereken diğer bir nokta, dildeki değişmelerin uzunca bir süreç içinde gerçekleştiğidir. Değişme süreci 100 yıl, hatta 150-200 yıl

sürebilir. Bu süreç içinde dil, eski ve yeni olmak üzere ikili biçimlere sahip olur.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lx)

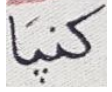
Akartürk Karahan da *Dīvānu Luḡati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* başlıklı çalışmasında beraberinde bazı sorunları getirdiği gerekçesi ile üçüncü tip mürekkebin ikinci bir el tarafından Dīvān'a ilave edildiği görüşündedir; ancak bunu belirtirken üçüncü tip mürekkebin kullanımından kaynaklanan sorunların neler olduğuna değinmemiştir:

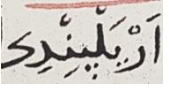
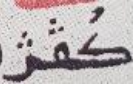
“Dīvān'da Türkçe madde başı sözcük ve örnekler Arap alfabesiyle yazılmış, ardından anlamı Arapça olarak açıklanmıştır. Dīvān'ın elde bulunan tek nüshasının yazımında 3 farklı mürekkep dikkati çekmektedir. Kopyada kullanılan normal mürekkep siyahtır. Bölüm başlıklarında ve yazarın vurgulamak istediği bazı örneklerde kullanılan mürekkep parlak kırmızıdır. Bazı hareke ve grafemler ise kahverengimsi (siyahımsı) bir mürekkep ile yazılmıştır. Bu üçüncü mürekkebin Dīvān'ın yazılışından 200 yıl sonra kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü bu üçüncü tip mürekkep beraberinde bazı sorunları getirmekte ve bütün deliller ikinci bir el tarafından sonradan Dīvān'a ilave edildiğini göstermektedir. Bu deliller şunlardır:

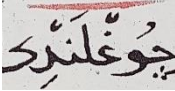
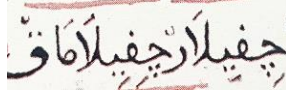
a. *Üç noktalı be, üç noktalı cim, üç noktalı kef ve tenvin* bu mürekkeple işaretlenmiştir. Bu işaretler XI. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, ancak XII. yüzyılın sonlarında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Kâşgarlı, bu ünsüzler için *sert be, sert cim, sert kef* gibi açıklamalarda bulunmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un hem ünsüzleri ayırdetmek için açıklamalarda bulunması hem de özel işaretler kullanması yersiz bir davranıştır. Bu durum, işaretlerin sonradan Dīvān'a ilave edildiğini göstermektedir.

b. Kahverengimsi mürekkeple işaretlenen pek çok sözcüğün hatalı işaretlenmesi de ikinci bir el iddiasını kuvvetlendirmektedir.” (Karahan, 2013:95)

Akartürk Karahan'ın açıklamasında üç noktalı be, üç noktalı cim, üç noktalı kef bu mürekkeple işaretlenmiştir, değerlendirmesi her zaman için doğru değildir. Bunların siyah mürekkep ile yazıldıkları da olmuştur; hatta çoğunlukla siyah mürekkep ile

yazılmışlardır. açuk (44), kaçar (264), kenpe (210), böri /

pöri (66), Er yelpindi (507), küviz (184), çiz (496),

çuglandı (532), çıvılar, çivilamak (587), bügde

 (26), sigil (199) ... örneklerinde olduğu gibi. Başlık olarak kırmızı

mürekkep ile yazıldıkları da olmuştur, **ve'l-çim:** (10). *Fiilden Türemiş İsimler Hakkında* başlığı altında fiilden isim türeten yapım eki olarak -(A)ç ekini açıklarken çim harfini kullanmıştır, örneğindeki gibi.

Yine bu işaretlerin 11. yüzyılda ortaya çıkmasına işaret eden Akartürk Karahan, işaretlerin kullanımının 12. yüzyıldan sonra yaygınlık kazandığını belirtmiştir. Her ne kadar 12. yüzyıldan sonra yaygınlık kazansalar da Dîvân'ın giriş bölümünde Kaşgarlı, *Türk Lehçelerinin Üzerine Kurulduğu Harfler Hakkında* başlığı altında Arap alfabesini Türkçeleştirerek kullandığına işaret ederek Arapçada olmayan Türkçenin aslî seslerinin yazımında, Arapçadaki benzerlerine noktalar ilave etmek suretiyle yeni şekiller kullandığını açıkça izah eder. (Bk. *Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzler*) Ayrıca, 11. yüzyılda Arap harfleri ile yazılmış ne kadar eser vardır ki bu harflerin bu yüzyılda yaygınlık kazanıp kazanamadıklarına dair kanaat getirilebilsin? Oysa Kaşgarlı bu harfleri, işaretleri kullandığını bizzat kendisi eserinde belirtir:

“Yazıda gösterilmeyen yedi tane de tâli harf vardır. (Türk) lehçeleri bunlarsız olmaz. Bunlar sert be (p), Arap cim'i- ki bu dil için yaratılıştandır-, zay; şın ile ze arasında çıkan harf (z), Arap fe'si, noktalı ayın (art damak g'si), kef ile kaf arasında çıkan kef (ön damak g'si), gayın'la kaf ve nun'la kaf arasında çıkan gunneli kef (ñ). Bu son harf, Türkler dışındakiler için çok zor telaffuz edilen bir harftir. **Tâli harfler, asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir.** Türk lehçelerinin hiçbirinde şe (ş) bulunmaz. Vurgulu tı (t), zı (z), sad (ş), dad (ž) harfleri de yoktur. Gırtlak harfleri olan ha (h), he (h) ve ayın (‘) da bulunmaz. Baykuş için **ühi** denir ama gerçek dilde, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi **g** ile **ügi** şeklindedir. ‘Çakmak taşı’ için Kençek lehçesinde **çaha** denir; fakat bu bozuktur. ‘Göz ağrısı’ için **üh** denir, lakin bu da gerçek Türkçe değildir. Bunlardan başka h harfi, duraklama sırasında kullanılır. Şahini çağırırken **tâh tâh** ve tayı çağırırken **kurrih kurrih** denmesi gibi. Bunlar anlamlı sözler değildir. He, Hotan konuşmasında bulunabilir; bu da Hint tesiri iledir. Kençek

konuşmasında da bulunabilir; çünkü onlar Türk değildir. Şe yazmak ihtiyacı doğarsa Türk zel’i (ḏ) şeklinde yazılır ve üzeri noktalandırılır. Dad da zel’in (ḏ) noktalısı ile gösterilir. Sad ise sin şeklinde yazılıp noktalandırılır. Ha, ayın ve he noktalı hı şeklinde yazılır ve üzerine işaret konarak ayırt edilir. Çünkü bu harfler Arapçaya mahsustur. Türk alfabesiyle yazılacakları zaman şekil olarak bunlara benzetilir; aralarındaki fark nokta ve işaretlerle belirtilir.” (6-7-8)

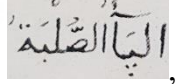
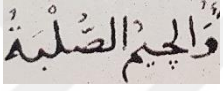
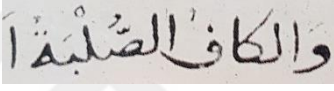
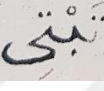
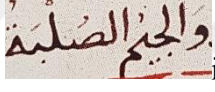
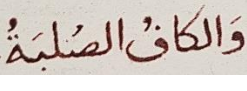
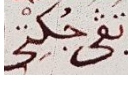
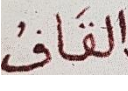
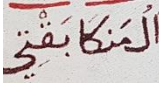
Kaşgarlı Mahmut, Arapça’da olmayan; ancak Türkçe için de olmazsa olmaz sesleri, Arapça yazımdaki benzerlerine noktalar ilave ederek göstermiş ve bu sesler için *sert be, sert cim, sert ke* gibi bazı terimler kullanmanın yanı sıra bu seslerin nasıl telaffuz edileceğine dair bazı açıklamalarda da bulunmuştur. Kaşgarlı’nın zay (z) sesini hiç bilmeyen bir Arap’ın bu sesi yazıda tanıyabilmesi ve nasıl bir karaktere sahip olduğunu bilebilmesi için yaptığı açıklamalar gibi. (*Bk. Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - Tâli (İkincil) Ünsüzler*) Kaşgarlı’nın açıklayıcı tutumu, bu sesleri tanımayan Araplar için oldukça tanıtıcı, oldukça bilgilendirici olmuştur.

Hem bu ünsüzler için karakterlerini ifade edici açıklamalarda bulunulması hem de özel işaretler kullanılması gibi hedef kitle için son derece bilgilendirici bu tavrın, yukarıdaki açıklamalarda olduğu gibi, yersiz bir davranış olarak değerlendirilmesi her şeyden önce Kaşgarlı’nın bilim adamlığı kimliğine haksızlık olacaktır, kanaatindeyiz. Kaşgarlı’nın bu tavrı, bu tarz bir değerlendirmenin aksine, bir bilim insanından beklenen bilimsel bir davranıştır. Zira Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün hedef kitlesi Araplar, Türkçenin bu asli seslerini tanımıyorlar ve telaffuz konusunda da bazı sıkıntılar yaşıyor olmalı ki Kaşgarlı, Arapların sadece yazıda tanıyabilecekleri işaretler kullanmakla yetinmemiş, aynı zamanda bu işaretlerin karşılığındaki sesin karakterine yönelik açıklamalara da yer vermiştir. Dîvân’ın asıl yazılış amacına hizmet eden bu tutum, Kaşgarlı’nın dil bilim alanında ne kadar yetkin bir bilim insanı olduğunu da kanıttır.

Hatice Şirin User de *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri* başlıklı çalışmasında Kaşgarlı’nın p harfinin varlığından “el- bā-ul-şulba” biçiminde bahsettiğini, ancak üç noktalı be harfini hiçbir zaman kullanmadığını belirterek bu harfin Dîvân’a sonradan ilave edildiği kanaatinde olduğunu ortaya koymuş olur. “Kaşgarlı Mahmud, پ harfinin varlığından ‘el- bā-ul-şulba’ adıyla bahsetmiş olmakla beraber, bu üç noktalı harfi hiçbir zaman kullanmamıştır.” (User, 2015:95)

Üç noktalı harflerin Dîvân'a bir başkası tarafından eklendiği görüşü kabul edilecek olursa örneğin aslında ç sesi ile olan ancak cim ile yazılmış olan **çiçek, çek-, Çigil, saç-, keç-** ... vb. birçok sözcüğün yazımlarına noktaların neden ilave edilmediği sorusunun cevabı verilmelidir. Yani bu noktaları ilave eden el, neden cim ile yazılan bütün ç'lere noktalar ilave etmemiştir? Aynı soru cim - çim bünyesinde diğer üç noktalı harfler için de sorulabilir.

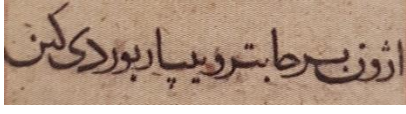
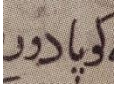
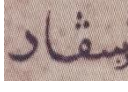
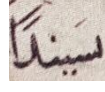
Kaşgarlı Mahmut'un üç noktalı harfleri Dîvân'da bizzat kullandığına dair yukarıda yaptığımız açıklamaların hepsi bir yana sadece ve sadece Kaşgarlı'nın kendisinin Dîvân'da sert ünsüzler hakkında yaptığı açıklama bile bu ünsüzleri kullandığına dair yeterli delil niteliğindedir:

“Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p) , te , sert cim (ç) ve sert kef 'tir. Pe için, ayakla tepince **tepti** dedikleri gibi. Te için, alınca **tutti** dedikleri gibi. Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi. Sert kef için **teve çökti** dedikleri gibi. Kaf da sert kef gibidir, ona uyar. **Ol maña baktı** ‘O bana baktı’ dedikleri gibi. Burada dal, bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı, çıkak zorlanacağı için te'ye dönmüştür. Bunun aslı dal'dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir.” (281-282)

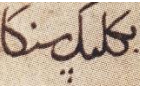
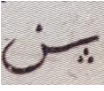
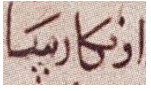
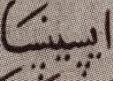
Yani bazı araştırmacıların Dîvân'a ikinci bir el tarafından sonradan ilave edildiklerini düşündükleri bu işaretler, doğrudan Kaşgarlı tarafından tercih edilen, Dîvân'da kullanılan işaretlerdir. Bu gerçeği Kutadgu Bilig de desteklemektedir.

11. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıktığı ve 12. yüzyılın ortalarından itibaren yaygın olarak kullanıldığı ve Dîvân'a istinsahından yaklaşık 200 yıl sonra bilinmeyen bir el tarafından eklendiği düşünülen üç noktalı harfler ve tenvin, Arap

harfleri ile kaleme alınan ilk eserimiz Kutadgu Bilig nüshalarında da yoğun bir şekilde kullanılmışlardır:

 “Azun barça bütrü yipar burdı kin” (Fergana-10b), “yipar” (Fergana-10a), “yalavaç” (Fergana-9b), “ozup” (Kahire-66b), “azun” (Kahire-2b), “apang” (Kahire-2b), “köpedür” (Kahire-63b), “sever” (Kahire-3b), “başından” (Kahire-63b), “kamugdan” (Kahire-70b) ... gibi.

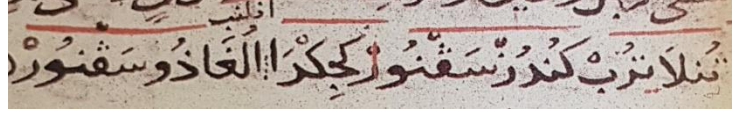
Ayrıca Kaşgarlı’nın Dîvân’ın giriş bölümünde “sad ise sin şeklinde yazılıp noktalandırılır” şeklinde açıklama yaparak verdiği ve Türkçe kelimelerde kullandığı üç noktalı sin harfî (*Bk. Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri – 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzler*) de Kutadgu Bilig nüshalarında oldukça fazladır:

 “sevse” (Kahire-57b), “beglik saña” (Kahire-38a), “yaraşsa” (Kahire-44b), “sen” (Kahire-55b), “oñarsa” (Kahire-54b), “bassa” (Kahire-60b), “isinse” (Kahire-71a) ... gibi.

Yüzyılın ilk iki eseri Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki bu kullanımlar, Kaşgarlı’nın deyimi ile Arap alfabesindeki benzerlerinden noktalar konularak ayırt edilen Türkçenin aslî seslerinin, 11. yüzyıl metinlerinde de kullanımlarının gelenekselleşmeye başladığının göstergesidir.

Kahverengi mürekkep ile harekelenen bazı sözcüklerin, hatalı işaretlendiği görüşünden hareketle, ikinci bir elin varlığı iddiasına bağlanma fikri, Ahmet B. Ercilasun

ve Ziyat Akkoyunlu'nun açıklamalarında da belirttikleri gibi, 11. yüzyıldaki ikili kullanım örnekleri olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca ikinci bir el tarafından kullanıldığı düşünülen işaret ve mürekkepler, aslında istinsah sahibinin, eseri istinsah ettikten sonra kontrollerinde, gözünden kaçanları ilave ettiği eklemeler, düzeltmeler izlenimi uyandırmaktadır.

Örneğin sayfa 481'de,

Tünle yorup kündüz sevnür kiçigde evlenip ulgağu sevnür “Geceleyin yürüyen gündüz sevinir, çünkü mesafeyi görmeden katetmiştir; küçüklüğünde evlenen büyüklüğünde sevinir, çünkü evlatları işlerinde koşturur, kendisi de dinlenir” anlamındaki atasözünde **yorup** sözcüğünde önce t olarak yazılan ilk ses sonra y olarak kırmızı mürekkep ile düzeltilmiş, devamında unutulmuş **evlenip** sözcüğü düzeltme esnasında satırın üstüne

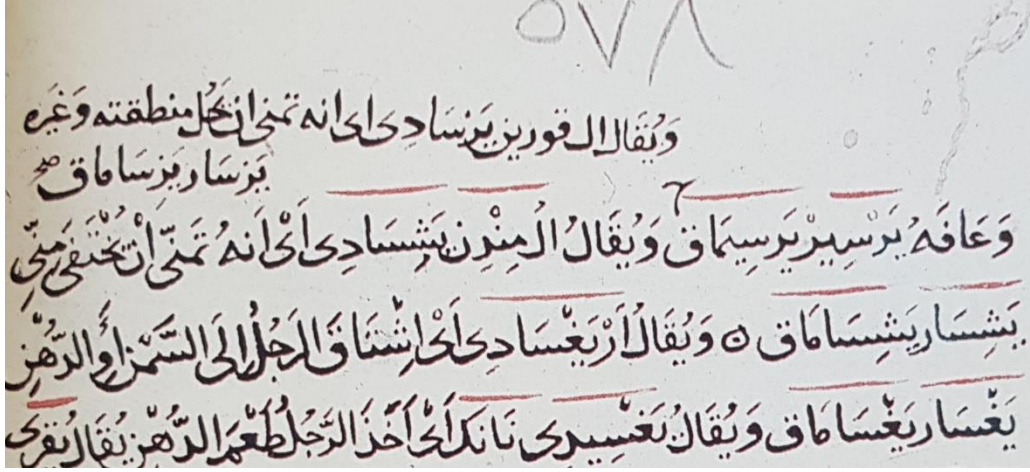
iliştirilmiş ve üstü kırmızı ile çizilmiştir. Sayfa 48'de “*omurilik*” anlamındaki **özek** sözcüğünün unutulmuş harflerinin sonradan eklenmesi gibi. Bu uygulamalar ikinci bir elin varlığından ziyade istinsah sahibinin, eseri kopyaladıktan sonra kontroller ve düzeltmeler yaptığı izlenimi uyandırmaktadır.

Hatta bazen kontrollerde de gözden kaçan ayrıntıların olduğu görülmüştür. Dîvân'da Türkçe sözcüklerin üzeri kırmızı mürekkep ile çizilirken bazen bazı Türkçe

sözcüklerin üzerinin çizilmesi unutulmuştur. **Ol meniñ bile yortuşdı** “O, benimle atı yorgalamakta yarıştı.” (486) örneğinde olduğu gibi zaman zaman Türkçe sözcüklerin üzerinin kırmızı mürekkep ile çizilmesi unutulmuştur.

Bazen tam bir cümlelerin yazılması unutulup sonradan sayfa kenarlarına yazıldığı da olur. Sayfa 578'deki gibi:

Dîvân'ın 462. sayfası ise farklı mürekkep kullanımına dair ilginç bir örnektir. Bu sayfada Türkçe sözcüklerin üzerleri laciverdimsi bir mürekkep ile çizilmişlerdir. İlk bakışta sonradan çizildikleri izlenimi uyandırır da dikkat edilirse gayın maddesinin başlangıcını gösteren **gayın** harfî, şiir örneği verilmeden önce yazılan **wekale** sözcüğü, kaf maddesinin başlangıcını gösteren **kaf** harfî, atasözünden önce yazılan **mesel** sözcüğü de bu mürekkep ile yazılmışlardır. Yani bu mürekkep, istinsah sahibi tarafından kopya esnasında kullanılmıştır. Bütün bunlar da farklı mürekkepler, istinsahtan yaklaşık 200 yıl sonra, başka bir el tarafından kullanılmıştır, demek için biraz daha düşünmek gerektiğine işaret eder:

وَهُوَ أَنْ يَكُونَ رَجُلَيْنِ مِنْ بَلَدٍ وَاحِدٍ فَكُلُّ وَاحِدٍ مِمَّا يَكُونُ لِلاُخَرِ فِي الْعَرَبِ
يُرَدِّتُهُ يَوْمَئِذٍ الْحَرِيشُ ۝ يَرْمِشُ أَوْ الدَّقِيقُ الْجَوَارِي هَذَا الْحَرْقُ الْأَصْدَقُ
وَأَصْلُهُمَا وَاحِدٌ فِي الْحَقِيقَةِ ۝ يُعَرِّشُ هُوَ مِمَّنْزِلَةُ الْوَزِيرِ مِنَ السُّوقَةِ
فِي الْأَثَرِ وَلَا جُوزَ أَنْ يُلْقَبَ بِذَا الْإِسْمِ الْفَارِسُ وَغَيْرُهُ وَإِنْ كَانَ أَحْشَمَةً
عَرِيضَةً وَبَسْطَةً وَهُودُونَ الْخَاقَانِ بِدَرَجَةٍ وَيُعْطَى لَهُ قَبَّةٌ سَوْدَاءُ
مِنْ خَبِيرٍ تَرْفَعُ عَلَى رَأْسِهِ فِي الْأَمْطَارِ وَالثَّلْجِ وَالْجَرِّغِ يَنْجَغُ إِيشُ الْأَمْرِ الْمَوْجِي
الَّذِي لَا يَنْفَجُ لِضَعْفِهِ ۝ يُنْجَغُ أَرَأَيْتَ الرَّجُلَ الضَّعِيفَ وَقَالَ
أَذَلِكَ أَرِغْ كَفَرْتَنِي يَنْجَغُ يَقْرُتُ فَرَحِي أَرَدَمَ بِمَا سَفَرْتَنِي أَرَأَيْتَ بَلَى جَرْتَلُورُ
يَقُولُ صَعْفَ الثَّغَانِ وَقَوَى الْخَامِلَ الضَّعِيفَ وَفَرَعَ أَهْلَ الثَّغَانِ مِنَ الْمَنَاقِبِ
يَفُوتُ أَمِيرَ الدُّنْيَا يَعْنِي بِهِ أَفْرَاسِيَابَ ۝ يُرْتَعُ مَوْكَبُ السُّلْطَانِ يَوْمَ
الْجَرِّ أَوْ الظَّعْنِ يَرْلُغُ الْمَرْحُومُ الْفَقِيرُ يُقَالُ مِنْهُ يَرْلُغُ أَرَأَيْتَ الرَّجُلَ الْمَحْجُومَ ۝
يَرْلُغُ هُوَ كِتَابُ السُّلْطَانِ وَأَمْرُهُ يُلْغُهُ جَمَلٌ وَلَا تَعْرِفُهُ الْعَرَبِيَّةُ ۝ يَشْلُغُ
كُوزَ الْعَيْنِ الْعَبْرِي ۝ يَشْلُغُ أَرَأَيْتَ الرَّجُلَ الْمُسْرَ وَكَذَلِكَ مِنْ كُلِّ حَيَوَانٍ وَأَصْلُهُ
يَاشْلُغُ ۝ يَمْلُغُ كُوزَ الْعَيْنِ الْقَدِيَّةُ وَأَصْلُهُ يَامْلُغُ قَ يَتَغَاقُ نَوْعٌ مِنَ
الْفُخُخِ يُصَادُ بِهِ الطَّيْرُ يَتَغَاقُ جَارِسُ الْمَلِكِ وَالْحِصْنُ وَخَوْفُهُ وَمِنْهُ
يُقَالُ يَتَغَاقُ بَنَاتُ الْجُلَّ حَارِسَاتُ يَدْرِقُ جَمْعُ الْكَفِّ وَفِي الْمَثَلِ
بَاتَ نَدَى بَاغْلَغَ تَكُونُ سِنْدًا أَوْ زَيْتُكَ قَانْلَغَ يَدْرِقُ يَيْدُكَ ۝ مَعْنَاهُ أَنَّ الْوَكْنَ

Kahverengi, lacivert gibi farklı mürekkeplerin kullanımı, unutulmaların sonradan eklenmesi gibi gerçekler oldukça hacimli bir eserin istinsahı sırasında yaşanan olağan durumlardır. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bütünü için, farklı mürekkeplerin kullanımı açıklanamayacak derecede herhangi bir hataya sebebiyet vermemektedir. Yüzyıllar sonrasında, bilinmeyen bir elin esere dâhil olması durumu, şüpheyile karşılanmalıdır.

Eserine esirgeyen, bağışlayan Tanrı'nın adı ile başlayan Kaşgarlı Mahmut, Allah'a hamd ve sonsuz övgüler, peygambere ve bütün soyuna sonsuz dualar ile eserini bitirmiştir:

“İki sükûnlular kitabı bitti. Bu da sekiz kitabın sonuncusudur. Ve hamd, âlemlerin sahibi olan Allah'adır. Hüseyin oğlu Mahmud dedi ki: Kitabın başında Türk lehçelerini toplamak, onun kural ve usullerini açıklamak, kurallarını açmak, fasıllarını düzenlemek için verilen söz yerine getirildi ve maksat elde edildi. Fazlalıkları ve dildeki saçmaları, bozuklukları ve gereksiz doldurmaları ayıkladım. Kitap artık ulaştı sona; ebediyete kaldı hazine; kitabımız burada ikmal oluna! Allah'a sonsuz övgüler; peygambere ve bütün soyuna sonsuz dualar!” (638)

1.2. Kaşgarlı Mahmut'a Göre 11. Yüzyıl Türk Dünyası

11. yüzyıl, Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ü ve Kitâbu Cewâhiri'n-Naḥwi fi-Lugât'it-Türki'yi yazmak için, Türk ülkelerini ve bozkırlarını dolaşarak Türk dili konuşurları arasından dile ait söz varlığı unsurları ile birlikte dil kuralları üzerine derlemelerde bulunduğu ve aynı zamanda Türk yazısı olarak nitelendirilen Uygur alfabesi ile birlikte Arap alfabesinin de kullanıldığı bir yüzyıl.

Bu yüzyıl, Rum yakınından Maçin'e kadar uzanan topraklar üzerinde beş büyük Türk devletinin varlığının söz konusu olduğu bir yüzyıl. “Rum yakınından Mâçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersahtır. Bunların hepsini, bilinsin diye, yerin şekli olan dairede beyan ettim.” (25)

Kaşgarlı'nın da vatandaşı olduğu Karahanlılar, 11. yüzyıl Türk dünyasının en kuvvetli siyasi oluşumlarından biridir. 962 yılında Alp Tegin tarafından kurulan Gazneliler Devleti, “X. yüzyıl sonlarından itibaren oldukça önemli bir kısmı Buda

dininde bulunan” (Genç, 2015:23) Uygurlar, İslamiyet’i kabul eden ilk Türk devleti İdil (Volga) Bulgarları ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün yazılma yıllarına denk 1071’de, Malazgirt Zaferini yazan Büyük Selçuklu Devleti, yüzyılın Türk devletleridir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Türklerin 11. yüzyıldaki yaşamlarına dair, oldukça çeşitli başlıklardan bahseden Kaşgarlı’nın yüzyılın bu beş büyük Türk devletine dair, hemen hemen hiç noktasında bilgiler vermesi dikkat çekicidir. Kaşgarlı, eserinde daha çok Türklerin boylarından ve lehçelerinden bahsetmeyi tercih etmiş, boyların bağlı bulunduğu devletlerden bahsetmeyi tercih etmemiştir. Elbette ki bunda Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün yazılış amaçları da etkili olmuştur.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Gaznelilere dair “*genç kısrak*” anlamına gelen **kısrak** (238) maddesinde Sultan Mes’ud’un adı geçmekle birlikte başka bir ipucu yoktur. Daha çok Müslüman olmamaları ile öne çıkarılan Uygurlar hakkında ise sayfa 68’de madde başı yapılan **Uygur** maddesinde beş şehirli bir vilayetin adı olduğu kaydedilmiştir. Sayfa 229’da **Bulgar** madde başında “*Türklerin tanınmış bir şehri*” demekle yetinilir.

Kaşgarlı’nın Dîvân’da Türkler dediği Karahanlıların yanı sıra en çok dile getirdiği boy Oğuzlar olmuştur. Hayvanlarında kullandıkları damgalarına kadar bahsedilen Oğuzların, hâkim unsur oldukları Selçuklu Devleti’ne dair bilgi bulunmaz, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te. Sayfa 240’ta “*Bugünkü sultanların atasının adı, Selçük Sû Başı diye adlandırılırdı*” açıklaması ile **Selçük** maddesinde Selçuk adı sadece bir kere geçer.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te boyların bağlı bulunduğu devletlerden ziyade boyların sosyal hayatlarından, söz varlıklarından ve lehçelerinden bahsetmeyi tercih etmiştir.

“*Türklerin Tabakaları ve Boyların Açıklanması Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün girişinde, 11. yüzyıl Türklerinin ana boylar olarak yirmi boydan oluştuğunu belirtir. Bu yirmi boyun kendi içerisinde de dallara ayrıldığını; ancak kendisinin eserinde ana boylar hakkında bilgiler verdiğini söyler. Bu yirmi boy içerisinde sadece Oğuzların boylarını, damgaları ile birlikte, insanların bilmesi gerektiği gerekçesi ile açıkladığını da dile getirir. Ayrıca zaman zaman Dîvân içerisinde Türk boylarının lehçelerinin bünyesinde bulunan diyalektlere, ağızlara yönelik de açıklamalar yapar.

Yine aynı başlık altında Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk boylarını Rum bölgesine en yakın olan Peçeneklerden başlayarak doğuya doğru, Çin’e yakın olan Kırgızlara kadar sıralar. Doğuda ise sıralamasını güney - kuzey istikametinde yapar:

“Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh Peygamberin (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu Yâfes oğlu Türk’e dayanır. Bunlar, İbrâhim (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu İysû oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu boyların her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah’tan başka kimse bilmez. Ben ana kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. Ancak Oğuz Türkmenlerinin oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi gerektiği için, zikrettim. Doğu tarafındaki Müslüman olan veya olmayan her kabilenin coğrafi mevkiini, Rum yakınlarından doğuya doğru sırasıyla beyan ettim. Rum’a yakın boyların birincisi **Beçenek**’tir. Sonra sırasıyla **Kıfçak, Oguz, Yemek, Başgirt, Basml², Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız** -bu Çin’e yakındır-. Bu boyların hepsi Rum hizasından doğuya doğru uzanırlar. Daha sonra **Çiğil, Toxsı, Yagma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tañut, Xıtay** -bu Çin’dir-, sonra **Tavgaç** -bu da Mâçin’dir-. Bu boylar da güneyle kuzey ortasındadırlar. Bunların hepsini bu daire (harita) içinde gösterdim.” (20-21)

Dîvân’da yeri geldikçe Türk lehçeleri hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunan Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçelerini başka dillerle karışıp karışmamalarına göre, şehirli olanlar ile göçebe olanların dili kullanmalarına göre, hafiflik, doğruluk, fasihlik, bozukluk gibi farklı değerlendirmelere tabi tutar.

Bu değerlendirmeler neticesinde Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün metin kısmında bahsedeceklerinden önce Türk lehçeleri hakkında ön bilgiler niteliğinde açıklamalarda bulunur. Buna göre;

1) Bir dilden başka dil bilmeyen, başka dillerden etkilenmemiş ve başka ülkelere gitmemiş olanların dili en fasih (doğru) dildir. Eğer iki dil biliniyorsa ve şehir halkı ile karışılmış ise dil zayıflamıştır. **Soğdak, Kençek** ve **Argular** bu şekildedirler.

“En fasih (doğru) dil; bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunanların dilidir. Birisi, iki dil

² **Yasmıl** olarak yazılmış.

biliyorsa ve şehir halkıyla karışmışsa onun dili zayıflar. **Soğdak**, **Kençek** ve **Argular** gibi.” (24)

2) Türkçe bilmeyen, Türk ülkelerine yerleşmiş **Töpüt**, **Hotan** ve **Taıut** gibi lehçelerin kendi dilleri vardır.

“İkinci kısma örnek; **Xotan**, **Töpüt** ve bazı **Taıut**lardır. Bu tabaka Türk ülkelerine yerleşmiştir. Bunlardan her birinin dilini anlatacağım. **Töpüt**’ün de kendi dili vardır. Aynı şekilde **Hotan**lıların da kendi dil ve yazıları vardır. Bu ikisi Türkçe bilmezler.” (24)

3) Katışksız bir dile sahip olanlar **Uygurlar**dır; ancak bunun yanı sıra Uygurların kendi aralarında konuştukları ikinci bir dilleri daha vardır.

“**Uygurlar** da katışksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştukları ikinci bir dil vardır. Kitabın başında bahsettiğim 24 harften ibaret yazıları vardır; onu yazışmalarında kullanırlar. **Uygurların** Çin ile birlikte kullandıkları başka bir yazıları daha vardır. Onunla kutsal kitaplar ve resmî belgeler yazılır. Kültürlü olmayanlar bu yazıyı okuyamaz. Kültürlü olanlara ben şehirli adını verdim.” (24-25)

4) Türkçeyi de bilen, göçebe oldukları Kaşgarlı tarafından belirtilen **Çomulların** kendilerine ait gizli dilleri vardır. **Kay**, **Yabaku**, **Tatar** ve **Basmıllar** da **Çomullar** gibidirler.

“Göçebelerden **Çomulların** kendilerine mahsus gizli bir dilleri vardır; Türkçeyi de bilirler. Aynı şekilde **Kay**, **Yabaku**, **Tatar** ve **Basmılların** da her birinin kendilerine has bir dili vardır; bunun yanında Türkçeyi de iyi bilirler.” (25)

5) Katışksız ve ortak bir Türkçeye sahip olarak **Kırkız**, **Kıfçak**, **Oguz**, **Toxsı**, **Yagma**, **Çigil**, **Ugrak** ve **Çaruklar** bir araya getirilmiştir. **Yimek** ve **Başgırtlar** da bu gruba yakın görülmüştür.

“**Kırkız**, **Kıfçak**, **Oguz**, **Toxsı**, **Yagma**, **Çigil**, **Ugrak**³ ve **Çarukların** ortak ve katışksız bir Türkçeleri vardır. **Yimek** ve **Başgırtların** bili bunlara yakındır.” (25)

6) Kelimelerin uçları aynı tarzda düşürülmüş bir Türkçeye sahiptirler, diyerek **Bulgar**, **Suvar** ve **Beçenekler** bir grup yapılırlar.

³ Metinde **Igrak** olarak yazılmıştır.

“Rum’a yakın olan **Bulgar, Suvar** ve **Beçeneklerin** dili, kelimelerin uçları aynı tarzda düşürülmüş bir Türkçedir.” (25)

7) Kaşgarlı’ya göre en hafif dil **Oğuzlarda**; en doğru dil **Yagma, Toxsı, Uyгур** şehirlerine kadar **Etil, Yamar, Ertiş, İla** vadilerinde oturanlarda; en fasih dil ise **Karahanlılar**dadır. **Argu** ülkelerindeki halkın dili ise bozukluklara sahiptir.

“Dillerin en hafifi **Oğuzların**kindir. En doğrusu; **Yagma** ve **Toxsılar** ile tâ **Uyгур** şehirlerine kadar **Etil, Yamar, Ertiş, İla** vadilerinde oturanlarınkindir. En fasihi ise **Hâkaniye** (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarınkindir.” (25)
“İsbîcâb’dan Balasagun’a kadar uzanan bütün **Argu** ülkelerindeki halkın dilinde bozukluklar vardır.” (25)

8) **Balasagunlular** ile **Tıraz** ve **Beyzâ** şehri halkları iki dilli olarak verilirler. **Kaşgar** şehri ise köylerinde **Kençekçe** konuşulan, şehrin içinde ise **Hâkaniye** Türkçesi konuşulan bir şehir olarak çizilir.

“**Balasagunlular** Soğdca ve Türkçe konuşurlar. **Tırazlılar** ve **Beyzâ** şehri halkı da böyledir.” (25) “**Kaşgar**’ın **Kençekçe** konuşan köyleri vardır; şehrin içi ise **Hâkaniye Türkçesi** konuşur.” (25)

Ayrıca Dîvân’ın bu bölümünde **Çaparkalılar** (Japonyalılar), **Çin** ve **Maçin** halkı ile **Yecüc** ve **Mecüc** halklarından da bahsedilir. Özellikle **Çin** ve **Maçin** halkının şehirde oturanları Türkçeyi bilmeleri yönü ile öne çıkarılırlar.

“**Çaparkalılar** uzak olduklarından ve Mâçin’le aralarında Büyük Deniz (el-bağrı’l-a‘ zam) bulunduğundan onların dili bilinmez. **Çin** ve **Mâçin** halkının kendi dilleri vardır. Bununla beraber şehirde oturanları Türkçeyi iyi bilirler; bizimle yazışmaları da Türk yazısıyladır. **Ye‘cüc** ve **Me‘cüc** halkının dili de, Mâçin yakınındaki deniz, dağlar ve set yüzünden bilinmez.” (24)

Dîvânı Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut’un yönü Batı’ya doğrudur, demek yanlış olmayacaktır. Zira Orhun bölgesinden, *Türklerin Tabakaları ve Boyların Açıklanması Hakkında* başlığı altında adlarını geçirdiği Kırgızlardan, “*Türklerden bir boy*” (230) açıklamasının yanı sıra, bahsetmediği gibi, Ötüken için sadece “*Uyğur civarında, Tatar bozkırlarındaki bir yerin adı*” (81) demesi böyle bir çıkarımda

bulunmamıza neden olmuştur. Ayrıca Kaşgarlı, Otlık, Beçenek, Kay, Ugrak, Basmıl, Tatar, Küçe, Çomul, Çaruk, Bulak, Yabaku, Uç, Töpüt, Sayram, Suvar, Barsgan, Yemek, Bulgar, Karluk isimleri hakkında çoğunlukla bir Türk boyu oldukları bilgisini vermekle yetinmiştir. “Şu hususu da önemle belirtelim ki, Kaşgarlı görmediği ve aralarına girmedikleri Türk ellerinin dillerinden ya hiç örnek vermemiş (Kay ve Başgirt gibi) veya az örnekler vermiştir. Ayrıca Kaşgar ve Balasagun gibi merkezlerden uzak kalan Bulgar, Suvar, Yabaku, Peçenek ellerinin dillerine ait az örnekler vermiştir. Dillerini öğrendiği eller arasında kaydettiği Kırgızlar’dan da hiç örnek vermemiştir. Denilebilir ki onun eserinde uzakta kalan ellerden başka İslâm camiasına girmeyen eller de ihmale uğramış gibidir. Eski Orhon bölgesi Türkleri hakkında onun eserinde hemen hiçbir bilgiye rastlanmadığı gibi, Budist Uygurlar hakkındaki bilgiler de azdır. Onun Ötüken hakkında sadece ‘Tataristan çöllerinde bir yerin adıdır’ demesi de bu bölge ile pek alâkadar olmadığını göstermektedir.” (Genç, 2015:6).

Elbette bu durumun haklı gerekçeleri olmalıdır. Zaten Kaşgarlı’nın kendisi Dîvân’ın girişinde, Türklerin 11. yüzyılda aslında yirmi boy olduklarını, bu boyların her birinden ayrılmış dalların var olduğunu; ancak eserine ana boyları aldığını belirtmiştir. Bu noktada bazı boyların, lehçelerin sadece isim olarak Dîvân’da yer tutması da doğal karşılanmalıdır.

1.3. Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türk Dilinin Genel Özellikleri

Kaşgarlı Mahmut, genel olarak 11. yüzyıl Türk dilini, özel olarak 11. yüzyıl Türk lehçelerini, aslında aralarında fazla farklılıklar yoktur, açıklaması ile var olan bazı ses ve şekil farklılıkları üzerinden Dîvânu Lugâti’t-Türk’te anlatmaktadır. Her türlü farklılığı ortaya koyarken de hedef kitle için özellikle örnekler üzerinden açıklamalar yapmaktadır.

Lehçeler arasındaki ses ve şekil farklılıklarını anlatırken Kaşgarlı Mahmut’un, zaman zaman genel anlamda Türk dilinin, dil özelliklerini ortaya koyduğu da olur. Bunu da çoğunlukla Arapçanın dil özellikleri ile karşılaştırarak yapar.

Buna göre 11. yüzyılda, Kaşgarlı’nın Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Türk dili için vurguladığı dil özelliklerini şöyle maddelendirebiliriz:

- 1) Türkçe, sondan eklemeli bir dildir.

Kaşgarlı Mahmut, Arapçanın bükümlü kelime yapısının karşılığında Türkçenin sondan eklemeli bir dil yapısına sahipliğini ön plana çıkarır. Türkçede köklerin değişmezliğine işaret eden Kaşgarlı, köke getirilen ekler sayesinde yeni anlamları ifade eden sözcüklerin türetilmesine dikkat çeker:

“Arap lehçelerinde anlamlar; kelimenin başına eklenen harflerle bilinir. Gelecek zaman ve soru harfleri, gelecek zaman sin’i, ayırma elifleri, atıf vav’ı vb. (baş) eklenir. Türk lehçelerinde ise kelimenin kökü olduğu gibi, değişmeden kalır; anlam bildiren ekler görüldüğü gibi bunların sonuna gelir. Arapçada fail olan sıfatlar için faillik belirtisi ortaya gelir. Örnek: *ġa:fīrun*, *ġaffa:run*, *ġafu:run* (bağışlayan, bağışlayıcı). Bu dilde (Türkçede), açıkladığım gibi, kelime olduğu gibi (değişmeksizin) geldikten sonra bu belirtiler (ekler) eklenir.” (581)

2) Türkçe sözcüklerde Arapça sözcüklerde olduğu gibi erillik - dişilik yoktur.

“Sıfatlarda, erkeklik dişilik farkı yoktur; bu, konuşmanın önceki kısmından (bağlamdan) anlaşılır.” (262)

3) Türk dilinde ikiden fazla sessiz harf (üç veya daha fazla) yan yana gelmez.

“balık : çamur. Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında. Bazı

Argular üç sükûn ile bālk⁴ derler. Türk dilinde ikiden fazla sükûn yan yana gelmez. Argu lehçesinde bozukluk vardır.” (190)

4) Türkçede sözcük kökleri parçalanamayan yapılardır.

Dîvân’ın giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dili için “*Fiilden Türemiş İsimler*” başlığı altında on iki ekten; “*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı*

⁴ Dankoff – Kelly tercümesinde “Part of Oyo and part of Aryu say: bālk...” denir. Oysa Kaşgarlı, maddenin sonunda sadece Arguların dilinin bozuk olduğunu belirtmektedir. Dankof – Kelly tercümesinde uzun okunan sözcük Ercilasun – Akkoyunlu tercümesinde uzun okunmamıştır. Oysa Kaşgarlı sözcüğü üstünlü elif ile uzun yazmıştır.

Hakkında” başlığı altında da on ekten bahseder. Yine aynı bölümlerde köklerin bölünemeyeceğini ancak türemiş sözcüklerin ise bölünebileceğini yani eklerine ayrılabilceğini muhatapları için belirtir:

“**Kılıç** (seyf), **ok** (sehm) ve benzeri kök kelimeler bölünemezler; türemiş kelimeler ise bölünebilirler.” (8-9)

Ayrıca Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’da ortaya koymuştur ki Türkçede tek heceli, kök halindeki birçok sözcük, gövde halinde türemiş sözcüklerdir. (*Bk. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r ~ z Kullanımı*)

5) Türkçe kök ünlüsü değişmez. Yukarıda kök kelimelerin bölünemeyeceğine işaret eden Kaşgarlı, sayfa 279-280-281’de yine Arapçanın yapısı ile karşılaştırarak bu kez Türkçedeki kök ünlüsünün hiçbir zaman değişmeyeceği bilgisini örneklerle açıklar:

“Fiillerin yapısı, geçmiş zaman ve emir üzerinedir. Onun yürüyüşü geçmiş zaman üzerindedir, dedim; çünkü geçmiş zamanın ilk harfi eğer üstünlü ise geniş zaman ve mastar da onu takip eder; ilk harfleri üstünlü olur. Onun ilk harfi ötreli ise geniş zaman ve mastar onu takip eder. Esre ise aynı şekilde olur. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; geçmiş zamandaki fiilin be’si üstünlüdür; geniş zaman için de **barır** denir; be yine üstünlüdür. Ardından **barmak** denir; daha önce olduğu gibi be yine üstünlüdür. Kalkınca ötreli olarak **turdı** denir; te geçmiş zamanda ötrelidir. Yine geniş zamanda da **turur** denir; te’si ötrelidir. Mastarda **turmak** denir; te’si ötrelidir. ‘*İnci dizdi*’ anlamında **yinçü tizdi** denir; te’si esrelidir. Geniş zamanı da **tizer**’dir; te’si esrelidir. Mastarda **tizmek** denir. Yine te’yi esreli yaparsın.

Bu dilin yapısı, Arapçanın yapısı gibi değildir. (Arapçada) kelimenin ön kısmı, arkadan gelene ters düşer. Kökte *qa’ade* (oturdu) denir; kaf üstünlüdür. Arkasından *yaq’udu* (oturur) denir; kaf geniş zamanda sükûnlu oldu. Ve *qu’u:den* (oturuş) denir; mastarda kaf ötre aldı. *Mağara* (yağdı) denir; mim geçmiş zamanda üstünlüdür. Ve *yemğuru* (yağar) denir; burada mim sükûn alır. Ve *muğuru:ran* (yağmak) denir; öndeki mim ötre alır. Mim’in düzeni, (geçmiş zamanda) üstünlü, mastarda ötreli, geniş zamanda sükûnlu olur.

Zâit (türemiş) baplarda *ekrame* (ikram etti) denir; baştaki hemze üstünlüdür. Geniş zamanda *yukrimu* (ikram eder) dersin; ye ötrelidir. Mastarda *ikra:men* (ikram etmek) denir; hemze mastarda esre alır. Ve *istağfara* (istiğfar etti) denir; elif esrelidir. *Nestağfiru istiğfa:ren* (istiğfarla istiğfar ederiz) denir. Fiillerde, bütün geçmiş zamanlar, geniş zaman ve mastara ters düşerler. Türk dili böyle değildir. İkiliilerde, üçlülülerde, dörtlülülerde, beşlilerde ve daha fazla harf bulunduranlarda aynı düzen üzerinedir. Geçmiş zaman, geniş zaman ve mastar arasında uyum vardır.”

6) Kaşgarlı Mahmut, açıklamaları ile 11. yüzyılda, Türk dilinin kuralları bakımından değişmezliğini, sağlamlığını öne çıkarmıştır.

“Yine bunlardan bazıları işitilen ve kullanılan kelimelerdir; bazıları ise kurala uygun, fakat kullanılmayan kelimelerdir. Ben kullanılmayanı bırakıp kullanılanı aldım. Öyle bir usul koydum ki kullanılmayan kelimeler bu usulle ortaya çıkarılabilir. İşte bu yolla fiilden türemiş isimler, on iki harften birinin eklenmesiyle elde edilir.” (9) açıklaması ile Türkçenin matematiksel yapısının sağlamlığını vurgular. Yani söylenenlerden hareketle, söylenmeyenlerin de kullanılmayanların da çıkartılabileceğini, kuralların sağlamlığına işaretle belirtir.

7) Türk dilinin tabiatında olmazsa olmaz sesleri vardır. **p, ç, z (zay harfi), v, g (art damak g’si), g (ön damak g’si), ɣ** sesleri, Türkçe için aslî seslerdir ve bunlarsız bir Türk dili düşünülemez. Ayrıca 11. yüzyıl Türk dilinde Arapçada bulunan **ş (se), t̤ (vurgulu tı), z (zı), ş (sad), z̤ (dad), h̤ (ha), h̤ (he), ‘(ayın)** harfleri, sesleri de bulunmaz.

8) 11. yüzyıl itibari ile Türk dili, sahip olduğu sekiz ünlü sesin uzun biçimleri ile birlikte 16 ünlü sese sahiptir. Ayrıca bu yüzyılda Türk dili, birincil uzun ünlü seslerinde kısalma eğilimini açıkça sergilemektedir. Bu eğilim seslik izlerle de takip edilebilmektedir.

9) Türk dilinde ünlü uyumları söz konusudur.

Kalın ünlülü sözcüklere eklenen ekler kalın ünlülü; ince ünlülü sözcüklere eklenen ekler ince ünlülü gelir. Ayrıca uyumda üstün (a, e) ile esre (ı, i) birbirine zıt düşmez gibi açıklamalarla Kaşgarlı Mahmut, Türk dilindeki ünlü uyumlarına işaret etmiştir:

“Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın’lı, kaf’lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g’li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf’lı için örnek: **Ol yā kurdı**. ‘*O yay kurdu*.’: **kurar, kurmak**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayın’lı kelimeye örnek: **Ol sūt sagdı**. ‘*O sūt sağdı*.’: **sagar, sagmak**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: **Er bardı**. ‘*Adam gitti*.’: **barır, barmak**. Ayağa kalkınca: **turur, turmak**. Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: **keldi** ‘*geldi*.’: **kelir, kelmek**. Mastar kef’le geldi; çünkü kelime kef’lidir. Yumuşak (rakîke) kef (g), sertte (sulbe) olduğu gibidir; **ol meni ögdi** denir, ‘*O beni övdü*’dür: **öger, ögmek**. Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef (k) ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek: **Er telim serdi**. ‘*Adam çok sabretti*.’: **serer, sermek**. Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi. Telaffuzda ona (serdi’ye) benzediği hâlde kalın olan kelimenin mastarının kaf’lı geldiğini görmüyor musun? Örnek: **Beg anı sardı**. ‘*Bey onu azarladı*.’: **sarar, sarmak**. Er bitig türdi denir; ‘*Adam mektubu vb. şeyleri dürdü*.’: **türür, türmek**. Ol yarmak tirdi. ‘*Adam para biriktirdi*.’ demektir: **tirer, tirmek**. At sürdi. ‘*At sürdü*.’: **sürer, sürmek**. Mastar, söylediğim gibi kef’li geldi. Bu, basit ve türemiş fiillerle ilgili her kitabın bütün baplarında genel bir kuraldır. Hiçbiri bundan sapmaz. Bu zikredilen harflerde kaf’ın ve kef’in yerine dikkat edilir ki doğru yerlerine konulsun. İşte bunlar mastar usulleridir.” (284 – 285).

“**Er at suvgarımsındı** ‘*Adam atı suvarır göründü*.’ Burada rı esreli, gayın üstünlüdür; çünkü üstün esre ile zıt düşmez. Nitekim ikililerde de ‘*O gider göründü*’ anlamında **barımsındı** denir; ancak ‘*ister göründü*’ anlamında **tilemsindi** denir; **tilimsindi** denmez; çünkü bu dörtlülerdendir; aslı **tile**’dir. Lâm, bu anlamı ifade eden harflere (mim, sin, nun) bağlanmak için muhafaza adıldı. Elif söyleyişte eridi ve yazıda atıldı. Elif atıldıktan sonra, üçlü fiil ikiliye benzemesin diye lâm’ın esreli yapılması mümkün olmadı. Elif söyleyişte eridi ve yazıda atıldı. Elif atıldıktan sonra, üçlü fiil ikiliye benzemesin diye lâm’ın esreli yapılması mümkün olmadı. Örnek: **Yarındak tilimsindi** ‘*Sırım yapar göründü*’; **Biçek bilemsindi** ‘*O bıçağı bilir göründü*.’ Bunun lâm’ı esreli yapıldığında ‘*İşi bilir göründü*’ anlamında **Iş bilimsindi** sözüne benzemiş olur. Bu (bil-) ikilidir; o (bile-)

üçlüdür. Daha önce dediğimiz gibi, **kaçur, keçür** gibi üçlülerde kural, (harekenin) orta harften alınmasıdır. Bu fasılda, ‘*O, onu kovalar göründü*’ anlamındaki **kaçurumsındı** sözünde görüldüğü şekilde cim’in (harekesi) sonraki rı’ya verildi. Daha önce demiştik ki üstün esre ile zıtlmaz ve o şekilde bırakılır. Ancak ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez. Örnek: **Ol anı toğgurumsındı** ‘*O, onu doyurur göründü.*’” (397-398)

10) Türk dilinde ünsüz uyumları da söz konusudur.

Sonu sert ünsüzle biten bir sözcük, yumuşak ünsüzle başlayan bir ek aldığıında yumuşak ünsüz, sözcük sonundaki sert ünsüzden dolayı, çıkaklarının zorlanmasından ötürü, sert ünsüze dönüşür. Kullanımda da sert ünsüzle söylemenin daha fasih olduğunun altını çizmektedir. “*Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir*” açıklaması ile de ünsüz uyumunun 11. yüzyılda Türk lehçeleri için genel, sağlam bir kural olduğunu verir:

“Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p), te (t), sert cim (ç) ve sert ke’dir (k / k̄). Pe için, ayakla tepince **tepti** dedikleri gibi. Te için, alınca **tutti** dedikleri gibi. Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi. Sert ke’ için **teve çökti** dedikleri gibi. Kaf da sert ke’ gibidir, ona uyar. **Ol maña baktı** ‘*O bana baktı*’ dedikleri gibi. Burada dal, bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı, çıkak zorlanacağı için te’ye dönmüştür. Bunun aslı dal’dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir.” (281-282)

11) Türk dili, sondan eklemeli dil olma özelliğinin doğal sonuçlarından birisi olarak 11. yüzyılda da bir eğilim olarak kelimelerin ekleşmesi (gramerleşme) gerçeğini sergilemektedir. Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te, bu eğilimin yaşandığının somut delillerini ortaya koymuştur. (Bk. *Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*)

12) 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, uzun ünlülerin kısalması; eklerin, sözcüklerin ekleşmesi ile oluşma eğilimleri gibi Türk dilinin şifrelerini ortaya koyarken aynı zamanda ünsüz seslerdeki sertleşme - tonsuzlaşma eğilimine de işaret eder. Bu eğilim kendisini çoğunlukla uzun ünlülerin kısalması neticesinde gösterirken Kaşgarlı’nın kendisi de bu

durumu Dîvân'da “*Türk lehçelerinin en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır.*” gibi ifadelerle ortaya koymuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: SES BİLGİSİ

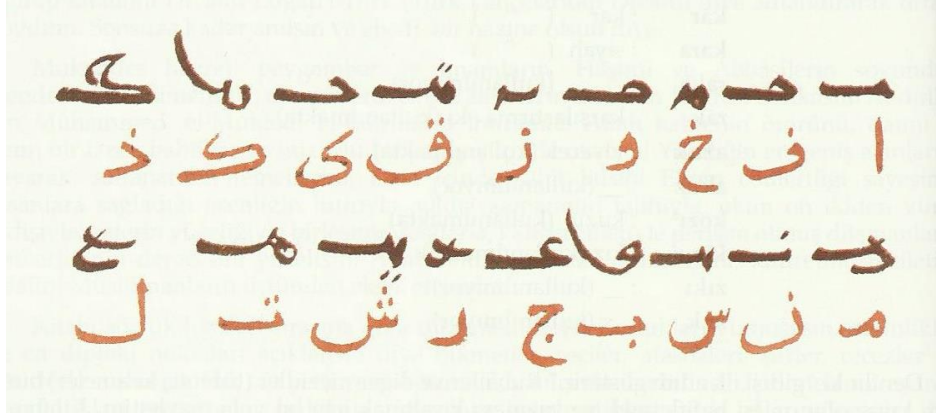
2. DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN SESLERİ

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçelerinin seslerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bu bölümde “harf” terimini kullanan Kaşgarlı’nın bu terim ile “ses” kavramını kastettiği açıktır. Zira kendisi seslerin nasıl telaffuz edileceğine dair hedef kitlesine oldukça anlaşılır, açık bilgiler vermiştir. Aynı zamanda bu seslerin yazıda nasıl gösterildiğini de açıklamıştır.

Girişte “Türk lehçelerinin dayandığı asli harflerin tümü 18’dir” diyerek aslında Uygur alfabesindeki işaret sayısını vermiş, devamında ise Türkçenin sahip olduğu seslerin bu 18 işaretten daha fazla olduğuna dair ipuçlarını sıralamıştır.

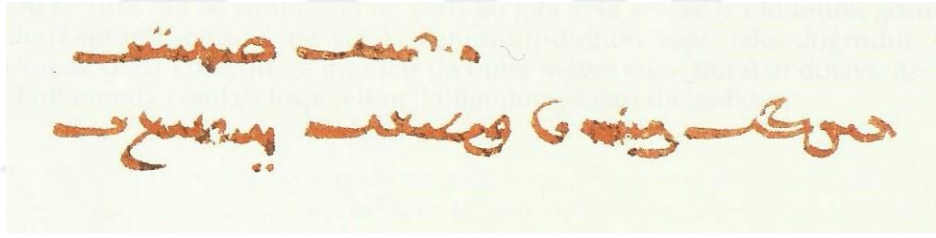
Dîvân’ın daha başında Kaşgarlı, öz ama çok kıymetli bilgiler aktarmıştır 11. yüzyıldan bugüne. Türk lehçelerinin seslerinden, Arap alfabesinde karşılığı bulunmayan Türkçe sesler için oluşturulan işaretlerden, kullanımda olan Uygur alfabesi ile Arap alfabesinin karşılaştırılmasından, Türk dilinin sahip olduğu genel kurallardan, yazmayı tasarladığı Kitabu Cewahiri’n-Nahwi fi-Lugati’t-Türki’den, uzunluklardan, sözcük türetmekten, Türklerin tabaka ve boylarından, Türk lehçelerinden, lehçeler arası farklılıklardan, 11. yüzyıl Türk dünyasından altın değerinde bilgiler vermiştir.

Kaşgarlı “*Axu:ke. leffë. semc. nezaq. bezr. şetiyyen.* (kardeşin. sardı. yağlı ve kötü lezzetli ayran. budalaca acelecilik. tohum. kışın.)” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:4) ibaresinin Türk yazısının (Uygur alfabesi) hatırd kalması için dizildiğini ve bu alfabede 18 harfin bulunduğunu belirtir. Arkasından altında kırmızı mürekkeple Arap alfabesindeki karşılıkları verilen Uygur alfabesinin listesini verir:

(6)

Sayfa 8’de “Eski zamandan bugüne kadar, Kâşgar’dan yukarı Çin’e dek, kuş bakışıyla bütün Türk ellerinde, hakanların ve sultanların kitaplarında ve yazışmalarında bu yazı kullanılır.” ifadesi ile Uygur alfabesinin 11. yüzyıldaki kullanımına dikkat çeker. Yani bu yüzyılda Türk dünyasında Arap alfabesi kullanılmakla birlikte hâkim unsur hala Uygur alfabesidir.

(8)

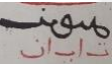
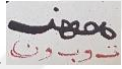
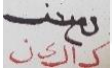
2.1. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlüler

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te çeşitli bölümlerdeki açıklamaları ile 11. yüzyılda Türk lehçeleri için a, e, ı, i, o, ö, u, ü ünlülerinin ve bunların uzun şekilleri ā, ē, ī, î, ō, ō, ū, ū ünlülerinin varlığını ortaya koymuştur. 11. yüzyılda uzun ünlülerin varlığı ile ilgili bilgiler *11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması* başlığı altında verilecektir. Kaşgarlı, eserinde kapalı e’ye dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır; ancak kapalı e’yi işaret eden yazım özelliklerini kullandığı sözcükler mevcuttur. Bu durum *11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Kapalı e* başlığında izah edilecektir.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ün 8. sayfasında Kaşgarlı Mahmut, ünlülerin yazımına dair “Bu yazı yazılırken temel (kural) şudur: Telaffuzda yeri olmamasına rağmen her üstün

elif'le; konuşmada olmamasına rağmen her ötre vav'la; aslında olmamasına rağmen her esre ye ile gösterilir. Arapçada bunun benzeri şudur: *Eb* ve *ax* kelimelerini *ha:za: ebu:ke*, *raeytu eba:ke*, *merartu bi-ebi:ke* ibareleri içinde, harekelendirmek maksadı ile, bir harf ekleyerek yazarsın.” (8) açıklamasını yapar.

Yapmış olduğu bu açıklamada Kaşgarlı, Arap yazım kuralları ile Türk yazım kurallarını karşılaştırmış, Arapçada yazarken üstün, ötre, esre konulan yerlerin Türkçe yazarken bir harf ile karşılandığını belirtmiştir. Açıklamanın devamındaki “*bir harf ekleyerek yazarsın*” ifadesi de bunu desteklemektedir. Yani Kaşgarlı Mahmut, eserini Arapça ve Arap alfabesi ile Türk yazım (Uygur yazımı) kurallarına göre yazmıştır. Yine Dîvân'ın 204. sayfasında bu doğrultudaki açıklamalarını örneklerle ortaya koymaktadır:

“Bu baptaki isimleri yazarken, eğer ortaları üstünlü ise, Türk yazısında onları bir elif ilavesiyle yazman gerekir. “*Devenin tabanı*’ için kullanılan **taban** kelimesinin şeklinde yazıldığı gibi. Arap harfleri ile yazılıştaki kelimenin aslında olmayan iki elif ilave ettin. Bu üstünlü şekil içindir. Ortasında ötre bulunan ‘*buğday gövdesinin boğumu*’ anlamındaki **topun**, Türk yazısında şeklinde yazılır. Ötreli şekil için de iki vav ilave ettin. ‘*Gelin*’ anlamındaki **kelin** de şeklinde yazılır. Burada yazmadıklarımın kuralı da aynıdır. Bunlarda uzatma ve yumuşak uzatma harflerini ilave etmek caizdir. Ancak en fasihi ve en doğrusu kitapta yazılandır. Kitapta bu şekilde düzenlendi; çünkü *fā'al*, *fā'a:l'ın*; *fū'al*, *fū'a:l'ın*; *fī'al*, *fī'a:l'ın* kısaltılmış şeklidir; uzatıldıkları zaman yapı değişmez. Kısalık ve kolaylık için kısaltılır. Kolaylık yolunu takip etmek daha doğrudur.” (204)

Bu açıklamalardan hareketle ve sayfa 6'daki kırmızı mürekkeple Arap alfabesindeki karşılıkları verilen Uygur alfabesindeki, elif, vav, ye harflerinin karşılığı olan işaretlerin aynı zamanda ünlüleri gösterdiği bilinmektedir. Bu durumda Uygur alfabesinde a, e seslerini karşılayan işaretin altında elif ; u, ü, o, ö seslerini karşılayan işaretin altında vav ; ı, i seslerini karşılayan işaretin altında ye harfleri verilerek elif, vav ve ye'nin karşıladığı ünlüler Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir, çıkarımına ulaşılabilir.

2.1.1. Uzatma (Med) ve Yumuşak Uzatma (Lîn) Harfleri

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 13. sayfasında *İsimlerin Fazlalıkları Hakkında* başlığı altında Kaşgarlı, uzatma (med) ve yumuşak uzatma (lîn) harfleri hakkında bilgi verir. Verdiği örneklerde elif'i med harfi olarak, vav ile ye'yi lîn harfi olarak kullanır.

“Med ne lîn harfleri. Şu örneklerde med harfi vardır: **tagār** ‘hububat çuvalı’, **çavār** ‘yakmak ve tutuşturmak için kullanılan şey’. Şu örneklerde lîn harfleri kullanılmıştır: **korīg** ‘korunan yer’, **arīg** ‘temiz’, **anūk** ‘hazır’, **tanūk** ‘şahit’.” (13)

“Bu yapılarda olanlardan *fa‘a:l, fu‘a:l, fi‘a:l, fā‘u:l, fa‘i:l* vezinlerindeki isimlerde, telaffuzda yumuşak uzatma harfini düşürmek caizdir. ‘Kereste’ için kullanılan **yığāç** kelimesini **yığaç** şeklinde söylemek de caizdir. ‘Nehir ve vadinin karşı yakası’ için kullanılan **yogūç** kelimesini telaffuzda **yoguç** şeklinde söylemek caizdir. Aynı şekilde **korīg** ‘korunan yer’ kelimesi de **korıg** şeklinde söylenebilir. Kısa olarak söylenen kelime, uzatılardan daha fasihtir. Geri kalanları kitapta inşallah zikredilecektir.” (13) Açıklamada da görülmektedir ki med harfi ile elif, lîn harfleri ile vav, ye kastedilmektedir. Aynı zamanda bu harflerin hareke ile birlikte kullanımının uzunluk ifade ettiği de açıktır.

Dîvân’ın 493. sayfasında verilen bilgilerde ise lîn harflerinin yazıda değil ama telaffuzda eksildikleri bilgisi mevcuttur:

“Yumuşak uzatma (*lîn*) harfleri, hızlı konuşulduğu zaman telaffuzda düşer ve t’de **tāh tāh**, ç’de **çuh çuh**, k’de **keh keh**, m’de **mah**, (y’de) **yah** denir. Bunları biz bu sebeple menkus bâba dâhil ettik; çünkü bunlarda yumuşak uzatma harfi; yazıda değil ama telaffuzda eksilmektedir. Buradaki he, duraklama h’sidir.” (493)

Her iki açıklamada da uzun ünlülü sözcüklerin telaffuzda kısa ünlülü şekilleri ile kullanılabileceği bilgisi var. Bu bilgiler 11. yüzyılda uzun ünlülerin yazıda olmasa bile kullanımdan (telaffuzdan) kalkmaya başladığının göstergesidir. Bu çıkarımı destekleyen örneklendirmeler, Kaşgarlı tarafından farklı bölümlerde de verilmiştir:

“Kural: Bu ve benzeri baplara ‘menkus’ dememizin sebebi, yazıda değil telaffuzda, ortadaki yumuşak uzatma (lîn) harflerin gitmesi ve kelimenin ikiliye dönüşmesidir; bunların harfleri satırda tamamlanır. Örnek: ‘*kol*’a **köl** denir. Sonra **anı** **kolı aldı** denir; ‘*o, onun kolunu tuttu*’ anlamındadır. Bundan vav gittiği için ‘*köle*’ anlamındaki **kul**’a daha çok benzemiştir. ‘*Yel*’e **yıl** denir. Sonra, telaffuzda **anı** **yeli küçlög** denir; ‘*onun rüzgârı pek güçlüdür*’ demektir; yani kuvveti kastediyor. ‘*Sene*’ için kullanılan **yıl**’a daha çok benzemiştir. Menkus’taki bütün isim ve fiillerde kural budur. Bu dilin, Arapçayla nasıl uygun düştüğünü görmüyor musun? Arapça fiillerde *za:ne yezi:nu* (süsledi, süsler) denir; sonra bundan emir şekli çıkar ve *zin* (süsle) denir. *ka:le, yeki:lu, kil* (ölçtü, ölçer, ölç). Bundan lîn harfi gitti. Bu dilde (Türkçede) genişliğinden dolayı isim ve fiillerdeki kural, aynı şekilde olur. Arapçada ise bu durum isimlerde değil, sadece fiillerde vardır. Bunu böyle bil!” (515-516)

Sayfa 515-516’da verdiği yukarıdaki açıklamada Kaşgarlı, ortasında illet harfi (elif, vav, ye) bulunan menkus sözcüklerin, telaffuzda lîn (vav, ye) harflerini düşürerek, yani kısaltılarak, ikili baba dâhil edildikleri bilgisini verir. Ancak bu kısalma yazıda değil telaffuzda, konuşmada gerçekleşmektedir. “*Menkus*” Dîvânü Lugâtî’t-Türk’tte ortasında illet harfi bulunan kelime türü demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

2.1.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması

11. yüzyıl, Türk dilinde birincil uzunlukların var olduğu, var olmakla birlikte büyük ölçüde kısaldığı ve kısalma eğilimi içerisinde oldukları bir yüzyıldır. Bu ifadenin en güçlü delili Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ün kendisidir. Çünkü Kaşgarlı, eserinde birçok defa “*Kısa olarak söylenen kelime, uzatılından daha fasihtir.*”, “*Türk lehçelerinin en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır.*” gibi ifadelerle yer vermektedir. Bu ifadelerin yanında Kaşgarlı, aynı sözcüğün hem uzun hem de kısa şeklini kullanarak, yüzyılın özelliğini öne çıkarmıştır.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün 13. sayfasında Kaşgarlı, *İsimlerin Fazlalıkları Hakkında* başlığı altında 11. yüzyılda Türk lehçelerinde uzun ünlülü sözcüklerin kısa ünlülü şekilleri ile de kullanılabileceğini ve kısa ünlülü şekillerin daha tercih edilir olduğunu örneklerle vermiştir:

“Med (uzatma) ve lîn (yumuşak uzatma) harflerinden med harfi ‘hububat çuvalı’ anlamındaki **tagār** ; ‘yakmak ve tutuşturmak için kullanılan şey’ anlamındaki **çavār**

 örneklerinde kullanılmaktadır. Şu örneklerde ise lîn harfleri vardır: **korīg**

‘korunan yer’, **arīg** ‘temiz’, **anūk** ‘hazır’, **tanūk** ‘şahit’. Bu yapılarda olanlardan *fā‘a:l*, *fū‘a:l*, *fī‘a:l*, *fa‘u:l*, *fa‘i:l* vezinlerindeki isimlerde, telaffuzda uzatma

(lîn) harfini düşürmek caizdir. ‘Kereste’ için kullanılan **yığāç** kelimesini **yığaç**

 şeklinde söylemek de caizdir. Nehir ve vadinin karşı yakası için kullanılan **yogūç**

 kelimesini telaffuzda **yoguç** şeklinde söylemek caizdir. Aynı şekilde **korīg**

 ‘korunan yer’ kelimesi de **korıg** şeklinde söylenebilir. Kısa olarak söylenen kelime, uzatılandan daha fasihtir. Geri kalanları kitapta inşallah zikredilecektir.” (13)

Kaşgarlı’nın yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler bu yüzyılda uzun ünlülerin var olduğunu ve kısalma yönünde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün çeşitli bölümlerinde uzun ünlülü şekillerine işaret edilen sözcüklerin bazıları aşağıdaki gibidir. Bazı sözcüklerin yanına uzun veya kısa şekillerinin var olduğunu yazılmış, bazılarının ise, özellikle fiillerde, fiil cümlede kullanılırken ve maddenin sonunda geniş zaman ve mastar şekilleri verilirken uzun ve kısa şekilleri ile yazılmıştır:

ün : ses, **ün** demek de caizdir. Uzatılmış ve kısaltılmış olarak kullanılır.(32-36)

öçüt : intikam ve kin. Aslı **ōç** ’tür. (37)

Töger : Oguz boylarının on sekizincisi **Töger**'dir. Vav düşebilir ve

Töger denilebilir. (40)

ülüş : *pay, hisse*. Şın'ın aslı kef'tir. Aslında **ülüg**'dür. (43)

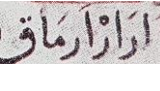
ed : *imal edilen her şey*. Kumaş ve benzerleri. Kısaltılıp **ed** olarak da söylenebilir ki bu, daha doğrudur. (52)

ev: *ev*. -Elif'te dudakları daraltarak-. Kelimenin kısa şekli daha doğrudur. (53) “*Kelimenin kısa şekli daha doğrudur*” açıklaması ile uzun ünlülü şeklinin varlığına işaret edilmiştir.

ögsüz : *yetim; şaşkın*. Aslı **Ögsüz**'dür ; “*akıl*” ve “*fetamet*” anlamındaki **ög** kelimesinden alınmıştır. (61)

ogrug : *vadinin dönemeci, kesildiği yer*. (61) / **ovrüg** : **ogrüg** un başka bir şekli. *Kemiklerin eklemi ve dağın kesinti yeri*. / **ovrüg** : *ilk omur kemiği*. Bu üçünün en doğrusu **ogrüg** 'dur. (71-72)

urunçak : *emanet; tevdi edilen şey*. **Urunçak** denmesi de caizdir. (85)

ār- ~ ar-: *kandırmak, aldatmak*. Ol anı ārdı “*O onu kandırdı*”. **arar**, **armak**. (96) Kaşgarlı, cümle içinde fiili uzun ünlülü hali ile yazarken maddenin sonunda, fiilin geniş zaman ve mastar halini kısa ünlülü hali ile yazmıştır.

ās- ~ as-: Ol et āsdı

الآت السد

“O, et vb. şeyleri ipe astı.” āsar,

asmak.

الاسار اسماق

(96) Fiil cümle içinde kullanılırken ve geniş zaman çekimi verilirken uzun ünlülü şekli ile; mastar şekli verilirken kısa ünlülü şekli ile yazılmıştır.

āg- ~ ag-: çıkmak, yükselmek. āgar, agmak.

الغلاغات

(96) Fiilin geniş

zamanlı halini yazarken uzun ünlü ile mastar halini yazarken kısa ünlü ile yazmıştır.

ūlat- ~ ulat-: ulaştırmak. ūlatur, ulatmak.

اولتر التماق

(114)

ūlīt- ~ ulīt-: ulutmak. Ol anı urup ūlittı

اولتي

“O, ona vurup kurt gibi

uluttu”. ūlittur, ulıtmak.

اولتر التماق

(114)

öglen-: Aruk er öğlendi

اغلندي

“Yorgun insan dinlendi”. Şaşkınlıktan

sonra bir şeyi idrak edince de aynı fiil. Aslı öglendi’dir.

اوكلندي

(134)

bir

بير

: sayıda bir. BİR yarmak: bir dirhem. BİR

بير

şekliyle, ortada illet

harfî bulunan bâba da sokulabilir. Bunun benzerleri çoktur. Fakat Türk lehçelerinde en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır. (162)

Kaşgarlı’nın bu örnekteki açıklamaları önemlidir. Kısa ünlülü şekli ile sözcük ikili baba dâhil edilmişken uzun ünlülü şekli ile ortada illet harfî bulunan sözcükler babına dâhil edilebileceği bildirilmiştir. Bu da sözcüğün hem uzun ünlülü hem kısa ünlülü şeklinin varlığının açıklamasıdır.

birt: efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi. Doğrusu ye ile birt

بيروت

’tir. (172)

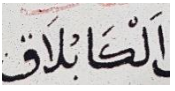
tört

تورت

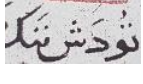
: dört. Doğrusu vav ile tōrt’tür.

والأحد تورت بالواو

(172)

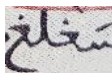
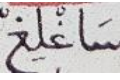
Bulak : *Türklerden bir boy. Elke Bulāk * diye adlandırılıyorlar. Uzun ve kısa şekli vardır. (191)

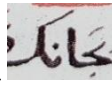
kasuk : *her ağacın kabuğu. Aslı kās * 'tır; kaf fazlalıktır. (192)

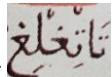
tūdaş: birbirine benzetilen her türlü nesne için tūdaş neş denir; aslı tū'dür , tūy demektir. (205)

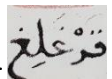
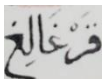
kadaş : *kardeş ve yakın. Aslı kap anlamındaki kā * 'dır. Buna -daş eklenince yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karnıdır. (205)

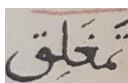
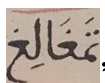
Şançu : *Yukarı Çin yolunda bir şehir. Doğrusu uzun okunanıdır: Şānçu. * (210)

saglıg : *sayılan her şey. Aslı sāgılg' dır. * (233)

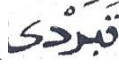
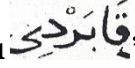
Beçenek : *Oğuzlardan bir boy (qabi:le). Beçenek * şekli de vardır. (245)

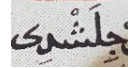
tatıglıg : *lezzetli. Aslı tātıglıg * 'dır. (248)

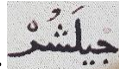
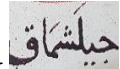
Kargalıg : *Taraz (~ Tıraz) yakınında bir hisarın adı. Aslı, Kargālīg * 'dır. (263)

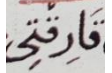
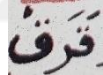
tamgalık : *kişiye özgü küçük sofr. Aslı tamgālīg * 'dır; yani "damgalı". Çünkü han, ibriğini ve özel sofrasını damgalardı; bu sebeple şarap bir

kişilik ve yiyecek de kendisine yetecek kadar olurdu. Daha sonra her küçük ibrik ve her küçük sofraya tamgalık dendi. Bunun sebebi, handan başka kimse yemesin diye damga vurulmuş sofranın olmasıdır. (263)

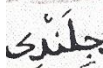
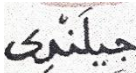
kabar-: Bâş kabardı “Yara şişti”. Aslı **kābardı** ’dır; fakat daha fasihi kısa olanıdır. (305)

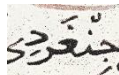
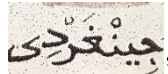
çīlaş- ~ **çılaş-**: Ol maña ot çılaşdı “O, yulaf vb. şeylere su serpmeye bana yardım etti”. Bu kelimenin aslı dörtlülerdendir; fakat bu şekilde kullanılır.

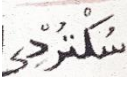
çīlaşur , **çīlaşmak** . (323) “Aslı dörtlülerdendir” açıklaması ile Kaşgarlı, sözcüğün uzun ünlülü şeklinin dörtlü baba, kısa ünlülü şeklinin üçlü baba dâhil edileceğini belirtmiştir. Kendisi de sözcüğü Dîvân’da kısa ünlülü hali ile üçlü baba dâhil etmiştir.

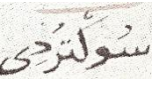
karık-: Er közi karıktı “Adamın gözü kardan kamaştı”. Eğer bu kelime “kar”dan alınmışsa, “menkus”tan (illetli kelimeden) alınmış demektir; **kārıktı** ’dır. “Göz bebeği” anlamındaki **karak** sözünden alınmışsa “sahih”ten (illetsiz kelimeden) alınmış demektir. (326)

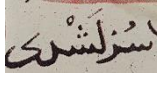
Bu örnek de dikkat çekicidir. Zira Kaşgarlı, uzun ünlünün anlam ayırt ediciliğine dikkat çekmektedir. Sözcük uzun ünlülü bir kökten geliyorsa başka bir anlamda, kısa ünlülü bir kökten geliyorsa başka bir anlamda karşımıza çıkmaktadır.

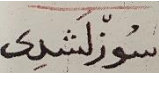
çīlan- ~ **çılan-**: Çılandı nēñ “Nesne rutubetten ıslandı”. Aslı **çīlandı** ’dır. (342)

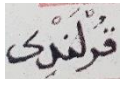
çingar-: Ol ışığ çingardı “O, işi inceleyip gerçekliğini araştırdı.” Aslı ye ile **çingardı** ’dır. (358)

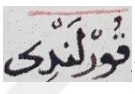
söktür-: Ol anı söktürdi “O, ona sövmesi için onu zorladı”. Aslı

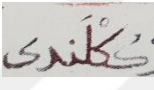
vav ile **söktürdi** ’dir; kısaltılmıştır. (359-360)

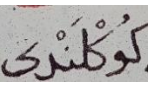
sözleş-: Ol meniñ birle sözleşdi “O, benimle konuştu.” Aslı

sözleşdi ’dir. (374)

korlan-: Er tavarına korlandı “Adam, elinden çıkan şeye acındı

ve onu bir zarar saydı.” Aslı vav ile **körlandı** ’dır. (391)

küglen-: Er küglendi “Adam şarkı söyledi.” Aslı, **küglendi**

 ’dır. (392-393)

kaçaç : Bir Çin ipeklisi. Daha doğru biçimi **kaçaç** ’tır ve bununla cariyeler **kaçaç** diye adlandırılır. (408)

tıt-: Ol anı tıttı “O ona engel oldu.” Aslı **tıdıtı** ’dır; benzeşmeye (idgama) uğrayıp şedde almıştır. (412)

bulat-: Ol kozı bulattı “O, kuzuyu tencere buharında pişirtti”. Tencere buharında pişirilen her şey aynıdır. Aslı **būlaḏtı**’dır; hafifletmek için vav atılmıştır. (420)

çilat-: Ol kepek çilattı “O, kepek vb. şeyleri ıslattı”. Aslı **çılattı**’dan ye atılmıştır. (420)

kalat-: Ol tönug kalattı “O, elbiseyi sardırdı.” Aslı **kālattı**’dır. (421)

tonat-: Ol meni tonattı “O, bana hediye ettiği elbiseyi giydirdi.” Aslı **tōn ıḏtı**’dır; “Ona elbiseyi gönderdi” demektir. (421)

yalıg: atın yelesi. Başka bir şekli **yāl**’dır. İkisinden de daha doğrusu **yil**’dir. (450)

yolak : yolak barçın “çizgili ipek.” Herhangi bir şeyde yollar ve

çizgiler varsa yolak denir. Aslı yōlak ’tır. (452)

yığāç : dört varyantı olan yığaç ’ın bir şekli. (456) / yığaç :

odun, tahta. (448) / yığaç : adamın penisi. (448) / yığaç : fersah (uzunluk birimi).

Bir yığaç yir “Bir fersah yer”. (448) / yığaç : ağaç. Üzüm yığācı “üzüm ağacı”, yagak

yığācı “ceviz ağacı”. Elif ile yagāç daha iyidir. (448)

yarāg: fırsat ve imkan. İş yarāğı “işin fırsatına ve yönüne bak.” Yarag başka bir şekildir. (456)

yolsuz : yolunu kaybeden. Aslı, yōlsuz’dur . (461)

yaşlıg er: yaşlı adam. Her hayvanın yaşlı olanı da aynıdır. Aslı

yāşlıg ’dır. (462)

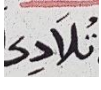
yamlıg köz: çapaklı göz. Aslı yāmlıg ’dır. (462)

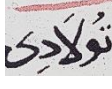
kış : sadak. Uzatarak. Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçaklar bunu bilmez. (498)

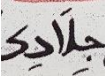
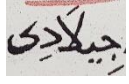
tōl: imale ile. Yavrulama zamanı. Oğuzca. Yavruya da tōl denir. (501)

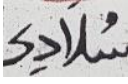
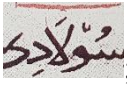
kaça: kap. Bundan kâ kaça denir. Kısaltılarak kaça da denir. (550)

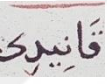
bile- ~ bile-: Ol anı kânına biledi “O, onu kanına yatırdı (beledi)”. (563)

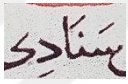
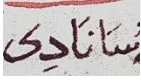
tüle-: At tüledi “At vb. tüyünü döktü”. Bu, kış tüyünü dökmektir.

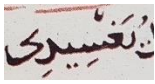
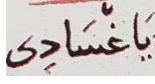
Onun yerine yenisi biter. Aslı **tüledi** ’dir; vav düşürülmüştür. (563)

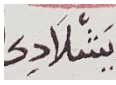
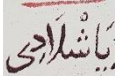
çile-: Tönug çiledi “Elbise vb.ni ıslattı”. Aslı **çiledi** ’dir; atılmıştır. (563)

süle- ~ sūle-: Beg yagıka süledi “Bey, düşmanı üstüne gazâ yaptı”. Aslı **süledi** ’dir; vav atılmıştır. (563-564)

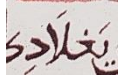
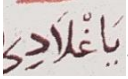
kana- ~ kanı-: Burun kanadı “Burun kanadı”. Vücudun bir yeri kanarsa yine aynıdır. Aslı **kānıdı** ’dır; atılmıştır. (564-565)

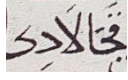
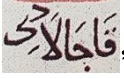
sana-: Ol koyın sanadı “O, koyununu saydı”. Aslı **sānadı** ’dır; atılmıştır. (565)

yagsı-: Yagsıdı nēṇ “Adam sadeyağın tadını aldı”. Yakrı yāğı yagsımas “İçyağında sadeyağ tadı bulunmaz”. Aslı **yāgsıdı** ’dır. (578)

yaşla-: At yaşladı “At vb. baharda taze ot yedi”. Aslı **yāşladı** ’dır; hafifletmek için kız kardeşlerine (benzerlerine) yapıldığı gibi atılmıştır. (579)

⁵ **yāgsadı** yazılmış, **yāgsıdı** olacak.

yagla-: Er koguş yağladı “Adam, sıırım vb.ni yağladı”. Aslı yağladı ’dır. (579)

kaçālā-: Ol nēñni kaçālādı “O, nesneyi kaba koydu.” Aslı kaçālādı ’dır; atılmıştır. (586)

yād- ~ yağ-: Ol yāđtı nēñni: O, nesneyi, ekmeği hamur tahtasına yayar gibi yaydı. yağar, yağmak. (631)

“Su” sözcüğü Dîvân’da defalarca hem uzun hem de kısa ünlülü hali ile yazılmıştır: Sūv tamışdı “Buz vb. şeyden sular damladı.” (324) / Ol meniñ birle suvka çomuşdı “O, suya dalmada benimle yarıştı.” (324)

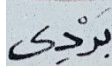
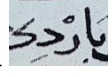
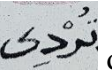
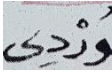
çīlaş- ~ çılaş-, bir ~ bīr, karık- ~ kārık- gibi sözcüklerin uzun ünlülü olarak değerlendirildiklerinde farklı bapa, kısa ünlülü olarak değerlendirildiklerinde farklı bapa dahil edilebileceklerini belirterek Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda hem uzun ünlülü hem de kısa ünlülü şekillerin varlığına bir kez daha işaret etmiş ve bu yüzyılın karakteri olarak uzun ünlülerin kısalma eğilimini öne çıkarmıştır. Çünkü Kaşgarlı, her defasında kısa olanın tercih edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu durumu sayfa 515-516’da kural olarak ortaya koymuştur:

“Kural: Bu ve benzeri baplara ‘menkus’ dememizin sebebi, yazıda değil telaffuzda, ortadaki yumuşak uzatma (lîn) harflerin gitmesi ve kelimenin ikiliye dönüşmesidir; bunların harfleri satırda tamamlanır. Örnek: ‘kol’a kōl denir. Sonra anıñ kolı aldı denir; ‘o, onun kolunu tuttu’ anlamındadır. Bundan vav gittiği için ‘kōle’ anlamındaki kul’a daha çok benzemiştir. ‘Yel’e yīl denir. Sonra, telaffuzda anıñ yeli kūçlūg denir; ‘onun rüzgârı pek güçlüdür’ demektir; yani kuvveti kastediyor. ‘Sene’ için kullanılan yıl’a daha çok benzemiştir. Menkustaki bütün isim ve fiillerde kural budur. Bu dilin, Arapçayla nasıl uygun düştüğünü görmüyor musun? Arapça fiillerde za:ne yezi:nu (süsledi, süsler) denir; sonra bundan emir şekli çıkar ve zin (süsle) denir. ka:le, yeki:lu,

kil(ölçtü, ölçer, ölç). Bundan lîn harfî gitti. Bu dilde (Türkçede) genişliğinden dolayı isim ve fiillerdeki kural, aynı şekilde olur. Arapçada ise bu durum isimlerde değil, sadece fiillerde vardır. Bunu böyle bil!” (515-516)

Kaşgarlı’nın Türkçe sözcükleri Arapça baplara göre gruplandırması Talat Tekin’in de *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi, Arapçayı taklit hevesinden ziyade fonolojik gerçeklere dayanır. Özellikle 11. yüzyıl Türkçesinde var olan uzun ünlülerin tespitinde Kaşgarlı’nın bu yöntemi, araştırmacılara oldukça yardımcı olmaktadır. Bir sözcüğün uzun ünlülü şekli başka bapa, kısa ünlülü şekli başka bapa dâhil edilerek uzun ünlülerin varlığı ve 11. yüzyılda kısalma eğilimleri Kaşgarlı tarafından somutlaştırılmıştır. Böylece Kaşgarlı, sözcüklerin hem uzun ünlülü şekilleri ile hem de kısa ünlülü şekilleri ile aynı yüzyılda, kullanımda oldukları gerçeğini de belirtmiş olur. “Kaşgarlı Mahmud’un Türkçe sözcükleri çeşitli kalıplara göre sınıflandırması Arapçayı taklit hevesinden ibaret olmayıp fonolojik gerçeklere dayanır.” (Tekin, 1995:98)

Gerçekten de Dîvân’daki sözcüklerin Arapçadaki vezinlere göre gruplandırılması bugün bize ciddi anlamda 11. yüzyıl Türk dilindeki uzunlukları kolayca tespit edebilme imkânı vermektedir. Örneğin sayfa 207’de **fa‘āl, fa‘ūl, fa‘il** kalıpları altında verdiği sözcükleri harekeli uzatma harfleri ile yazmıştır: **bukāç, Tatār, tagār, tavār, çavār, sakār, Xuzār, talāk, būdig, tigīn, tüzūn, samān...** gibi. Oysa sayfa 178-179’da **fa‘al, fa‘ul, fa‘il** kalıpları altında verdiği sözcükleri sadece hareke ile yani kısa ünlü ile yazmıştır: **kelep, basut, bulıt, tigit, sıgıt, sögüt, kaçut, kurut...** gibi. Bu örnekler, gruplandırmalar dikkatle incelendiğinde Kaşgarlı’nın 11. yüzyıl Türk dilinin söz varlığını Arapçadaki vezinlere göre sınıflandırmasının Arapçayı taklit hevesi ile açıklanması, Kaşgarlı’nın bilim insanlığına büyük saygısızlık olacaktır. Yapmış olduğu bu sınıflandırmalar ile Kaşgarlı, 11. yüzyıldan bugüne Türk dilinin uzunluk şifrelerini vermektedir. Bünyesinde uzun ünlü bulunduran vezinlerin altında verilen madde başları bu doğrultuda okunmalıdır.

Dîvânı Lugâti’t-Türk’ün 284. sayfasında “Söyleyişte kalınlık (*işba:’*) olduğu zaman ikililer, üçlülere sokulabilir. Gidince **bardı** denir; **bārdı** dense de caizdir. Ayağa kalkınca **turdi** denir; **tūrdı** dense de caizdir. Bu, master ve geniş zamanda değil, sadece geçmiş zamanda uygulanır. Nasıl ki asıllarında olmadığı

hâlde kök isimlere uzatma (ā, ē) ve yumuşak uzatma (ī, î, ū, ū̄) harfleri sokulabilir. Tahtaya **yığāç** dedikleri gibi ki aslı **yığaç**'tır. Şahide **tanūk** dendiği gibi ki aslı **tanuk**'tur. Ancak isim ve fiillerde en doğrusu ve en fasihi, telaffuzda kısa, söyleyişte sert olanıdır.” (284) açıklamasını yapan Kaşgarlı Mahmut, aynı sözcüğün hem uzun ünlülü hem de kısa ünlülü şekillerinin birlikte kullanılabileceğini bir kez daha dile getirmiş olur. Tıpkı **ün ~ ūn**, **ēd ~ ed**, **āg ~ ag**, **ūlat- ~ ulat-**, **ūlit- ~ ulit-**, **Bulak ~ Bulāk**, **Urunçak ~ Urunçāk**, **çīlaş- ~ çılaş-**, **çīlan- ~ çılan-**, **bīle- ~ bile-**, **sūle- ~ sūle-**, **yād- ~ yađ-** örneklerinde olduğu gibi. Açıklamada geçen “*Nasıl ki asıllarında olmadığı hâlde kök isimlere uzatma (ā, ē) ve yumuşak uzatma (ī, î, ū, ū̄) harfleri sokulabilir.*” ifadesi farklı şekillerde açıklanabilir. Birincisi; “asıllarında olmadığı hâlde” ifadesi bu sözcükler aslında kısa ünlülülerdi, sonradan uzatma ve yumuşak uzatma ünlüleri ilave edilerek uzun ünlülü biçimleri de kullanılır oldu. Yani ikincil uzunluklar oluşturuldu, biçiminde açıklanabilir.

İkincisi; “asıllarında olmadığı hâlde” ifadesi ile o andaki kullanım şekillerine de işaret edilmek istenmiş olabilir. Yani şu anki şekilleri, asılları kısa ünlülü; ancak uzatma ve yumuşak uzatma harfleri ile birlikte uzun ünlülü biçimleri de var ve bu uzun ünlülü şekilleri daha eski.

İkinci yol daha doğru gibi durmaktadır. Çünkü Dîvân, Kaşgarlı'nın uzun ünlüleri gösterme biçimleri dikkate alınarak okunduğunda kendinden önceki dönemlerde uzun ünlülü olan pek çok sözcüğü bünyesinde barındırmaktadır. “Bütün bu açıklamalar ve örnekler Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin XI. yüzyılda da geniş ölçüde korunmuş olduğunu gösteren sağlam kanıtlardır. Dîvânu lugâti-t-türk bu kanıtların ve yazım sisteminin ışığı altında incelendiği zaman orada uzun ünlülü pek çok sözcüğün bulunduğu görülür. İşin önemli yanı, Divan'daki bu ünlü uzunluklarının pek çoğunun Eski Türkçedeki uzunluklarla modern Türk dil ve diyalektlerindeki birincil uzunluklara denk gelmesidir.” (Tekin, 1995:99) Ayrıca, Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk dili için kısalmanın bir eğilim olduğunu sıklıkla örneklendirmiştir.

Kaşgarlı'nın bu açıklamasından 11. yüzyıl için ikincil uzunlukların oluştuğu sonucu da çıkarılsa, birincil uzunlukların kısaldığı sonucu da çıkarılsa şurası kesin ki bu yüzyılda uzun ünlülü ve kısa ünlülü şekiller aynı anda kullanımdalar ve Kaşgarlı'nın da dediği gibi doğru ve fasih olanı telaffuzda kısa olanıdır. Yani ister birincil uzunluk biçiminde olsun isterse ikincil uzunluk biçiminde olsun Kaşgarlı, her zaman kısalığın doğruluğundan yanadır.

Sayfa 585'te isimlerden **-lA-dİ** eki ile türetilen fiillere örnek verirken yine hafifletmek amacı ile illet harflerinin, yani uzunluğu veren elif, vav, ye harflerinin, atıldıklarını **kār** ve **yāg** örnekleri üzerinden açıklayan Kaşgarlı, hafifliğin yani kısalığın, 11. yüzyılda tercih edildiğini, kısalma eğilimini bir kez daha vurgulamış olur:

“İkili veya üçlü isimlerden, failin adlandırılana bir şey yapması anlamında menkus fiiller oluşturulmasıdır. Örnek: **Er ok kezledi** ‘*Adam okunun gezini ayarladı*’. Aslı **kez**’dir; bu da ‘gez’in adıdır; buna **-lAdİ** eki eklendi ve fiil oldu. **Er tavar kizledi** ‘*Adam mal vb. şeyi gizledi*’. Aslı **kiz**’dir; isimdir. Menkusta **bulıt karladı** denir ‘*bulut kar yağdırdı*’ demektir. Ve yine **koguş yağladı** denir ‘*adam sıırımı yağladı*’ demektir; aslı **kār** ‘kar’ ve **yāg** ‘yağ’dır. Bundan, hafifletmek için illet harfi atılmıştır.” (585)

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ün 526. sayfasında Kaşgarlı, “Bu bap gerçekte ne ikili ne de üçlüdür. Bunu ikililere kattık; çünkü telaffuzda daha kısadır ve (bu) daha doğrudur. Ancak yazılırken Arapçada⁶ da Türkçede de lîn harflerine bağlı olarak gördüğün gibi iki heceyle yazılır.” açıklamasını yapmaktadır. Bu açıklama neticesinde Kaşgarlı, bu baptaki sözcükler için aslında uzun ünlülü olduklarını -ki bu özellikleri ile üçlülere dâhil edilebileceklerini- , ancak söyleyişte kısa ünlülü olduklarını - ki bu özellikleri ile de ikililere dâhil edilebileceklerini- belirtmektedir. Bu da yine uzun ünlülerin kısalma eğilimine işaretir. Yazımda uzun ünlüler muhafaza edilirken söyleyişte kolaylık ilkesi doğrultusunda kısa ünlülere dönüşüm yaşanmaktadır. Açıklamada “*bunu ikililere kattık*” derken Kaşgarlı, eğilimin kısalıktan yana olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Açıklamayı yaptığı bölümde madde başı yaptığı bütün fiilleri Kaşgarlı, uzun ünlülü vermiştir. Bu şekilleri ile aslında üçlü olan bu fiilleri, ikili kabul etmiştir. Açıklamasındaki “*çünkü telaffuzda daha kısadır ve daha doğrudur*” ifadesi de üçlülere dâhil edilmesi gereken uzun ünlülü bu fiilleri niçin ikililere kattığının cevabıdır. Yazarken uzun ünlülü yani iki hece değerinde kabul edilen, telaffuzda kısa ünlülü biçimleri ile kullanımda olan fiiller şunlardır: **būr-, bīr-, tār-, tūr-, tōr-, tīr-, sār-, sōr-, kār-, tōz-, sīz-, kīş-, tōg-, īv-, kōv-, çīk-, kōk-, tōg-, sōk-, tān-, tōn-, kān-, kōn-, yīr-, yōr-, yīl-**.

Bu fiillerin yazıda özellikle iki heceli olduklarının belirtilmesi önemlidir. Uzun ünlülerin normal süreli ünlülere göre daha uzun bir süreye sahip olduklarını belirten

⁶ Metinde ‘*Arabbiyye* kelimesi *Guziyye* kelimesinden dönüştürülmüş gibi.

Kaşgarlı, 11. yüzyıldaki uzunlukları net bir şekilde ortaya koyarken kendisinin de dil alanında ne kadar yetkin bir bilim insanı olduğunu ortaya koymuş olur.

Aynı tutum Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 529. sayfasında bu kez “*şeklen dörtlü, gerçekte üçlü*” ifadesi ile ortaya konmaktadır: “Bu bâptaki ortası sükûnlu olan fiiller (elif, vav, ye ile yazılanlar) şeklen dörtlü gibidir; gerçekte onlar üçlüdür. Örnek: **Ol kōyug baturdı.** ‘*O, koyunu bağlattı.*’, **Saturdı.** ‘*O, onu saydırdı*’ vb.” (529) Bu açıklamadaki “*şeklen*” ifadesi ile “*yazım*”; “*gerçekte*” ifadesi ile “*söyleyiş*” kastedilmeye çalışılmış olmalı. Yani yazarken geçmişten gelen uzun ünlülü şekil korunurken konuşmada yani kullanımda yine kolaylık ilkesi doğrultusunda kısa ünlülü kullanım var. Elbette ki konuşmada kısa ünlülerin kullanımı uzun ünlülerin kısalma eğilimleri doğrultusundadır.

Yukarıdaki açıklamalar açıkça göstermektedir ki 11. yüzyılda bazı sözcüklerin hem uzun ünlülü hem de kısa ünlülü şekillerinin birlikte kullanılıyor olması Kaşgarlı’nın bu sözcükleri hangi bapa alacağı konusunda tereddüte düşmesine neden olmuştur. Eğilim de kısalıktan yana olduğu için Kaşgarlı, her ne kadar uzun ünlülü olsalar da, bu sözcükleri bir alt bapa dâhil etmiştir. Yani yüzyılın eğilimi Kaşgarlı’da da eğilim olarak kendini göstermektedir.

Sayfa 323’te geçen **çīlaş ~ çīlaş** örneğinde de Kaşgarlı, kelimenin aslının (yani uzun ünlülü şeklinin) dörtlülerden olduğunu belirttiği halde bu sözcüğü üçlülere dâhil etmiştir:

çīlaş- ~ çīlaş-: Ol maña ot çılaşdı “*O, yulaf vb. şeylere su serpmeye bana yardım etti.*” Bu kelimenin aslı dörtlülerdendir; fakat bu şekilde kullanılır. **Çīlaşur, çīlaşmak.** (323)

Yine **kōker-** (311), **sūçüş- ~ sūçiş-** (314), **çīlan- ~ çīlan-** (342) gibi örnekler de uzun ünlülü oldukları halde üçlülere dâhil edilmişlerdir.

Sūtger- ~ sūtgir-: Yugrut sūtgerdi “*Yogurt sıvılaştı ve sūt gibi cıvık oldu*” (361) örneğinde de uzun ünlülü sözcük dörtlülere dâhil edilmiştir. Bu örnekler de Kaşgarlı’nın tereddütünü ortaya koymaktadır. Elbette ki bu tereddütü yaşamasına sebep de uzun ünlülerin kısalma sürecinde olmalarıdır. Bu süreç içerisinde olan çoğu uzun ünlülü sözcüğün kısa ünlülü şekilleri ile birlikte kullanılıyor olmaları Kaşgarlı’nın böylesi bir ikilemi yaşamasına neden olmuştur.

Uzun ve kısa ünlüler konusunda doğruluk olarak kısa ünlülerden yana olan Kaşgarlı Mahmut'un, aşağıda verilen üç örnekte bu defa doğru kullanımın, uzun ünlülü şekiller olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir:

birt: Efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi. Doğrusu ye ile **birt**'tir

(172)

tört : dört. Doğrusu vav ile **tört**'tür. (172)

Şançu : Yukarı Çin yolunda bir şehir. Doğrusu uzun okunanıdır:

Şançu. (210)

Bütün bu veriler de göstermektedir ki 11. yüzyıl, birincil uzun ünlülerin hızla kısalma süreci yaşadıkları bir dönem olmuştur. Bu süreç, Kaşgarlı'nın da belirttiği gibi önce konuşmada yani telaffuzda başlamış daha sonra da yazıya, imlaya yansımıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün başından sonuna hep kısılıktan yana tavır koyan Kaşgarlı Mahmut, kısılgı fasihlik ve kolaylık olarak görmüştür.

Ayrıca Kaşgarlı'nın Dîvân'da 11. yüzyıl Türk dili için ünsüz uyumu olayından bahsettiği bölümlerde verdiği ipuçları, bizi uzun ünlülü sözcüklerin kısalma süreçlerine götürmektedir. Kaşgarlı, bazı sözcüklerde, sözcüğün aslını verdikten sonra uyum olduğunu belirtmiş, sözcüğün aslı ile uyuma giren şeklini farklı yazmıştır. Zira Kaşgarlı bu sözcüklerin asıl şekillerini verirken elif, vav, ye ile yazdığı ünlüleri aynı zamanda

harekelendirmiştir. “ uyağtı (115), tığtı (412), suğturdı (358)” gibi. Ancak ünsüz uyumunun gerçekleştiği kullanımları ise elif, vav, ye ünlülerini

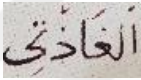
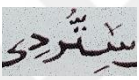
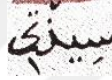
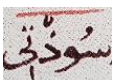
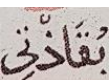
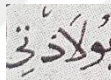
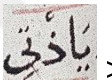
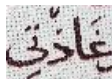
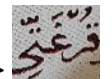
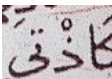
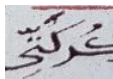
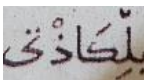
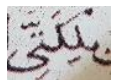
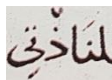
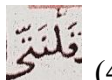
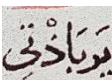
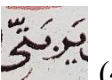
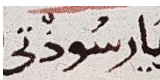
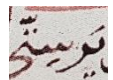
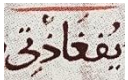
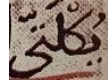
kullanmadan harekelendirmiştir. “ uyattı (115), tıttı (412), sutturdı (358)” gibi. Elif, vav, ye ile yazılan ve harekelendirilen ünlülerin uzun (uyağtı, tığtı, suğturdı şeklinde) okunması gerektiği açıktır. Bu durumdaki uzun ünlüler kısılırken yanlarında bulunan yumuşak zel (đ) sesinin sertleşmesine - tonsuzlaşmasına, te'ye (t)

dönmesine neden olmuşlardır. “**uyat-** : utan-, **tıt-** : engel ol-, **sut-** :

tükür- ” gibi. Bu sertleşme - tonsuzlaşma neticesinde sözcüğe eklenen görülen geçmiş zaman ekindeki d sesi de uyuma girerek t olmuştur.

Bu süreç de göstermektedir ki bu yüzyılda, uzun ünlüler kısalmakta, kısalırken arkalarında seslik (fonolojik) izler bırakmakta, Türk dili de kısa ünlülerden yana tavır koymaktadır. Yani gelişim, *uyāḍ-* > *uyat-* > *uyat-tı*, *tīḍ-* > *tıt-* > *tıt-tı*, *sūḍ-* > *sut-* > *sut-tı* şeklindedir.

Bu açıklamalar doğrultusunda Dîvânü Lugâtî't-Türk'te çeşitli bölümlerde, asıl şekilleri harekeli elif, vav, ye ile yazılan; ünsüz uyumuna uğrayan şekilleri ise sadece hareke ile yazılan şu sözcüklerin Kaşgarlı tarafından verilen asıl şekillerinin uzun ünlülü oldukları, uzun ünlülerinin kısalırken de arkalarında izler bıraktıkları açıktır:

ulgāḍtı > ulgattı > (136), sīḍtūrđı > sittūrđı
 > (358), sīḍtı > sittı > (413), sūḍtı > suttı
 > (413), kōḍtı > kottı > (413), bukāḍtı > bukattı
> (419), būlāḍtı > bulattı > (420), yāḍtı > yattı >
(422), yinēḍtı > yinetti > (423), kurgāḍtı > kurgattı >
(433), kōrkēḍtı > kōrketti > (433-434), bilgēḍtı > bilgetti
 > (434), kalnāḍtı > kalnattı > (438), yarpāḍtı >
yarpattı > (438-439), yārsūḍtı > yarsıttı > (439),
yuvgāḍtı > yuvgattı > (440), yūgletti > yükletti >
(441).

Sayfa 434'te verdiği örneklerin ardından Kaşgarlı, şu açıklamayı yapar:

“Bil ki **-AdtI**, isimlere gelen bir ektir; o nesnenin tabiatını anlatmak içindir.

Bununla fiil yaparız. ‘Güzel’ için **körk** denir; eğer ‘güzelleşti’ demek istersen ona **-edti** eklenir ve **körkedti** (**körkedti** okunmalı) denir; ‘güzelleşti’ demektir. ‘Akıl’ için **bilig** denir; sonra **oglan bilgedti** (**bilgedti** okunmalı) denir; ‘çocuk akıllandı’ demektir. Sonra telaffuzda elif erir ve zel de te’ye benzeşir; bundan şeddeli şekil ortaya çıkar.” (434)

Bu açıklamadaki zel’in (ḍ) te’ye (t) dönmesi için, tonsuzlaşma için bir gerekçe lazımdır. O gerekçe de Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi, **-Ādtı (-Ād+tı)** ekindeki uzun ünlünün kısalması olayıdır, ḍ’nin t’ye dönmesi uzun ünlünün kısalırken ardında bıraktığı seslik izdir. Çünkü sonrasında eklenen görülen geçmiş zaman ekindeki d’nin t olabilmesi için yani ünsüz uyumunun gerçekleşebilmesi için önce ḍ’nin (zel’in) t olması gerekir. (bilgēd-di > bilget-di > bilget-ti) Telaffuzda elifin erimesi de uzunluğun kısalmasıdır.

Osman Nedim Tuna, *Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller* başlıklı uzun makalesinde Eski Türkçedeki uzun vokalleri ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmuştur. Bu makalede Tuna, ilk hece ünlüsünün uzunluğu dışında eklerdeki uzunlukları da ayrıntılandırmış ve uzun vokaller üzerinde yapılacak çalışmaların Türkololinin birçok sorusunu cevaplandırma imkânı sağlayacağını belirtmiştir.

Hem Köktürk harfli metinlerde hem de Uygur metinlerinde uzun vokalli ekler üzerinde bilhassa duran Tuna, her iki dönemin metinlerinde isimden fiil yapan **-Ād-** ekindeki vokalin uzunluğunu örneklendirmiştir. Bu örneklendirmeleri Kaşgarlı’dan beş örnekle de 11. yüzyıl’a taşımıştır: **yokād-, ulgād-, kurgād-, erēd-, bilgēd-**.

Talat Tekin de *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* çalışmasında Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin 11. yüzyılda geniş ölçüde korunmuş olduğunu gösteren sağlam kanıtlar ortaya koyarak Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün bu kanıtlar ışığında incelendiği zaman birçok uzun ünlülü sözcüğü barındırdığı gerçeği ile karşılaşılabileceğini belirtir.

İşte Osman Nedim Tuna’nın ve Talat Tekin’in çalışmalarında dile getirdikleri ile Kaşgarlı Mahmut’un 11. yüzyılda işaret ettikleri doğrultusunda **-Ād-** ekini, Kaşgarlı’ya göre **-Ādtı** ekini, alan sözcükler ve diğer eklerdeki ünlüler, uzunlukları doğrultusunda yeniden değerlendirilmelidir. Ayrıca ekin kökeni ile ilgili olarak çalışmamızın *Şekil*

Bilgisi - Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Türk Dilinin Yapısı bölümünde “*Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*” başlığına bakılabilir.

2.1.2.1. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uzun Ünlülerin Gösterilme Biçimleri

Kaşgarlı'nın sözlüğünde kısa ve uzun ünlüleri ayırt ettiğini ilk olarak söyleyen Polivanov'dan (Tekin, 1995:29) sonra, L. Ligeti de Ana Türkçede kısa ünlüler yanında uzun ünlülerin de bulunduğunu ispatlamak için geliştirdiği delilleri ortaya koyarken Polivanov'un kuramını dillik kanıtlarla ispatlamıştır. Bunu yaparken de özellikle Dîvânu Lugâti't-Türk'te kısa ünlülerin sadece hareketlerle gösterilmesine karşılık uzun ünlülerin de uzatma harfleri (huruf-ı med) denilen elif, vav, ye işaretleri ile yazılmasını, delilleri arasında göstermiştir:

“Şu halde öyle eski bir metin aramamız lâzım ki, bu, itibarî imlânın teşekkülünden evvele ait olsun. Bu suretle XI. asra ait Mahmud Kâşgarî'ye müracaat ettim. Üç nüshalık İstanbul tabında gördüğümüz Kâşgarî Türkçe kelimelerdeki vokalleri kısmen harekeliyor, kısmen vokal işareti ile (plene) gösteriyor. Bu günkü Türk şivelerindeki uzun ve kısa vokalli kelimeleri Kâşgarî'nin kitabındakilerle mukayese ettiğim vakit, hayretle gördüm ki, Kâşgarî bu günkü uzun vokalleri vokal işareti ile gösteriyor, kısaları ise, sadece harekeliyor. Bilhassa bu uzatmayı gösteren hâdis at “beygir”, ât “isim” tipindeki çift sözlerde çok şayan-ı dikkattir.” (Ligeti, 1942:85)

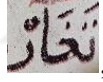
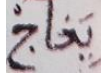
Türkiye’de birincil uzun ünlüler meselesine ilk değinen isim ise Ahmet Cevat Emre olmuştur. Ahmet Cevat Emre, Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Türkçenin uzun ve kısa vokallerini gösterme biçimlerini izah ettikten sonra Dîvân'dan aldığı bazı örnekleri Yakutçadaki ve bizdeki kullanımları ile karşılaştırmıştır: “Kâşgarlı bilgin, Türkçede uzatılır hareketler bulunduğunu söylüyor ve bunları Arapçada olduğu gibi, hem hareke işaretleri hem de uzatma (medd) harfleri ile yazıyor; kısaları ise yalnız harekelemekle yetsiniyor. Meselâ, binilen hayvan anlamıyla آت at, isim anlamıyla آت āt; bitki veya ilâç anlamıyla آت ot, ateş anlamıyla آت ōt, açmak fiilinden emir آچ aç, tok olmıyan آچ āç...vb.

Kaşgarlı bilginin Türkçede uzun hareketlerin bulunduğunu haber vermesi ve onları tam bir doğrulukla belirtmeğe çalışmış olması dilbilimde çok dikkatli bir araştırmacı

olduğunu ispat etmektedir. Uzun harekeli dediği ve harekelerine uzatma harfleri de kattığı kelimelerin birçoğunu şimdi biz: 1) Yakutçada uzun vokalle veya iki sesli (diphthongue) ile yazılmış; 2) Bizde ise vokalden sonra gelen sağır konsonu yayınma ile sesleklik kazanmış buluyoruz.” (Emre, 1949:61)

11. yüzyılda uzun ünlülerin varlığını ve Türk dilindeki kısalma eğilimini Dîvânu Lugâti't-Türk'te ortaya koyan Kaşgarlı Mahmut, uzun ünlüleri göstermek için harekelendirilmiş elif, vav, ye işaretlerinin yanı sıra Uygur yazım geleneğinin etkisiyle çift elif kullanma gibi bazı yenilikler de sergilemiştir. Bu bağlamda Kaşgarlı, Dîvân'da normal süreli sekiz ünlüye karşılık (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) uzun sekiz ünlüyü de (ā, ē, ī, ī, ō, ō, ū, ū) belli yöntemlerle göstermiştir. Kaşgarlı'nın uzun ünlüleri gösterme biçimlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

2.1.2.1.1. ā, ē'nin Gösterilme Biçimi

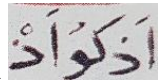
Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, uzun ā ile uzun ē'yi göstermek için çift elif kullanmıştır. Ayrıca Kaşgarlı, sayfa 13'te “İsimlerin Fazlalıkları Hakkında” bölümünde tagār , çavār , yığāç örneklerinde de üstünlü elif ile uzun ünlülerin karşılandığını bildirmiştir. Bu konudaki ayrıntılı bilgi çalışmamızdaki “Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması” başlığı altında verilmiştir.

Dîvân'da uzun ā ile uzun ē'nin örneklendirildiği kullanımlardan bazıları şunlardır:

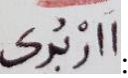
āç : aç. (52)

āt : isim, unvan. (52)

ēđ : imal edilen her şey. Kısaltılıp eç olarak da söylenebilir.

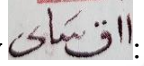
Bu daha doğrudur. “İyi imal edilmiş şey için” eğgü eç denir. (52)

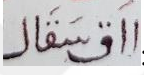
ēḍ : iyi fal, iyiye işaret. Şöyle denir: İgliğ tutzuğı ēḍ bolur. Anlamı şudur: Hastanın vasiyet etmesi kendisi için uğur sayılır. Bu söz hastanın vasiyet etmesi için söylenir.(52)

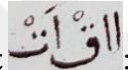
ār böri : *sırtlan.* (52)

āl : *hile ve aldatmaca.* (53)

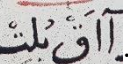
Āk Terek : *Yağma'da İla ırmağı üzerinde bir geçidin adı.* (53)

Āk Say : *bir yerin adı.* (53)

āk sakal : *Oğuzcada saç sakalı ağarmış kişi.* (53)

āk at : *kır at.* (53)

āwan : ağaç. Sayram lehçesinde. (54)

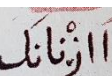
āk bulıt : yağmur bulutu. (178)

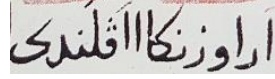
āv : *av.* (53)

āg : *iki bacak arasındaki boşluk.* (53)

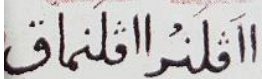
āş : *yemek.* (53)

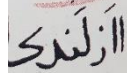
āz : *as, kakım.* Sin'li şekli de vardır.(53) / **ās** : *as, kakım.* Ze'li şekli se vardır. (53)

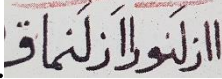
āz nēḡ : *az şey.* (53)

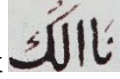

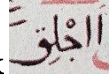
Er öziñe āvlandı “Adam kendisi için avlanmaya

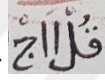
başladı”. āvlanur, āvlanmak. (151)

Ol bu yarmakıg āzlandı “O, bu parayı vb. azımsadı.” āzlanur,

āzlanmak. (151)

nēlūk : nasıl. (59. sayfada şiirde)

āçlık : açlık. (70)

kulaç: kulaç. Aslı kol āç’tır ; “kolları aç” demektir. (180)

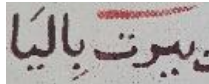
Āy Kōl : Uç yakınında bir bölgenin adı. (502)

2.1.2.1.2. ĩ, ĩ’ nin Gösterilme Biçimi

Dîvân’da Kaşgarlı Mahmut, uzun ĩ ile uzun ĩ’yi esreli ye ile göstermiştir. Kaşgarlı tarafından özellikle uzun ünlülü şekillerinin varlığına işaret edilen sözcükler aşağıda verilmiştir. Ayrıca esreli ye kullanımının uzun ünlüye denk geldiğini Kaşgarlı,

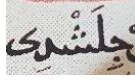
sayfa 13’te “İsimlerin Fazlalıkları Hakkında” bölümünde korīg , arīg örnekleri ile de göstermiştir.

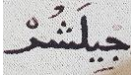
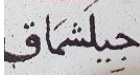
bīrt: Efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi. Doğrusu ye ile bīrt’tir

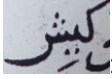
 . (172)

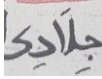
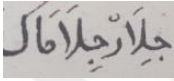
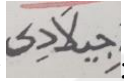
bir : sayıda bir. Bīr yarmak: bir dirhem. Bīr şekliyle, ortada

illet harfi bulunan bâba da sokulabilir. (162)

çīlaş- ~ çīlaş-: Ol maña ot çīlaşdı “O, yulaf vb. şeylere su serpmeye bana yardım etti”. Bu kelimenin aslı dörtlülerdendir; fakat bu şekilde kullanılır.

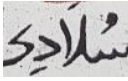
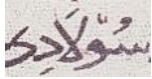
çīlaşur , çīlaşmak . (323)

kīş : sadak. Uzatarak. Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçaklar bunu bilmez. (498)

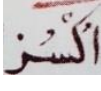
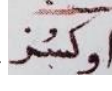
çīle-: Tönug çiledi “Elbise vb.ni ıslattı”. çiler, çilemek . Aslı çīledi’dir ; atılmıştır. (563)

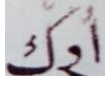
2.1.2.1.3. õ, ȭ, ū, ū̄’nün Gösterilme Biçimi

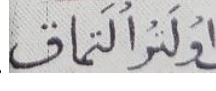
Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut, uzun õ, uzun ȭ, uzun ū, uzun ū̄ seslerini kelime başında ötreli elif vav ile, kelime içinde ötreli vav ile göstermiştir. Ayrıca Kaşgarlı, sayfa 13’te “İsimlerin Fazlalıkları Hakkında” bölümünde verdiği **anūk** , **tanūk** , **yogūç** sözcüklerinde de ötreli vav ile uzun ünlüleri gösterdiğinin altını çizmiştir. Aşağıya aldığımız örneklerde özellikle Kaşgarlı tarafından uzun ünlülü şekillerine işaret edilen sözcüklere yer verilmiştir.

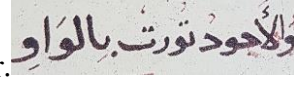
süle- ~ sūle-: Beg yağıka süledi “Bey, düşmanı üstüne gazâ yaptı”. Aslı sūledi’dir ; vav atılmıştır. (563-564)

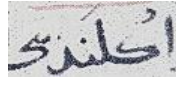
ün : ses, ūn demek de caizdir. Uzatılmış ve kısaltılmış olarak kullanılır.(32-36)

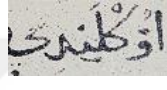
ögsüz : *yetim; şaşkın*. Aslı **ögsüz**'dür ; “akıl” ve “fetanet”

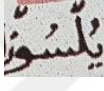
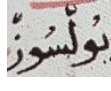
anlamındaki **ög** kelimesinden alınmıştır. (61)

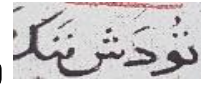
ūlat- ~ ulat-: *ulaştırmak*. **ūlatur**, **ulatmak**. (114)

tört : *dört*. Doğrusu vav ile **tört**'tür. (172)

öglen-: Aruk er öglendi “Yorgun insan dinlendi”.

Şaşkınlıktan sonra bir şeyi idrak edince de aynı fiil. Aslı **öglendi**'dir. (134)

yolsuz : *yolunu kaybeden*. Aslı, **yölsuz**'dur . (461)

tūdaş: birbirine benzetilen her türlü nesne için **tūdaş neş**

denir; aslı **tū**'dür , “tüy” demektir. (205)

Öt **çoglandı** “Ateş alevlendi.” Güneşin yalımları düşerse yine aynıdır. (388)

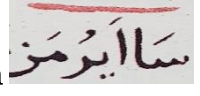
Er üni **bütti** “Adamın sesi, göğsündeki boğukluktan, hastalık veya dayaktan kısıldı.” (413)

2.1.3. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde İkincil Uzun Ünlüler

Ben ve **sen** zamirlerinin yönelme hâl eki almış biçimleri **baña** ve **saña** zamirleri Dîvânü Lugâti't-Türk'te oldukça fazla kullanılmaktadırlar. **Saňa** zamirinden *η* sesinin atılması ile oluşturulan **sā** zamiri de madde başı yapılarak Kaşgarlı tarafından açıklanmıştır. Görünüşe göre **saña** zamirindeki *η* sesi atılırken geride **sā** biçiminde uzun

ünlülü şeklin oluşmasına neden olmuştur. Bu kullanım 11. yüzyıl için bir ikincil uzunluk oluşma örneğidir.

sā

: “sen” anlamında bir kelime. Bundan Sā ayur men

denir; “Sana söylüyorum” anlamındadır. Sen sözündeki nun (n) elife (a’ya) çevrilmiştir

veya saña sözünden (nun-kef) atılmıştır ve elif, nun’la yer değiştirmiştir. Yüce ve aziz Allah’ın *le-nesfe’an* (onu tutacağız-96-15) ve *A‘şâ’nın wallahu rabbuke fâ‘buda:* (Rabbiniz Allah’tır; ona tapın) sözlerinde olduğu gibi. (536)

2.1.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Kapalı e

Kaşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te kapalı e ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamakla birlikte bazı özel imlâlı yazımlara yer vermiştir. Dîvân’da bazı sözcükler, üstünlü bir harften sonra harekesiz bir ye ile yazılmışlardır. Bu özel yazım, kapalı e olarak değerlendirilebilir.

Mecdut Mansuroğlu, Kutadgu Bilig yazmalarından birinde fethalı - üstünlü ye ile gösterildiğini belirttiği kapalı e yazımından ve e’nin yazılışında i ~ ä arasında sık sık kaymalar olmasından hareketle Karahanlı Türkçesinde kök hecesinde kapalı e sesinin varlığını savunmuştur (Mansuroğlu, 1979:145). Mansuroğlu’nun Kutadgu Bilig’de kapalı e olarak değerlendirdiği üstünlü ye yazımı ile benzeşen kullanım Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te da mevcuttur; ancak Kaşgarlı’nın bu kullanım ile ilgili doğrudan açıklamaları Dîvân’da söz konusu değildir.

Bazı araştırmacıların, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te bir sözcüğün bir yerde üstün ile bir yerde esre ile yazılması veya bir sözcüğün hem üstün hem de esre ile aynı anda harekelenmesi durumunu kapalı e olarak değerlendirmeleri kabul edilemez. Akartürk Karahan, “Dîvân’da /ä/ ünlüsünden başka bir kapalı /e/ ünlüsünün varlığına, bizzat Kâşgarlı tarafından işaret edilmektedir. Kâşgarlı, zaman zaman bünyesinde /ä/ ünlüsü bulunduran bazı sözcüklerin üstünlü biçimi yanında kesreli biçiminin de bulunduğunu belirtmiştir. İkinci teklik kişi zamiri *sän*’ın Kençekler ve bazı lehçelerde kesreli olarak telaffuz edildiğinden bahsetmesi; ‘gemi’ kavramının Türklerin büyük çoğunluğunda *kemi* (KlMY), Oğuz ve Kıpçaklarda *kämi* (KAMIY) şeklinde iki sesletiminin olduğunu

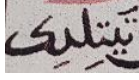
belirtmesi; XI. yüzyıl Türk lehçeleri arasında açık /ä/ yanında kapalı /e/'nin de bulunduğunu gösteren ifadelerdir. Tarihî sahadaki metinlerde alfabenin elverişsizliği ya da yazıcıların tutarsızlığı nedeniyle çoğu zaman açık /ä/, kapalı /e/ ve /i/ ayrımı yapılamamış, çoğu eser neşrinde kapalı /e/'ler /i/ olarak transkribe edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un Türkçedeki bu iki sesin lehçeler arasındaki farklılığını dile getirmesi, bu bakımdan önemlidir." (Karahana, 2013:98-99) açıklamasını yapmıştır.

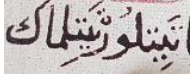
Akartürk Karahan'ın açıklamasındaki bu tarz kullanımlar ünlülerde ikili kullanımlar olarak değerlendirilmelidir. (*Bk. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlülerde İkili Kullanımlar*) Kaldı ki e ile i arasındaki ikili kullanım örneklerinin yanı sıra diğer ünlüler arasında da ikili kullanım örnekleri Dîvân'da oldukça fazla karşımıza çıkmaktadır. Üstün ile esrenin aynı sözcüğün farklı yerlerde yazımlarında kullanılması veya aynı anda bir sözcükte birlikte kullanılması durumları kapalı e olarak değerlendirildiğinde, aynı yazım özelliklerine sahip, diğer ünlüler arasındaki ikili kullanım olarak değerlendirdiğimiz yazımlar nasıl değerlendirilecektir?

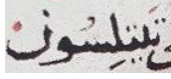
Örneğin sayfa 504'te Kençek lehçesinde "sen" anlamındaki **sin** sözcüğünün esre ile kullanıldığını belirten Kaşgarlı, bu sözcüğün **sen** biçimi ile de Türklerde olduğunu belirtir. Sözcüğün bir lehçede i ile olması bir diğer lehçede e ile olması kapalı e'nin varlığı olarak değerlendirilemez. Bu örnekte olduğu gibi, bir sözcüğün farklı ünlülerle kullanımı Kaşgarlı'nın da açıkça izah ettiği gibi, 11. yüzyıldaki lehçesel özelliklerdir. Zaten **sin** maddesinde Kaşgarlı'nın kendisi, 11. yüzyıl Türk lehçelerini, bazı sözcüklerden hareketle tercih ettikleri ünlüler konusunda küçük bir sınıflandırmaya da tabi tutmuştur.

Üstünlü bir harften sonra harekesiz bir ye kullanımı neticesinde kapalı e olarak değerlendirdiğimiz yazımla ilgili herhangi bir açıklama yapmamasına rağmen Kaşgarlı Mahmut, sayfa 497'de **sêş** maddesinde sözcüğün "incelterek" okunması gerektiğini not düşmüştür. Bu da gösterir ki kapalı e olarak değerlendirilen ses, ince bir ses değerine sahiptir.

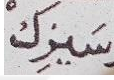
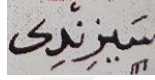
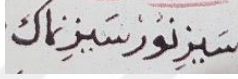
Kapalı e olarak değerlendirilen imla ile yazılmış sözcükler Dîvân'da son derece sınırlıdır. Tespit edebildiğimiz özel imla ile yazılmış sözcükler şunlardır:

tétıl-: Oglan tétildi “Oğlan zekileşti”. tétlür, tétilmek.

 (329) / Anası tevlüg yuvka yapar oğlu tétig koşa kapar “Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar. Bu, iki dâhinin bir arada oluşu için söylenir”. (458)

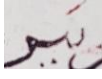
Endik kişi tétilsün / İl törü yetilsün

Toklı böri katılsun / Kağgu yeme savılsun (66)

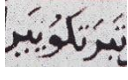
sèzin-: Ol añar sèzig sèzindi “O, onun için zanda bulundu”. sèzinür, sèzinmek. (343)

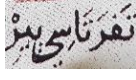
yèt-: Ol at yètti ⁷“O, atı, kör vb.lerini yeddi (onlara yol gösterdi)”. (422)

Sayfa 137’de iklet- ve iglet- fiillerini kullandığı cümlelerde Kaşgarlı, yer sözcüğünü kapalı e (è) ile yazmıştır. Aynı şekilde sayfa 443’te gramer kurallarını açıkladığı bölümde aynı sözcüğü è ile ve î ile yazdığı olmuştur:

iklet-: Ol añar yèr ikletti “O, onu yer vb. şeylere bastırdı”. (137)

iglet-: Bu yèr anı igletti “Bu yer onu hasta etti; çünkü ona uygun gelmedi”. (137)

tepretgü yèr “hareket ettirme yeri”, tavratgu yır

“acele etme yeri”, tavratası yır “acele etme yeri”. (443)

⁷ İki ye dışı olmasına rağmen ilk dışın noktaları konulmamış.

sêş: -incelterek- *teminat*. Bundan **men aṇar sêş** **bîrdim** denir; “*ben ona teminatını verdim*” demektir. (497)

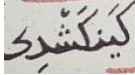
yên : insanın bedeni. (507)

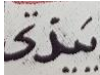
Sayfa 583’te **-dAçI** sıfatfiil ekinin olumsuz şeklini açıklarken Kaşgarlı, verdiği örnekte geçen **er** sözcüğünü yazarken üstünlü elif ile rı ayasında harekesiz bir ye kullanmıştır:

Ol **er** et togramadaçı turur “*Adam eti doğrayan değildir*”. Bu yazım **êr** şeklinde okunmalıdır.

Kaşgarlı’nın sayfa 601’de “*sıkıntı*” anlamındaki **muṇ** maddesini açıklarken verdiği atasözündeki “*rüzgâr*” anlamındaki **yel** sözcüğünde de kapalı e’yi işaret eden imla özelliği vardır:

Erke muṇ tegir tåg seṇiriṇe **yêl** tegir “*İnsana sıkıntı düşebilir; rüzgârın dağın burnunu vurduğu gibi. Sonra ondan (sıkıntı) kaybolur; rüzgârın dağ burnundan kaybolduğu gibi. Dağ burnu yerinde durmaktadır*”.

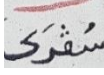
kêṇeş-: Ol maṇa kêṇeşdi “*O, bana danıştı*”. (616)

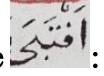
yêḍ-: Ol yetgek yêḍti “*O, bohça veya heybeyi doldurdu*”. (632)

bêḍ-: Anıṇ közi bêḍti “*Onun gözü zayıf gördü*”. (633)

Robert Dankoff - James Kelly ve Akartürk Karahan üstünlü bir harften sonra harekesiz bir ye kullanımı ile Dîvân’da sözcük sonunda kapalı e’yi işaret eden **çügde**, **süvrê**, **aftabê**, **tevê** örneklerini vermişlerdir. (Dankoff-Kelly, 1982:60; Karahan, 2013:101)

çügde : kulakların arkasında, kafada bulunan kemik çıkıntısı, kafa baltası. (210)

süvrè : ucu sivri olan mızrak, kılıç, kandil ve şişe benzeri küçük eşyalar vb. şeyler. (212)

aftabè : güğüm. (217)

tevè : deve. Teklik ve çokluk için kullanılır. İki çıkaklı fe (v) ile. Oğuzlar bunu **dewe** diye adlandırırlar. (544)

Bu sözcüklerdeki kullanımlar kapalı e olarak değerlendirilirse Türklerde kapalı e ile verilen **tevè** sözcüğünün Oğuzlardaki kullanımı **dewe** biçiminde normal e ile verilmiştir. Yani bu örnekte, Türklerdeki sözcük başında t olan ses Oğuzlarda d'ye, üç noktalı fe (v) sesi vav'a (w) dönerken aynı zamanda Türklerde kapalı e olan ses Oğuzlarda normal e'ye dönmüştür; ancak bunun yanı sıra sayfa 582'de vav ile yazılan **tewe** sözcüğünde kapalı e olarak kabul edilen yazım kullanılmıştır. Kaşgarlı'nın, Türklerdeki üç noktalı fe ile yazılan v sesini Oğuzların vav ile (w) yazdıkları bilgisinden hareketle aşağıdaki kullanımın Oğuzlara ait olduğu düşünülürse bu kullanımda da kapalı e yazımı söz konusudur:

Ol **tewèke** yük yüklegsek ol “O, deveye yük yüklemeye isteklidir.” (582)

2.1.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Kalın Ünlüler - İnce Ünlüler

Arap alfabesinin Türkçedeki kalın ve ince ünlüleri gösterme noktasında yetersizliğinin farkında olan Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün giriş bölümünde 11. yüzyıl için Türk dilindeki ünlülerin, kalın ünlüler ve ince ünlüler biçiminde gruplandırılmasına işaret eder:

“Ayrıca Türk dili, kalınlık (*işba:‘* ‘doyma’); daraltma (*ima:le* ‘eğme’); -üç harekede de- incelik (*işma:m* ‘koku, lezzet’); telaffuzda sertlik (*şala:be* ‘sertlik, katılık’); yumuşaklık (*rikke* ‘yumuşaklık’); nazallık (*gunne*); geniz harfi (*harfe'l-xayşu:mi*); ünsüz birikmesi (*cem'a beyne's-sa:kineyn* ‘iki ünsüzün yan yana gelmesi’); kaf ile cim'in art

arda gelmesi (*ictima:*°); *b*'nin *m*'ye, *n*'nin *l*'ye dönmesi (*muba:dele*) ve benzeri hususlar ihtiva eder.” (8)

Bu açıklamada özellikle inceliğin üç harekede de olduğunu belirten Kaşgarlı Mahmut, bu ifade ile üstün, ötre ve esrenin ince ünlüleri karşıladığı sonucunun yanı sıra, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun çalışmalarında belirttikleri gibi, aynı zamanda kalın ünlüleri de karşıladıkları sonucunu ortaya koymuş olur. (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015:lxv)

Dîvân'ın giriş bölümünde kalın ve ince ünlülerin varlığını ortaya koyan Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'da çeşitli ipuçları ile kalın ve ince ünlülerin kullanımına dair açıklamalarda da bulunur. Özellikle dilbilgisi kurallarına dair bilgilerin bulunduğu bölümlerde, sıklıkla öne çıkardığı gayn'lı, kaf'lı, kalın kelime, kef'li, imaleli, ince - yumuşak (rakîke) kelime gibi terimlerle arka planda kalın ve ince ünlüleri de açıklamış olur:

“Mastar, bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayn'lı, kaf'lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf (-mak) eklenir. Kef veya g'li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir (-mek). Kaf'lı için örnek: **Ol yâ kurdı.** ‘*O yay kurdu.*’ **kurar, kurmak.** Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayn'lı kelimeye örnek: **Ol sūt sagdı.** ‘*O sūt sağdı.*’ **sagar, sagmak.** Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime gayn vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: **Er bardı.** ‘*Adam gitti.*’ **barır, barmak.** Ayağa kalkınca: **turur, turmak.** Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: **keldi** ‘*geldi*’ **kelir, kelmek.** Mastar kef'le geldi; çünkü kelime kef'lidir. Yumuşak (rakîke) kef (g), sertte (sulbe) olduğu gibidir; **ol meni ögdi** denir, ‘*O beni övdü*’dür: **öger, ögmek.** Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef (k) ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek: **Er telim serdi.** ‘*Adam çok sabretti.*’ **serer, sermek.** Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi. Telaffuzda ona (serdi'ye) benzediği hâlde kalın olan kelimenin mastarının kaf'lı geldiğini görmüyor musun? Örnek: **Beg anı sardı.** ‘*Bey onu azarladı.*’ **sarar, sarmak.** **Er bitig türdi** denir; ‘*Adam mektubu vb. şeyleri dürdü.*’ **türür, türmek.** **Ol yarmak tirdi.** ‘*Adam para biriktirdi.*’ demektir: **tirer, tirmek.** **At sürdi.** ‘*At sürdü.*’ **sürer, sürmek.** Mastar, söylediğim gibi kef'li geldi. Bu, basit ve türemiş fiillerle ilgili her kitabın bütün baplarında genel bir kuraldır. Hiçbiri bundan sapmaz. Bu zikredilen harflerde kaf'ın ve kef'in yerine dikkat edilir ki doğru yerlerine konulsun. İşte bunlar mastar usulleridir.” (284 - 285).

“Mastarlardan diğ er bir tür ise, fiil yaptırıldığı zaman faile izafe edilen mastardır. İsim gibi kullanılır. Bunun kuralı, içinde kaf veya gayın yahut kalın ünlü bulunan kelimeye asli harflerden sonra kaf ve ye (-kl) eklemektir. Daha önce verilen örneklerde olduğu gibi, bunun dışındakilerde kef kullanılır. Yahut da, işaret edilen şeye izafe edildiği zaman, emir kipinde sabitlenmiş köke gayın ve ye gelir. (-gl) **Ol barıg bardı.** ‘*O bir gidiş gitti; hiçbir yana sapmadı.*’; **Anığ ış kılđı belgölüg.** ‘*Onun işi meydana dıdır.*’; **Sökel tınığı artak.** ‘*Hastanın soluğu kötüleşti.*’ Bu, **Er ulug tındı.** ‘*Adam oh diye derin nefes aldı*’ dedikleri sözden alınmıştır. **Menığ yorıkım n  teg** ‘*Benim gidişatım nasıl?*’; **Senığ yorıkığ n  teg** ‘*Senin gidişatın nasıl?*’; **Anığ yorıkı n  teg** ‘*Onun gidişatı nasıl?*’ denir. Bu tür böylece, izafet yoluyla mastar h line geldi; aslı yürüyünce **yorıdı** dedikleri kelimedir. Bu fiilde kaf yoktur. Gayın ise sadece kaf bulunduran mastarlara girer. Kendisinden mastar çıkarılan bu tür fiillerde ölçü; kelimenin kökünde, yani geçmiş zamanı gösteren dal ve ye atıldıktan sonra emir için kalan kökte aranır. Kaf giremeyen kelimelere bu anlam için kef girer. **Anığ yarmak t rığı k r** denir; ‘*Onun para biriktirmesine bak.*’ demektir. Atasözü: **Taz kelığı b rk ike.** Anlamı: Kelin gelişi b rk yedir. Başka çaresi yok; kelinı örtmek için oradan bir şey satın alması lazım. Yapması gereken şeyden kaçan için söylenir. Bu fiilin aslı **keldı**’dır; ‘*geldi*’ anlamındadır. Bu anlamdan farklılaştığı zaman araya, g r ld ğu gibi mastar kef’i girdi. Bu anlamdaki ve bu derecedeki mastara gayın yerine kaf gelmez. Ancak bu dereceden sonra, gayın’ın giremediği yerde, geçmiş zaman belirtisinden dal ile ye arasına kaf girer. Böylece doğru ve tamlanan (muz f) olan bir mastar h line gelir. Kef de işaret ettiğim durumlarda yerine girer. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; bundan bir mastar ortaya çıkarılır: **Anığ bardukı barmadukı b r** ‘*Onun gitmesi ve gitmemesi birdir.*’ Kalkınca **turdı** denir; bundan bir mastar ortaya çıkar: **Menığ turdukum turmadukum b r** ‘*Ayağa kalkmam da kalkmamam da birdir.*’ Burada gayın’ın yeri yoktur. ‘*Kalkması*’ anlamında **turdukı** yerine **turdugı** demek caiz değildir. Gidişim (gitmeyişim) anlamında **menığ bardugum, barmadugum** demek caiz değildir. Burada gayın kullanılmaz. Kef ise ‘*Onun gelmesiyle gelmemesi birdir*’ anlamındaki **Anığ keld ki kelmed ki b r**  rneğindeki gibidir. **Senığ k rd k ğ k rmed k ğ b r** denir; ‘*Senin g rmenle g rmemen birdir*’ anlamındadır. Bu gibi mastarları, fiillerde de isimlerde de zikretmeyeceğim. Çünkü bu kuralı anlayan bunları, kelimelerden kendisi çıkarabilir. Bu kural, bütün söz türlerinde; sahih, illetli, muz af (ikiz ünsüzlü) ve diğ er kök fiillerle türemiş fiillerde genel bir kuraldır.” (287 - 288).

Hemzeli Fiiller Kitabı bölümünün girişinde verdiği bilgilerde Kaşgarlı Mahmut, sadece mastar eklerinde değil aynı zamanda fiillerin geçmiş ve geniş zamanlarında da incelik ve kalınlık uyumuna dikkat çeker:

“Bütün fiillerde esas şudur: Kef’li mastarların geçmiş ve geniş zamanlarında kapalılık ve incelik vardır. Kaf’lı mastarlarda ise kaf’lı, kalın veya gayın’lı bir kelimenin bulunması gerekir. Kef’lilerde ise kef’li, kapalı veya ince bir kelime bulunmalıdır. Bütün mastar ve fiillerde kural budur.” (91)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten alınan yukarıdaki verilerde **kaf**, **gayın**, **kef** gibi harflerin kalın ünlüler ve ince ünlüler noktasında ayırıcı özellikleri öne çıkarılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te sadece kaf, gayın, kef gibi ayırıcı ünsüzlerle değil zaman zaman bizzat kendisi bazı sözcüklerde ünlü sesin kalın veya ince okunması yönünde açıklamalarla bizleri yönlendirmiştir. Çeşitli bölümlerden tespit ettiğimiz ve Kaşgarlı Mahmut’un, madde başı yapılan sözcüğün bünyesindeki ünlü sesin karakterine yönelik açıklamalarda bulunduğu örnekler şunlardır:

û: -*kalın elif ile*- amirin emrine itaat etmemeyi ifade eder. (32)

apa: -*Elifi kalınlaştırarak*- Kıpçak lehçesinde ayı. (55)

torum: -*kalınlaştırılarak (o ile)*- Sütten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu. Dişisine **tışı torum** denir. (200)

et: -*ince elifle*- et. (29)

at: at -*kalın elifle*-. Şu atasözünde geçer: **Kuş kanatın er atın** “*Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer*”. (29)

Uç: -*kalın elif ile*- Meşhur bir şehir. (30)

aran: -*Elifi kalınlaştırarak*- tavla (at için). (51)

tör: -*kalınlaştırarak*- Kuş ve balık avlanan tuzak ve ağ. (495)

böz: bez -*incelterek*-. (496)

büz: buz -*kalınlaştırarak*-. (496)

töz: -*kalınlaştırarak*- toz. (496)

tüz: *-kalınlaştırarak-* tuz. (496)

töş: döş, göğsün başı *-incelterek-*. (497)

tüş: *-kalınlaştırarak-* altından veya gümüşten yapılan ve kemerin ucuna takılan toka. (497)

sêş: *-incelterek-* teminat. Bundan **Men añar sêş bîrdim** denir; “*Ben ona teminatını verdim*” demektir. (497)

çug: *-kalınlaştırarak-* eşyanın heybesi. (498)

boy: *-kalınlaştırarak-* cemaat, kabile, aşiret. Oğuzca. (505)

to: *-kalınlaştırarak-* bulamaç (telbi:ne) kıvamında pişen unun adı. Sonra kaynatılmış buğdayın üzerine konur; ekşitilir; daha sonra içilir. (535)

tañ: *-kalınlaştırarak-* elek. Argu lehçesinde. (600)

baldır: baldır tarıg: ilkbaharın başlarında sürülen yer. Bu onun (toprak) için daha güzeldir. Her yapılan işin başlangıç zamanına **baldır** denir. Doğurma zamanının başlangıcında doğan kuzuya **baldır kozi** denir. *Bu dört kelimedeki be, kalındır.* (229)

togru-: Ol maña togrudı “*O yolu bırakıp şiddetle bana yöneldi.*” Herhangi biri yoldan saparak bir şeye yönelirse aynıdır. *Te, kalındır.* (309)

tör: *-inceltmeyle-* Evin itibarlı yeri. **Törke keç:** Evin itibarlı yerine geç. (495) / **töre:** *-te’yi incelterek-* evin baş kısmı ve en itibarlı yeri. Bundan **töre yokladı** denir; “*evin en itibarlı yerine oturdu.*” demektir. **Tör** şekli de vardır. (542)

bürün: *-rı’yı incelterek-* sudaki yüksek dalga (*teyhu:r*). (606)

Son dört örnekte bazı ünsüz seslerin kalın veya ince okunması gerektiği yönlendirmesi ile ünlülerin kalın ünlü veya ince ünlü olmalarına dair ipuçları da Kaşgarlı tarafından verilmiş olur.

ertini özök: *vücudu inci gibi pürüzsüz olan (kadın).* Nadir inciye **erdini** adı verilir ve değiştirilir. Bu lakap Çiğil kadınları için kullanılır ve aslı, “*kendi*” demek olan **öz**’dür. Kef, anlama kesinlik vermek için katılır; o şeyin gerçekten ta kendisi olduğunu gösterir. **Ol erni ök keldür** denir ki “*o adamın ta kendisini getir*” demektir. Kalın, kaf’lı ve gayın’lı kelimelerde bunun yerine **ok** kullanılır. (48)

Eklendiği sözcüğe kesinlik, pekiştirme anlamları katan **ok ~ ök** yapısının kullanımında Kaşgarlı, *kef* ile ince ünlülerin, *kaf* ile kalın ünlülerin kullanılması gerektiğini bir kez daha somutlaştırmıştır.

Arap alfabesinde Türk dilinin ünlüleri için ayrı işaretler bulunmadığından Dîvân'da kalın ve ince ünlülerin gösterimi aynı olmuştur. Bunun yanı sıra Kaşgarlı Mahmut, belli yönlendirmeler ile kalın ve ince ünlülerin kullanımına dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu noktada özellikle Arap alfabesi ile yazımları aynı olan **ıl-** ve **il-** fiillerindeki açıklamaları önem arz etmektedir. Zira Eski Türkçenin hiçbir yazı sisteminde, Brahmi yazısı ve Brahmi yazısından geliştirilen Tibet yazısı da dâhil, *ı* ve *i* ayrımının yapılmamış olması (Tekin, 1997:64) Kaşgarlı'nın bu fiillerdeki açıklamalarına farklı bir anlam yüklemektedir.

Eski Türkçe dönemindeki hiçbir yazı sisteminin *ı* ve *i* ayrımını yapmamış olmasından dolayı özellikle Omeljan Pritsak, Eski Türkçe için kalın bir *ı* sesinin söz konusu olmadığını belirtmektedir (Pritsak, 1963:27-52). Pritsak'ın bu düşüncesinden hareketle Robert Dankoff ve James Kelly çalışmalarında Türkçe kelimeleri *ı*'sız okumuşlardır. Akartürk Karahan ise, Eski Türkçe dönemi için kalın *ı* ünlüsünün olmadığına dair yeterli kanıt olmadığı için eski metin neşirlerinde genel temayül olan art fonemlerle *ı*, ön fonemlerle *i* şeklindeki okuyuşun makul görüldüğünü belirtmiştir. Karahan, Dîvân'da bu ünlülerin gösteriminin aynı olduğunu *ı* - *i* karşıtlığı konusunda Kaşgarlı Mahmut tarafından herhangi bir belirleyici ifadeye yer verilmediğini belirtmiştir (Karahan, 2013:97-98).

Bu görüşlerden dolayı Kaşgarlı'nın 11. yüzyılda özellikle **ıl-** ve **il-** fiilleri için verdiği açıklamaların dikkate alınması gerektiğini belirtmek gerekir. Kaşgarlı'nın açıklamaları, 11. yüzyıl için kalın *ı* sesinin varlığını ortaya koyar niteliktedir. Zira Kaşgarlı, Dîvân'ın 94. sayfasında yazılışları aynı olan bu fiilleri açıklarken "*in-*" anlamındaki **ıl-** fiilinin mastar biçiminin *kaf*'lı; "*çek-*" anlamındaki **il-** fiilinin mastar biçiminin *kef*'li olduğunu belirtir. Bu ifadeler aynı zamanda fiilin ilk hecesindeki ünlünün kalın ünlü mü yoksa ince ünlü mü okunması gerektiğinin yönlendirmesidir.

ıl-: "*Adam dağ vb. yerlerden indi*" anlamında **Er tãğdan koğı ıldı** denir. "*Elbise*"ve "*diken*"le ilgili olanda lâm üstünlü olarak **iler**; "*iniş*"ile ilgili olanda lâm ötreli

olarak **ılur** gelir. “*İnmek*”teki mastar kaf’lı olarak **ılmak**; “*çekmek*”teki mastar kef’li olarak **ilmek**’tir. (94)

il-: Tiken tönug ildi “*Diken elbise vb. şeyleri çekti*”. (94)

Kaşgarlı Mahmut, aynı yönlendirmeleriyazılışları aynı olan **tıt-, tit-** fiilleri için de yapar. “*Et veya elbiseyi parçalamak*” anlamlarındaki **tıt-** fiilinin mastarının özellikle kaf ile olduğunu belirterek fiildeki ünlünün karakterine de işaret eder. “*Direnmek, (gözünü) dikerek bakmak*” anlamlarındaki **tit-** fiilinin mastar biçimini de kef ile vererek fiildeki ünlüyü izah etmiş olur. Yine sayfa 474’te “*eskimek*” anlamındaki **yıdış-** fiilinin mastar biçiminin kaf ile oluşunu da Kaşgarlı, özellikle belirtir.

tıt-: Ol et tıttı “*O, pişmiş eti ditti*.”Elbiseyi de abartılı bir şekilde parçalarsa yine aynıdır. (412)

tit-: Kul begke tıttı “*Kul, beye vb. direndi*.”(412) / **tit-: Ol añar tıtrü bakdı** “*O, ona (kişiye) gözünü dikti*.” Bundan güzellik (anlamı) için **Añar tıtrü baksa bolmas** denir; “*İnsan ona gözünü dikemez*” demektir. Dik dik bakma anlamını da verebilir. **titer, titmek**. (412)

Yukarıdaki et ve elbise parçalamanın mastarı kaf ile **tıtar, tıtmak**’tır. (412)

Yıdışdı nēṅ “*Nesnenin parçacıkları birbiri içinde eskidi*.”Fiilin mastarı kaf ile **yıdışmak**’tır. (474)

Bu açıklamalar doğrultusunda, Kaşgarlı Mahmut, **ıl-, il-, tıt-, tit-, yıdış-** fiillerinin bünyesinde bulunan ünlü seslere işaret ederek 11. yüzyılda ince i ünlüsüne karşılık kalın ı ünlüsünün Türkçe kelimelerde varlığını ortaya koymuş olur.

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için a, ı, o, u; ā, ī, ō, ū ünlüleri kalın ünlüler; e, i, ö, ü; ē, ī, ō, ū ünlüleri ince ünlülerdir, sonucuna ulaşılabilir.

2.1.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Dar Ünlüler

Dîvân'ın giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, “Ayrıca Türk dili, kalınlık (*işba:* ‘doyma’); daraltma (*ima:le* ‘eğme’): -üç harekede de- incelik (*işma:m* ‘koku, lezzet’); telaffuzda sertlik (*şala:be* ‘katılık’); yumuşaklık (*rikke*); nazallık (*ğunne*); geniz harfi (*harfe’l-xayşu:mi*); ünsüz birikmesi (*cem’a beyne’s-sa:kineyn* ‘iki ünsüzün yan yana gelmesi’); kaf ile cim’in art arda gelmesi (*ictima:’*); b’nin m’ye, n’nin l’ye dönmesi (*muba:dele*) ve benzeri hususlar ihtiva eder.” (8) açıklamasını yapar ve 11. yüzyılda Türk dili için birçok özelliğin yanında dar ünlülere de işaret eder.

Kalınlık ve incelik konusunda Kaşgarlı Mahmut, kaf, gayın, kef gibi harflerin ayırıcı özelliklerini ön plana çıkararak açıklamalar yaparken darlık ve genişlik konusunda böyle bir tutum sergilememiştir. Ancak Kaşgarlı tarafından ünlülerin dar okunması gerektiğinin belirtildiği sözcükler Dîvân’da mevcuttur. Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten tespit ettiğimiz bu sözcükler şunlardır:

ūt: tahta ve duvardaki delik. - *Vav’da dudakları daraltarak*-. (34)

öt: safra kesesi. - *Dudakları daha az daraltarak*-. (34)

üz: yağ. - *Vav’ın daraltılmasıyla*-. (34)

ör: -*vav’ın daraltılmasıyla*- kaftanın koltuk altı. (34)

öd: zaman. - *Vav’da dudakları daraltarak*-. (34)

ötüş: -*Elif’te dudakları daraltarak*- oyunda kullanılır. Çocuklar halka halinde oturlar. Biri yanındakini iterek **ötüş ötüş** der. “*İtme hareketini yanındakine geçir*” demektir. Halkanın sonuna gelinceye kadar böyle yapılır. (42)

ülüg: -*Elif’te dudakları daraltarak*- pay, hisse. (49)

ev: ev. -*Elif’te dudakları daraltarak*-. Kelimenin kısa şekli daha doğrudur. (53)

çug: -*daraltarak*- eşyanın heybesi. (498-499)

Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun da çalışmalarında belirttikleri gibi bu örneklerde “*dudakları daraltarak*” ifadesi ile Kaşgarlı, 11 yüzyılda ü'yü ö'nün, u'yu o'nun, e'yi a'nın darı olarak kabul etmiştir. (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015:lxvi)

Sayfa 33-34'te madde başı yapılan “*safra kesesi*” anlamındaki **öt** sözcüğündeki “*dudakları daha az daraltarak*” ifadesi ile bir önceki maddede yer alan “*tahta ve duvardaki delik*” anlamındaki **ūt** sözcüğünde verilen “*vav'da dudakları daraltarak*” ifadeleri bu iki sözcükten önce madde başı yapılan **öt** “*ateş*” sözcüğüne göre düşünülmelidir. Bu ifadeler ile bir anlamda, peş peşe verilen bu üç maddede ünlülerin birbirlerine göre darlık dereceleri belirtilmiştir. **ū** ünlüsünde dudakların daraltılmasını isteyen Kaşgarlı, **ō** ünlüsünde daraltılan dudakların **ū** ünlüsündeki daraltmaya göre daha az olmasını ister. Bu açıklamaları ile dar olarak verdiği iki ünsüzden ö'nün ü'ye göre daha geniş; ya da ü'nün ö'ye göre daha dar olduğunu belirtmiş olur. Arap alfabesi ile yazılışları aynı olan bu üç sözcüğün ünlülerinin farklı oldukları, Kaşgarlı tarafından darlık derecelerine vurgu yapılarak hedef kitleye anlatılmıştır. Dar ünlü ü'ye kıyasla ö biraz daha geniş, ö'ye kıyasla o biraz daha geniştir; ya da o'ya göre ö biraz daha dar, ö'ye göre ü daha da dar bir ünlüdür.

öt : ateş. (33)

ūt : tahta ve duvardaki delik. - *Vav'da dudakları daraltarak*-. (34)

ōt : safra kesesi. - *Dudakları daha az daraltarak*-. (34)

Bu üç madde başı arasındaki ünlülerin darlık derecesi ilişkisi, “*yağ*” anlamındaki **üz** (34) sözcüğü ile “*sağır*” anlamındaki **öz** (34) sözcüğü arasında; “*kaftanın koltuk altı*” anlamındaki **ör** (34) sözcüğü ile “*rengi kırmızı-siyah ve sarı arasında olan at*” anlamındaki **or** (34) sözcüğü arasında; “*zaman*” anlamındaki **öd** (34) sözcüğü ile “*Çiğil lehçesinde sığır*” anlamındaki **uç** (34) sözcüğü arasında; “*erkek adı*” **Utüş** (42) ile “*bir çocuk oyununda geçen sözcük*” olarak verilen **ötüş** (42)

sözcüğü arasında; “ölü” anlamındaki **ölüg** (49) sözcüğü ile “pay, hisse” anlamındaki **ülüg** (49) sözcüğü arasında; “av” anlamındaki **āv** (53) sözcüğü ile “ev” anlamındaki **ev** (53) sözcüğü arasında; “eşyanın heybesi” anlamındaki **çug** (498) sözcüğü ile “gürültü” anlamındaki **çog** (498) sözcüğü arasında da vardır.

Aralarında sahip oldukları ünlülerin darlık derecesine göre ilişki kurulan bu sözcüklerin Arap harfleri ile yazılışları aynı olduğundan Kaşgarlı, hedef kitle için ünlülerin karakterlerinin farklılığına dair açıklamalarda bulunarak 11. yüzyılda Türk dili için ünlülerin birbirlerine göre darlık - genişliklerini belirtmiştir.

2.1.7. 11. Yüzyılda Yuvarlak Ünlülerin - Düz Ünlülerin Lehçelere Göre Kullanımı

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, bazı sözcüklerin genel kullanımındaki yazımları ile Oğuz Türkçesindeki yazımlarını karşılaştırarak yuvarlaklaşma ve düzleşme olaylarına işaret etmektedir. Harekelendirmede üstünlü şeklin kolaylık olduğunu, üstünlü şekilleri tercih eden Oğuzların da devamlı olarak kolaylıktan yana, yani düzleşmeden yana oldukları bilgisini verir:

tamur: *vücuttaki damar.* Oğuzlar mim’in üstünlü hâliyle **tamar** derler. Onlar devamlı olarak kolaylık peşindedirler; üstünlü şekil, hareketlerin en kolayı olduğu için ona doğru giderler. (182)

könçük: *yaka.* Oğuzlar cim üzerine üstün koyarak **könçek** derler. (241)

sürçük: *gece yapılan sohbet meclisi.* Oğuzlar cim üzerine üstün koyarak **sürçek** derler. (240)

Tamur sözcüğünün açıklamasında Kaşgarlı, “ona doğru giderler” ibaresi ile Oğuz Türkçesinde düz ünlü kullanımının, düzleşmenin 11. yüzyılda bir eğilim olarak ortaya çıktığını belirtir. Yine Türklerin yuvarlak ünlü ile kullandıkları **mU** soru edatı Oğuzların bazılarında fiillerin üçüncü şahıs sorusunda esrelî ve ye ile **mI** şeklinde kullanılmaktadır. İsimlerin soru kalıbında ise Oğuzlar, Türklere uyararak yuvarlak ünlülü şekli tercih etmektedirler. Bu açıklamalar da göstermektedir ki 11. yüzyılda Karahanlı – Hakanîye

Türkçesi için yuvarlak ünlülü şekiller kullanılırken Oğuz Türkçesinde çoğunluk düz ünlülü şekillerinden yana olmakla birlikte yuvarlak ünlülü şekiller de kullanılmaktadır.

mU: soru edatı. Hem isimlerin hem fiillerin sonuna gelir. Bundan **bu at mu** denir; “*bu, at mı?*” demektir. **Bu it mu** denir; “*bu, köpek mi?*” dir. **Bardıñ mu** denir; “*gittin mi?*” demektir. **Keldiñ mü** denir; “*geldin mi?*” demektir. Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsının soru şeklinde Türklerden ayrılırlar. Mim’i esreli yaparlar; vav’ı da ye’ye dönüştürürler ve “*o, gitti mi?*” anlamında **ol bardı mı** derler. İsimlerde Türklere uyarlar ve “*bu at senin mi?*” anlamında **bu at seniñ mü** derler. Aynı şekilde **bu ogul seniñ mü** derler; “*bu oğul senin mi?*” demektir. (539)

11. yüzyıl için geniş zaman ekindeki ünlü sesin karakteri konusunda da Kaşgarlı lehçeler düzeyinde açıklamalar yapmaktadır. Sayfa 275’teki **bil-** fiilinin geniş zaman çekimini **bilir** şeklinde veren Kaşgarlı, **bilür** şeklindeki ötreli geniş zaman çekimini; sayfa 563’teki **kakı-** fiilinin **kakır** şeklinde verilen geniş zaman çekiminin yanı sıra ötreli **kakıyur** şeklini Argular kaydı ile verir. Argular dışında başka kimsenin ötreli geniş zaman ekini kullanmadıklarını belirten Kaşgarlı, Arguların ötreli geniş zaman kullanımlarını dilde zayıflık olarak niteler. Geniş zaman ekindeki ünlü sesin üstünlü (a-e) kullanılmasını da “Oğuz ve Kıpçakların âdetidir” kaydı ile sayfa 278’de “*kapan-*” anlamındaki **tun-** fiilini açıklarken verir. Bu fiilin açıklamasında Kaşgarlı “bu tür fiillerin üstünlü olması Oğuz ve Kıpçak âdetidir” dedikten sonra **tun-** fiilinin bulunduğu bölümdeki fiillerin geniş zamanlarını da üstünlü vermiştir:

bil-: Ol bilig bildi “*O, akıl, ilim, hikmet vb. şeyleri bildi.*” **bilir, bilmek.** Argular lââm’ı ötreleyerek **bilür** derler; başkaları buna hiç uymaz. (275)

kakı-: Ol andın kakıdı “*O, ona kızdı ve yaptığı şeyden bıktı.*” **kakır, kakımak.** Argu lehçesinde **kakıyur**. Bu bapta, bu ötre için tabi olunacak bir şey olmadığı hâlde (Argular) geniş zamanda fiilleri ötreli yaparlar. Bu kural değildir ve dilde zayıflıktır. (563)

tun-: Kapug tundi “*Kapı kapandı.*” Dağ geçidi karla kapanınca **art tundi** denir. **Tunur,** geniş zaman için ayrıca **tunar; tunmak.** Bu tür fiillerin üstünlü olması, Oğuz ve Kıpçakların âdetidir. (278)

Yukarıdaki açıklamaların yanı sıra Kaşgarlı, Dîvân'da Oğuz, Kıpçak, Argu lehçeleri kaydı ile verdiği fiillerin geniş zaman biçimlerinde, özellikle Oğuzca kaydı ile verdiği bazı fiillerde Arguca kullanıma uygun şekilleri vermiştir.

Oğuz ve Kıpçak kaydı ile verdiği **yut-ar**, sadece Kıpçak kaydı ile verdiği **töz-er** fiillerinin yanı sıra **utan-ur**, **aşat-ur**, **atlan-ur**, **savaş-ur**, **topul-ur** (toplur), **karıl-ur**, **çaltur-ur**, **kartur-ur**, **keltür-ür**, **bildüz-ür**, **bekleş-ür**, **çakrış-ur**, **satgaş-ur**, **beklet-ür** men fiillerini, Oğuzca kaydı ve ötreli geniş zaman biçimi ile verir.

boşan-ur, **közün-ür**, **koğuzlan-ur**, **boşat-ur** fiillerini de Arguca kaydı ile verir.

Geniş zamanın yuvarlak ünlü ile Argularda kullanıldığı bilgisini başkalarının bunu kullanmadıkları açıklaması ile birlikte veren Kaşgarlı, Dîvânü Lugâti't-Türk'te lehçe kaydı belirtmeden geniş zamanı yuvarlak ünlülü kullanımlara da yer vermiştir. Bu kullanımları ya yukarıdaki açıklamadan hareketle Argulara ait kabul etmeli ya da Argu lehçesinin ölçünlü dile yansımaları olarak kabul etmeli. Zira lehçe kaydı belirtilmeyen bu kullanımların ölçünlü dilde de oldukları açıktır:

tun-: Kapug tundi “*Kapı kapandı.*” Dağ geçidi karla kapanınca **art tundi** denir. **Tunur**, geniş zaman için ayrıca **tunar**; **tunmak**. Bu tür fiillerin üstünlü olması, Oğuz ve Kıpçakların âdetidir. (278)

san-: Ol er xayl bile sandı “*O adam atlardan sayıldı (kabul edildi).*” **sānur**, **sanmak**. (278)

sın-: Sū sındı “*Ordu yenildi.*” **sınur**, **sınmak**. **Sınar** da denir. (278)

yort-: Atlıg yorttı “*Atlı (atını) eşkin koşturdu.*” İki şekilde **yortur** - **yortar**, **yortmak**. (632)

tođ-: Meniñ karın toğtı “*Benim karnım doydu.*”-İki şekilde- **toğar** - **toğur**, **toğmak**. (633)

tapınur (337), tepinür (338), bitinür (338), butanur (338), bıçınur (338), barınur (338), bezenür (338), basınur (338), boşanur (338), bakınur (339), teginür (339), bilinür (339), titinür (340), tıdınur (340), taranur (340), tirenür (340), tirinür (340), tezinür (340), tizinür (340), tuşanur (341), töşenür (341), tevinür (341), tıkınur (341), telinür (341), tilinür (341), tamınur (341), çekinür (342).....

Geniş zaman ekindeki ünlünün lehçeler düzeyinde karekterinin açıklaması için çalışmamızın *Dîvânı Lugâti't-Türk'e Göre Türk Dilinin Yapısı* bölümünde *Geçmiş Zaman Çekimi* maddesine bakılabilir.

Aynı bilgiyi Dîvân'ın 504. sayfasında Argular için bu sefer geçmiş zaman eki için veren Kaşgarlı, eklerdeki ünlü değişimlerini gruplar arasındaki farklılıklar olarak yorumlar:

“Türkler ‘*gittim*’ anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum**, **keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır.” (504)

Argular için geniş zaman ve geçmiş zaman eklerinde yuvarlak ünlü kullanımına dikkat çeken Kaşgarlı, bu defa “*gürültü*” anlamında kullanılan **çoğı** sözcüğünün düz ünlülü şekli ile Argularda, yuvarlak ünlülü şekli ile Türklerde kullanıldığına vurgu yapar:

çoğı: *gürültü*. Argularda cim’in üstünlüsü iledir (*çagi*); bütün Türklerde ise ötre iledir. (544)

“*Sen*” anlamındaki **sin** maddesini açıklarken Kaşgarlı, 11. yüzyılda lehçelerin ünlü tercihleri konusunda küçük bir gruplandırmasını da yapar:

“**sin** : sen, Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (*J*) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin’e kadar ötre (*O ~ U*) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum’a kadar Suvarlar üstün (*A*) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (“fe ile” olmalı) **tevi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (“vav ile” olmalı) **tewe** derler.” (504)

Bütün bu verilerden hareketle 11. yüzyıl Türk lehçeleri için genel olarak Oğuzların düz-geniş ünlülerden yana (**tamar**, **könçek**, **sürçek**, **tunar**, **bardam**, **tewe**); Arguların özellikle geniş zaman ve görülen geçmiş zaman eklerinde yuvarlak ünlülerden yana (**bilür**, **kakıyur**, **bardum**, **keldüm**); Türklerin ise genellikle yuvarlak ünlülerden yana bir tavır takınmakla birlikte geniş zaman ve geçmiş zaman eklerinde dar ünlülerden yana (**tamur**, **könçük**, **sürçük**, **mU**, **bilir**, **kakır**, **bardım**, **tevi**) oldukları yorumu yapılabilir.

Aşağıda Dîvân'dan tespit edilen düz ve yuvarlak ünlülü ikili kullanıma sahip sözcüklerden bazıları verilmiştir:

kertük ~ kertik (241), tumlug ~ tumlğ (233), kûn togsug ~ togsıg (233), kaşuk (192) ~ kaşıklık münüz (251), çoğıla- ~ çağıla- (586), sōgun ~ sōgan (206), boşan- ~ boşun- (338), monçaklan- ~ monçuklan- (404), sugrat- ~ sugrut- (430), boxtay ~ boxtuy (550), tamur ~ tamar (182), yaldrik ~ yuldrik (631), utunç ~ utanç (637), ötmek ~ etmek (279), tüzger- ~ tüzgür- (356), ogulmuk ~ ogulmık (85), amuş- ~ amış- (104), aşuk- ~ aşık- (105), turug ~ turıg (187), torug ~ torıg (187), aruk ~ arık (45), tuvur- ~ tuvır- (306), sogış- ~ soguş- (319), tokış- ~ tokuş- (320), komış- ~ komuş- (324), tapıl- ~ tapul- (328), sarul- ~ sarıl- (330), tokul- ~ tokıl- (333), tarın- ~ tarun- (340), korun- ~ korın- (344), kurun- ~ kurın- (344), tamçur- ~ tamçır- (354), talgur- ~ talgır- (356), tamgur- ~ tamgır- (356), sanruş- ~ sanrış- (373), kısıruş- ~ kısırış- (376), tunçuk- ~ tunçık- (380), kavdun- ~ kavdın- (390), turkıgılan- ~ turkugılan- (402), burut- ~ burıt- (417), sarut- ~ sarıt- (417), yış ~ yuş (446), yumız ~ yumuz (448), yapış- ~ yapuş- (474), yumun- ~ yumın- (480), yonun- ~ yonın- (480), üçgül ~ üçgil (65), törtgil ~ törtgül (625), önik ~ öñük (80), üşüt- ~ üşit- (114), üşkür- ~ üşkir- (121), köpik ~ köpük (196-503), sūçüş- ~ süçiş- (314), bekiş- ~ beküş- (321), kömüş- ~ kömiş- (324), tepil- ~ tepül- (328), süçün- ~ süçin- (342), köşün- ~ köşin- (345-346), törpüş- ~ törpiş- (368), tevşin- ~ tevşün- (386), çivgünlen- ~ çivginlen- (405), beküt- ~ bekit- (420), yülüt- ~ yülit- (423), körküt- ~ körkıt- (433), yevül- ~ yivil- (478), yülül- ~ yülil- (479).

2.1.8. 11. Yüzyılda Geniş Ünlülerin - Dar Ünlülerin Lehçelere Göre Kullanımı

11. yüzyılda bazı sözcüklerden hareketle Kaşgarlı, sözcüklerin geniş ve dar ünlülü şekillerinin kullanımına işaret etmiştir. **Emdi** sözcüğünün kullanımında dar ünlülü kullanım konusunda Oğuzlara vurgu yapan Kaşgarlı, ölçünlü dildeki şekli geniş ünlülü biçimi ile belirtir. **Emdi** sözcüğünün dar ünlülü biçimi ile **imdi** kullanımının Oğuzlarda olduğunu belirten Kaşgarlı, bu sefer geniş ünlülü şekli ile **kemi** sözcüğünün Oğuz ve Kıpçaklarda olduğunu belirtir. **Emdi**'nin aksine bu kez dar ünlülü şekil, **kimi**, Türklerdedir.

“*Barıştırmak*” anlamındaki **arala-** fiilinin dar ünlülü şekli **arıla-** fiilini avami olarak görmesi dikkat çekicidir.

emdi: *şimdi* anlamında bir edat. “*Şimdi geldim*” anlamında **Emdi keldim** denir. Oğuzlar elif’i esreli yapıp **imdi** derler. (75)

kemi: -üstünlü kef ile-.*gemi*. Oğuz ve Kıpçak lehçesinde. (548) / **kimi:** gemi. -Türklerde esreli kef ile-. (549)

arala-: Ol ikki kişi otra araladı “*O, iki adamı barıştırdı.*”/ **arala-:** İki adamın veya iki şeyin arasından geçince de aynı fiil kullanılır. Barıştırmak için **arladı** da denebilir, ancak bu avami bir sözdür; birincisi daha doğrudur. (156)

Sayfa 428’de iki sözcüğün birleşmesi ile oluşan **yiñit-** fiilinde de geniş ünlünün daraldığı görülmektedir; sayfa 421’de ise **tonat-** fiilinde dar ünlünün genişlediği görülmektedir:

yiñit-: Er yiñitti “*Adam sümküdü.*” Aslı **yiñ attı**’dır; “*sümügü attı*” demektir. (428)

tonat-: Ol meni tonattı “*O, bana hediye ettiği elbiseyi giydirdi.*” Aslı **tön ıdı**’dır; “*ona elbiseyi gönderdi*” demektir. (421)

Yımirtga sözcüğünün özellikle dar ünlülü olduğu Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

yımirtga: Yımirtga yāş: Baklagillerden ıspanak ve karnabahar gibi yumuşak olan ve içinde sinir bulunmayan ve hıyar gibi kütür kütür olan her şeye ye ve mim’in esresiyle **yımirtga** adı verilir. (631)

Aşağıda Dîvân’dan tespit edilen geniş ve dar ünlülü ikili kullanım örneklerinden bazıları verilmiştir:

adaşlık ~ adışlık (86), butak ~ butık (189), Taraz ~ Tıraz (263), Xaṭay ~ Xıṭay (228), taşık- ~ tışık- (326), tırmal- ~ tarmal- (381), butaklan- ~ butıklan- / butaklan- ~ butıklan- (399), karguy ~ kırguy (551), kana- ~ kanı- (564), bukrı- ~ bukra- (566), Kuluç ~ Kılıç ~ Kalıç: (180), sōgun ~ sōgan (206), boşan- ~ boşun- (338), monçaklan- ~ monçuklan- (404), sugrat- ~ sugrut- (430), boxtay ~ boxtuy (550), tamur ~ tamar (533), yaldırık ~ yuldrık (631), utunç ~ utanç (637), erte ~ ırte (74), eviş- ~ iвіş- (102), kegir- ~ kigir- (311), beriş- ~ biriş- (316), tiril- ~ teril- (331), sūtger- ~ sūtgir- (361), tütit- ~ tütet- (415), keñüt- ~ kiñüt- (428), yigirme ~ yigirmi (465), yitil- ~ yetil- (476), yevül-

~ yivil- (478), yeni- ~ yini- (482), yilpiş- ~ yelpiş- (486), yitise- ~ yetise- (577), tüzger- ~ tüzgür- (356), tomur- ~ tımur- (311).

Yine Dîvân'da bazı sözcüklerin hem geniş ünlülü hem de dar ünlülü kullanımlarına Kaşgarlı tarafından işaret edilmektedir:

tiki: *geceleyin işitilen patırtı*. Türkler şöyle inanırlar: Yılda bir gece ölülerin ruhları toplanıp yaşadıkları ve ömürlerini geçirdikleri yerlere giderler. Akrabalarını ziyaret ederler. Geceleyin o patırtıyı işiten ölür. Bu, Türkler arasında meşhurdur. Kelimenin te'si (t) esrelidir. Bence üstünlüsü daha iyidir; çünkü kocasına hediye edildikten sonra ailesini ziyaret eden kadına, “*ziyaretçi olarak geldi*” anlamında **tegdi**⁸ **keldi** denir. (547)

kargag: *lanet*. Bundan **Teñri kargagıña ilinme** denir; “*Yüce Allah'ın lanetine uğrama*” demektir. / **kırgag:** *Bey ve hanın kendisinden küçük olana öfkesi*. Bundan **Xān anı kırgadı** denir; “*Han ona öfkelendi ve ondan yüz çevirdi*” demektir. Onlar, yüce ve aziz Allah'ın bir kula lanet etmesiyle bir kulun, emrinde olan kendisi gibi birine lanet etmesini ayırmışlardır. Birisini üstünlü, bunu ise (kırgag) esreli yapmışlardır. Bu da Yüce Allah'ın elçisini, hanın elçisinden ayırt etmeleri gibidir. Yüce Allah'ın elçisine **yalawaç** derler; **yalawar** ise Uygur lehçesinde hanın elçisidir.

Bütün bu kullanımlar göstermektedir ki 11. yüzyılda Türk lehçeleri için geniş ünlülerin kullanımı veya dar ünlülerin kullanımı konusunda lehçesel genellemeler yapmak mümkün değildir.

2.1.9. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dili için Dîvânu Lugâti't-Türk'te ayrıntılı bir şekilde ve örneklerle ünlü uyumlarından bahseder. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden hareketle Türk dili için 11. yüzyılda ünlü uyumlarının oldukça sağlam olduğunu söyleyebiliriz.

Dîvân'da sayfa 396-397'de eklendiği sözcüğe yapılmayan bir işin yapılmıyormuş gibi gösterilmesi anlamını katan -A/I/UmsIn eki ile ilgili yapılan açıklamalardan

⁸ B. Atalay, maddedeki açıklamanın gelişine göre sözcüğün **teki** olması gerektiğini belirtir.

çıkartılacak sonuca göre Türkçede kök ünlüsü düz (a-e) ise köke getirilen ek, bu ünlüye uygun olarak ya düz geniş (a-e) ya da düz dar (ı-i) ünlülüdür. Kök ünlüsü yuvarlak ünlü (o-ö-u-ü) ise köke getirilen ek bu ünlüye uygun olarak yuvarlak (u-ü) ünlülüdür:

“Bu anlam isteniyorsa bunun kuralı, kelime kökünün harfi üstünlüye üstünle, ötreliyse ötreyle, esreliyse esreyle harekelemektir. Üstünlüye örnek: **Ol andın nēñ tilemsindi** ‘*O ondan bir şey istiyor gibi göründü*’; **Ol bıçek bilemsindi** ‘*O bıçağı biler göründü; aslında bilememektedir*’. Bundan emir yaparsan **tile** ‘iste’ ve **bile** ‘bile’ dersin. Lâm emirde üstünlüdür; değişmeden kalmıştır. Ötreye örnek: **Ol maña telim külümsindi** ‘*O kendini çok gülüyor gösterdi*’; **Ol yokaru turumsindi** ‘*O ayağa kalkıyor gibi göründü; gerçekte ise kalkmamaktadır*’. Bundan emir yapılırsa **kül** ‘gül’, **tur** ‘kalk’ denir. Lâm ve rı, emirde sükûnludur; bu anlam için ötre alırlar. Tâbi olacakları harf olarak birinci harfi buldular ve ona tâbi oldular. İkilide kelime üstünlü ise esreli olur ve üstüne uymaz. Örnek: **Ol evke barımsindi** ‘*O, eve gider göründü*’; **Er suvka karımsindi** ‘*Onun boğazı su ile tıkanır göründü*’. Açıkladığımız gibi bu fiillerde son harfin harekesi üstün olmamıştır. İkililerde ilk harf esreli ise öyle bırakılır. Örnek: **Ol evke kirımsindi** ‘*O, eve girer göründü*’, **Ol yarmak tirımsindi** ‘*O, para vb. biriktiriyor göründü*’”. (396-397)

Açıklamanın devamında Kaşgarlı, ünlü uyumunda düz geniş (a-e) ünlülerden sonra düz dar (ı-i) ünlülerin gelebileceğini “üstün esre ile zıt düşmez” açıklaması ile; yuvarlak (o-ö-u-ü) ünlülerden sonra düz dar (ı-i) ünlülerin gelemeyeceğini de “ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez” açıklaması ile verir:

“Dörtlülere gelince: **Er at suvgarımsindi** ‘*Adam atı suvarır göründü*’. Burada rı esreli, gayın üstünlüdür; çünkü üstün esre ile zıt düşmez.” (397)

“Daha önce dediğimiz gibi, **kaçur, keçür** gibi üçlülerde kural, (harekenin) orta harften alınmasıdır. Bu fasılda, ‘*O, onu kovalar göründü*’ anlamındaki **kaçrumsindi** sözünde görüldüğü şekilde cim’in (harekesi), rı’ya verildi. Daha önce demiştik ki üstün esre ile zıtlaşmaz ve o şekilde bırakılır. Ancak ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez. Örnek: **Ol anı toğgurımsindi** ‘*O, onu doyurur göründü*’”. (398)

Ünlü uyumlarını **-A/I/UmsIn** eki özelinde açıklayan Kaşgarlı bu ekin, aynı zamanda ünlü uyumları konusunda istisnalığına da işaret etmektedir. Şöyle ki “*Bu kurallar, Türk lehçelerindeki bütün fiilleri kapsar ve hiçbirisi bunun dışında kalmaz.*” (388) açıklaması ile kuralın sağlamlığına işaret ederken aynı zamanda bu ekin, her zaman ilk

ünlüsünün kurala uyduğunu ancak devamındaki ünlülerin değişmeyeceğini de belirtmeden edemez:

“Mim her zaman sükûnlu, sin her zaman esreli, nun da sükûnludur. Sadece, zait harflerin birincisinden (mim’den) önceki harfin harekesi değişir.” (397)

2.1.10. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlü Düşmesi

11. yüzyılda bazı sözcüklerde görülen ünlü düşmesi olayını Kaşgarlı Mahmut, “*hafifletmek*” amacı ile açıklamıştır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten tespit ettiğimiz ünlü düşmesi örnekleri şunlardır:

urk: ip. **uruk**’un Oğuzcadaki hafifletilmiş şekli. (33)

eşler: *kadın*. Aslı **eşiler**’dir. “*Kadınlardan hanım olanlar*” demektir. Çok kullanıldığı için hafifletmek maksadı ile ye düşürülmüştür. Çokluktur, teklik yerine kullanılır. Bu adlandırmanın çok uzun bir hikâyesi vardır. (71)

ogrı < ogır-ı: Bu nēñ anıñ **ogrı** ol, derler. “*Bu ondan daha aşağıdır*” demektir. Aslı gayın’ın esreli olmasıyladır; ancak hafifletilmiştir. (75)

orlaş-: Bodun kamug orlaşdı “*Kavim bağırp çağırdı.*” Aslı, **orlaştı**’dır. (126)

ogurla-: Er tavar ogurladı “*Adam malı çaldı, çünkü onun zamanını ve fırsatını kolladı.*” Bunun başka bir izahı daha vardır. O da “*hırsız*” için **ogrı** kelimesinin ad olması ve bu fiilin (*ogurla-*) ondan yapılmasıdır. Hafifletme maksadıyla **ogrı** kelimesindeki *y (ı)* düşürülmüştür. Ben bunu (bu izahı) daha çok beğeniyorum. Aslında ikisi de güzeldir. (152)

kanda: yer için kullanılan soru edatı. Anlamı “*nerede*”dir. *n, y*’den dönüşmüştür: **kayda**. Bunun da aslı **kayuda**’dır. (211)

çapsa- ~ çapısa-: Ol suvda çapsadı “*O, suya dalmayı arzuladı.*” **çapısar, çapısamak**. (568)

öpüse- ~ öpse-: Men anı öpsedim “*Ben onu öpmek istedim.*” **öpüser men, öpüsemek.** (140)

açisa- ~ açsa-: Er kapug açısadı ~ açsadı “*Adam kapıyı açmak istedi.*” Her şeyi açmak için aynı. **açısar, açısamak ~ açsamak.** (141)

Bu son üç örnek ünlü düşmesi konusunda dikkat çekicidir. Bu durumu **öp-** fiili üzerinden şöyle açıklayabiliriz:

Kaşgarlı sayfa 143’te öznenin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi anlamını taşıyan **-sA** ekinden bahseder. Bu eki anlatırken “*Adam kızını öpmek istedi*” anlamında **Er kızın öpüsedı**; “*O ok atmak istedi*” anlamında **Ol yā atısadı** örneklerini verir. Devamında da bu fiillerin asıllarının **öpdı** ve **attı** olduğunu belirtir. Burası önemlidir.

Görülen geçmiş zaman eki doğrudan fiillerin **öp-**, **at-** köklerine getirilmiştir. **-sA** eki getirilirken arada bir ünlü kullanılmıştır. İlk bakışta ünlü türemesi gibi görünen bu kullanımda aslında daha sonrasında ünlü düşmesi olayı gerçekleşmektedir. Şu şekilde: **öpügse- > öpüse- > öpse-**.

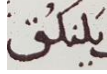
Sayfa 140’ta Kaşgarlı, **öpüse-** fiilini **öpse-** biçimi ile de kullanmıştır. Hem **öpüse-** hem de **öpse-** biçimlerinin aynı anda kullanılması bu yüzyılda g sesinin düşmesi sonucunda geride kalan ünlü sesin de düşme sürecine girdiğini gösterir.

Bu açıklamalar neticesinde Dîvân’da sayfa 141-142’de verilen **atısa-**, **ötüse-**, **itise-**, **içise-**, **axsa-**, **ıdısa-**, **urusa-**, **üzüse-**, **aşsa-**, **agısa-**, **evse-**, **ivise-**, **ukusa-**, **ölüse-**, **emise-** gibi fiiller g sesinin erimesi sonucunda geride kalan ünlü sesin durumu açısından gözden geçirilmelidir. Örneğin **-sA** eki ünsüzle biten **ev** sözcüğüne doğrudan eklenirken (**evse-**) **öl** sözcüğüne ünlü ile birlikte eklenmiştir (**ölüse-**). Çünkü kelimenin aslındaki ünlü henüz düşmemiştir. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre Türk Dilinin Yapısı* bölümünde *Sıfatfiiller* başlığında **-IgsAk / -IgsA / -sA / -sAk Ekleri** alt başlığına bakılabilir.

Sayfa 434’te isimlere gelen **-Āđ-tl** ekinden söz eden Kaşgarlı, ikinci hecesinde dar ünlü bulunan **bilig** sözcüğüne ünlü ile başlayan eki getirirken sözcüğün ikinci hecesindeki dar ünlüyü düşürmüştür:

“Bil ki **-Ağtl**, isimlere gelen bir ektir; o nesnenin tabiatını anlatmak içindir. Bununla fiil yaparız. ‘*Güzel*’ için **körk** denir; eğer ‘*güzelleşti*’ demek istersen ona **-ēđti**

eklenir ve **körkēdti** denir; ‘*güzelleşti*’ demektir. ‘*Akıl*’ için **bilig** denir; sonra **oglan bilgēdti** denir; ‘*çocuk akıllandı*’ demektir. Sonra telaffuzda elif erir ve zel de te’ye benzeşir; bundan şeddeli şekil ortaya çıkar.”

Dîvân’da “*insan, insanoğlu*” anlamında kullanılan **yalñuk** ~ **yalıñuk**

sözcüğünün **yalñuk** biçimi ünlü düşmesini örneklendirmektedir:

Birmiş senin bil **yalñuk** tapar karınka

Kalmış tavar adının kirse kara orunka (543)

Yalñuk törüdi “Beşer yaratıldı.” (559)

Dîvân’da madde başı yapılan, ikinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcüklerin, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecelerinde bulunan dar ünlüyü düşürdükleri gözlemlenmiştir. Sayfa 450’de madde başı yapılan “*eyerin ön ve arka kaşı*” anlamındaki **yalıg** sözcüğünün ünlü ile başlayan bir ek aldığı ikinci hecesindeki dar ünlüyü düşürmesi gibi. **yalıg** > **yalıg+ın** > **yalgın**.

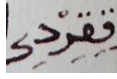
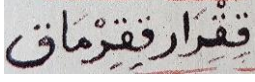
yalıg: *eyerin ön ve arka kaşı*. Sonra bunlar birbirinden ayrılır; ön kaş için **öñdüñki yalıg**, arka kaş için **kidinki yalıg** denir. (450)

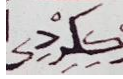
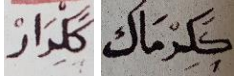
Ol eğer **yalgın** kökletti “*O, eyer kaburgasının sırtlarını bağlattı.*” (428)

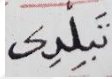
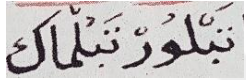
burun: *burun*. (201) / Kuđugda sūv bār ıt **burnı** tegmes “*Kuyuda su var ama köpeğin burnu ona ulaşmaz.*” (188) / Er **burnın** kanattı “*Adam burnunu kanattı.*” (426)

yagır: *büyükbaş hayvanların yarası*. (448) Oluk **yagırı** ogulka kalır “*Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır.*” (46), Keriş **yagrı** ogulka kalır “*Keriş yaralandığı zaman oğula miras kalır.*” (186) / Ol atın **yagırladı** “*O, atın yağırını iyileştirdi.*” Eğer atı yağırlattığı anlatılmak isteniyorsa Ol atıg **yagırttı** denir; “*O, atı yağırlattı.*” demektir. (593-594)

Aynı kullanım ikinci hecesinde dar ünlü bulunan ve madde başı yapılan bazı fiillerin geniş zaman ekini alırken ikinci hecelerindeki dar ünlüyü düşürmeleri ile de tespit edilmiştir:

kıkır-: Er kıkırdı “Adam birini çağırırken (ona) en yüksek sesiyle bağırdı.” **kıkrar** ~ **kıkırar**, kıkırmak. (310)

kegir- ~ kigir-: Er kigirdi “Adam vb. geçirdi.” **kegirer** ~ **kegrer**, kegirmek.   (311)

tepil- ~ tepül-: Tepildi yir “Yer vb. tepildi.” **teplür**, tepülmek. (328)

topul-: Er tönın topuldu “Adam elbisesini çıkardı.” Oğuzca. **toplur**, topulmak. (328)

tapıl- ~ tapul-: Tapıldı nēḡ “Gizli şey bulundu.” **taplur**, tapulmak. (328)

sapıl-: Oğul atasına sapıldı “Bir yere giderken oğul babasına katıldı.” **saplur**, sapılmak. (328)

tıtil-: Et bışıp tıtıldı “Et pişmekten dağıldı.” **tıtlur**, tıtilmek. (329)

têtıl-: Oğlan têtildi “Oğlan zekileşti.” **têtlür**, têtilmek. (329)

katıl-: Er uragutka katıldı “Erkek kadınla cinsî münasebette bulundu.” **katlur**, katılmak. (329)

kutul-: Er emgektin kutuldu “Adam sıkıntıdan kurtuldu.” **kutlur**, kutulmak. (329)

seril-: Er serildi “Sarhoş sallanmaya başladı; neredeyse düşecekti.” **serlür**, serilmek. (330)

sürül-: Monçuk sürüldi “Boncuk ezildi.” **sürlür**, sürülmek. (330)

sırl-: Yāg eligke sırlıdı “*Yağ ele yapıştı.*” **sırlur**, sırlılmak. (330)

süzül-: Suv süzüldi “*Su vb. saflaştı.*” **süzlür**, süzılmek. (330)

sogul-: Suv soguldı “*Su emildi.*” **soglur**, sogulmak. (330)

tügül-: Tügün tügüldi “*Düğüm vb. düğümlendi.*” **tüglür**, tügılmek. (333)

kamul-: Er kamuldı “*Adam yan yattı.*” **kamlur**, kamulmak. (336)

keçil-: Suv keçildi “*Su vb. geçildi.*” **keçlür**, keçilmek. (336)

todun-: Er todundı “*Adam doymuş gibi göründü.*” **todnur**, todunmak. (340)

sogun-: Er sogundı “*Adam işeme vb. şeylerden sonra temizlendi.*” **sognur**, sogunmak. (343)

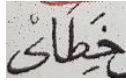
sukun-: Uragut başın sukundı “*Kadın yıkandı.*” Bu Uç lehçesidir. **suknur**, sukunmak. (344)

sökün-: Ol tönın sökündi “*O, elbisesinin dikişlerini söker göründü.*” **söknür**, sökünmek. (344)

kölün-: Er iligi adakı kölündi “*Adamın eli ayağı çok çalışmaktan veya ağır bir yükü bağluymuş gibi yürürken fazla titremekten uyuştu.*” **kölnür**, kölünmek. (346)

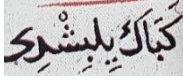
2.1.11. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünlülerde İkili Kullanımlar

11. yüzyıl Türk lehçeleri için, Kaşgarlı Mahmut bazı uygulamalar ve açıklamalar ile ünlüler arasında nöbetleşmelerin var olduğunu ifade etmektedir. Bazen bazı maddelerde sözcükteki ünlü değişimini işaret eden açıklamalar yaparken (*butak ~ butık: yeni dal. Üstünlü te ile bir şekli var, esreli te ile de bir şekli var.* -189- gibi) bazen de bir sözcükte bir harf üzerinde farklı hareketleri aynı anda kullanmıştır (*Xatay ~ Xıtay*

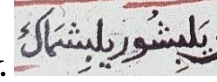

-228- gibi). Hatta kaf ile kef'in mastarlarda kullanımına dikkat çekerek sözcüğün kök ünlüsüne işaret etmiştir. (*çom-: suya dalmak. / çöm-: uzun süreyle suya dalmak. Bunun mastarı kef ile dir. Öncekinin ise kaf ile dir. Aralarındaki fark bilinsin diye.* -277- gibi.)

Bazen de madde başı yaptığı fiili cümle içerisinde farklı hareke ile geniş zaman ve mastar biçimlerini verirken farklı hareke ile yazmıştır. (*yilpiş- ~ yelpiş-: Kepek yilpişdi*

“Kepekler birbirlerini çektiler” *yelpişür, yelpişmek.*

-486-

gibi) Bu tarz açıklamalar ve uygulamalar bu yüzyılda ünlü seslerde ikili kullanımların varlığına delil olarak kabul edilmelidir.

Bazı sözcüklerdeki ünlü kullanımı tercihlerinde lehçe ayrımlarını öne çıkaran Kaşgarlı, özellikle “*sen*” anlamındaki **sin** maddesinde bu ayrımı ayrıntılı olarak izah etmiştir. Oğuz, Kıpçak ve Rum’a kadar Suvarların üstün (A) kullandıklarını; Çiğil, Yağma ve Toxsılar ile Yukarı Çin’e kadar olanların ötre (O ~ U) kullandıklarını belirten Kaşgarlı, Dîvân’ın giriş bölümünde h sesini kullandıkları için bozuk olarak nitelediği Kençek lehçesini, bu defa devamlı esre (I) kullandıkları gerekçesi ile “*rezil olmuştur*” şeklinde eleştirmiştir:

“**sin:** *Sen.* Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin’e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum’a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (‘fe ile’ olmalı) **tevi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (‘vav ile’ olmalı) **tewe** derler. Türkler ‘*gittim*’ anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum, keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır.” (504)

Kaşgarlı, esre kullanan Kençekleri eleştirirken Kençek lehçesi kullanımı olan **sin** sözcüğünü de eserinde madde başı yapmıştır. Dîvân’da ikili kullanımlarına işaret edilen sözcüklerden bazıları şunlardır:

2.1.11.1. a ~ ı Kullanımı

adaşlık ~ adışlık: arkadaşlık. (86)

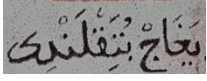
butak ~ butık: yeni dal. Üstünlü te ile bir şekli var, esreli te ile de bir şekli var. (189)

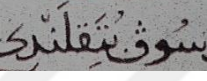
Taraz ~ Tıraz طراز: sayfa 263'te **Kargalıg** maddesinde geçmektedir. / sayfa 459'da Yagma maddesinde geçmektedir.

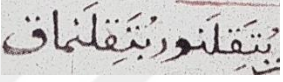
Xatay ~ Xıtay: sayfa 228'de **Tavgaç** maddesinde geçmektedir.

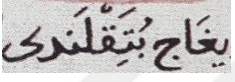
taşık- ~ tışık-: çıkmak, Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku ve bazı Türkmenlercedir. (326)

tırmal- ~ tarmal-: tırmalanmak. (381)

butaklan- ~ butıklan-: (ağaç) budaklanmak. / **butaklan- ~**

butıklan-: (su) kollara ayrılmak. Aslı, "ağaç dalı" anlamındaki **butak**

 sözündendir. **butaklanur, butaklanmak.** (399) / Yıgaç

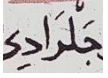
butaklandı "Ağaç dallarını çıkardı." (401)

karguy ~ kırguy قَرغوی: atmaca. Atmacadan küçük bir kuşa (yu'yu) çibek karguy ~ kırguy denir. (551)

kana- ~ kanı-: (burun) kanamak. (564)

bukrı- ~ bukra-: (at) zıplamak ve taşkınlık yapmak. (566)

Kuluç ~ Kılıç ~ Kalıç: erkek adı. (180)

çalra- ~ çılra-: Ol kişiye çalradı "Ok, sadakta tıkırdadı." **çılrar** , çalramak. (567)

2.1.11.2. a ~ o Kullanımı

çoğıla- ~ çağıla-: gürültü edip bağırmak. Cim'in üstünlü şekliyle **çağıladı** da denir. (586)

çoğı: gürültü. Argularda cim'in üstünlüsü iledir (*çağı*); bütün Türklerde ise ötre iledir. (544)

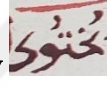
2.1.11.3. a ~ u Kullanımı

sōgun ~ sōgan: soğan. Gayın harfinin ötreli ve üstünlü şekliyle. (206)

boşan- ~ boşun-: (hayvan) serbest kalmak, bağından kurtulmak. (338)

monçaklan- ~ monçuklan-: boncuk ve takı sahibi olmak. (404)

sugrat- ~ sugrut-: bir yeri aramak ve içindekileri görmek. (430)

boxtay : elbise bohçası. Diğer bir şekli **boxtuy** 'dur. (550)

tamur ~ tamar : damar. (533)

yaldırık ~ yuldrık: parlak. “*Aşırı süslenmiş kadın*” için de **yaldırık eşler** denir. “*Süslü kadın*” demektir. Bu ikisinde ye’ler ötreli de olabilir. (631)

utunç ~ utanç: utandıran iş. Oğuz lehçesi. (637) (te’de hem ötre hem üstün var.)

2.1.11.4. e ~ i Kullanımı

erte ~ irte: sabahın erken saati. (74)

emdi: “*şimdi*” anlamında bir edat. “*Şimdi geldim*” anlamında **emdi keldim** denir. Oğuzlar elif'i esreli yapıp **imdi** derler. (75)

eviş- ~ İviş-: acele etmek. (102)

kegir- ~ kigir-: geçirmek. (311)

beriş- ~ biriş-: vermek, verişmek. (316)

tiril- ~ teril-: (para vb.) toplanmak. (331)

sütger- ~ sütgir-: (yoğurt vb.) sıvılaşmak, süt gibi cıvık olmak. (361)

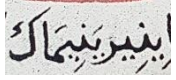
tütit- ~ tütet-: (duman) tüttürmek. (415)

keñüt- ~ kiñüt- : genişletmek. (428)

yigirme: yirmi. **Yigirmi** biçimi de vardır. (465)

yitil- ~ yetil-: iltihak etmek, ulaşmak. (476)

yevül- ~ yivil-: kıvamını bulmak. (478)

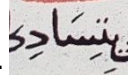
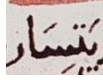
yeni- ~ yini- : (kadın) doğurmak. **yinir, yenimek.**

(482)

yilpiş- ~ yelpiş-: (kepek vb. şeylerin) birbirini çekmek. (486)

tiki: geceleyin işitilen patırtı. Kelimenin te'si (t) esrelidir. Bence üstünlüsü daha iyidir; çünkü kocasına hediye edildikten sonra ailesini ziyaret eden kadına, “Ziyaretçi olarak geldi” anlamında **tegdi keldi** denir. (547)

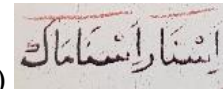
kemi: -üstünlü kef ile-.gemi. Oğuz ve Kıpçak lehçesinde. (548) / **kimi:** gemi. -Türklerde esreli kef ile-. (549)

yitise- **~ yetise-** : neredeyse ulaşacak olmak. (577)

sin: *Sen.* Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin'e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum'a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (“fe ile” olmalı) **tevi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (“vav ile” olmalı) **tewe** derler. Türkler “gittim” anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum, keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır. (504)

esne-: Er esnedi “*Adam esnedi*”. **esner, esnemek.** (147) (esner, esnemek

biçimlerinde elif'te hem üstün hem de esre aynı anda konmuş.)

2.1.11.5. e ~ ö Kullanımı

ötmek ~ etmek : ekmek. (279)

2.1.11.6. e ~ ü Kullanımı

tüzger- ~ tüzgür-: armağan vermek. (356)

2.1.11.7. ı ~ i Kullanımı

sıdıg: kaftanın, uçlardan göğüse kadar uzanan iki eteğinden biri. (188) /
sidig: kaftanın yanlardaki iki eteğinden biri. **Sıdıg**'dan daha güzeldir. (196)

yın ~ yın: aslan yuvası. **arslan yini ~ yını**. Tilki ve yırtıcı, dişli her hayvanın yuvasına **yın ~ yın** denir. (446)

2.1.11.8. ı ~ u Kullanımı

ogulmuk ~ ogulmık: kiriş üstüne sıralanmış yatay tahtaların her biri. (85)

ogış (70) ~ oguş (42): aşiret.

amuş- ~ amış-: (azarlama, sitem karşısında) susmak, sessiz kalmak. (104)

aşuk- ~ aşık-: özlemek. (105)

turug ~ turıg : sığınak. Dağlardaki korunaklı yerdir. (187)

torug ~ torıg at: doru at. (187)

kūn togsug ~ togsıg: doğu. (233)

tumlug (72) ~ tumlıg (267): soğuk ve soğuk olan.

aruk ~ arık: Oğuz ve Kıpçak lehçesinde cılız. (45)

tuvur- ~ tuvır-: (at vb. kulağını) dikmek. (305)

sogış- ~ soguş-: soğumaya yüz tutmak. (319)

tokış- ~ tokuş-: savaşmak. (320)

komış- ~ komuş-: dalgalar coşmak, coşkuyla, neşeyle çalışmak. (324)

tapıl- ~ tapul-: bulunmak. (328)

sarul- ~ sarıl-: sarılmak. (330)

tokul- ~ tokıl-: (adam) dövülmek. **tokuldı** denilen Oğuz lehçesindedir.

(332)

tokul- ~ tokıl-: (bez) dokunmak. (332)

tokul- ~ tokıl-: (kılıç, bıçak) dövülmek. (333)

tarın- ~ tarun-: sıkılmak, bıkmak. (340)

korun- ~ korın-: cimri davranarak (malı) korumak. (344)

kurun- ~ kurın-: kurunmak. (344)

tañçur- ~ tañçır-: (yağmur) serpiştirmek. (354)

talgur- ~ talgır-: tipi kopmak. (356)

tamgur- ~ tamgır-: damlamak üzere olmak. (356)

sanruş- ~ sanrış-: saçmalamak. (373)

kısruş- ~ kısrış-: (üzengi kayışı vb.) kısaltmada yardım etmek. (376)

tunçuk- ~ tunçık-: (hayvan) kışı geçirmek için yuvasına girmek. (380)

kavdun- ~ kavdın-: şefkat göstermek. (390)

turkıgılan- ~ turkugılan-: utanmak, (birinden) utanıp işe devam etmemek.

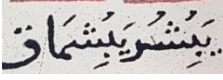
(402)

burut- : yellenmek. **Burıttı** , diğer bir şekildir. (417)

sarut- ~ sarıt-: sardırmak. (417)

yış ~ yuş : sıkışma, izdiham. Oğuzca. (446)

yumız ~ yumuz : etli, şişman (adam). (448)

yapış- ~ yapuş- : (Köpek, ava) yapışmak. (474)

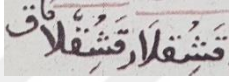
yumun- ~ yumın-: yumar gibi yapmak. (480)

yonun- ~ yonın-: yontar gibi görünmek. (480)

yıldızlan- ~ yılduzlan- : kök salmak, soyca köklü hâle gelmek. (492)

bukıl- ~ bukul-: toplanıp bükülmek. (334)

turkın- (387) ~ turkun- (393) : utanmak.

kaşukla- ~ kaşıkla- : kaşıkla yemek. (592)

2.1.11.9. i ~ ü Kullanımı

üçgül ~ üçgil: üçgen. Üç köşesi olan şey. (65)

törtgil ~ törtgül : Kare biçiminde olan, dörtgen. (625)

önik ~ öñük: yastıkların ipek kulak ve kuyrukları. (80)

üşüt- ~ üşit-: soğukta bırakmak. (114)

üşkür- ~ üşkir-: üflemek, üfleyerek ısıklık çalmak. (121)

köpik ~ köpük: su köpüğü. (196)

süçüş- ~ süçiş-: tatlılaşmak, hoş hâle gelmek. (314)

süçin- ~ süçün-: tadına varmak. (342)

bekiş- ~ beküş-: sağlamlaşmak. (321)

beküt- ~ bekit- : sağlamlaştırmak, düğüm düğümlemek. (420)

kömüş- ~ kömiş-: gömmede yardımcı olmak. (324)

tepil- ~ tepül-: tepilmek. (328)

köşün- ~ köşin-: gölgeye sığınmak. (345)

törpüş- ~ törpiş-: törpülemekte yardımcı olmak. (368)

tevşin- ~ tevşün-: sıkı çalışmak, çok çabalamak. (386)

çivgünlen- ~ çivginlen-: (yiyeceği) vücuda yararlı kabul etmek. (405)

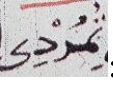
yülüt- ~ yülit-: traş ettirmek. (423)

körküt- ~ körkit-: göstermek. (433)

yevül- ~ yivil-: kıvamını bulmak. (478)

yülül- ~ yülil-: tıraş edilmek. (479)

2.1.11.10. o ~ ı Kullanımı

tomur- ~ tımur- : (odunu) direk gibi yuvarlak kesmek. (311)

2.1.11.11. o ~ ö Kullanımı

çom-: suya dalmak. / **çöm-**: uzun süreyle suya dalmak. Bunun mastarı kef iledir. Öncekinin ise kaf iledir. Aralarındaki fark bilinsin diye. (277)

2.1.11.12. Uzunluk ~ Kısalık Kullanımı

ur ~ ūr: vurmak, dövmek. (92)

ār- ~ ar-: kandırmak. (96)

ār- ~ ar-: yorulmak. (96)

(96) **āg- ~ ag-:** (dağ vb.) çıkmak. **Bulıt āgdı** denir; “*bulut yükseldi*” demektir.

(95) **īt- ~ it-:** düzeltmek, yapmak, etmek, kurmak. Oğuzcada namaz kılmak.”

ūlat- ~ ulat-: ulaştırmak. (114)

ūlit- ~ ulit-: ulutmak. (114)

sūçüş- ~ süçiş-: tatlılaşmak, hoş hâle gelmek. (314)

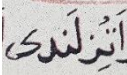
çīlaş- ~ çılaş-: su serpmeye yardım etmek. (323)

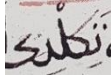
çīlan- ~ çılan-: (bir şey) ıslanmak. (342)

sūtger- ~ sütgir-: sıvılaşmak, süt gibi cıvık olmak. (361)

2.1.11.13. İki Harekeliler

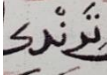
Kaşgarlı Mahmut, bazı sözcüklerin yazımında tek harf üzerinde iki hareke kullanarak ünlülerde ikili kullanımlara işaret etmiştir. Bu yazım geleneği ile yazılmış sözcüklerden bazılarını yukarıdaki bölümler içerisinde vermekle birlikte, çok fazla kullanılmasından dolayı bir grup oluşturmayı tercih ettik. Tek harfin çift hareke ile yazıldığı ve ünlü nöbetleşmesi olarak değerlendirdiğimiz kullanımlardan bazıları şunlardır:

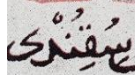
atızlan-: Yir atızlandı “*Yer arklarla bölümlere ayrıldı.*” (Te’de ötre de var.)

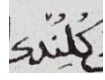
tegil-: Anıñ közi tegildi “*Onun gözü tek göz oldu.*” (Te’de esre de var.) (333)

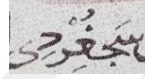
kırıl-: Kār kırıldı “*Kar yerden küründü.*” (Kaf’ta ötre de var.) (335)

bulun-: Yitük bulundu “*Kayıp vb. bulundu.*” (Te’de hem ötre -ye üzerine kaymış- hem esre var.) (339)

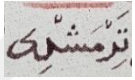
tirin-: Özine yemiş tirindi “O, kendi başına, kendisi için meyve topladı.” (Te’de üstün de var) (340)

sukun-: Uragut başın sukundi “Kadın yıkandı”. Bu Uç lehçesidir. (Sin’de ve kaf’ta esre de var.) (344)

kölün-: Er iligi adakı kölündi “Adamın eli ayağı çok çalışmaktan veya ağır bir yükü bağlarmış gibi yürürken fazla titremekten uyustu”. (Lâm’da esre de var.) (346)

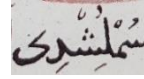
saçgur-: Er suv saçgurdı “Adam suyu saçmak üzereydi”. (Gayın’da esre de var.) (360)

kozgır-: Kâr kozgırdı “Kar uçuşarak burulup geldi”. (Gayın’da üstün de var.) (363)

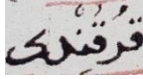
tırmaş-: Olar ikki tırmaşdı “O, ikisi birbirini tırmaladı”. (Te’de üstün de var.) (370)

sömrüş-: Ol meniñ birle suv sömrüşdi “O, suyu vb. şeyleri içine çekmede benimle yarıştı”. (sin’de esre de var) (373)

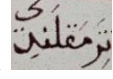
Sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş **bolmas** “Ekin zamanında tartışma olsa harman zamanında kavga çıkmaz.” (Elif’te ve te’de hem üstün hem esre var.) (373)

sumlış-: Tat kamug sumlışdı “Farşlar kendi dillerinde (anlaşılmaz şekilde) konuştular”. (Lâm’da ötre de var.) (374)

sarmal-: Balık sarmaldı “Balık sanki süzülmüş gibi sudan çıkarıldı”. (sin’de esre de var.) (383)

korkun-: Er ışdın korkundı “Adam korku hissetti ve onu içinde sakladı”. (İkinci kaf’ta esre de var.) (391)

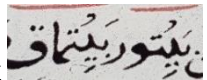
çiçeklen-: Yıgaç çiçeklendi “Ağaç vb. çiçeklendi”. (Birinci cim’de iptal edilmiş üstün de var. Geniş zamandaki üstün iptal edilmemiş. Mastar harekesiz.) (399)

tarmaklan-: Bala tarmaklandı “Kuş yavrusunun tırnakları çıktı”. (Te’de esre de var.) (403)

tat: kılıç vb. üzerinde kabaran pas. Atasözü: **Kılıç tatıksa ış yunçır, er tatıksa et tunçır** “Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozular. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur.” Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir. (Te’de ötre de var. Sayfa 327’deki *tatık*- fiilinde de ilk te’lerin üstünü ötreye çevrilmiş). (407)

tokıt-: Ol anıñ boynın tokıttı (Kaf’ta ötre de var.) “O, onun boynunu vurdurdu.” (419)

yet-: Ol meni yetti “O, bana ve başkasına yetiştı”. (Ye’de esre de var.) (422)

bayut-: Teñri meni bayuttı “Yüce Allah beni zenginleştirdi”. **bayutur,** **bayutmak** (Ye’de esre de var.) (427)

kuyut-: Ol atıg kuyuttı (Ye’de esre de var) “O, atı ürküttü.” (427)

borbat-: Ol anıñ ışın borbattı (İkinci be’de esre de var.) “O, onun işini karmaşa ve karışıklığa soktu.” (428)

çınlat-: Ol anıñ ışın çınlattı “O, onun dediğı ve iddia ettiğı şeyi tasdik ettirdi”. (Cim’de üstün de var.) (436)

sumlıt-: Ol anı sumlittı (lâm’da ötre de var): “O, onu, Türklerin bilmediğı bir dille konuşturdu”. (436)

yalrıt-: Kirşen anıñ yūzin yalrıtı (ye’de ötre ve esre, rı’daüstün var)
“Kirşan (üstübeç) vb. kadının yüzünü parlattı.”(439)

yumuş (mim’de çok silik kahverengi esre de var.): *iki veya daha fazla adam arasındaki haberleşme. “Melek”* kelimesinin bundan dolayı **yumışçı** adlandırılması mümkündür. (449)

yabçan: *yavşan otu. Yavçan* (ye’de ötre’de var) bir diğer şekildir. (460)

yıl-: Atlıg yildi *“Atlı koştı”*. **yiler**, (Ye’de üstün de var.) **yilmek**. (472)

yeldir-: Yıl yeldirdi *“Rüzgâr estı”*. (Ye’de esre de var.) (485)

yapruş-: Ol añar yir yapruşdı (Ye’de iptal edilmiş esre de var, rı’da esre de var.) *“O, ona yeri düzeltme ve düzletmede yardımcı oldu.”*(486)

yıldızlan-: Er yıldızlandı *“Adam, sanki bir yerde kökleri uzamış gibi kök saldı veya soyca köklü hâle geldi”*. **yıldızlanur** (Dal’da ötre de var.), **yıldızlanmak**. (492)

tiz (Te’de üstün de var.): *yüksek olan her yer*. (496)

kızıl çüvit (vav’da ötre de var): *sülüğen, zincifre*. (516)

kavık (vav’da ötre de var): *akdarı kepeği*. (517)

çaydam (cim’de esre de var) : *ince bir keçenin adı*. Bununla yağmurluk yapılır ve yatak doldurulur. (522)

mayış-: Er yirke mayışdı (ye’de ötre de var.) *“Adam inatçılığından ve tembelliğinden yere yapıştı.”*(528)

Süt kayaklandı (Metinde üç durumda da ye ötreli. Ancak sayfa 518’de *“kaymak”* anlamındaki kelime bir kez kayak olarak harekelenmiş; bir kez de ye’den sonra elif ile yazılmış.) *Süt kaymaklandı*. (531)

taprı-: Tevi taprıdı *“Deve zıpladı”*. **taprır** (ilk rı’da üstün de var.), **taprimak**. (566)

çıgru-: Yir çıgrudı *“Yer, üzerinde çok yürüme ve tekmelemeden dolayı keçeleşip sertleşti”*. **çıgrur**, **çıgrumak** (rı’da esre de var.) (567)

çalra- ~ çılra-: Ok kışte çalradı “*Ok, sadakta tıkırdadı.*” **çılrar, çalramak** (rı’da esre de var). (567)

sıgza-: Ol etik (elif’te esre de var) yisin sıgzadı “*O, ayakkabının sıırımını çekiştirdi.*” (568)

çuvşa-: Çağır çuvşadı (dört durumda da cim ötreli. Ancak sayfa 432’deki ettirgen çatılı biçim üç kez esreli, bir kez ötreli) “*Meyve suyu (kendiliğinden) kaynadı ve köpük attı.*” (569)

yeyise-: Ol etmek yeyisedi (ikinci ye’de sükûn da var.) “*O ekmek vb. şeyleri yemek istedi.*” **yeyiser** (birinci ye’de hem üstün hem esre var), **yeyisemek**. (577)

yıpla-: Er yıpladı (ye’nin noktaları yok; hem esre hem üstün var) “*Adam ip üzerinde oynadı.*” (579)

yalga-: Ayak yalgadı “*Kap vb.ni yaladı.*” **yalgar, yalgamak** (ye’de hem üstün hem esre var). (578)

Sayfa 582’de, işi yapmaya hakkı olan fail konusunun açıklanmasında verilen **ol et togragsak** (sin’de esre de var.) örneğindeki ekte iki hareke var.

kurugsı-: Kurugsıdı “*Nesne kurumaya yüz tuttu.*” **kurugsır** (sin’de üstün de var.), **kurugsımak**. (590)

tavuşla-: Tavuşladı nēŋ “*Nesnede ses ve hareket başladı.*” **tavuşlar** (v’de esre de var.) **tavuşlamak**. (591)

kasıgla-: Ol kulin (lâm’da ötre de var.) kasıgladı (kaf’ta esre de var. Sayfa 595’te hem fiilde hem de fiilin türediği *kasıg* “*çene dibi*” kelimesinde kaf üstünlü) “*O, kölesini dürtüşle dürttü.*” (591)

butıkla-: Ol yıgaçığ butıkladı “*O ağacın dallarını kesti.*” **butıklar** (te’de hem esre hem üstün var.), **butıklamak**. (591)

çıbıkla-: Ol atın çıbıkladı (be’de ötre de var.) “*O, atına yumuşak bir çubukla vurdu.*” (592)

çarukla- ~ çarıkla-: Ol adakın çarukladı (rı’da hem ötre hem esre var.) “*O, ayağına Türk çarığı giydi.*” (592)

kaşukla- ~ kaşıkla-: Ol balığ kaşukladı (şın'da hem ötre hem esre var.) “*O, balı kaşıkla yedi*”. (592)

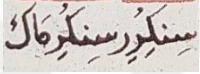
yazukla-: Beg anı yazukladı (ze'deki ötre iptal edilip esre konmuş.) “*Vali, onu bir suçla suçladı*”. (594)

siñüt (sin'de ötre de var): *karşılığı verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan*. (603)

külünç (lâm'da esre de var): *gülme*. (608)

çıırak (cim'de iptal edilmiş üstün de var; ɳ'de hem sükûn hem esre var.)
ün: *gür ve pürüzsüz ses*. (611)

siñir- ~ siñür-: Ol tançu siñirdi “*O, lokma vb.ni yuttu.*” **siñürür** (ɳ'de hem ötre hem esre var.), **siñürmek**. / Yāğrı terike siñirdi “*Yağı deriye yedirdi.*”

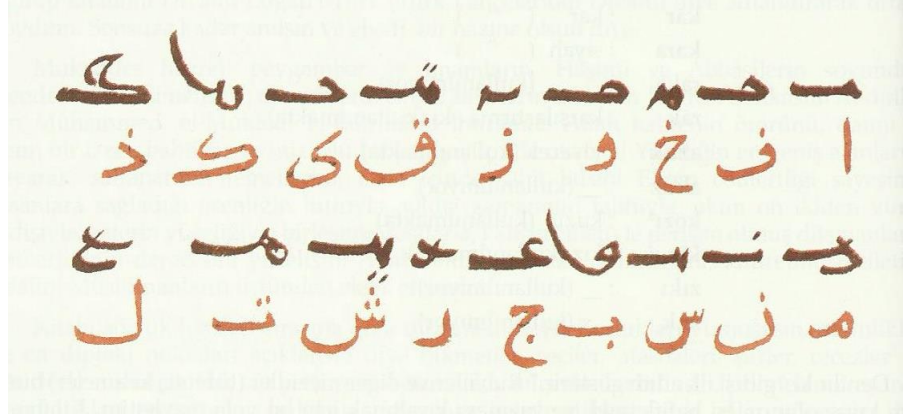
siñürür, siñürmek. (615)

müñeş-: Ol meniñ birle müñeşdi (mim'de esre de var.) “*O, at vb.ne benimle beraber bindi*”. (618)

çañıladı: It çañıladı (cim'de esre de var) “*Köpek dövüldüğünde hırladı*”. (619)

2.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzler

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 6. sayfasında Türk lehçelerinin dayandığı asli harflerin tümünün 18 işaret olduğunu ifade eden ve Türk (Uygur) harflerinin listesini veren Kaşgarlı Mahmut, Türk (Uygur) harflerinin altında kırmızı mürekkeple Arap alfabesindeki karşılıklarını da belirtir. Ayrıca Kaşgarlı'nın eserinde kullandığı “*hart*” terimi ile aslında 11. yüzyılda Türk dilinde mevcut olan “*ses*”leri ortaya koymaya çalıştığı da açıktır:

(6)

“*Türk Lehçelerinin Üzerine Kurulduğu Harfler Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türkçesi ile Arapçayı sahip oldukları seslere göre karşılaştırarak 11. yüzyılda Türkçede bulunan ancak Arapçada bulunmayan sesleri ve aynı zamanda Türkçede bulunmayan ancak Arapçada bulunan sesleri de anlatmıştır.

Buna göre yukarıdaki tabloda vermiş olduğu 18 Uygur harfi ile gösterilen seslerin yanı sıra Türkçede, Arapçada olmadıklarını belirttiği 7 sesi sıralar. Bunlar **p, ç, z (zay harfi), v, g (art damak g’si), g (ön damak g’si), ɣ** sesleridir. (*Bk. Tâli (İkincil) Ünsüzler*) 11. yüzyılda Türkçenin seslerini açıkladıktan sonra bu defa Arapçada bulunan; ancak Türkçede bulunmayan sesleri sıralar. Buna göre **ş (se), ʈ (vurgulu tı), z (zı), ş (sad), ž (dad), ħ (ha), h (he), ‘ (ayın)** sesleri Türkçede bulunmamaktadır:

“Arapçada bu harflerin karşılığı şöyledir: ا ب ت ث Yazıda gösterilmeyen yedi tane de tâli harf vardır; (Türk) lehçeleri bunlarsız olmaz. Bunlar sert be (p), Arap cim’i –ki bu dilin yaratılışındandır-, şın ile ze arasında çıkan harf (z), Arap fe’si, noktalı ayın (art damak g’si), kef ile kaf arasında çıkan kef (ön damak g’si), gayın’la kaf ve nun’la kaf arasında çıkan gunneli kef (ɣ). Bu son harf Türkler dışındakiler için çok zor telaffuz edilen bir harftir. Tâli harfler, asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir. Türk lehçelerinin hiçbirinde şe (ş) bulunmaz. Vurgulu tı (ʈ), zı (z), sad (ş), dad (ž) harfleri de yoktur. Gırtlak harfleri olan ha (ħ), he (h) ve ayın (‘) da bulunmaz.” (6-7)

Açıklamanın devamında “*gerçek dil*” ile Türk dilini kasteden Kaşgarlı, h sesinin gerçek dilde, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi, aslında g olduğunu **ügi > ühi** “baykuş” örneği ile açıklar. Bünyesinde h sesi bulunan **çaha, üh** gibi örnekleri sıralayarak Kençek lehçesinin bozuk bir lehçe olduğunu, gerçek Türkçede h sesinin bulunmayacağını ifade

eder. Bunlardan başka h sesinin sadece yansıma sözcüklerde, duraklamayı sağlaması amacı ile kullanıldığını belirtir. Söz konusu sesin Hintçenin etkisi ile Hotan konuşmasında bulunabileceğini, konuşmalarında bu sesi bulunduran Kençek konuşurlarının da Türk olmadıklarını söyler:

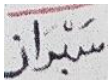
“‘*Baykuş*’ için **ühi** denir ama gerçek dilde, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi g ile **ügi** şeklindedir. ‘*Çakmak taşı*’ için Kençek lehçesinde **çaha** denir; fakat bu bozuktur. ‘*Göz ağrısı*’ için **üh** denir, lakin bu da gerçek Türkçe değildir. Bunlardan başka h harfi, duraklama sırasında kullanılır. Şahini çağırırken **tāh tāh** ve tayı çağırırken **kurrih kurrih** denmesi gibi. Bunlar anlamlı sözler değildir. He, Hotan konuşmasında bulunabilir; bu da Hint tesiriyledir. Kençek konuşmasında da bulunabilir; çünkü onlar Türk değildir.” (7)

Arap diline mahsus olan ancak Türkçede olmayan se, sad, dad, ha, he, ayın, tı, zı gibi sesleri yazmak ihtiyacı doğduğunda Kaşgarlı, bunların Türkçedeki benzerleri şeklinde yazılmalarını ve aralarındaki farkı ortaya koyabilmek adına da bazı nokta ve işaretlerden yararlanılması gerektiğini belirtir. Aynı tutumu Arapçada olmayan ancak Türkçede olan ve Türkçenin aslî sesleri olan, Arapça için tâlî olan sesler için de sergiler.

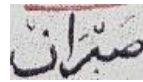
Yani Kaşgarlı, 11. yüzyılda kullandığı Arap alfabesini, yüzyılın eğilimini yansıtır biçimde Türkçeleştirerek kullanmıştır. Arapçada olan Türkçede olmayan, Arapçada olmayan Türkçede olan her sesin karşılığında yeni işaretler kullanarak farklılıkları, yenilikleri Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ortaya koymuştur.

“Şe yazmak ihtiyacı doğarsa Türk zel’i (ḏ) şeklinde yazılır ve üzeri noktalandırılır. Dad da zel’in (ḏ) noktası ile gösterilir. Sad ise sin şeklinde yazılıp noktalandırılır. Ha, ayın ve he noktalı hı şeklinde yazılır ve üzerine işaret konarak ayırt edilir. Çünkü bu harfler Arapçaya mahsustur. Türk alfabesi ile yazılacakları zaman şekil olarak bunlara benzetilir; aralarındaki fark nokta ve işaretlerle belirtilir.” (7)

Sayfa 219’da sin (س) ile yazılan “*Oğuz ülkesinde bir şehrin adı*” olan **Sabran**

maddesini açıklarken bu kelimenin halk arasında **Şabran**

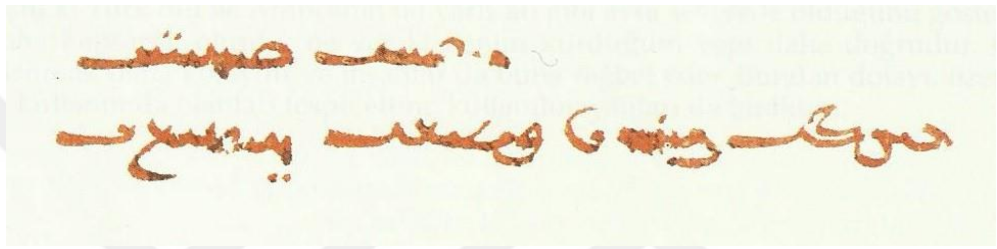
şeklinde sad

(ص) ile de telaffuz edildiğini belirten Kaşgarlı, Türk dilinde sad’ın yerinin olmadığını bir kez daha dile getirir. Verilen bu bilgi 11. yüzyılda Türkçenin telaffuz noktasında da Arapça, Farsça gibi dillerden etkilenmeye başladığı sonucunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Türk lehçelerinin hiçbirinde ş (ث) sesinin bulunmadığı bilgisinin

verilmesinin ardından Dîvân'da sadece bir madde başının ş harfi ile yazıldığı tespit edilmiştir:

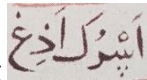
 şuf : yün ipliklerinden elle örülen bir kuşağın adı. (499)

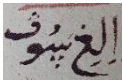
Arapçaya mahsus olan ve Türkçede olmadıklarını belirttiği harflerin, seslerin Türk alfabesi ile yazılmaları durumunda bazı nokta ve işaretlerin kullanıldığını sayfa 7'de belirten Kaşgarlı Mahmut, Türk (Uygur) alfabesindeki harflerin hepsini sayfa 8'de topluca verir:

(8)

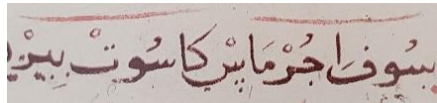
Kaşgarlı'nın Arapçaya mahsus olan ve Türkçede olmadıklarını belirttiği sesler içerisinde gösterdiği sad sesi yerine ihtiyaç hâlinde kullanıldığını belirttiği noktalı sin (30-53-71.....) dikkat çekicidir. Dîvân'da bu harf ile yazılmış kullanımlardan bazıları şunlardır:

 esrük **açıg** : *sarhoş ve ayık*. (44)

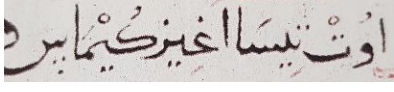
 ılg **suv** : *ılık su*. (44)

 sen : *sen*. (50. sayfada şiirde.)

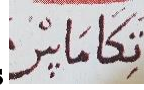
 ās : *as, kakım*. Ze'li şekli se vardır. (53)

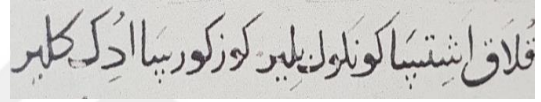
 Sūv içürmeske sūt bīr : *Sana su içirmeyene sūt içir. Yani sana kötülük edene iyilik et*. (117)

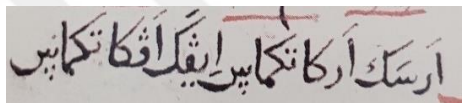
süle- ~ sūle-: *gaza yapmak, hücum etmek* (564'teki şiirde)

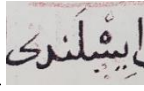
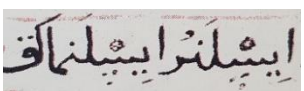
Öt tise ağız küymes ateş demekle ağız yanmaz, demektir. (34)

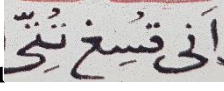
avus : *Bulgar lehçesinde mum.* (41-42)

Erñenke elig karı bözüm ūm tükemes Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. (71)

Kulak eşitse köñül bilir köz körse üdig kelir: *Sözü kulak duyarsa, gönül onu bilir. Göz sevdiğini görürse, şevki kabarır.* (114)

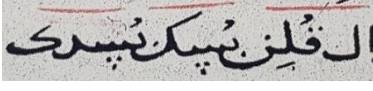
Ersek erke tegmes, İvek evke tegmes : *Acele eden orospular acele ettikleri için, çoğunlukla erkek bulamazlar. Bu yüzden istedikleri şartları bir araya getiremezler. Nasıl ki acele eden insan da evine varamaz. Acele ettiği için bindiği hayvanı sakatlar ve evine hasret kalır.* (64-65)

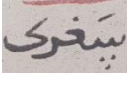
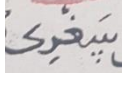
Ev İslandı “Eve duman yapıştı ve o yüzden (duvarlar) karardı.”
 İslanur, İslanmak (151) Bu maddede sözcük önce şın ile yazılmış, sonra şın’ın noktaları sükûna çevrilmiş. Bu uygulama ayrıca değerlendirilmelidir, ancak şın harfi iptal edildikten sonra üç noktalı sin kullanılması dikkat çekicidir.

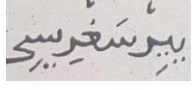
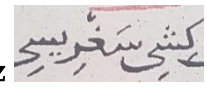
kusıg : *kusma. Anı kusıg tuttu* “Onu kusma tuttu.” (189)

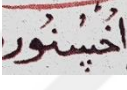
sasık : *saksı. Uç ve etrafındakilerin lehçesinde.* (192)

susık : kova. İştittiğim bir lehçede. (192)

Ol kulin büsüg büsdi “O, pusu kurdu.” (193)

sagrı : deri. Her şeyin en üstteki tabakasına sagrı denir.

Yir sagrısı “yerin en üst tabakası, yüzü”. Kişi sagrısı yüz “insanın derisi yüzdür”; çünkü o (yüzdeki deri) soğuk ve sıcakta maruz kaldığı için en sert ve kalın deridir. (212)

Üküş sevinç bulsa katıg oxsunur “Çok sevinçli kişi bir şeye uğrayabilir ve onda üzüntüsü artar.” Bir şeyde aşırıya gitmemek için tavsiye edilir. (607)

Ol yāsın sinirledi “O, yayına vb.ne giriş taktı.” (621)

Tıpkı ünlülerin belli özelliklerine işaret ettiği gibi ünsüzler noktasında da 11. yüzyılda Türk dilinin sertlik, yumuşaklık, nazallık, geniz harfi, ünsüz birikmesi, -nç gibi çift ünsüzler, ünsüz değişimleri gibi özelliklere sahip olduğunu sayfa 8’de Kaşgarlı kendisi ifade eder:

“Telaffuzda sertlik (*şala:be* ‘sertlik, katılık’); yumuşaklık (*rikke* ‘yumuşaklık’); nazallık (*ğunne*); geniz harfi (*harfe’l-xayşu:mi*); ünsüz birikmesi (*cem’a beyne’s-sa:kineyn* ‘iki ünsüzün yan yana gelmesi’); kaf ile cim’in art arda gelmesi (*ictima:*); b’nin m’ye, n’nin l’ye dönmesi (*muba:dele*) ve benzeri hususlar ihtiva eder.” (8)

Arapçaya mahsus olan ancak Türkçede olmayan sesleri ve yazımlarını izah eden Kaşgarlı’nın, giriş bölümünde Arapçada olmayan; ancak Türkçe için “*bunlarsız olmaz*” dediği yedi tâli harften de bahsettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu harfleri ayrı bir başlık altında şöyle verebiliriz:

2.2.1. Tâli (İkincil) Ünsüzler

11. yüzyılda Türk dilindeki ünsüzlerle ilgili açıklamalarda bulunduğu giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, tâli harflerden de bahseder. Sayfa 6'da “*Yazıda gösterilmeyen yedi tane de tâli harf vardır, (Türk) lehçeleri bunlarsız olmaz*” açıklamasını yaparken “*bunlarsız olmaz*” diyerek bir nevi bu harflerin aslında Türkçenin aslî harfleri (sesleri) olduğunu da belirtmiş olur. “*İkincil*” anlamına gelen tâli sözcüğünü de Arapçaya göre kullanmıştır. Bu harfler, sesler Arapça için tâlî (ikincil) seslerdir; yani Arapçanın bünyesinde bulunmazlar. “*Yazıda gösterilmeyen*” ifadesi ile Türkçenin asli olan bu seslerinin Arap alfabesinde de karşılıklarının olmadığını vurgulamıştır.

Bu seslerin izahında da bu seslerle ilk defa karşılaşacak olan hedef kitlenin, Arapların sesleri tanıyabilmeleri için karakterlerine yönelik hem giriş bölümünde hem de yer yer metin bölümünde oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Dîvân'da Arapça için tâlî, Türkçe için aslî olarak verilen 7 ses **p, ç, z (zay harfi), v, g (art damak g'si), g (ön damak g'si), ɳ** sesleridir.

“Yazıda gösterilmeyen yedi tane de tâli harf vardır; (Türk) lehçeleri bunlarsız olmaz. Bunlar sert be (p), Arap cim'i -ki bu dilin yaratılışındandır-, şın ile ze arasında çıkan harf (z), Arap fe'si, noktalı ayın (art damak g'si), kef ile kaf arasında çıkan kef (ön damak g'si), gayın'la kaf ve nun'la kaf arasında çıkan gunneli kef (ɳ). Bu son harf Türkler dışındakiler için çok zor telaffuz edilen bir harftir. Tâli harfler, asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir.” (6-7)

Devamında “*tâli harfler asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir.*” açıklaması da bu seslerin Arapça için aslî olmadıkları düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Arapçada ve Arap alfabesinde olmayan ama Türkçe için olmazsa olmaz bu harfler, sesler Arap alfabesindeki benzerlerine noktalar konarak hedef kitle için tanıtılmış ve farklılıkları ortaya konmuştur.

Arapçada olmayan tâli seslerin Dîvânu Lugâti't-Türk'ün hedef kitlesi için açıklanması, nasıl sesler olduğunun tarif edilmesi Kaşgarlı için bir zorunluluk olmuştur.

Örneğin 11. yüzyılda bir Türk, Uygur alfabesi ile yazılmış bir sözcükteki işaretinin b'yi mi p'yi mi verdiğini bilir; ancak bir Arap, bu işaretin altında verilen Arap alfabesindeki ب işaretinin Türkçedeki hem b hem de p sesini karşıladığını bilemez.

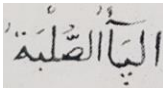
Bundan dolayı Kaşgarlı, Araplar için, Arapçada var olan b işaretine noktalar ekleyerek Arapçada olmayan, benzer ses p'yi göstermiştir. Tâli seslerin açıklanması konusunda Kaşgarlı'nın tavrı, Arapçada olmayan bu sesleri, Arapçadaki benzerlerine noktalar koyarak ve mahreçlerini belirterek Araplara açıklayabilmek yönünde olmuştur.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Türk dilinde var olan ve Uygur yazısında bir işaretle birkaçının karşılandığı bazı sesleri, Arapçadaki benzerlerinden ilave edilen noktalarla ayrıldığını belirttiği ayrı ayrı yeni işaretlerle yazı dilinde kullanmıştır. Türk dilinin olmazsa olmaz bu sesleri, yeni işaretlerle yüzyılın eğilimi olarak Dîvân'da karakterleri ile birlikte açıklandığı gibi, yüzyılın ilk eseri Kutadgu Bilig'de de kullanılmışlardır. (Bk. *Giriş - Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Yapısı ve Kaşgarlı Mahmut'un Yöntemi*)

Bu gerekçe ile, bazı araştırmacılar tarafından bu harflerin Dîvân'a istinsahından yaklaşık iki yüzyıl sonra bilinmeyen bir el tarafından ilave edildiği iddiası yeniden gözden geçirilmelidir. Zira bu harfler Kaşgarlı tarafından bizzat hem benzerlerinden noktalar konularak ayırt edildikleri ifadesi ile açıklanmış, hem de Dîvân'da kullanılmışlardır.

Benzerlerine nokta ilave edilerek ayırt edilen ve yazılan, Kaşgarlı tarafından hedef kitle için özellikle tanıtılan tâli harfler ve özellikleri şunlardır:

1) **sert be (p)** (*bā'u ş-şulbe*): Dîvânu Lugâti't-Türk'te, benzeri olan be (ب) sesinden ayırt edilmek için üç noktalı be ile (پ) gösterilen harftir. Kullanıldığı bazı sözcüklerin yanında farklılığına işaret etmek amacı ile Kaşgarlı tarafından “*sert be ile -*

” açıklaması not düşülmüştür. Bu açıklama da göstermektedir ki *sert be* ile anlatılmak istenen ses p sesidir.

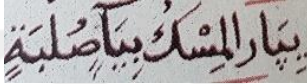
Uygur alfabesinde b ile p'yi karşılayan tek işaret vardır: (6) Kaşgarlı'nın verdiği listede ikinci satırdaki dördüncü harf olan bu işaretin karşıladığı p sesini Kaşgarlı üç noktalı be (پ) ile yazarak 11. yüzyılda b ile p'nin yazıdaki ayrımını ortaya koymuş olur, b'yi de normal olarak Arap alfabesindeki be (ب) ile yazmıştır. Bununla birlikte

Kaşgarlı p sesini üç noktalı be ile yazdığı gibi, zaman zaman tek noktalı be ile de yazmıştır. Tıpkı Uyğur alfabesinde tek işaretle iki sesin gösterilmesi gibi.

Kaşgarlı'nın özellikle alfabe konusunda, sadece sert be'nin değil, diğer tâli seslerin yazımında da yüzyılın eğilimi olarak ortaya koyduğu yenilikler, 11. yüzyıl Türkçesindeki ses değerlerini yansıtmaya çabası olarak değerlendirilebilir.

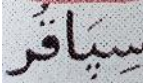
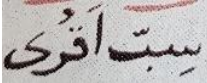
op : -sert be ile- *Argu lehçesinde harman yerindeki kılavuz öküz.* (29)

ebe : *Oğuzcada anne.* Karluk Türkmenlerinde sert b (p) ile. (55)

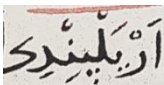
yıpar: *misk.* Sert be ile. (456)

kenpe: *bir bitki.* Kençekçe. (210)

böri / pöri : *kurt.* (66'da şiirde)

sıpakur: *yem torbası.* Aslı **sıp akurı**'dır ; “*iki yıllık atın yem yediği yer*” demektir. (244)

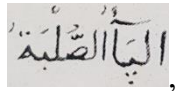
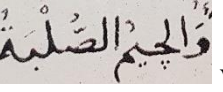
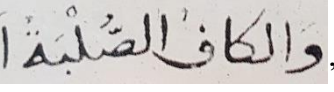
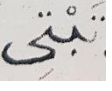
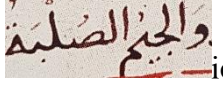
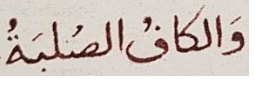
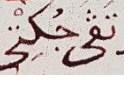
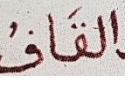
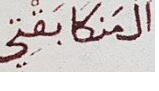
Arpa ügür birle katıldı “*Akdarı arpa ile karıştı.*”(329)

Er yelpindi “*Adamı cin çarptı.*”(507)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te p sesi karşılığında kullanılan üç noktalı be (پ) harfi hakkında bazı araştırmacılar sonraki bir elin varlığına işaret ederler. Dankoff - Kelly, üç noktalı be'nin Dîvân'da kullanılan siyah mürekkepten farklı bir mürekkep ile, kahverengimsi bir mürekkep ile sonradan işaretlendiğini, Dîvân'ın aslında bunların be (ب) olduklarını belirtmişlerdir. (Dankoff-Kelly, 1982:X) Hatice Şirin User, “Kaşgarlı

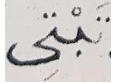
Mahmut'un پ harfinin varlığından "el-bāul-şulba" adıyla bahsetmiş olmakla beraber, bu üç noktalı harfi hiçbir zaman kullanmamıştır" (User, 2015:95) açıklamasını yapmaktadır. Akartürk Karahan ise "Dîvân'da b/p ünsüzleri Arap alfabesindeki be harfi ile gösterilmiş, yazımda b/p fonetik değeri gösterilmemiştir. *apa* ('BA'), *aypaŋ ār* ('AY·BANG'AR), *çapıl-* (CABLM'Q), *çapıt-* (CABIŤİY), *äpmäk* ('BMAK), *köpän* (KUBAN), *ap aŋ* ('AB·'AQ), *kēp* (KĪYB·Ī). Dîvân'daki bazı sözcüklerde ise Kâşgarlı, /p/ ünsüzünü ayırdetmek için '*sert be* (*Ar. bā-i şulbatin*) *iledir*' şeklinde açıklama getirmiştir. Karluklu Türkmenlerin 'anne' anlamındaki *äbä*'yi 'sert be' ile söyleyerek *äpä* olarak telaffuz ettikleri belirtilmiştir. Bunların dışında Dîvân'da birkaç sözcükte ise /p/ ünsüzü üç noktalı be ile gösterilmiştir. Argu lehçesindeki *op* ('UP) sözcüğü üç noktalı be ile yazılmış ayrıca '*sert be iledir*' diye izah getirilmiştir. Kençek lehçesinde 'bir ot adı' anlamındaki *kānpä* (KNPA') sözcüğü üç noktalı be ile yazılmıştır." (Karahan, 2013:104) açıklamasına yer verir.

Oysa Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'ın çeşitli yerlerinde p sesini açıkladığı gibi bizzat kullanmıştır da. Üç noktalı be (p) harfinin Kaşgarlı tarafından kullanıldığına dair Dîvân'ın giriş bölümünde yapılan açıklamaların ve yukarıda verilen örneklerin yanı sıra Kaşgarlı'nın 11. yüzyıl Türk dilinde var olan sert ünsüzler hakkında yaptığı açıklamalar bile tek başına delil niteliği taşımaktadır. (*Bk. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Sert Ünsüzler*) Kaşgarlı, sert b (p) sesini hem açıklamış hem de açıklarken üç noktalı be ile yazmıştır:

"Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p) , te , sert cim (ç) , ve sert kef , tir. Pe için, ayakla tepince **tepti** dedikleri gibi. Te için, alınca **tutti** dedikleri gibi. Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi. Sert kef için **teve çökti** dedikleri gibi. Kaf da sert kef gibidir, ona uyar. Ol **maña baktı** 'O bana baktı' dedikleri gibi. Burada dal,

bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı, çıkak zorlanacağı için te'ye dönmüştür. Bunun aslı dal'dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir.” (281-282)

Yine yapılan açıklamaya dikkat edilirse Kaşgarlı, sert b (p)'nin kullanımına dair

verdiği örneğini de tek noktalı b harfi ile yazmıştır. Bu durum, Kaşgarlı'nın, Dîvân'da p sesini üç noktalı b ile yazmakla birlikte çoğunlukla tek noktalı be ile yazmış olduğunun örneklerinden sadece birisidir.

2) Arap cim'i (*cîmu'l-'arabiyye*): Sayfa 6'da Türk lehçelerindeki harfler, sesler hakkında bilgi veren Kaşgarlı'nın, “Arap cim'i” olarak belirttiği harf Türkçedeki “ç” sesinin karşılığıdır. Türk alfabesini verdiği listede, Uygur alfabesindeki “ç” harfinin altında Arap alfabesindeki cim (ج) bulunmaktadır. Yani Türk lehçelerindeki ç sesi cim ile karşılanmıştır. Zaten Dîvânu Lugâti't-Türk'te c ile okunan sözcükler cim ile yazıldığı gibi ç ile okunan sözcükler de cim ile yazılmıştır.

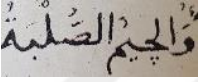
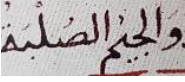
“Tâli harfler asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir.” (7) açıklaması ile Kaşgarlı, iki çıkak arasındaki zay harfi için üç noktalı ze (ژ), sert be (p) için üç noktalı be (پ), iki çıkaklı v için üç noktalı fe (ف) işaretlerini kullanmıştır. Arap cim'i olarak belirttiği Türkçenin aslî seslerinden ç için de zaman zaman üç noktalı cim'i (ج) kullanan Kaşgarlı, bu işareti Dîvân'da son derece sınırlı kullanmıştır. Ç sesi için daha çok, tek noktalı cim harfini tercih etmiştir. Bunun nedeni de 11. yüzyılda Orhun - Uygur - Karahanlı kolundan devam eden yazı dilinde zaten birincil bir c sesinin bulunmaması olabilir.

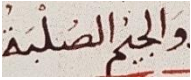
Eğer Türk dilinde 11. yüzyılda hem birincil bir c hem de ç sesi birlikte var olsa idi Kaşgarlı, hedef kitle için her iki sesi de ayırt edici işaretler kullanırdı. Tıpkı diğer seslerde olduğu gibi. Ancak Türkçede birincil c sesi olmadığı için doğal olarak cim harfi ile var olan ç sesi karşılanmıştır.

Ayrıca Kaşgarlı'nın, p ile olan bazı sözcüklerin yanında “sert be (p) ile”, zay harfi ile olan bazı sözcüklerin yanında “iki çıkak arasından çıkan ze ile”, v ile olan bazı sözcüklerin yanında “iki çıkaklı fe ile” gibi açıklamalar yaparken cim ile yazılmış

herhangi bir sözcüğün yanında Türkçenin asli sesi olan ç’yi işaret eden bir açıklama yapmamış olması da düşündürücüdür. En azından herhangi bir sözcüğün yanında “sert cim ile” gibi bir açıklama yapması beklenebilirdi. Bunun sebebi Kaşgarlı’nın Arap cim’i ile Türkçedeki ç sesini karşılıyor olması olmalı ya da sert b ile derken normal b’den, iki çıkak arasında çıkan ze ile derken normal z’den, iki çıkaklı v derken normal v’den farkları ortaya koymaya çalışmıştır. Çünkü bu harfler her iki şekilleri ile 11. yüzyıl Türk dilinde mevcuttu. Ancak cim ile yazılan ç, 11. yüzyılda Türk dilinin asli sesi iken birincil bir c sesi yoktu. Böyle olunca cim doğal olarak ç’yi karşılamaktaydı ve ç sesi Arapçada olmadığı için tâli harfler arasında yerini almıştır.

Kaşgarlı cim ile yazılmış herhangi bir sözcüğün yanında ç’ye dair hiçbir açıklama yapmazken Dîvân’da sadece iki yerde, sayfa 266-281’de, Türkçedeki sert seslerden

bahsederken “sert cim” ifadesini kullanmıştır. Ancak bu ifadeyi herhangi bir kelimenin yanında açıklayıcı unsur olarak kullanmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile de oldukça sınırlı bir kullanım ile karşımıza çıkan üç noktalı cim harfinin 11. yüzyıldaki varlığı ve Kaşgarlı tarafından kullanımı burada açıkça belirtilmiştir. Bu ifadeden sonra verdiği örnekleri de tekrar yazdığı aynı ifadeyi de tek noktalı cim ile yazarak aslında cim ile, Türkçenin asli seslerinden olan ç sesini karşıladığını da ortaya koymuş olur.

“Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi.” (281)

Kaşgarlı, ayrıca sayfa 266’da Türk dilindeki sert seslerin açıklamasını yaparken sert sesler arasında saydığı ç sesinden sonra gelen geçmiş zaman d’sinin t olması gerektiğini vurgular. Sayfa 281-282’de yaptığı gibi burada da verdiği örneklerde cim ile yazdığı ç sesinden sonra, geçmiş zaman d’sini t yapar. Bu kullanımlar da cim ile ç sesinin karşılandığının açık delilleridir. Zira geçmiş zaman ekindeki d sesinin t olarak eklenebilmesi için sözcüklerin sonundaki sesin sert ses, yani ç olması gerekmektedir:

“Sert (tonsuz) harflerde daha doğru olanı, telaffuzun daha tatlı olması için geçmiş zaman d’sinin t olmasıdır. Sert (tonsuz) harfler şunlardır: sert be⁹ (p), sert cim (ç),

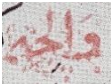
⁹ Dîvân’da ye.

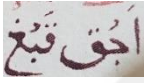
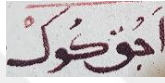
kaf (k) ve sert kef (k). Bu harflerin dışında kalanlarda doğrusu, geçmiş zamanda dal (d) kullanılmasıdır; çünkü bu daha iyidir.” (266)

Men yıpar saçtım “Ben misk vb. şeyleri saçtım”. (265)

Āy kûn keçti “Ay ve gün geçti”. (266)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te üç noktalı çim ile yazılan son derece sınırlı, tespit edebildiğimiz kullanım örnekleri şunlardır:

ve’l-çim: (10) - (*Fiilden Türemiş İsimler Hakkında* başlığı altında fiilden isim türeten yapım eki olarak -(A)ç ekini açıklarken çim harfini kullanmıştır.)

açuk : açık olan her şey. “Açık kapı” anlamında açuk kapug denir. “Açık, bulutsuz gök” anlamında açuk kōk , “açık, net iş” anlamında da açuk iş denir. (44)

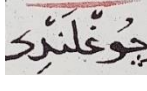
Ürkünç bolup ürküldi “Öyle ürkütücü sallantı oldu ki insanlar korkarak kaçtılar.” (130)

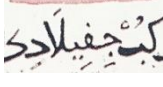
çadan : akrep. (206)

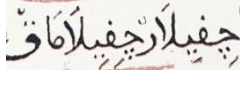
Senden kaçar sondılaç / Mende tınar kargılaç

Tatlıg öter sanduvaç / Erkek tışı uçaşur (264)

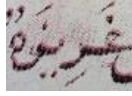
“Yaz ve kışın münazarasını niteleyerek kışa diyor ki: Çalı kuşu senden kaçar. Kırlangıçlar bende mesken tutar. Bülbül nağmeleri ile neşe saçar. Erkekler ve dişiler bende, yani yazın çiftleşirler.”

Tavar **çuglandı** “Mal bohçalandı.”(532)

Küp **çiviladı** “Küp fokurdadı. Meyve suyu da kaynar ve

fokurtu işitilirse yine aynıdır.”**çivilar, çivilamak.** (587)

Kaşgarlı’nın “Arap cim’i” dedikten sonra “*we hiye ġarīzetun fī hāzihi’l-luġa*”

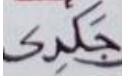
şeklinde yaptığı açıklamada geçen “**ġarīze**” sözcüğünün yanlış yazıldığını düşünerek “**azīza**” şeklinde okunması gerektiğini belirten araştırmacılar vardır. **Ġarīze** sözcüğünü ‘**azīze**’ biçiminde okuyarak Arapça verilen “*we hiye ‘azīzetun fī hāzihi’l-luġa*” ifadesinin “*ki o bu dilde seyrek*” şeklinde çevirisi yapılmıştır. Oysa **ġarīze** sözcüğü çok açık bir şekilde Dîvân’da yazılmış ve yanlışlık yapılmamıştır. Kaşgarlı, “Arap cim’i” dediği harf ile Türkçedeki ç sesini karşılamış ve yaptığı açıklamada da **ġarīze** sözcüğü ile ç sesinin Türk dilinin yaratılışından olan, asıl sesi olduğunu belirtmiştir. Zira “**ġarīze**: tabiî ve hılķî hâl ve keyfiyet, cibillet, tıynet, hilkat.” (Sami, 2015:368) anlamlarına gelmektedir. Bu sözcüğün yanlış okunduğuna dair ortaya konan görüşlerden birisi şöyledir:

“KM’nin açıklamasındaki bir kelime muhtemelen yanlış yazılmıştır. Dîvân’da ‘*Arap cim’i*’ dedikten sonra ‘*we hiye ġarīzetun fī hāzihi’l-luġa*’ şeklinde bir açıklama vardır. Atalay bu açıklamayı ‘bu harf Türkçede az bulunur’ şeklinde (Atalay I:8), Dankoff-Kelly ‘*ki o bu dilde seyrek*’ şeklinde (Dankoff-Kelly, 1982:73) çevirmiştir. Dankoff-Kelly *ġarīza* kelimesinin ‘*azīza*’ okunması gerektiğini de belirterek yanlışlığı düzeltmişlerdir. Biz de aynı şekilde düşünüyoruz. Burada muhtemelen Arapça ve Farsçadan alıntılanan ve Türkçede az sayıda bulunan cim’li kelimelerdeki c sesi kastedilmiştir.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

Açıklamadaki “Arapça ve Farsçadan alıntılanan ve Türkçede az sayıda bulunan cim’li kelimelerdeki c sesi kastedilmiştir.” ifadesi **ġarīze** sözcüğünün yanlış okunması ve anlamlandırılmasından dolayı doğru değildir. Kaşgarlı, sözcüğü doğru yazmıştır ve bu sözcük ile ç sesinin Türkçenin birincil seslerinden olduğunu, yaratılışında var olduğunu,

Türkçe için olmazsa olmaz seslerden olduğunu belirtmek istemiştir. Eğer araştırmacıların dediği gibi bu harf ile c sesi kastedilmiş olsa idi, bu harf tâli harfler içerisinde verilmezdi. Zira Kaşgarlı, tâli harfler ile Arapçada olmayan Türkçede olan sesleri vermiştir. Oysa c sesi, Arapçada mevcut iken 11. yüzyıl Türkçesinde bulunmamaktadır. Kaşgarlı'nın "Arap cim'i" dediği ve cim ile (ج) gösterdiği harf 11. yüzyıl Türk dilindeki ç sesidir, Türkçenin aslî sesidir.

çeçek: çiçek. (72)

çek-: çekmek. (275)

Çigil: Türklerden üç taifenin adı. (198)

3) zay (zāyu'l-mutewellede beyne mahreçeyi'z-zāyi we's-şin): Şın ile ze

arasında çıkan harf, iki çıkak arasındaki ze harfidir. Benzeri olduğu ze harfinden (ز) ayırt

edilmek için yazıda üç noktalı ze (634) harfi ile gösterilmektedir. Biz çalışmamızda z işaretini ile gösterdik. Çalışmalarında j ile transkripsiyon edenler de olmuştur. Ancak j ile karşılandığı takdirde 11. yüzyıl Türk lehçelerinde, Farsçanın aslî seslerinden olan bugünkü j sesi varmış gibi algılanacağı ve j sesinin Türkçenin aslî seslerindenmiş gibi kabul edileceği gerekçesi ile farklı göstermeyi tercih ettik. Kaşgarlı'nın zay harfi j sesi değildir.

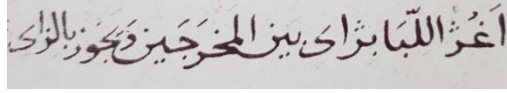
"Mahreci z-ş sesleri arasında bulunan zâ-i mütevellede ile KM j sesini kastetmektedir. Nitekim eserde, Karahanlı Türkçesinde mevcut olan bu ses için sık sık üç noktalı ze kullanmakta ve mahrecinin z-ş arasında olduğunu belirtmektedir." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

Bu harfin kullanıldığı sözcüklerin yanında "iki çıkak arasındaki ze, iki mahreçli ze" gibi ifadelerle yer veren Kaşgarlı, bu ifadelerle aslında bu sesin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğine de işaret etmek istemiştir. Bu ses için iki çıkak, iki mahreç, şın ve ze seslerinin mahreçleridir ve zay (ز) sesi, bu iki sesin birlikte telaffuz edilmesi ile çıkan bir sestir.

Dîvân'da bu harfle yazılmış birçok sözcük olmasına rağmen biz aşağıda, Kaşgarlı tarafından bu harfle yazıldığı yanlarında belirtilen sözcüklerden bazılarını bir araya getirdik:

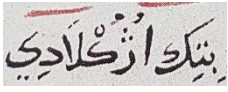
aguz: *ağız*.¹⁰ İki çıkak arasından çıkan zây harfi ile. Gerçek z ile de

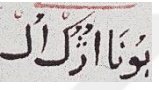
söylenebilir. (aguz)

(39)

üzük : *harf*. “Harfleri ve kitabın harflerini söyledi” anlamında **bitig**

üzükledi denir. Harflerin her birine **üzük** denir. “Bu harf nedir?”

anlamında **bu nē üzü** ol denir. İki çıkak arasındaki “ze” ile. (48)

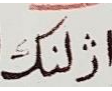
azun : *dünya*. Çiğil lehçesinde “bu dünya” için **bu azun**, “ahiret” için

de **ol azun** denir. İki çıkak arasındaki “ze” ile. (51) / **Azun** **begi**: *Dünya beyi*

(*Afrâsiyab*). (462) / **Azun** tünü künüzi yelgin keçer “Zamanın günleri ve geceleri yolcu gibi geçer.” (570)

azmuk : *beyaz şap*. Kel adamın keline benzetilir ve **azmuk taz**

denir. “Sanki kelin kafasına şap sürülmüştür” anlamına gelir. İki çıkak arasındaki ze ile. (62)

azlañ : *Oğuzcada kertenkele*. İki çıkak arasındaki ze ile. (71)

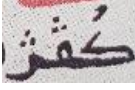
arzu ¹¹: *çakal*. İki çıkak arasından çıkan ze ile. (76)

¹⁰ İnek veya koyun doğurduktan sonra alınan ilk süt.

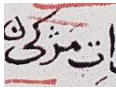
¹¹ Metinde **azru**. Ancak rı maddesi bittiği için **arzu okunmalıdır**. Dîvân'ın 618. sayfasında **arzulayu** olarak geçmektedir. Ayrıca İbni Mühennâ'da **arju** (Clauson) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:63)

üzme : *dut*. İki çıkaklı ze ile. (77)

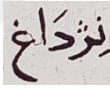
irinç: *nimet içinde yaşamak*. Bazı lehçelerde, iki çıkaklı ze ile *irinç* denir. (79-637)

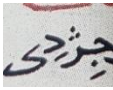
küviz : iki mahreç arasındaki z (z) ile. *Çürümüş ağaç*. Çürük söğüt gibi. (184)

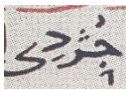
Tezik : *Fars*. İki mahreçli z ile. (194)

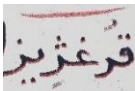
mezek : *köpek pisliği*. İki mahreçli z ile *It mezeki* denir. (197)

buzın : *çöpleme*. Bir tür zehirli ot. İki mahreçli z ile. (201)

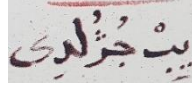
nızdag : *bileği taşı*. İki çıkak arasından çıkan ze (z) ile. (234)

çız- : *(yarasını sakınmak için hayvan) çökmek*. İki çıkak arasındaki ze ile. (268)

çöz- : *(ip, kuzu bağırsağı vb. şeyleri) çekip uzatmak*. İki çıkak arasındaki ze ile. *çözer, çözmek* (268)

kurugzın : *kurşun*. İki çıkak arasındaki ze ile. Oğuzlar bundan bazı harfleri düşürerek *kuşun* derler. (256)

çözül-: Yıp çözül-di

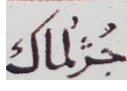
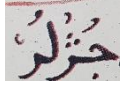

“Gevşek ip gerildi.” Sakız ve macun

gibi katı sıvılar gerilince de aynıdır; çözül-di

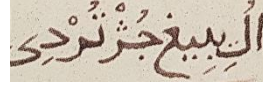

denir. çözülür, çözülmek.

İki çıkak arasındaki ze ile. (334)

çöztür-: Ol yıpı çöztür-di

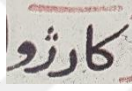
“O, gevşek olan ipi gerdirdi.” Yine iki çıkaktan çıkan ze ile. (357)

çiz

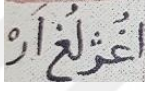
: İki çıkakatan çıkan ze (z) ile, demirden çivi. Zırh halkasının perçinine de çiz denir. (496)

kerzü

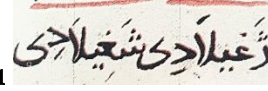
: çamurdan kurşun. İki çıkaktan çıkan z ile. (634)

aguzlug er

: kendisinde ilk süt bulunan insan. (84)

Suv çağladı “Su çağladı.” zağladı, şağladı

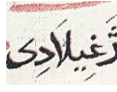

şekilleri

de vardır. Şiir:

Katun Sını çoğladı / Tañut bēgin yağladı

Kanı akıp zağladı

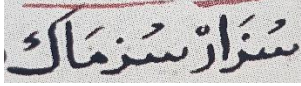
/ Boyun sūvın kızıl sagdı (586)

Kaşgarlı Mahmut’un **aguz** ve **kurugzın** sözcüklerinin açıklamalarında verdiği bilgiler önemlidir. **Aguz** sözcüğünün gerçek z ile **aguz** biçiminde de söylenebileceğine değinen Kaşgarlı, **kurugzın** sözcüğünün Oğuzlarda bazı harflerini düşürülerek **kuşun** biçiminde, ş ile de kullanıldığını belirtir. Dîvân’ın giriş bölümünde **z** (zay) harfi için şın (ş) ile ze (z) arasında, iki çıkaklı bir sestir, tanımlamasını yapan Kaşgarlı’nın vermiş olduğu bu bilgiler doğrultusunda iki çıkaklı **z** sesinin 11. yüzyılda tamamen z’leşmeye ve tamamen ş’leşmeye başladığını, iki çıkaklı olma özelliğini kaybetmeye başladığını

söyleyebiliriz. Bu çıkarımı **çağıla-** fiilinin **zagıla-** ve **şagıla-** biçimlerinin olması da desteklemektedir.

Bu durum madde başı yapılan ve **z** ile yazılan **süz-** fiilinin madde sonunda geniş zaman ve mastar biçimlerinde **z** (ze) ile yazılmasında da kendisini göstermektedir.

süz-: Ol suv süzdi “O, su vb. şeyleri süzdü.” **süzer, süzmek.**

(268)

Bu noktada **çöz-** fiilini irdeleyecek olursak 11. yüzyılda zay harfi ile verilen bu fiil ile ilgili olarak A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu şöyle bir değerlendirme yaparlar: “Atalay, DTS, Rustemov-Kormuşin *çüjdi*, Clauson, Dankoff-Kelly *çöjdi*. Clauson haklı olarak Oğuz grubundaki *çöz-* fiili ile ilgi kuruyor. Anlam ve ses bakımından ayrıca krş. Anadolu ağızları *çöz* I ‘1. bumbar, bağırsak, 3. etin sinirli kısmı’, III ‘kilim dokunurken iplerin gerilmesi’ (DS), Azer. *çözdele-* ~ *çöze(le)-* ‘açmak, dağıtmak, çözmek’ (AzTS), Türkmen *çöz-* ~ *çöş-* ‘çözmek’ (TTS). Türkmencedeki *ş*’li biçim, *j* kaynağına tanık sayılabilir. Anadolu ağızlarındaki *çöz+* ve Azerbaycan Türkçesindeki türevler, kelimenin aslında isim kökü (muhtemelen yansıma) olduğunu ve fiilin *çöj+i* > *çöj-* gelişmesiyle ortaya çıktığını gösterir.” (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015:235)

Yukarıdaki açıklamalara ilave olarak fiilin *çöz-* ~ *çez-* biçimleri ile Kıpçak Türkçesinde de kullanıldığını belirtebiliriz. (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2014:49-53)

Sadece **çöz-** fiilinin *çöz-* ~ *çöş-* biçimlerinin Türkmen Türkçesinde bulunması değil; aynı zamanda “*demir çivi*” anlamındaki **çiz**, bugün Türkmen Türkçesinde “*ucu sivri uzun, ince çubuk, şiş*” anlamında **çiş** (Tekin-Ölmez-Ceylan-Ölmez-Eker, 1995:123) biçimindedir. “*Yarasını sakınmak için hayvanın çökmesi*” anlamındaki **çiz-** fiili, “*yaralamak*” anlamı ile **çiz-** (Tekin-Ölmez-Ceylan-Ölmez-Eker, 1995:121) biçiminde Türkmen Türkçesindedir.

Yukarıdaki veriler de göstermektedir ki 11. yüzyılda *ş* ve *z* gibi iki sesin çıkışına sahip **z** (zay) sesi, yine bu yüzyılda bu özelliğini kaybetmenin ilk izlerini vermekte ve bugün sadece **z** veya sadece *ş* olarak varlığını devam ettirmektedir.

Bu açıklamalar da göstermektedir ki **z** (zay) harfinin bugünkü **j** (je) sesi ile ilgisi yoktur ve **j** harfi ile transkripsiyon edilmesi doğru değildir.

4) Arap fe'si (fā'ul-'arabiyye): Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda tâli harfler arasında saydığı seslerden birisi de üç noktalı fe (ف) ile gösterilen ve Arapçada olmayan; ancak Türkçe için de karakteristik olan diş-dudak ünsüzü **v** sesidir. Dîvân'ın 26-27. sayfalarında Kaşgarlı Mahmut, "Arap fe'si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe, Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav'a dönüşür. Türklerin , onların dedikleri gibi. Yine Türklerin , onların vav'la demeleri gibi" açıklamasını yapar.

Bu açıklamada Kaşgarlı'nın verdiklerinin analizini doğru yapabilmek gerekir. 11. yüzyılda Arapça eser yazabilecek kadar Arapçaya ve Arap gramerine, Arap seslerinin ses değerlerine hâkim olan bir Kaşgarlı var karşımızda. Aynı zamanda bu Kaşgarlı, o dönemde seslerin telaffuzunu duyan, Uygur alfabesini de kullanan ve her iki dilin ses değerlerini çok iyi kıyaslayabilen bir bilgin.

Ve 11. yüzyıl. Öyle bir yüzyıl ki Arap alfabesi, Türkçeleştirilerek yeni yeni yerleşirken hâkim unsur hala Uygur alfabesidir. Bunu zaten Kaşgarlı da açıkça dile getirmektedir: "Eski zamandan bugüne kadar, Kâşgar'dan yukarı Çin'e dek, kuş bakışıyla bütün Türk ellerinde, hakanların ve sultanların kitaplarında ve yazışmalarında bu yazı (Uygur yazısı) kullanılır." (8) der. Yani bu yüzyılda Uygur alfabesi hala bilinmekte ve hala yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

İşte böyle bir dönemde Kaşgarlı Mahmut, Türkçe için aslı olan; ancak Arapçada ve Arap alfabesinde karşılıkları olmayan sesleri, yüzyılın icadı olan işaretlerle yazı dilinde göstermiştir. Bu işaretlerden birisi de üç noktalı fe (ف) sesidir. Yani bu işaretin karşılığında olan ses, Arapçada yoktur, demektir. Türkçe için ise olmazsa olmaz bir sestir.

Bu noktada yukarıda verilen sayfa 26-27'deki açıklamalar çok büyük önem arz etmektedir. Bu açıklamada "Gerçek Türkçedeki her fe, Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav'a dönüşür." diyen bir Kaşgarlı'nın Arapçadaki sesinin ses değerini, ses özelliklerini bilmemesi imkânsızdır. Arapçadaki sesi de bir dudak sesi olan **w** sesidir.

“و : Dudakların yuvarlaklaştırılmasıyla çıkarılan kalın bir W sesidir. Aslında telaffuzu zor olmayan bir ses olmasına rağmen öğrenci bu sesi umumiyetle bir diş ve dudak sesi olan V ile karıştırır. Oysaki Türkçedeki V sesini çıkarmak için üst dişler, alt dudaklara dokundurulur. Arapçadaki و sesinin ise dişlerle ilgisi yoktur. و sesini doğru olarak çıkarmak için yalnız dudaklar kullanılmalı.” (Aydın, 2010:330)

Bu durumda sayfa 26-27’de Kaşgarlı tarafından verilen açıklamanın karşılığı şöyledir:

“Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (v), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (w) dönüşür. Türklerin **ev** , onların **ew** dedikleri gibi. Yine Türklerin **āv** , onların vav’la **āw** demeleri gibi”.

Yani Kaşgarlı’nın dediği gibi Türkler diş - dudak v (üç noktalı fe) sesini, Oğuzlar ve onları takip edenler çift dudak w (vav) sesini kullanmaktadırlar.

Kaşgarlı Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde Türklerde üç noktalı fe ile yazılan sözcüklerin Oğuzlarda vav ile yazıldığı bilgisini öne çıkarmaktadır:

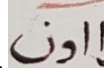
tavar : *canlı veya cansız mal*. Oğuzlar ve diğerleri vav ile **tawar** derler. (182)

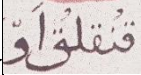
teve : *deve*. Teklik ve çokluk için kullanılır. İki çıkaklı fe (v) ile. Oğuzlar bunu **dewe** diye adlandırırlar. (544)

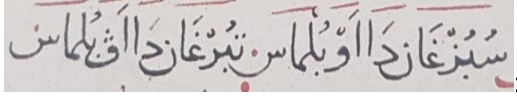
kowa : *kova*. Oğuz lehçesi. (549)

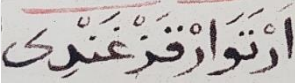
Aşağıdaki örneklerde ise w (vav) kullanımları lehçe kaydı olmaksızın verilmiştir:

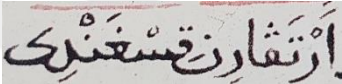
ewet : *evet* anlamındadır; “*evet*” demektir. İki çıkak arasında çıkan her f’yi (v), vav (w) ile değiştirmek caizdir. “*Peygamber*” için **yalawaç**

dendiği gibi **yalavaç** da denir. *Ṭuṣuṣ* (yenilen, tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki) için **yava** dendiği gibi vav'la **yawa** da denebilir. Sayram - ki o İsbîcâb'dır- lehçesinde bulunan “ağaç” anlamındaki **āwan** da böyledir. (54)

konukluk ew : *ziyafet evi*. (252) / **Suburganda ew** (vav ile)

bolmas topurganda āv (üç noktalı fe ile) **bolmas** :
Eski mezarlıklarda canlılar için ev olmaz; yumuşak topraklı yerlerde de av olmaz. Onlar (av hayvanları) sulak ve münbit yerlerde bulunurlar. (257)

Er tawar kazgandı “Adam mal kazandı.” (391) / **Er**

tavarın kışgandı “O, mal harcamayı kıstı.” (391)

Bu bilgiler ışığında Uyghurca metinlerde çift dudak w sesi olarak okunan işaretinin okunuşu yeniden gözden geçirilmeli ve diş - dudak v sesi olarak düzeltilmelidir. Zira Kaşgarlı sayfa 6'da verdiği listede Uyghur alfabesinin harflerinin altında kırmızı mürekkeple Arap alfabesindeki karşılıklarını vermiştir. Yanlış bir biçimde çift dudak w sesi olarak değerlendirilen işaretin altında da Kaşgarlı diş - dudak v sesi olarak okunmasına işaret ettiği harfi vermiştir . Yani fe (ف) işaretini, diş - dudak v sesini karşıladığına göre Uyghur alfabesindeki işareti de çift dudak w sesini değil, diş - dudak v sesini karşılamaktadır. Bu gerçekten hareketle işaretinin çift dudak w olarak okunduğu Uyghurca metinlerdeki sözcükler yeniden gözden geçirilmelidir. Elbette ki Dîvânu Lugâtî't-Türk okumaları da yeniden gözden geçirilmeli ve (ف) ile yazılan sözcükler diş - dudak v sesi ile yeniden okunmalıdır.

Bütün bu açıklamalar doğrultusunda denilebilir ki Karahanlı döneminin bir öncesinde, Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıktığı düşünülen w sesi aslında v sesidir. W sesi ise 11. yüzyılda Oğuzlarda ve onları takip edenlerde görülmeye başlanmış bir sestir.

Kaşgarlı'nın üç noktalı fe (ف) harfi ile çift dudak w sesini karşıladığını düşünen araştırmacılar da vardır. Hatta bu işaret ile Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerdeki f sesinin kast edildiğini düşünen araştırmacılar da vardır; ancak şurası su götürmez bir gerçektir ki 11. yüzyılda Kaşgarlı üç noktalı fe (ف) harfi ile Arapçada olmayan, Türkçenin de aslî sesi olan diş - dudak v sesini karşılamıştır. “Muhtemelen Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerdeki f sesi kastedilmektedir. Listedeki ikinci Uygur harfinin (w'nin) altında da Arap alfabesindeki fe harfi vardır. Eser içinde sık sık ihmal edildiği gibi listede de üç noktalı fe'nin iki noktası ihmal edilmiş olmalıdır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii). Oysa sayfa 26-27'de Kaşgarlı'nın verdiği “*Arap fe'si ile gerçek be arasında*” ifadesi de bu sesin fe sesi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Karşıladığı ses değerinin netleştirilmesinin ardından gelelim üç noktalı fe (v) sesinin talîlik (ikincil) meselesine. Kaşgarlı'nın “*fâ'ul-'arabiyye* - Arap fe'si” olarak verdiği ses, Arapçada olmayan Türkçe için de aslî olan 7 ses arasında Dîvân'ın giriş bölümünde verilmiştir. Arap fe'si olarak adlandırılan Türkçenin diş - dudak v sesi, Arapçada olmadığı gibi, bu sesi Arap alfabesinde karşılayacak bir işaret de yoktur. Bundan dolayı Kaşgarlı, belirttiği gibi, Arap alfabesindeki benzeri olan f sesini karşılayan işarete iki nokta ilave ederek bu sesi karşılamıştır.

Tıpkı zay (z) sesindeki gibi v sesinde de Kaşgarlı, “Arap fe'si ile gerçek be arasında telaffuz edilen, iki çıkak arasından çıkan” gibi ifadelerle v sesinin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Bu ses ile karşılaşan Araplar için oldukça açıklayıcı bir ifadedir. Nasıl ki zay sesi şın ile ze arasında ama her iki sesin de çıkağına sahipse “yumuşak fe (v), iki çıkak arasından çıkan fe (v)” gibi açıklamalar ile öne çıkarılan bu ses de Arapçadaki fe ile be sesinin arasında, her iki sesin çıkağına sahip bir sestir.

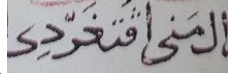
Bu sesin özelliği olarak “Arap fe'si (f) ile gerçek be (b) arasında telaffuz edilen, iki çıkak arasında telaffuz edilen sestir” açıklaması iyi düşünülmelidir. Bu açıklama ile aslında v sesinin f ile b'nin özelliklerine sahip bir ses olduğu anlatılmıştır. F, diş - dudak,

ötümsüz bir sestir; b ise çift dudak, ötümlü bir sestir. V ise f gibi diş - dudak ünsüzü iken b gibi ötümlü bir sestir.

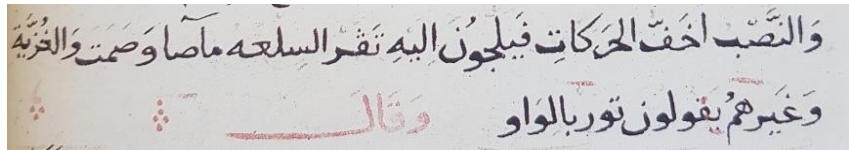
Kaşgarlı hedef kitle Araplara kendi dillerinde olmayan diş - dudak ötümlü v sesini nasıl telaffuz etmeleri gerektiği noktasında son derece akılcı ve açıklayıcı bilgilerle yardımcı olmaktadır. Bu sesi kendi dilinizde olan f gibi ön, üst dişlerinizi alt dudığınıza değdirerek ve b gibi yumuşak, ötümlü bir şekilde telaffuz etmelisiniz, yönlendirmesini yapmış olur. Böylece v sesi, hem f'nin hem de b'nin çıkağına sahip, iki çıkak arasında telaffuz edilen bir ses olarak karşımıza çıkmış olur.

Kaşgarlı'nın zaman zaman bu ses (v) için “yumuşak fe” tabirini kullanması da bu anlamda değer kazanmaktadır. Bu tabir de gösterir ki diş - dudak v sesi yumuşak bir sestir, tıpkı yumuşak, ötümlü b sesi gibi. B sesinin yumuşak bir ses olduğunu da yine Kaşgarlı'nın kendisinin söylediklerinden çıkartabiliriz. Zira b sesinden ayırmak için Arap alfabesindeki b işaretine iki nokta ilave ederek gösterdiği p sesi (7 talî harf içerisinde) için **bau's-sulbe** “sert be” ifadesini kullanan Kaşgarlı, bu sayede normal b sesinin de yumuşak olduğuna işaret etmiş olur.

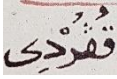
Dîvân'da bu sesin (ف - v) kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

uvutgar-: Ol meni uvutgardı “O beni utandırıcaya kadar hayâ duygusuna sevketti.” (147)

tavar: *canlı veya cansız mal*. Oğuzlar ve diğerleri vav ile **tavar** derler.

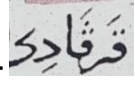
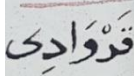

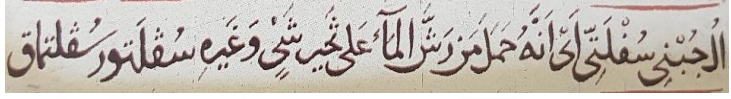
(182)

kagur-: Ol tarıg kagurdı “O, buğday vb. şeyleri kavurdu”. Bu, gayın’lı biçimdir; yumuşak fe (v) ile olan biçimi **kavurdu** ’dır. (310)

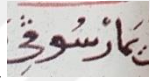
karvat-: Ol anıñ koyunda nēñ karvattı “O, onu bir insanın koynundaki bir şeyi eliyle aramaya yönlendirdi”. **karvatur**, **karvatmak** (433) (Bu örnek, Dîvân'da harf sıralamasında tek noktalı fe (ف) ile gösterilen sırada yer almasına

rağmen üç noktalı fe (ف) ile yazılmıştır. Bu da üç noktalı fe'nin noktalarının zaman zaman metin içerisinde ihmal edildiğinin göstergesidir.) Aynı sözcük sayfa 571'de bu

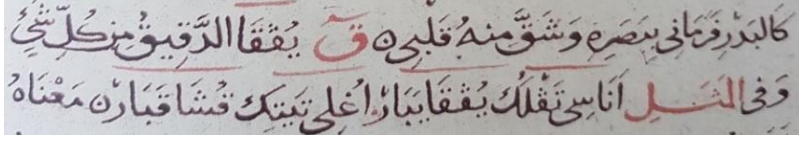
defa harf sıralamasında üç noktalı fe ile gösterilen sırada yazılmıştır: **karva-** : Ol karanlıkta karvadı “O, karanlıkta onu yokladı ve aramak için karanlıkta ona eliyle dokundu.” **karvar, karvamak. Karvadı** da denir. Önce zikrettiğimiz gibi yumuşak fe (v) bulunan her yerde onu vav (w) ile değiştirmek mümkündür. (571)

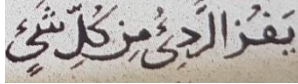
suvlat-: Ol çöpni suvlattı “O, nesne vb. şeylerin tortusu üzerine su serptirdi”. **suvlatur, suvlatmak.**

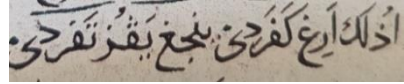
(436) (Yine madde başı olan sözcük, cümle içerisinde tek noktalı fe ile yazılmışken fiilin geniş zaman ve mastar hali üç noktalı fe ile yazılmıştır.)

Yamar Suvi : Yabaku bozkırında akan bir nehir. (456)

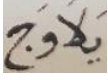
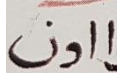
yuvka: her şeyin incesi. Atasözü: Anası tevlüg yuvka yapar oğlu tétig koşa

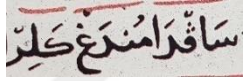
kapar “Anne çocuğa hile yaparak ekmeği ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar”. (458-459)

yavuz: her şeyin kötüsü. (448) (tek noktalı fe ile, fe'nin noktaları ihmal edilmiş) Sayfa 462'deki dizelerde ise **yavuz** sözcüğü üç noktalı fe ile yazılmıştır:

öðlek arığ kevredi / yunçığ **yavuz** tavradı (462)

uwut : **uvut** şekli de vardır; “hayâ” demektir. (54)

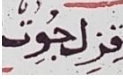
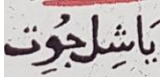
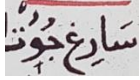
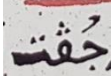
ewet : evet anlamındadır; “*ewet*” demektir. İki çıkak arasında çıkan her f’yi (v), vav (w) ile değiştirmek caizdir. “*Peygamber*” için *yalawaç* dendiği gibi *yalawaç* da denir. *Ṭuṣuṣ* (yenilen, tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki) için *yawa* dendiği gibi vav’la *yawa* da denebilir. Sayram - ki o İsbîcâb’dır- lehçesinde bulunan “*ağaç*” anlamındaki *āwan* da böyledir. (54)

sāv : *atasözü*. Bunsan *Sāwda mundağ kelir* denir; “*Atasözünde böyle geçer*” demektir. (512) / *savçı* : *peygamber*. (512)

kav : *çakmağı ateşleyen kav*. (512)

lav : *mühür basmak için kullanılan mum*. (512)

Renklerin hepsinin genel adı olarak verilen *çüwit* (vav ile) sözcüğünün *çüvit* (üç noktalı fe ile) biçiminin varlığı da Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

kızıl çüwit : *sülüğen, zıncıfre*. (516) / *al çüwit* : *sülüğen*. (516) / *kök çüwit* : *lacivert*. (516) / *yâşıl çüwit* : *pas (rengi)*. (516) / *sâırğ çüwüt* : *zırnık, arsenik (rengi)*. (516) / Yumuşak fe (v) ile *çüvit* şekli de vardır. Bil ki *çüwit* bu renklerin hepsinin genel adıdır. Her renk kendi başına bununla birlikte zikredilir. (516)

Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvân*’da açıkça belirttiği Türklerin v, Oğuzlar ve onları takip edenlerin w sesini kullanmaları durumu birçok Türkolog tarafından tersi biçimde kabul edilmiştir. Özellikle Besim Atalay, Robert Dankoff - James Kelly, Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, Gürer Gülsevin, Aysu Ata, Janos Eckmann, Zeynep

Korkmaz, Necmettin Hacıeminoğlu, Mustafa Özkan, Akartürk Karahan, Hatice Şirin User sayılabilecek isimler arasındadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk üzerine son yıllarda yapılmış en ayrıntılı çalışmalardan birisi olan *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* kitabında Akartürk Karahan, "Kâşgarlı, Türkçede (=Karahanlı Türkçesi) çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesini, Oğuzların diş-dudak sesi /v/ olarak söylediklerini, yazımda kullandığı ayırıcı işaretlerle ve bazı dil bilgisi terimleriyle belirtmiştir (Bk.2.2.8.). Dîvân'da, Türkçe ve Oğuzca bazı sözcüklerin /w/ ~ /v/ şeklinde ikili durumları da ayrıca gösterilmiştir. äw (Türk) ~ äv (Oğuz) "ev" [27], āw (Türk) ~ av (Oğuz) "av" [27], yava yēr (Oğuz) ~ yawa "sıcak yer" [455], tewe (Türk) ~ tävä (Oğuz) [504], tavar (Oğuz) ~ tawar "canlı cansız mal" [182] (Bk. 3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/). Modern lehçelere bakıldığında Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde diş-dudak /v/ standart bir sestir. Diğer lehçelerde ise daha çok çift dudak sızıcısı /w/, yer yer de (Türkmen, Çuvaş Türkçesi vb.) /v/ kullanılmaktadır (Şçerbak, 1998:235). /w/ ~ /v/ seslerinde tarihî Oğuz ile modern Oğuz büyük ölçüde uyuşmaktadır." (Karahana, 2013:233) açıklamasını yapmaktadır. Oysa dikkat edilmelidir ki aslında Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler dâhilinde tarihî Oğuz ile modern Oğuzun kollarından Türkmence arasında uyum söz konusudur.

Kaşgarlı'nın Divân'ın giriş bölümünde ayrıntılı olarak izah ettiği ve talî sesler arasında verdiği ف - ف (fe, üç noktalı fe) işaretinin Karahanlılarda v sesini karşıladığını, buna karşılık Oğuzlar ve onları takip edenlerde de و (vav) işaretinin w sesini karşıladığını düşünen az sayıda Türkolog da vardır. Bunlar arasında ilk akla gelen Sir Gerard Clauson'dur. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century* adlı eserinde sayfa 3-4'te **av** ve **ev** sözcüklerini madde başı yapmış ve bu sözcüklerin Karahanlılar döneminde v ile **av**, **ev** olduklarını; Oğuzlar ve onları takip edenlerde ise **aw**, **ew** biçiminde olduklarını vermiştir. Hatta v > w değişiminin 11. yüzyıldan sonra bazı lehçelerde görüldüğünü belirterek 11. yüzyıl öncesinde de bu sözcüklerin v'li olduklarına dikkat çekmiştir:

e:v basically 'dwelling place', with the particular connotation of a *separate* dwelling place, the exact meaning, 'tent, house', etc. depending on local circumstances. In some literary texts it also has the same metaph. meanings as Ar. *bayt*, e.g. 'celestial mansion'. C.i.a.p.a.l. The phonetic history is unusual; the original form was e:v, but this had become ew in some languages by x1 and from this followed the development ew > üw > üwl > üy; üy, less often öy, is the normal form in all modern language groups except NE, where it has undergone further distortions, and SW where

ev still survives, as it does sporadically elsewhere. The phr. ev bark 'dwelling and movable property' is common, particularly in the early period. Türkü VIII ev 'dwelling place', presumably 'tent' is very common and ev bark occurs 3 or 4 times, see *ETY Index* and bark: VIII ff. ev occurs in *Irkb* 5, 9 and 55, but not 8 (see evin): Uyğ. VIII ff. Man., Bud. ev and ev bark are common, see *Caf.* and *TT I-V Index*, etc.: Xak. XI the word is very common, but the main entry, *Kaş.* I 81 (53, 7 of the facsimile) is confused. It is in a section devoted to words beginning with long vowels and comes between a:v (*alif alif vā*) and 1 a:k (*alif alif qāf*), but is spelt *alif vā* and translated *al-bayt, bi-ismāmi'l-alif, wa'l-qaṣr fihi aṣṣaḥ* 'dwelling place, with a front vowel, the form with a short vowel is more correct', which clearly implies that it should be spelt e:v in this entry, though ev is more correct in current usage; 'the Turks call *al-bayt* ev, and they [i.e. the Oğuz and related tribes] ew I 32, 1; a.o. II 21 (1 sök-) q.v.; see bark, kurşa:g: KB ev (1) 'residence, dwelling place' 948, 1524 a.o.o. (2) ügürde evi 'his home is in a cave' 6155; 'celestial mansion, i.e. sign of the Zodiac' 131, 132, 743, 744 (evrül-); (in the MSS. usually spelt *alif yā vā*, i.e. év, less often *alif vā* ev): XIV Muh. *al-bayt* ew Mel. 76, 4; Rif. 179: Çağ. XV ff. üy ev, *xāna ma'nāsina* 'house' Vel. 122 (quotn.); üy *xāna* San. 92r. 15 (quotn.): Xwar. XIII ew 'Ali 40; XIII(?) beḍük bîr üy 'a large house' Oğ. 248; (he went back) yurtika üyke 'to his country and home' do. 309: XIV év Qutb 52; MN 137; Nahc. 11, 10-14: Kom. XIV ev (5 or 6 spellings, see Gr. 96) 'house' CCI, CCG: Kıp. XIII *al-bayt* ev (*wāw*) Hou. 6, 3; *fi'l-bayt é:vde*: (sic) do. 15, 17: XIV ev (*wāw*) *al-bayt* Id. 25; *al-dār* 'house' ev (*wāw*), *sarāy* 'palace' (?) ditto Bul. 14, 9: XV *al-bayt* ev (*wāw*) Kav. 27, 14; 59, 9; *bayt* üy; Tkm. ev Tuh. 8a. 5: Osm. ev in various phr. fr. XIV onwards TTS I 284-5 (ev bark); II 407; III 271; IV 315-16.

(Clauson, 1972:3-4)

Dîvân'dan tespit ettiği 11. yüzyıl Türkçesine ait söz varlığı üzerinde durduğu *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al Kāšġarīs Dîvān Lugāt at-Turk* adlı eserinde Carl Brockelmann da Dîvân'da و ile yazılan sözcüklerin w ile; ف ile yazılan sözcüklerin v ile transkript edilmesi gerektiğini belirtir. Hatta *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatur Sprachen Mittelasiens* adlı çalışmasında ise Eski Türkçedeki v sesinin bazen yarı ünlü bir ses olan w sesine dönüştüğünü, bu değişiminde özellikle Oğuzlarda görüldüğünü Kaşgarlı'ya dayandırarak tavar ~ tawar sözcüğü üzerinden belirtir. Brockelmann'ın söylediklerinde dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi de Oğuzlarda w olarak karşımıza çıkan bu sesin Eski Türkçe dönemlerinde v olarak değerlendirilmesidir.

و ile ف işaretlerinin hangi Türk lehçelerinde hangi sesi karşılaması gerektiği konusunda *Çeviri Yazıda “V” Ünsüzü Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı makalesinde Halil Çeçen, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Nehcü'l-Feradis, Kısasu'l-Enbiya ve elbette ki Dîvânü Lugâti't-Türk'ten derlediği sözcüklerin yazımlarını karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda ve Kaşgarlı'nın sözlerinden hareketle و ile yazılan sözcüklerin w olarak; ف ile yazılan sözcüklerin v ile yazılması gerektiği sonucuna ulaşır. (Çeçen, 2015:461-474)

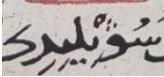
Konu ile ilgili Türkiye'deki en ayrıntılı çalışma F. Yelda Şahin tarafından yapılmıştır. F. Yelda Şahin, *Üç Noktalı Fe Harfinin Ses Karşılığı Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı* başlıklı makalesinde, “Arap alfabesindeki و sesi çift dudaksıl yarı ünlü /w/ sesini gösterdiğine göre ona alternatif olarak alfabeğe eklenmiş olan ف harfi mutlaka başka bir ses olmalıdır. Seçenekler arasında en akla uygun olanı bu sesin dış dudaksıl sızıcı /v/ sesini göstermesidir. Fakat /w/ dışındaki diğer dudaksıl ötümlü sesler de bütünüyle dışlanamaz. Kaşgarlı /w/ sesini Oğuzlara atfedip kendilerinin başka bir ses kullandığını söylediği için güvenle Karahanlıların kullandığı ölçünlü yazı dilinde /w/ ana ses birimi olarak bulunmuyordu diyebiliriz.” çıkarımını yapar. (Şahin, 2017:351-413)

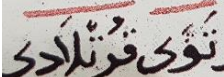
Bütün bu değerlendirmelerin haklılığı bir yana 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un neler söylediğini tek başına dikkate almak bile bizleri, Karahanlıların dış - dudak v sesini; Oğuzların çift dudak w sesini kullandıkları sonucuna götürmektedir. Yalnız Kaşgarlı verdiği bilgiler ile bu iki sesin anlam farklılığına yol açmadığına da işaret etmiş olur. Bu iki ses Köktürk Türkçesindeki b sesinin 11. yüzyılda bir tarafta w olarak bir tarafta da v olarak devam etmesi olayıdır. Türklerdeki, ölçünlü dildeki v sesini karşılayacak Arap alfabesinde bir işaret olmadığı için de Kaşgarlı, mahreç bakımından benzeri olduğu Arap alfabesindeki f sesini karşılayan işarete (ف) iki nokta ilave ederek (ف) bu sesi karşılamıştır.

Ayrıca Dîvân'da zaman zaman, oldukça sınırlı olmakla birlikte, bazı sözcüklerin yazımında üç noktalı vav harfinin kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bu harf, w ile v arası bir ara sesin karşılığı olabilir mi, sorusu düşünülmelidir:

ewin : tahıl tanesi. Evin şekli de vardır. (54)

Suwnı süzti: Suyu süzdü. (226)

Suw yılıdı “Su vb. ılıdı.” (482)

Tewe kurtladı : “Deve vb.den kurtları temizledi.” (636)

5) Noktalı ayın (art damak g’si) (‘aynu’l-mu‘ceme): Uygur alfabesinde art damak k’si ile art damak g’sini aynı işaret karşılamaktadır . Kaşgarlı aynı işaret ile karşılanan bu iki ses için farklı işaretler kullanmıştır. Art damak k’si için Dîvân’da kaf’ı (ق), art damak g’si için de ‘aynu’l-mu‘ceme diye belirttiği noktalı ayın’ı (غ) yani gayın’ı kullanmıştır.

‘Aynu’l-mu‘ceme, Arapçada “gayın” için kullanılan bir tamlamadır ve “noktalı ayın” demektir.¹² Yalnız Arapçadaki gayın ile Türkçedeki art damak g’sinin aynı sesler olmadıkları bilinmelidir. Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk lehçelerinde var olan art gamak g sesini Arap alfabesindeki gayın işareti ile göstermiştir.

Art damak g sesi Türk diline mahsus bir sestir. Tâli harflerle Kaşgarlı, Arapçada olmayan ama Türkçenin de olmazsa olmazı sesleri vermiştir. Art damak g sesi de bunlardan birisidir.

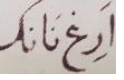
“Mu‘ceme, ‘noktalı harf’ için kullanılan bir terimdir. Burada Arapçanın gayın sesi değil, Türkçeye mahsus art damak g’si kastedilmiş olmalıdır. Arapçanın gayın sesi kastedilmiş olsaydı ‘aynu’l-mu‘ceme yerine doğrudan doğruya gayın denirdi. Listede ħ ile k için ayrı ayrı harfler bulunmakta, fakat art damak g’si için ayrı bir harf bulunmamaktadır. Bu durumda burada art damak g’sinin kastedildiği açıktır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

Art damak g sesinin Dîvân’da kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

¹² <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayn--harf>

agıl : *agıl*. Oğuzlarda koyun pisliği. (49)

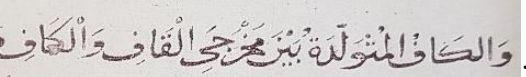
Oguz : *Türklerden bir boy*. (40)

arığ: arığ nēṇ “temiz şey”. (44)

ulug : *her şeyin büyüğü*. (44)

tamga : *hakan vb.’nin damgası*. (213)

6) Kef ile kaf arasında çıkan kef (ön damak g’si) (*kāfu’l-mutewellede beyne*

maḥreceyi’l-kāf we’l-kēf) : Uygurcada ön

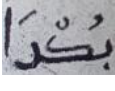
damak g sesi ile ön damak k sesini tek işaret karşılamaktadır . Bundan dolayı sayfa 6’daki listede Uygur alfabesindeki ön damak g ve k seslerini karşılayan harfin altında verilen kef’in (ك) sadece ön damak k sesini karşıladığı düşünülmesin diye Kaşgarlı, ön damak g sesini de tâli harfler içerisinde açıklamıştır. Tâli harfler arasında göstererek de bu sesin Türkçenin asli seslerinden olduğuna işaret etmiştir.

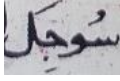
“Mahreci kaf ile kef arasında bulunan kâf-ı mütevellede ile KM, g sesini kastetmektedir. Listede, altında kef harfi bulunan Uygur harfinin ses değeri okuyucu tarafından sadece k olarak düşünüleceğinden KM, ön damak g’sini ayrıca açıklamak ihtiyacı duymuştur.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

Dîvân’da ön damak g sesinin kullanıldığı sözcüklerden bazıları şunlardır:

ütüg : *mala şeklinde bir demirdir. Kırıxıklıkları gitsin diye elbisenin dikiş yerleri onunla kızdırılır*. (46)

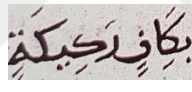
elig : *el*. (48)

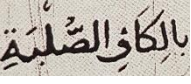
bügde : *hançer*. (210)

sūçig : *her şeyin tatlı olanı, şarap*. (205)

Dîvân'ın 9 sayfasında Kaşgarlı, *Fiilden Türemiş İsimler Hakkında* başlığı altında Türkçedeki fiilden isim yapım eklerinden bahsederken bu ses için “kaf ile kef arasında çıkarılan yumuşak kef” tanımlamasını yapar. “Yumuşak kef” tabirini de Dîvân'ın çeşitli yerlerinde defalarca kullanmıştır:

“Yine bunlardan bazıları işitilen ve kullanılan kelimelerdir; bazıları ise kurala uygun, fakat kullanılmayan kelimelerdir. Ben kullanılmayanı bırakıp kullanılanı aldım. Öyle bir usul koydum ki kullanılmayan kelimeler bu usulle ortaya çıkarılabilir. İşte bu yolla fiilden türemiş isimler, on iki harften birinin eklenmesiyle elde edilir. Bu harfler şunlardır: elif (A), te (t), cim (ç), şın (ş), gayın (ğ), kaf (k), gerçek kef (k), **kaf ile kef arasında çıkarılan yumuşak kef** (g), lâm (l), mim (m), nun (n), vav (U).” (9)

küg : yumuşak kef ile . *Şiirin ölçüsü*. Bu yîr nē küg üze ol “*Bu gazel hangi ölçü üzerinedir?*” (500)

yîk : sert kef ile . *ig*. Elif ile **îk** şekli de vardır. (506)

Yukarıda verilen iki kullanım, Kaşgarlı'nın açıklamaları gösterir ki kef ile ön damak k-g sesleri karşılanmıştır. Sert kef tabiri ile ön damak k sesi, yumuşak kef ile ön damak g sesi tasvir edilmiştir.

Dîvân'da, ön damak g sesinin zaman zaman üç noktalı kef ile gösterildiği de olmuştur:

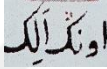
bügde - bükte “*hançer*” (26)

yigde - yigte “*igde*” (26)

sigil : *siyil*. (199)

7) Gayın’la kaf ve nun’la kaf arasında çıkan gunneli kef (η) (*kāfu’l-ğunneti’l-mutewellede beyne’l-ğayni we’l-kāf we’n-nūnu we’l-kāf*): Kaşgarlı, “Türkler dışındakiler için çok zor telaffuz edilen bir harftir” diyerek bu sesin, tıpkı diğer 6 ses gibi, Arapça için tâli, Türkçe için de asli bir ses olduğunu belirtmiş olur. Gunneli kef’i oluşturan n ve g seslerinin mahreçlerini de n için nun ile kaf arası, g için gayın ile kaf arasındır, şeklinde veren Kaşgarlı, hedef kitlesi Araplar için Arapçada olmayan, mahreç bakımından art damak sesi olan bu sesi oldukça ayrıntılı bir biçimde izah etmiş olur. “Mahreci gayın-kaf ve nun-kaf arasında bulunan gunneli kef ile η sesinin kastedildiği açıktır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxiii).

Dîvân’da η sesi, nun ve kef (نك) ile yazılırken zaman zaman nun ve üç noktalı kef (نْ) ile yazıldığı da olmuştur:

oη elig : *sağ el*. (49)

aηıt : *angut, ördeğe benzer kırmızı renkli bir kuş*. (59)

aηut : *şarap hunisi*. (59)

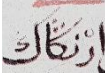
aηar : edattır, “ona” demektir. (59)

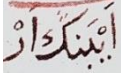
üηür : *mağara*. (59)

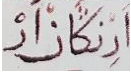
iηir : *alaca karanlık*. (59)

aηız : *anız. Buğday vb. ekinlerin hasattan sonra geride kalan sapları*.

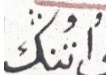
(59)

ernek: *parmak*. Ernek şekli de vardır. (65)

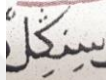
aybañ er : *Çiğil lehçesinde kel adam*. (71)

erñen er : *bekar adam*. (71)

apañ kolsam uđu barıp “*Eğer isteseydim onu takip edip...*” (201)

salındı otuñ : *sellerin nehir kenarına fırlattığı odun*. (227)

baldız: *kadının (eşin) küçük kız kardeşi. Erkeğin kız kardeşine baldız*

denmez; siñil denir. (230)

yîñ ¹³: *yen*. (360)

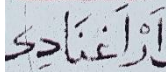
Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün 613-614. sayfalarında Kaşgarlı, gunne'nin veya iki sessiz harfin birlikte telaffuz edilmesinin zor olduğunu söyler ve gunne'yi, iki sükûnlu sözcükleri ağır olarak nitelendirir. Türkler dışındakiler için telaffuzunun çok zor olduğu belirtilen gunne, Kaşgarlı'ya göre telaffuzu kolaylaştıran akıcı harfler ile kullanılır. Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün 626. sayfasında belirttiği akıcı harfler ise rı (r), lâ (l) ve nun (n)'dur:

“Bu kitapta iki sükûn yan yana gelmemiştir; çünkü gunne ağırdır; iki sükûnun yan yana gelmesi de ağırdır; konuşmada bunları telaffuz etmek zor olur. Onun için akıcı (*zela:qa*) harflerle gelmiştir ki telaffuz kolaylaşsın. Nadir bir örnek vardır; o da **sözñri kişi** demeleridir; ‘*geveze insan*’ demektir. Bu kelime de rı (r) vardır; o da akıcı harflerdendir ve telaffuzun akışını kolaylaştırır. Anla bunu!” (613-614)

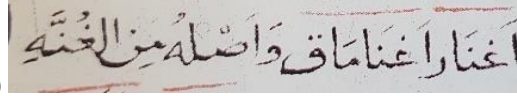
¹³ Ye'de hem esre hem de üstün var; ayrıca ikinci dişe noktaları konmamış.

Bu açıklamanın yapıldığı bölümde gunneli olarak verilen sözcüklerden bazıları şunlardır: **yañalduruk** (613), **teñriken** (613), **teñilgün** (613), **yañılğan** (613), **karañgu** (613), **taylañ** (612), **çalpañ** (612)....

Gayın ve nun ile yazılan **ağna-** (147) fiilinin aslının nazal olduğu Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir. Aslının nazal olması bu fiilin aslında **aña-** (**anga-**) biçiminde olduğunu gösterir.

ağna-: Er ağnadı “Adamın dili kekeme olup tutuldu”. ağnar,

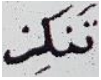
ağnamak. Aslı nazaldır. (147)

Gunneli sözcükler bölümünde verilmemesine rağmen bu sözcükte nazallık olduğu belirtilmiştir. Nazal (geniz sesi, burun sesi) ses, “sesin ve dolayısıyla hecenin oluşumundan sonra ortaya çıkan havanın ağızdan değil de burundan salıverilmesiyle ortaya çıkan sesler, geniz sesleridir.” (Karaağaç, 2013:429) şeklinde tanımlanmaktadır. Gunne ise, “genizden gelen ses” (Devellioğlu, 1996:294), “burundan telaffuz olunan ses, burundan çıkan sada” (Sami, 1996:970) olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla *gunne* terimi ile Kaşgarlı, nazallığı ifade etmiştir.

Sayfa 599’da Kaşgarlı, *Gunne Kitabı* bölümünde hem -nç hem de -ng çift ünsüzleri hakkında bilgi verir. Bu bölümün girişinde, gunnenin cim’li gunne ve kef’li gunne şeklinde ikiye ayrıldığını, daha sonra bunların her birinin kelimedeki bulundukları yere göre de ikiye ayrıldığını söyler. Yaptığı açıklamaya göre Kaşgarlı, 11. yüzyılda -ng ve -nç çift ünsüzlerine işaret eder, bunların sözcük içinde ve sözcük sonunda kullanıldıklarını belirtirken bir anlamda da sözcük başında bulunamayacaklarını belirtmiş olur ve örnekler verir:

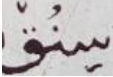
“Mahmud dedi ki: Bil ki gunne iki şekildedir. Cim’li gunne ve kef’li gunne. Sonra bunların her biri de ikiye ayrılır. Biri kelime ortasına gelir; diğeri de kelime sonuna. Biz bunlardan gerekli olanları zikredeceğiz.” (599)

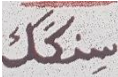
teñiz : deniz. (603)

toñuz : domuz. (603)

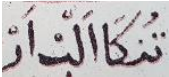
meniz : *insanın rengi*. (603)

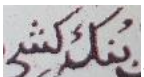
mınar : *su gözü*, Oğuzca. (603)

sınuk : *kırık*. Oğuzlar buna gunnesiz olarak **sınuk** deyip öyle anlatırlar. Kural onlarınkidir; çünkü bu onların “*kırıldı*” anlamındaki **sındı** sözlerinden alınmıştır. Bunun fiilinde gunne yoktur. (604)

sişek : *yerleşik olanların dilinde sivri sinek*. Göçebeler ise karasineğe bu adı verirler. (604)

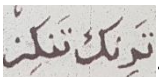
könül : *kalp, gönül*. (604)

toņa : *filleri öldüren bir tür pars*. Esas budur; ancak bu isim Türklerde kalmıştır ve anlamı onlarda devam etmektedir. Unvan olarak da kullanılır. Türklerin büyüğü olan olan Afrâsiyab **Toņa Alp Er** olarak adlandırılır; anlamı “*bebr – pars gücünde olan kahraman adam*”dır. (605)

bön kişi : *iri ve kaba adam*. (599)

son : *herhangi bir şeyin ve işin sonu*. (601)

kağın : *kayın ağacı*. (605)

terin teniz : *engin ve derin deniz*. (606)

yalın : *yalın*. (607)

kalın : *kalın*. (606)

Gunne Kitabı (599) bölümünde hem -ng hem -nç çift ünsüzleri ile örnekleri sıralayan Kaşgarlı, Orhun'dan o güne özellikle -nç'li kullanımlara da dikkat çeker. Sayfa

607'den itibaren Cim'li *Gunne* başlığı altında **birinç** “bir şeyin birincisi”, **körünç**

 ¹⁴ “bir şeyi seyreden topluluk”, **bazinç** “ibrişim veya yün çilesi”, **büzünç**

¹⁵ “sapı ve yaprakları kırmızı olan bir bitkinin adı”, **sevinç** “sevinç”, **sakinç**

“keder”, **kılınç** “huy”, **kılınç** “kadının işve ve cilvesi”, **külünç** “gülme”,

Yavinç ¹⁶ “İla yakınlarında bir şehrin adı”, **yükünç** “namaz, Kıpçak lehçesinde.”,

tutunçu “evlat edinilen oğul”, **sarinçi** ¹⁷ “alçı taşı”, **karınça** “karınca,

Oğuzca”, **yorınça** “yonca, *Oğuzca*” örneklerini sıralar.

Ayrıca *Gunne Kitabı* bölümünde, sayfa 601'de **Köminçe** **sın** etti cümlesinde

“sivrisinek” anlamına gelen **köminçe** sözcüğü -nç ile yazılırken aynı sözcük sayfa

223'te **kömiçe** şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ “Metinde ze ile. Clauson'ın da belirttiği gibi rı'lı maddeler içerisinde ve dolayısıyla rı ile okunmalıdır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:499)

¹⁵ “Atalay (?), DTS *bezinç*, Clauson, Dankoff-Kelly *bezenç*. Kelime harekesiz.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:499)

¹⁶ Ye'nin noktaları konmamış.

¹⁷ “Atalay, DTS, Clauson *sazinçi*, Dankoff-Kelly *sarinçi*(?). Clauson, *karınça* ile aynı bölümde olduğu için kelimenin *sarinçi* olması gerektiğini belirtmiş; *sarin-* fiiliyle de etimolojik bir bağı olabileceğini düşünmüştür. Bizce *sarinçi* ‘sarnıç’ demektir; çünkü eski dönemlerde sarnıç, kuyu, hamam gibi yapılarda alçı taşı harcı kullanılırdı. ‘Sarnıç için kullanılan taş → sarnıç taşı → alçı taşı’ şeklinde bir semantik yöneliş söz konusudur. Nitekim ‘alçı taşı’nın Arapçası olan *şuhru:c* da hem ‘sarnıç yaptı’ hem de ‘alçı ile sıvadı’ anlamına gelen *şahrece* kökünden yapılmıştır. Ayrıca krş. Anadolu ağızları *sarinç* ‘kuyu, sarnıç’.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 500)

Sayfa 637’de Cim’li Gunne bölümünde -nç’li örnekler devam eder: **ötünç**, **utunç**

~ **utanç** , **üçünç**, **erinç**, **urunç**, **irinç**, **avinç** , **ikinç**, **ökünç**, **ögünç**, **olunç**, **ilenç**,
umunç, **inanç**, **onunç**, **yinçgelen-** .

Bu bölümde **üçünç** “*sayıda üçüncü*” maddesinde Kaşgarlı, sıra sayıları ile ilgili kuralı verirken -nç’nin kullanımına dikkat çeker:

üçünç : *sayıda üçüncü*. Bu bir kuraldır. Ondandır olan sayının köküne, kendinden önceki sayıdan sonra gelmesi istenirse, nun ve cim (-nç) eklenir. *Dördüncü* için **törtünç** , *beşinci* için **bışınç** denir. Aslı *dört* anlamında **tört**, *beş* anlamında **bış**’tir; bunlara bu anlam için gunneli nun (n) ve cim (ç) eklenmiştir. Köklerde (onlu köklerde) de bununla söylenmesi mümkündür. Örnek: **önunç** *onuncu*; **yigirminç** *on dokuzdan sonra gelen yirminci*. Bu doğru bir kuraldır. (637)

Aynı bölümde Kaşgarlı, **irinç** “*nimet içinde olmak ve nimet içinde yaşamak.*”

(637) maddesinde **irinç** sözcüğünün bazı lehçelerde iki çıkaklı ze ile **irinz** şeklinde kullanıldığını belirtir.

Kaşgarlı sayfa 12-13’te *Kelimelerin Yapısındaki Harf Sayısı Hakkında* başlığı altında Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te ikili, üçlü, dördlü, beşli, altılı, yedili olarak gruplandığı sözcüklerin açıklamasını ve örneklendirmesini yapmış ve yedililer örneği olarak “*bir çeşit*

reyhan” anlamındaki **zargunçmūd** (13) sözcüğünü vermiştir. Eğer bu sözcükteki nç sesi n ve ç şeklinde ayrı iki ses olarak değerlendirilirse yedili sözcük değil; sekizli sözcük olur. Bu durumda da yanlışlık olur ki Kaşgarlı’nın kendisi, 11. yüzyılda yediliyi geçen sözcük olmadığını bildirmiştir ve bu sözcüğün yedili sözcük olduğunu belirtmiştir. Bu durum nç sesinin tek ses olarak kabul edildiğinin göstergesidir.

Bütün bu örnekler de göstermektedir ki 11. yüzyılda, Türk dili için önceki dönemlerde varlığı bilinen ve yazılı metinlerde gözlemlenebilen nç çift ünsüzü, varlığını korumakta ve işlevini devam ettirmektedir.

2.2.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Akıcı Ünsüzler

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 622. sayfasında Kaşgarlı, “*İki Sâkini Birleştiren Kitap*” (Ünsüz Birikmesi Kitabı) bölümünü verir. Bu bölümde rı (r), lâm (l) ve nun (n) harflerini akıcı (zela:qa) harfler olarak öne çıkarır.

Türkçede iki sessiz harfin tek hecede yan yana gelmesi olayı belli çift ünsüzlerle gerçekleşir. Bu çift ünsüzlerin sayıları da sınırlıdır.

Söz konusu bölümde Kaşgarlı da 11. yüzyılda Türk dili için iki sükûnun (iki sessiz harfin) tek hecede yan yana bulunması olayının azlığına vurgu yapar. Bu durumun azlığına vurgu yapması, aynı zamanda 11. yüzyılda Türk dilinde tek hecede iki ünsüz sesin yan yana gelebileceğini de ortaya koymaktadır:

“Bil ki sükûnun yan yana bulunması azdır; çünkü akıcı (zela:qa) harfler olmayınca uyum olmaz. Bunlar üçtür: rı (r), lâm (l) ve nun (n). Bu, isimlerde ve fiillerde gözlemlenen bir kuraldır; bu harflerle birlikte olmaması tasavvur bile edilemez. Bu harfler kelimenin ağırlığını hafifletir ve iki harfi tek harf gibi yapar. Bu sebeple şair bu ikisini tek harfmiş gibi kullanabilir.” (626)

Ortaya koyduğu bu bilgiyi sayfa 190'da “*çamur*” anlamındaki **balık** maddesinde “Türk dilinde ikiden fazla sükûn yan yana gelmez” ifadesi ile somutlaştırmaktadır. Hatta burada Arguların söz konusu sözcüğü **bālk** biçiminde kullanarak üç sükûnu yan yana getirdiklerini bildirir ve bundan dolayı da Argu lehçesinde bozukluk olduğunu belirtir.

balık : *çamur*. Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında. Bazı Argular

üç sükûn ile **bālk** derler. Türk dilinde ikiden fazla sükûn yan yana gelmez. Argu lehçesinde bozukluk vardır. (190)

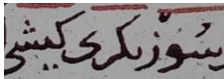
Elbette ki Kaşgarlı'nın “*İki Sâkini Birleştiren Kitap*” (622) bölümünde çift ünsüzlerin varlığını akıcı ünsüzlerin varlığına bağlaması dikkat çekicidir. “Ağır” olarak nitelenen çift ünsüzler, bu ağırlıklarından ünsüz çiftinin içindeki akıcı ünsüzlerin varlığı ile kurtulmaktadırlar. İsimlerde ve fiillerde karşımıza çıkan çift ünsüzlerin akıcı harfler olmadan tasavvur bile edilemeyeceklerini belirten Kaşgarlı, akıcı harfler sayesinde ağırlıklarından kurtulan bu ünsüzlerin, tek harf gibi değerlendirilmesi gerektiğini de açıklar.

Yaptığı bu açıklama ile Kaşgarlı, 11. yüzyılda Türk dilinde, var olan çift ünsüzleri oluşturan ünsüzlerden birinin akıcı ünsüz olması gerektiğini kural olarak ortaya koymuş olur. Yani başka ünsüzler akıcı ünsüzlerle bir araya gelerek ancak bir hecede çift ünsüz oluşturulabilir.

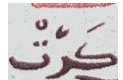
Dîvân'da akıcı harflerle oluşturulan çift ünsüzlü hem isim hem fiil madde başı olan örneklerden bazıları şunlardır: **ildrük, örtmen, örtgün, arslan, oldrum, Türkmen, sandruş, borsmuk, kıldruk, korklık, törtgil ~ törtgül, Barsgan, burslan, kırklım, ikirçgün, kögürçgün, alk-, ürk-, irk-, sürç-, sanç-, kürs-, sark-, kork-, kırk-, silk-, andgar-, köndger-, kirtkün-, tirsgek, kabart-, köpürt-, savurt-, tart-, ısırt-, yırt-, yaldrik ~ yuldrik.....** gibi.

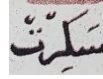
Sayfa 613-614'te akıcı harflerin telaffuzu kolaylaştırdığı vurgusu yapılmıştır:

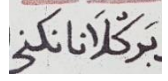
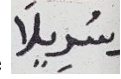
“Bu kitapta iki sükûn yan yana gelmemiştir; çünkü gunne ağırdır; iki sükûnun yan yana gelmesi de ağırdır; konuşmada bunları telaffuz etmek zor olur. Onun için akıcı (*zela:qa*) harflerle gelmiştir ki telaffuz kolaylaşsın. Nadir bir örnek vardır; o da

sözñri kişi demeleridir; ‘*geveze insan*’ demektir. Bu kelimedeki rı (r) vardır; o da akıcı harflerdendir ve telaffuzun akışını kolaylaştırır. Anla bunu!” (613-614)

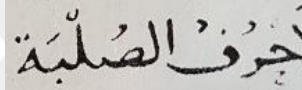
Akıcı harflerle oluşturulan tek hecede bir araya gelen çift ünsüzlerin telaffuzda tek ünsüzmüş gibi değerlendirildiği, yan yana gelen ünsüzlerden birinin silikleştiği bilgisi de paylaşılır. “*İki Sâkini Birleştiren Kitap*” bölümünde Kaşgarlı, bu bilgiyi defalarca öne çıkarmıştır:

“Bu bapta emir üç harf üzerinedir. Örnek: ert ‘*git*’, kert ‘*kert*’. Bu fiiller aslında üç harftir; telaffuzda ikilidir.” (629)

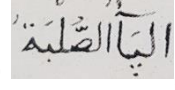
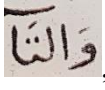
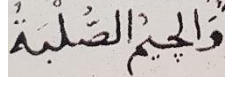
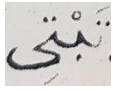
“Bu bapta emir dört harf üzerinedir. Örnek: **sekirt** ‘Atı koştur’. Ancak telaffuzda üçlü gibidir.” (631)

“Bu bapta emir beş harf üzerinedir. Örnek: **berkle nēḡni** ‘Nesneyi sağlamlaştır’. **Sürple** ¹⁸ ‘Kura çek’. Ancak bu yapı, daha çok dörtlü telaffuza benzer ve ona yüklenir; çünkü söyleyişte sükûnlunun biri net olarak ortaya çıkmaz. Bu sebeple şair, bu ikisini, daha önce açıkladığım gibi tek harf kabul edebilir.” (636)

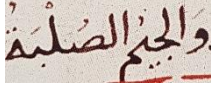
2.2.3. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Sert Ünsüzler

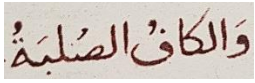
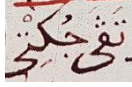
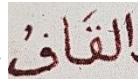
Hurufu’s-sulbe olarak 11. yüzyılda Türk dilinde dört tane sert sesin varlığından bahseden Kaşgarlı, bunların sert be (p), te (t), sert cim (ç) ve sert kef (k) olduklarını örneklerle belirtir. Özellikle bu harflerin çıkaklarının sert olduğunu, bundan dolayı da yanlarında sert olmayan sesin, yani yumuşak sesin çıkak zorlanacağı için, telaffuzun daha doğru olması için bulunmaması gerektiğini, görülen geçmiş zaman eki -DI üzerinden anlatır.

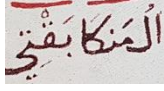
Yaptığı açıklamalarla Kaşgarlı 11. yüzyılda Türk dilinde sert seslerle biten bir sözcüğün yumuşak sesle başlayan bir ek alamayacağını, ünsüz uyumunu, kural olarak ortaya koymuş olur:

“Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p) , te , sert cim (ç) , ve sert kef ’tir. Pe için, ayakla tepince **tepti** dedikleri gibi. Te için, alınca **tutti**

¹⁸ “Metinde sürile. Fiilin madde başı yapıldığı sayfa 635’te mastarda kef kaf’a dönüştürülmüştür. ‘İki Sükûnu Birleştirenler’ ana başlığında olduğu için Atalay’ın da belirttiği gibi be yerine ye yazılmış olmalı. Ancak ilk hecenin ünlüsü belirsiz. Atalay dipnot surpla-, DTS sürile-, Clauson sörple-, Dankoff-Kelly sorpla- (?)” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:531)

dedikleri gibi. Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi. Sert kef

 için **teve çökti** dedikleri gibi. Kaf da sert kef

gibidir, ona uyar. **Ol maña baktı** ‘*O bana baktı*’ dedikleri gibi. Burada dal, bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı, çıkak zorlanacağı için te’ye dönmüştür. Bunun aslı dal’dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir.” (281-282)

Dîvân’ın 265-266. sayfalarında p ve ç ile biten fiil köklerini sıraladıktan sonra verdiği açıklamada hem art damak k sesini hem de ön damak k sesini sert ses olarak belirtir:

“Sert (tonsuz) harflerde daha doğru olanı, telaffuzun daha doğru olması için geçmiş zaman d’sinin t olmasıdır. Sert (tonsuz) harfler şunlardır: Sert be (p), sert cim (ç), kaf (k) ve sert kef (k). Bu harflerin dışında kalanlarda doğrusu, geçmiş zamanda dal (d) kullanılmasıdır; çünkü bu daha iyidir.” (266)

Verilen bilgiler doğrultusunda 11. yüzyıl Türk dili için **p, ç, t, k / k** sesleri sert seslerdir, sonucuna ulaşılır.

2.2.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüz Uyumu

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Türk dili için dört tane sert ses olduğunu belirtir. Bunları da sert be (p), te (t), sert cim (ç) ve sert kef (k) / kaf (k) olarak sıralar.

Bu bilgiyi verdikten sonra sıraladığı örneklerle 11. yüzyılda ünsüz uyumunun kurallarını da ortaya koymuş olur. Buna göre sonu sert ünsüzle biten bir sözcük, yumuşak ünsüzle başlayan bir ek aldığı anda yumuşak ünsüz, sözcük sonundaki sert ünsüzden dolayı, çıkaklarının zorlanmasından ötürü, sert ünsüze dönüşür. Kullanımda da sert ünsüzle söylemenin daha fasih olduğunun altını çizmektedir. “Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir” açıklaması ile de ünsüz uyumunun 11. yüzyılda Türk lehçeleri için genel, sağlam bir kural olduğunu verir:

“Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p), te (t), sert cim (ç) ve sert kef (k)’tir. Pe için, ayakla tepince **tepti** dedikleri gibi. Te için, alınca **tutti** dedikleri gibi. Sert cim için, kaçınca **kaçtı** dedikleri gibi. Sert kef için **teve çökti** dedikleri gibi. Kaf da sert kef gibidir, ona uyar. **Ol maña baktı** ‘*O bana baktı*’ dedikleri gibi. Burada dal, bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı, çıkak zorlanacağı için te’ye dönmüştür. Bunun aslı dal’dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir.” (281-282)

Görülen geçmiş zaman ekinin, sonunda sert ünsüz bulunan sözcüklere eklenirken ekteki d’nin t olmasının telaffuzun doğruluğu için de gerekli olduğunu açıklayan Kaşgarlı, kurala uygun kullanımların yanında, “*bütün kök ve türemiş fiiller, bu kural üzerinedir*” açıklamasına rağmen kurala uymayan kullanımlara da yer vermiştir:

“Sert (tonsuz) harflerde daha doğru olanı, telaffuzun daha doğru olması için geçmiş zaman d’sinin t olmasıdır. Sert (tonsuz) harfler şunlardır: Sert be (p), sert cim (ç), kaf (k) ve sert kef (k). Bu harflerin dışında kalanlarda doğrusu, geçmiş zamanda dal (d) kullanılmasıdır; çünkü bu daha iyidir.” (266)

Men yıpar saçtım

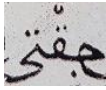
“Ben misk vb. şeyleri saçtım”. (265)

Āy kûn keçti

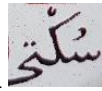
“Ay ve gün geçti”. (266)

Er evdin çıktı

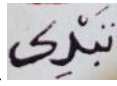
“Adam evden vb. yerlerden çıktı”. (273)

Ol yamag sökti

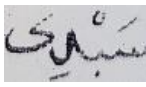
“O, elbiseden yamayı söktü”. (275)

Kul Teñrike tapdı

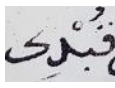
“Kul, yüce Tanrı’ya kulluk etti”. (264)

Yiçi yigne sapdı

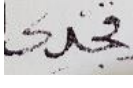

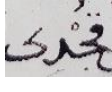
“Terzi iğneye iplik geçirdi”. (265)

Tüpi kopdı

“Rüzgâr esmeğe başladı”. (265)

Er kaçdı “Adam vb. kaçtı”. (265)

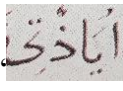
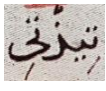
Ol mini kuçdı “O beni kucakladı”. (265)

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün çeşitli yerlerinde ünsüz uyumuna dair açıklamalarda bulunan Kaşgarlı Mahmut, 121'inci ve 394'üncü sayfalarda görülen geçmiş zaman ekindeki d'nin çatı eki olan t'den sonra getirildiğinde de uyuma gireceği bilgisini örneklerle açıklar:

“Bu baplardan geçişsiz fiilleri, geçişli yapmak veya iki faille geçişli hâle getirmek istersen o takdirde geçmiş zamanın belirtisi olan ‘dal’ı şeddeli ‘te’ yap. Bunlardan birisi benzeşmiş olan ‘dal’dır, diğeri geçişlilik ‘te’sidir. Sözü hatırladığı zaman **söz üşküirdi** denir. Bu fiili geçişli yapmak için **üşkürtti** dersin; ‘Bir insana unuttuğu her şeyi hatırlattı’ demektir. İki faille geçişli yapmak için örnek: **Anıñ atın argurttı** ‘Birisine atını yordurdu’. Bunun başka bir yolu da vardır: Yordurmak için emir verirse **argurturdı** dersin; teşvik ettirirse **üşkirtürdi** dersin. Birincisi daha fasih ve daha doğrudur.” (121).

“Rı faslında fiilin iki failden mef’ule geçmesi istenirse rı’dan sonra te eklenir; bu dal ile birleşir ve te şeddeli olur; çünkü orada dal benzeşmeye (*idğa:m*) uğrar. Örnek: **Ol atın suvgarttı** ‘O, birisine kendi atını suvarttı’. Burada iki sükûnlu harfin (iki ünsüzün) toplanması vardır. **Men anı toğgurttum** ‘Ben onun doyurulması için emir verdim’. Anla artık!” (394)

Aşağıdaki örneklerde Kaşgarlı, kelimenin aslını verdikten sonra ünsüz uyumu olduğunu belirtmiştir. Uyumun olduğunu belirttiği örneklerde Kaşgarlı’nın verdiği ipuçları, aslında bizi bu sözcüklerin uzun ünlülü şekillerine götürmektedir. (*Bk. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısılması*) Zira Kaşgarlı bu sözcüklerin asıl şekillerini verirken elif, vav, ye ile yazdığı ünlüleri aynı zamanda

harekelendirmiştir. “ uyadı, tıdı, suğturdı” gibi.

Ancak ünsüz benzeşmesinin gerçekleştiği kullanımları ise elif, vav, ye ünlülerini

kullanmadan harekelendirmiştir. “ uyattı, tıttı, sutturdı” gibi.

Elif, vav, ye ile yazılan ve harekelendirilen ünlülerin uzun (**uyāđdı**, **tīđdı**, **sūđturdı**

şeklinde) okunması gerektiği açıktır. Bu durumdaki uzun ünlüler kısılırken yanlarında bulunan yumuşak zel (d) sesinin sertleşmesine, te'ye (t) dönmesine neden olmuşlardır.

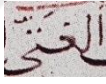
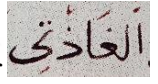
“**uyat-** : utan-, **tıt-** : engel ol-, **sut-** : tükür- ” gibi. Bu sertleşme neticesinde sözcüğe eklenen görülen geçmiş zaman ekindeki d sesi de uyuma girerek t olmuştur. Yani **uyāḏ-** > **uyat-** > **uyat-tı**, **tīḏ-** > **tıt-** > **tıt-tı**, **sūḏ-** > **sut-** > **sut-tı** şeklindedir.

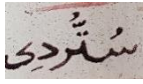
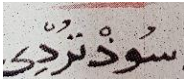
Bu açıklamalardan hareketle aşağıdaki ünsüz uyumuna uğradıkları Kaşgarlı tarafından belirtilen sözcüklerin asıl şekillerinin ki birçoğunu Kaşgarlı da uzun ünlülü yazmıştır, uzun ünlülü okunması gerekir:

eret-: Oglan eretti “*Çocuk adam sınıfına girdi.*” Aslı **erēḏti**’dir; benzeşme olmuştur.(112)

igit-: Ol anı igitti “*O, onu yetiştirdi.*” Aslı **egīḏti**’dir. Zel, te’ye benzeşmiştir. (114)

uyat-: Ol mindin uyattı “*O benden utandı.*” Aslı **uyāḏti**’dir. Benzeşme olmuştur. (115)

ulgat-: Oglan ulgattı “*Çocuk büyüdü.*” Aslı **ulgāḏti**’dir ; benzeşme olmuştur. (136)

suttur-: Ol anı yūziḡe sutturdu “*O, onun yüzüne tükürdü.*” Aslı **sūḏturdu**’dır . Benzeşmelidir. (*mudḡam*). (358)

sittür-: Ol oğlın sittürdi “*O, oğlunu işetti.*” Aslı, **sīḏtürdi**’dir. Benzeştirilmiştir. (358)

tıt- ~ tīḏ-: Ol anı tıttı “*O ona engel oldu.*” Aslı **tīḏti**’dir; benzeşmeye (idgama) uğrayıp şedde almıştır. (412)

sut- ~ sūḏ-: Ol kişi yūziḡe suttı “*O, insanın yüzüne tükürdü.*” Aslı **sūḏti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (413)

sit- ~ sīd-: Er sitti “*Adam vb. işedi*”. Aslı **sīḍti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (413)

kot- ~ kōd-: Ol nēṇ kottı “*O, nesneyi bıraktı*”. Aslı **kōḍti**’dır; benzeşmeye uğramıştır. (413)

ket- ~ kēd-: Er tōnın ketti “*Adam elbisesini giydi*”. Aslı **kēḍti**’dir. (414)

bukat-: Buzagu bukattı “*Buzağı, boğa oldu ve boğadan sayıldı*”. Aslı **bukāḏti**’dır. (419)

bulat-: Ol kozı bulattı “*O, kuzuyu tencere buharında pişirtti*”. Aslı **būlāḏti**’dır. (420)

yat- ~ yād-: Ol tōnug kūnke yattı “*O elbise vb. şeyleri güneşte yaydı*”. Aslı **yāḏti**’dır; benzeşmeye (idgam) uğramıştır. (422)

yinet-: Bāṣ yinetti “*Yara kapandı*”. Aslı **yinēḏti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (423)

kurgat-: Yir kurgattı “*Yer, çiyin azlığından verimsiz oldu ve kurumaya yüz tuttu*”. Aslı, **kurgāḏti**’dır; benzeşmeye uğramıştır. (433)

körket-: Kīz körketti “*Kızın yüzü ve rengi güzelleşti*”. Aslı, **körkēḏti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (433)

bilget-: Oglan bilgetti “*Oğlan akıllandı ve zekileşti*”. Aslı, **bilgēḏti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (434)

kalnāt-: Yuvka nēṇ kalnattı “*İnce nesne kalınlaştı*”. Aslı **kalnāḏti**’dır; benzeşmeye uğramıştır. (438)

yarpāt-: Oglan yarpattı “*Çocuk serpildi*”. Aslı **yarpāḏti**’dır; benzeşmeye uğramıştır. (438)

yarsıt-: Ol anı yarsıttı “*O, ona pis bir şey bulaştırdı ve o yemek yemeyi bıraktı*”. Aslı **yār sūḏti**’dır; “tükürdüğü için ondan tiksindi” demektir; benzeşmeye uğramıştır. (439)

yuvgat-: Oglan yuvgattı “*Çocuk yaramazlaşıp söz dinlemez oldu*”. Aslı **yuvgāḏti**’dır; benzeşmeye uğramıştır. (440)

yüklet-: Ol ok yükletti “*O, okuna tüy taktı*”. Aslı **yüğletti**’dir; benzeşmeye uğramıştır. (441)

yattur-: Ol anar töşek yatturdu “*O, ona yaygı yaydırdı*”. Aslı **yâdturdu**’dur; benzeşmeye uğramıştır. (483)

yottur-: Men anar bitig yotturdum “*Ben ona yazıyı sildirdim*”. Aslı **yōdturdum**’dur. (483)

yettür-: bir eşyayı bohça vb. şeye doldurtup korumaya aldirtırsa yine aynıdır. Aslı **yēdtürdüm**’dür; benzeşmeye uğramıştır. (483)

Son üç örnekte sözcüklerin asıl şekilleri sadece hareke ile yazılmış. Ancak **yâdturdu** fiili sayfa 422’de harekeli elif ile uzun verilmiştir. Diğer iki örnekte de asıl şekilleri sadece hareke ile yazılan **erēdti** ve **egīdti** fiillerinde olduğu gibi, genel davranışa uygun olarak d’nin t olabilmesi için uzun bir ünlünün varlığına ve bu uzun ünlünün ksalmasına ihtiyaç vardır.

Sayfa 424’te **-güçi** sıfatfiil ekinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerindeki karşılığı olan **-deçi** ekinde de uyum sonucunda **-teçi** şeklinin kullanıldığına dair açıklama yapılmıştır: “**bitig bititgüçi** ‘yazdırtan’; **at közetgüçi** ‘atı koruyan’. Oğuz ve Kıpçak lehçesinde **bititdeçi, közetteçi**. Aslı **közetdeçi**’dir; benzeşmeye uğramıştır.”

Kaşgarlı’nın Dîvân’da yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler göstermektedir ki 11. yüzyılda Türk dili için sert sesler **p, t, ç, k / ƣ** sesleridir. Bu seslerin çıkakları sert olduğu için kendilerinden sonra d gibi yumuşak bir ünsüzle başlayan bir ek geldiğinde yumuşak ünsüz sertleşerek, ünsüz uyumuna uğrayarak t olur. Bu kuralı Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için genelleştirdiği gibi özellikle görülen geçmiş zaman eki **-DI** üzerinden açıklamıştır.

2.2.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde İkiz Ünsüzlü - Şeddeli - Muzâaf Sözcükler (-dt- > -tt- Benzeşmesi)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün “*Muzâaf Fiiller Kitabı*” (411) bölümünün başında Türk dilinde gerçek muzâafın az bulunduğunu belirtir. Muzâaf, ikinci ve üçüncü harfi aynı olan kelime türüdür. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:xxxiv)

Bunun yanı sıra Kaşgarlı, t ile biten kök veya gövde halindeki fiillerin görülen geçmiş zaman eki aldıklarında ektaki d'nin t'ye dönmesi ile (benzeşme ile, ünsüz uyumu ile) ortaya çıkan durumu, şeddeli olarak, muzâaf olarak değerlendirmiştir. Kaşgarlı'nın şeddeli dediği sözcükler aslında 11. yüzyıldaki **-dt-** > **-tt-** benzeşmesi olayıdır. Bu benzeşme olayını da Dîvân'da sadece görülen geçmiş zaman eki **-DI** üzerinden değil, isimlere eklenen **+Ad-tl** eki üzerinden de örneklendirir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te birçok kez Arapça ile Türkçeyi karşılaştıran Kaşgarlı, bu ihtiyacın karşılığında Arapçadaki şedde olayına karşılık Türkçede de benzeşme olayını şedde olarak değerlendirmiştir. Yalnız Arapçadaki şedde ile Kaşgarlı'nın Türkçede şedde olarak değerlendirdiği olay aynı değildir.

“Bil ki sahih muzâaf az bulunur. Fiiller ancak, kelimenin kendisinde olan te, geçmiş zaman belirtisi olan dal ile bir araya geldiği zaman şeddeli olur. Bu sebeple muzâaf diye isim verdik. Geniş zaman ve mastarda dal kaybolduğu için bunlarda muzâaflık olmadığını görmüyor musun? Gerçek muzâaf ise azdır. Azlığından dolayı burada onları sıraladık.” (411)

Aynı açıklamayı Dîvân'ın 423-424. sayfalarında da tekrarlayan Kaşgarlı, bu durumun Türk dilinde sadece te ile biten sözcüklerde geçerli olduğunu söyler ve isimlerde de ikiz ünsüzlü durumun az olduğu bilgisini verir:

“Kural: Türk dilinde muzâaflar, ancak te ile biten kelimelerde tasavvur edilebilir. Bunun muzâaf yapılması, fiillerdeki bütün harflerde olmaz. İsimlerde ise az bulunur. Bizim bütün fiillere muzâaf adını vermemiz geçmiş zamanda aynı cinsten iki harf bulundurmalarındandır. İki harften birisi kelimenin aslında bulunandır; o da te'dir; diğer harf ise geçmiş zaman fiilinin simgesi olan dal'dır; sert te'ye komşu olduğundan te'ye dönüşmüştür. Bundan şeddeli, muzâaf ortaya çıkmıştır. Daha önce yazdığım gibi gerçek muzâaf nadiren bulunur.” (423-424)

Sayfa 434'te isimlere gelen **+Ad-tl** ekinden söz eden Kaşgarlı, telaffuzda benzeşme gerçekleştiğini ve bunun sonucunda da şeddeli şeklin ortaya çıktığına işaret eder. Söz konusu ek ile ilgili ayrıntılı bilgi için çalışmamızın “11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısılması” başlığına bakınız:

“Bil ki **-Adtl**, isimlere gelen bir ektir; o nesnenin tabiatını anlatmak içindir. Bununla fiil yaparız. ‘Güzel’ için **körk** denir; eğer ‘güzelleşti’ demek istersen ona **-edti**

eklenir ve **körkedti** denir; ‘*güzelleşti*’ demektir. ‘*Akıl*’ için **bilig** denir; sonra **oglan bilgedti** denir; ‘*çocuk akıllandı*’ demektir. Sonra telaffuzda elif erir ve zel de te’ye benzeşir; bundan şeddeli şekil ortaya çıkar.”

Sayfa 32’de “*Bunun Muzâafi*” bölümünde **erre**, **urra**, **irra** sözcüklerini şeddeli veren Kaşgarlı, **irra** sözcüğünün açıklamasında “*hafif de ağır da söylenebilir*” ifadesini kullanır. Bu ifade ile bu ve benzeri sözcüklerin şeddesiz de söylenebileceğini kastetmiştir. Burada şeddeli verdiği **irra** sözcüğünü sayfa 30’da **ır** biçimi ile de madde başı yapmıştır:

erre : *Sidik*. Eşegi çiftleşmeye teşvik etmek için de söylenir. (32)

urra : Oğuzcada, *erkeklerde fitik*. (32)

irra : *Utanma*. Hafif de ağır da söylenebilir. (32)

ır : *Utanma ifade eder*. “*Adam utandı*” anlamında **Er ır boldı** denir. (30)

Sayfa 83’te “*Ortası Şeddeli Fa‘‘ül Bâbı*” bölümünde **ottuz**, **issiz**, **essiz**, **ikkiz**, **arrıg**, **ellig** sözcükleri verilmiştir. **İssiz** sözcüğü açıklanırken “*şedde, mübalağa içindir*” kaydını düşen Kaşgarlı, aynı açıklamayı **arrıg** sözcüğü için de yapmıştır.

Sayfa 455’teki **yetti** “*sayılardan yedi*” sözcüğünün üzerine şedde konmadan yazılmıştır.

sekiz: sayıda sekiz. **Sekkiz**’in hafifletilmiş şeklidir. (183) **Sekiz** sözcüğü de Dîvân’da her iki biçimi ile yer almıştır.

2.2.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüz Düşmesi

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün giriş bölümünde “*Lehçelerin Farklılıkları Hakkında*” (25) başlığı altında bazı açıklamalar yapmaktadır. Bu başlık altında 11. yüzyıl Türk lehçelerinin, aslında birbirinden çok da farklı olmadıklarına vurgu yapan Kaşgarlı, lehçeler arasındaki farklılıkların bazı harflerin değişmesi veya düşürülmesi şeklinde ortaya çıktığını belirtir.

Yine aynı bölümde, özellikle ölçünlü dildeki kelime başı y sesinin Oğuz ve Kıpçaklarda c sesine dönmekle birlikte düşürülebileceğini de örneklerle açıklayan Kaşgarlı, Dîvân'ın farklı bölümlerinde kelime içi ve kelime sonu y sesinin düştüğü örneklerle de yer verir:

“Bütün isim ve fiillerin başındaki ye’ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim’e döner. Meselâ Türkler ‘*yolcu*’ya **yelgin** derler, bunlar ise **elgin**; Türkler ‘*ılık su*’ya **yılığ suv**, bunlar ise elif’le **ılığ** derler. Aynı şekilde Türkler ‘*inci*’ye **yinçü**, bunlarsa **cinçü** derler. Türkler ‘*devenin uzun tüyleri*’ için **yogdu**, bunlar **cogdu** der.” (26)

bırık: *devlet büyüklerini derecelerine göre hakanın yanında oturtan adamın adı*. Aslı **buyruk**’tur; manası “*emir*”dir (*emr*); çünkü o, onlara bu iş için emir verir. (190)

kaytar-: Ol atıg kaydardı “*O, atın yönünü değiştirdi*”. Oğuz lehçesi. Türk, **katardı** der. (529) / **katart-**: Atıg katarttı “*O, atı geri döndürmek için emir verdi*”. (630)

kükü: *teyze*. **Küküy** de denebilir; bu daha doğrudur. (547)

Sayfa 28’de ise Oğuz ve Kıpçak gruplarının, isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa (-gAn eki) fiillerin ortalarındaki bütün g’leri (gayın’ları) düşürme konusunda birleştikleri bilgisi örneklerle açıklanmaktadır. Örneklerin ardından Kaşgarlı, isimlerdeki kef’lerin, fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve gayın yerine geçen kef’lerin “*hafifletmek maksadı ile*” düşürüldükleri bilgisini verir:

“Oğuz ve Kıpçak grupları; isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayın’ları düşürmekte birleşirler. İsimler için örnek: ‘*Ala karga*’ya **çumguk** denir; onlar **çumuk** derler. Gayın düşürülmüştür. Türkler ‘*boğaz*’a **tamgak**, onlar **tamak** derler. Fiiller için örnek: **Ol evke bargan ol** ‘*O devamlı olarak evine gidendir*’. Oğuzlar bu anlam için **baran ol** derler. Türkler, **Ol er kulını urgan ol** ‘*O adam sürekli olarak kölesini dövendir*’ derler, onlar ise **uran** derler. Ayrıca hafifletmek maksadıyla isimlerde kef’i düşürürler; fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve gayın yerine geçen kef’i düşürürler.” (28)

Sayfa 28’de yapılan bu açıklama Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün farklı bölümlerinde farklı örneklerle tekrarlanmıştır:

kurugzın: *kurşun*. Oğuzlar bundan bazı harfleri düşürerek **kuşun** derler. (256)

Tançadı: Aslı **tançgadı**'dır; şiir zorunluluğundan dolayı gayın (g) düşürülmüştür. Bu Oğuz ve Kıpçak lehçesinde mümkündür; çünkü onlar isim ve fiillerin ortasındaki gayın'ı (g) düşürürler. (577)

yorınça: *yonca*. Oğuzca. (608) / **yorınçga:** *yonca*. (Türk) (631)

susgak: *kendisiyle su vb. şeyler alınan nesne*. Karluk, Kıpçak ve göçebelerin tamamının dilinde. (237) / **susık ~ susak:** *kova*. İşittiğim bir lehçede. (192)

Susgak sözcüğünün Karluklarla birlikte Kıpçaklarda kullanılmasının belirtilmesi önemlidir. Zira Kıpçaklarda isim ve fiillerin ortasındaki bütün g seslerinin düşürüldüğü bilgisinin ardından bu sözcüğün Karluk kaydı ile de verilmesi 11. yüzyılda yaşanan bu ses olayının lehçeler düzeyinde genel bir kural olmasının yanında istisnalarının olacağının da göstergesidir. **Susgak** ve **susak** şekillerinin birlikte kullanımda olması da bu durumu desteklemektedir. Her iki şekli ile sözcük, 11. yüzyılda Dîvân'a yansiyarak madde başı yapılmıştır.

Bazı sözcüklerde ise g sesinin düşürülmesi lehçe kaydı olmadan hafifletmek maksadı öne çıkarılarak verilmiştir:

açuk: açuk nēŋ “*meçhul olan şey*”. Aslı **agđuk**'tur; “*değiştirilmiş, kamufle edilmiş*” demektir. Anıŋ meñzi agdı sözünden alınmıştır. Anlamı “*rengi değişti*”dir. Gayın, hafifletmek maksadı ile düşürülmüştür. (45)

ötün-: Ol xānka ötüg ötündi “*O, durumunu hakana vb. arz etti*”. Aslı **ötgündi**'dir. “*Duyduğu şekilde anlattı*” anlamına gelir. (108)

toğurgan: Bu er ol āçıg toğurgan “*Açları devamlı doyuran, bu adamdır*”. Aslı, **toğurgan**'dır. (258)

ötrüş-: Olar bīr bīrke bitig ötrüşdi “*İkisi birbirlerine mektup vb. şeyleri ulaştırdılar.*” Aslı, **ötgürüşdi**'dir. (123)

Kaşgarlı, Dîvānu Lugāti't-Türk'ün 261-262. sayfalarında **-gAn** sıfatfiil ekinin 11. yüzyıldaki kullanımına dair ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Açıklamaların ardından “..... Oğuzlar ve Rum'dan Çin'e kadar çadır halkı (göçebeler) fiilin devamlı yapılışının belgesi

olan gayın ile kefi, hafifletmek maksadı ile, atarlar.” bilgilendirmesi ile 11. yüzyılda özellikle Oğuzlarda, ölçünlü dildeki **-gAn** ekindeki g sesinin düşürülmesine işaret eder.

Bu açıklama neticesinde Dîvân’ın bu bölümünde madde başı olarak verilen ölçünlü dil örnekleri **seşilgen, kesilgen, sürülgen, sömürgen, katılgen, bakışgan, satışgan, alışgan, kaytargan** gibi sözcüklerin Oğuz lehçesinde **seşilen, kesilen, sürülen, sömüren, katılan, bakışan, satışan alışan, kaytaran** şeklinde oldukları açıktır.

Kaşgarlı’nın bu bölümde açıklama yaparken işaret ettiği “*Rum’dan Çin’e kadar çadır halkı*” ile Karahanlı coğrafyasında göçebe olarak yaşayan Oğuzlar ve Kıpçaklar kasdedilmiş olmalıdır. Çünkü bu yüzyılda görülen g sesinin erimesi olayı Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi Oğuz ve Kıpçaklara ait bir olaydır. Bu durumda çadır halkı olarak işaret edilenlerin de Oğuz ve Kıpçak göçerleri olması gerekir. Yani 11. yüzyıl Karahanlı coğrafyası bütün Türk boylarından; 11. yüzyılın ölçünlü dili bütün Türk lehçelerinden izler taşımaktadır. Bu durumun en büyük delili de Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün kendisidir.

-gAn ekindeki g sesinin Oğuzlar tarafından düşürüldüğünü sayfa 88’de **buşgan - buşak** örnekleri ile de açıklayan Kaşgarlı, bu kullanımın Oğuzlar için doğru bir kural olduğunu belirtmesi önemlidir:

“Bu bapta nun bulunması şarttır. Oğuz ve Kıpçakların çoğu bu nun’u kaf yapar. ‘*İçi sıkıntılı adam*’ anlamındaki **buşgan** kelimesini, asli gayın’ın da düşmesiyle Oğuzların **buşak** yapması gibi. Bu doğru bir kuraldır.”.

Sayfa 394’te ise bu defa **-gAn** ekinin kullanımında Türkler ile Oğuzlar arasında bir ittifak hali olduğunun Kaşgarlı tarafından belirtilmesi son derece dikkat çekicidir. Zira burada ek, Oğuzlar için de **-gAn** şeklindedir. Bu kullanımlar da Oğuzlar için söz konusu ses düşmesi olayının istisnaları olacağının göstergesidir:

“Failin işi devam ettirdiği anlatılmak isteniyorsa: kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde **odğurgan, todğurgan**; kef’lilerde **külsirgen er** ‘*gülümseyen adam*’, deve için **kevşengen teve** ‘*çok geviş getiren deve*’ örneklerinde (Türkler ve Oğuzlar) ittifak hâlinedirler.” (394)

Türk dili tarihi açısından önemli bir ses olan g’nin 11. yüzyıldaki seyrine işaret eden Kaşgarlı, özellikle bu sesin düşürülmesi noktasında Oğuz ve Kıpçak lehçelerini öne çıkarmıştır. Dîvân’ın giriş bölümünde Oğuz ve Kıpçaklar için söz içindeki bütün g’lerin

düşürülmesi olayını genel bir kural olarak veren Kaşgarlı, aynı zamanda Dîvân'da söz içi g'lerin düşürülmediği Oğuz ve Kıpçak kayıtlı sözcüklere de yer vermiştir:

Salgur: *Oğuz boylarının beşincisi.* (40) *Salgur boyunun atasının adı.* (505-624)

Begtili: *Oğuz boylarının yedincisi.* (40)

Bügdüz: *Oğuz boylarının sekizincisi.* (40)

Yazgır: *Oğuz boylarının onuncusu.* (40)

igdir: *Oğuz boylarının on dördüncüsü.* (40)

Üregir: *Oğuz boylarının on beşincisi.* Hemze yerine ye gelebilir ve **Yüregir** denilebilir. (40)

Töger: *Oğuz boylarının on sekizincisi.* (40)

ingek: *Oğuzcada kaplumbağanın dişisi.* (68)

urga: *Oğuz ve Argu lehçesinde çok büyük ağaç.* (76)

sögüş: *zayıf (tonlu) kef (g) ile. Oğlak ve kuzunun kebab yapmaya yarayan kısmı.* Oğuzca. (185)

sıgra: *yarık ve vadi,* Oğuzca. (212)

çuvga: *rehber ve komutan.* Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. (214)

kusgaç: *siyah bir hayvancık. İnsanı ısırır.* Oğuzca. (229)

tugrag: *meliğin mührü ve imzası.* Oğuzca. Bunu Türkler bilmez. Ben de aslını bilmiyorum. (232)

Sugnak: *Oğuz ülkesinde bir şehir.* (237)

çekürge: *çekirge.* Oğuzca. (245)

tegirmek: *deve tahtırevanı.* Oğuzlar bunu **ügürmek** diye adlandırırlar. (253)

kövürgen: *ada soğanı.* Bu, dağ soğanıdır. Oğuzlar buna **kömürgen** derler. (260)

temürgen: Oğuzcada *okun temreni*. (260)

yazguk: Kıpçak lehçesindekilerin bazılarına göre *kısrak memesinin ucu*.
(456)

yalgu: *rezil, alçak*. Oğuzca. (458)

yengeç: Oğuz lehçesinde *yengeç*. (611)

teñilgüç: *çaylak*. Oğuzca. Bu, bir kuştur. (613)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün herhangi bir yerinde Kaşgarlı, Oğuzlar için sözcük sonundaki g sesinin düşürülmesine dair bir bilgi vermez. Sadece iki örnekte Oğuzca kaydı ile sözcük sonu g sesinin düşürülmesine işaret eder:

kur: *kuru*. Oğuzca. **Kurug'**ın kısaltılmışıdır. (496)

kurug: *her şeyin kurusu*. (189)

çer: Oğuzcada *vakit*. (162)

çer: Oğuzcada *bir şeyin karşı tarafı*. (162)

çerig: Oğuzcada *her şeyin karşı tarafı ve her şeyin zamanı*. (195)

Bu kullanımların dışında Kaşgarlı'nın Oğuzca, Kıpçakça kaydı ile verdiği sözcük sonunda g sesine sahip madde başı olmuş kullanımlar da mevcuttur:

Kayıg: *Oğuz boylarının ikincisi*. (40-517)

Ulayundlug: *Oğuz boylarının on yedincisi*. (40)

ayıg: *ayı*. **Adıg** yerine Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde kullanılır. (54)

örçüg: Oğuzcada *saç örgüsü*. **Örgüç**'ten seslerin yer değiştirmesi ile çıkmıştır. (64)

tarıg: Türklerin çoğunda *buğday*. Bilhassa Oğuzlarda ise *akdarı*. Fakat bu yanlışır. Onlar "*buğday*"a **aşlık** derler. (187)

biti: *gökten inen kitaplardan (bir) kitap*. (540) / **bitig:** *kitap*. (193) / **bitig:** *yazı, yazmak*. (193) / **bitig:** *muska*. Oğuzca. (193)

Man Kışlag: *Oğuz beldelerinde bir yerin adı.* (234-514)

tümrüg: *tef.* Oğuzca. (240)

Çaruklug: *Oğuzlardan bir boyun (qabi:le) adı.* (41-248)

takuklug: *takuklug er: tavuklu kişi.* Oğuzca. (249)

yorigçı: *Kayınlar ile damat tarafı arasındaki elçi,* Oğuzca. (293)

Sayfa 570’te Oğuzca kaydı ile verilen “*bir yolun başka bir yol üzerinden geçmesi, borca karşılık alacağı iptal etmek*” anlamlarına gelen **satga-** fiilinde de ek başında g sesinin korunduğu görülmektedir.

satga-: Bîy yöl bîrig satgadı “*Bir güney yolu, bir batı yolunun üzerinden geçti.*” Oğuz lehçesi. (570)

satga-: Alım bîrimni satgadı “*Borcuna karşılık alacağını iptal etti.*” Oğuz lehçesi. (570)

Bütün bu veriler de göstermektedir ki 11. yüzyılda Oğuz ve Kıpçak grupları için sözcük içindeki g sesinin düşürülmesi genel bir kural ve kullanım olmakla birlikte belirtilen lehçeler için istisnai kullanımlar da söz konusudur.

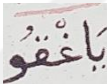
Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün 143. sayfasında yaptığı açıklamalarda Kaşgarlı, eklendiği sözcüğe “*niyet ve istek*” anlamları katan ± **sa** ekinden bahseder. Bu ekin akıcı ünsüzlerle (r, l, n ünsüzleri) biten fiillerden sonra **-IGsA** şeklinde getirilmesi gerektiğini; ancak g sesinin düşürülerek de akıcı ünsüzlerle kullanımının mümkün olacağı bilgisini lehçe kaydı olmadan, ölçünlü dile ait olarak verir. Yani bu ek, ölçünlü dilde her iki şekli ile 11. yüzyılda kullanılmaktadır. Ek ile ilgili ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre Türk Dilinin Yapısı* bölümünde *Sıfatfiiller* başlığında *-IgsAk / -IgsA / -sA / -sAk Ekleri* alt başlığına bakılabilir:

“Bu kural, sonunda re (r) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde gayın, aksi durumda kef eklenir. **Ol evke barıgsadı** denir; ‘*O eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti*’ demektir. Yine **Men seni körügsedim** denir; ‘*Ben seni görmek istedim*’ demektir. **Barıgsadı** yerine **barısadı**, **körügsedi** yerine **körüsedı** denildiği zaman da caizdir. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimdir. Aslı **bardı**, **kördı**’dir. Kelimenin sonunda lam (l) varsa aynı şekildedir. **Ol andın yarmak alıgsadı**. ‘*O, ondan*

para almak istedi.’ ” (143) körüse-: Men anı körüsedim “Ben onunla buluşmayı arzuladım”. Aslı, körügsedim’dir. Akıcı harflerde kural böyledir. “Bir şeyi isteme”yi ifade etmede, fiilin aslına kef, sin ve elif eklenir. (569)

keligse-: Men saña keligsedim “Ben sana gelmek istedim”. **kelisedim** şekli de vardır. (569)

Birkaç örnekte de, aslında kaf’ın şeddeli olduğunu belirten Kaşgarlı, bu tip sözcüklerde de düşme yaşandığını “*hafifletilmiştir*” ifadesi ile izah etmiştir. Parça anlamına gelen **tikü** sözcüğünün açıklamasında Kaşgarlı’nın kullandığı “*bu da kız kardeşlerine katılmıştır*” ifadesi dikkat çekicidir. Bu ifadeden hareketle **soku, baku, tikü** gibi örneklerin **yagku > yaku** örneğindeki gibi **sogku, bagku, tiggü** şeklinde olduğu açıktır:

yaku : *yağmurluk*. Aslı **yagku** ’dur; hafifletilmiştir. (454-545)

soku: *dibek*. Aslı, kaf’ın şeddeli olması ile; hafifletilmiştir. (545)

baku: *tepe*. Kaf’ın aslı şeddelidir. (545)

tikü: **bır tikü et** “*et parçası*”. Aslında kef şeddelidir; hafifletilmiştir. Bu da kız kardeşlerine (önceki hafifletilmiş örneklere) katılmıştır. (546)

Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde Kaşgarlı, “*hafifletmek*” maksadı ile dal (d) sesinin düşürüldüğü örneklere yer vermiştir:

ıdrig: Argu lehçesinde *kalın ve pürtüklü nesne*. Aslı **irig**’dir. (64) / **irig nēy:** *pürtüklü olan her şey*. (47)

elri: *oğlak derisi*. Dal eklenerek **eldiri** de denir. (76)

angar-: Ol anı angardı “*O, ona yemin ettirdi*”. Aslı **andgardı**’dır. Dal, hafifletmek için düşürülmüştür. (120)

yin-: Anıy evin yindi “*O, onun evini aradı*”. Aslı **yindti**’dir; hafifletilmiştir. (472)

ken: *Doğudaki şehirlerin genel adı*. Bu, **kend**’in hafifletilmiş şeklidir. (171)

çantur-: Ol anı bu işka çanturdu “*O, bu işi reddetmesi için onu kışkırttı.*”

Aslı **çandturdu**’dır. (358)

ilrük: Uç lehçesinde *üzerlik*. (65) / **ildrük:** Uç ve Barsgan lehçelerinde

üzerlik otu. (449) / **ildrük:** *üzerlik*. (622)

sanruş- ~ sanrış-: Esrükler kamug sanruşdı “*Sarhoşlar saçmaladı.*” Aslı,

sandırışdı’dır.

Aşağıdaki tespitlerde ise Kaşgarlı ünsüz düşmelerini açıkça ifade etmektedir:

yigi: yigi yıgaç: *çok ve birbirine girmiş ağaç*. Bundan kef düşerek **yi yıgaç**

da denir. **yigi tış:** *aralıksız diş*. **Tön yigi tık:** *Elbiseyi dik, dikişini aralıksız yap ve pekiştirilmiş olarak teyelle!* Dikiş yeri **yi** diye adlandırılır; aslı **yigi**’dir. (455)

nü: “**nē**” yerine geçen ve “*ne*” anlamında kullanılan bir kelime. Bundan **nü**

tır sen denir; “*ne diyorsun?*” demektir. Aslı **negü**’dür; düşürülmüştür. (539)

nerek: edattır; “*ne gereği var*” anlamındadır. Aslı **nē kerek**’tir; harfler

düşmüştür. (197)

uvutlan-: Er uvutlandı “*Adam utandı*”. Oğuzlar, bazı harfleri düşürerek

utandı der. (148)

borsmuk: *kaba ete benzer küçük bir hayvan*. Şişmanlık için örnek verilir.

Oğuzlar, mim’i (m) atarlar ve **borsuk** derler; “*ayakkabı*” anlamındaki **başmak** sözünde ise (m) eklerler; Türkler **başak** derler. (625)

Aşağıdaki üç örnekte Kaşgarlı Mahmut, yine hafifletmek amacı ile r sesinin düşürüldüğü bilgisini verir. Bu örneklerde r sesi düşürülmesine rağmen sözcükler hem r’li hem de r’siz şekilleri ile kullanımdadırlar:

kutul-: Uragut kutuldu “*Kadın doğum sıkıntısından kurtuldu*”. Bunun iki

şekli vardır. Biri, kurtulunca söylenen **kurtuldu** sözünden düşme (*r*’nin düşmesi) yoluyla.

Diğeri (kadın) kurtulunca söylenen “*baht buldu*” anlamında **kut buldı** sözünden terkip yoluyla. (329)

ekle-: Ol yirig ekledi “*O yer vb. şeyleri çiğnedi.*” (146) / **erkle-:** Ol yirig erkledi “*Adam yer vb. şeylere ayak bastı.*” **Ekle**di şekli de vardır. (635)

birle: “*ile*” anlamında bir edat. Ol meniñ birle erdi “*O benimle idi.*” Hafifletmek için *r* düşürölüp **bile** de denilebilir. (217)

Lehçe kaydı verilmeyen aşağıdaki örnekte sözcük başındaki k sesinin düşmesi Dîvân’da tek bir örnekle gözlemlenmiştir. Sözcük hem **kuşgun** hem de **uşgun** şekli ile kullanımdadır. Sözcük sonundaki k sesinin düşmesi olayı ise biri Oğuzca kaydı ile iki sözcükte karşımıza çıkmaktadır:

kuşgun: *Bektaşî üzümü* anlamındaki **uşgun**’un bir varyantı. (221)

karınçak: *Karınca.* Oğuzca. **Karınça** da denebilir. (250-251)

karınça: *karınca.* Oğuzca. (608)

top: *top.* Bu, **topık**’tan kısaltmadır. (494)

Yine tek bir örnekte sözcük içinde t sesinin düşürülmesi tespit edilmiştir:

külgü: *kalp sektesine* denir. Er külgü bardı “*Adamı kalp sektesi tuttu.*” **kültgü** de denebilir. (216)

Ayrıca Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut h sesinin düşürülmesine dair de açıklamalarda bulunarak örnekler vermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi çalışmamızdaki “11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde h’nin Kullanımı” başlığı altında verilmiştir.

Yukarıda yapılan açıklamalar ve verilen örnekler doğrultusunda Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te 11. yüzyıl için **y, g, d, m, r, k, t, h** ünsüzlerinin farklı şekillerde; ancak “hafifletmek” amacı ile düşürülme örnekleri tespit edilmiştir.

2.2.7. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Pekiştirme Ünsüzleri

11. yüzyılda Kaşgarlı, pekiştirme ünsüzleri konusunda özellikle Oğuzları, Çiğilleri ve Türkleri öne çıkarmıştır. Sayfa 165'te **tes tegirme** maddesini açıklarken “bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken nitelenen kelimenin ilk harfi alınır ve p harfi ile birleştirilir. Bütün Türk lehçelerinde böyle yapılır” diyerek pekiştirme ünsüzleri konusunda genel kuralı verir.

Genel kuralı verdikten sonra sapmaları Oğuzlar üzerinden açıklayan Kaşgarlı, bütün Türklerin pekiştirme ünsüzü olarak p sesini kullanmalarının yanında Oğuzların m ünsüzünü kullandıklarını belirtir. Oğuzların kullandıkları m ünsüzünün de aslında b (p) sesinden döndüğünü belirterek örnekler verir:

“Oğuzlar, yuvarlak bir şeyi mübalağalı olarak niteledikleri zaman **tes tegirme** derler. Bu kurala uygun değildir. Çünkü bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken nitelenen kelimenin ilk harfi alınır ve p harfi ile birleştirilir. Bütün Türk lehçelerinde böyle yapılır; Oğuzlarda ise m kullanılır. Örnek olarak ‘*koyu gri*’ için **köp kōk** denir; Oğuzlar ise **köm kōk** derler. **Kōk** ‘*gri*’ demektir. Türkler baştaki k’yi almışlar ve ona bir p ekleyerek **köp** demişlerdir. Oğuzlar ise b’yi m’ye çevirerek **köm kōk** derler; ‘*koyu gri*’ demektir. ‘*Sarı*’ya **sarig** denir. ‘*Koyu sarı*’ya da **sap sarig** denir. **Sarig** kelimesinde s alınmış ve ona p eklenerek mübalağa ifade edilmiştir. Arkasından da isim getirilmiştir. ‘*Açıklık*’ için **yazı** denir. Onu mübalağalı anlatmak için **yap yazı** denir; ‘*çok geniş açıklık*’ demektir. Bütün mübalağalar bu kural ile yapılır. b’nin s’ye dönüşmesi ise kuralsızdır.” (165)

Sayfa 170’te **süm süçig nēḡ** ve **köm kōk** kullanımlarını Oğuzca kaydı ile veren Kaşgarlı, Oğuzlardaki m pekiştirme ünsüzünü bir kez daha örneklendirmiş olur:

süm süçig nēḡ: Oğuzcada *çok tatlı şey*. (170)

köm: Oğuz lehçesinde *gri renk* için kullanılan mübalağa edatı. **Köm kōk** tam gri. (170)

Bu açıklama ve örneklerin yanı sıra Oğuzların p sesini de pekiştirme ünsüzü olarak kullandıkları Dîvân’da belirtilmiştir. Bu da gösterir ki 11. yüzyılda Oğuzlar, genel kural olarak verilen p ünsüzünü kullanmanın yanı sıra bir de m ünsüzünü pekiştirme

ünsüzü olarak kullanılmaktadırlar. Zira Çiğillerin “*bembeyaz*” anlamında **üp ürün** demelerine karşılık Oğuzlar da **ap ak** demektedirler:

ep ~ ap: pekiştirme ve mübalağa için kullanılır. Bir şeyin çok mübalağalı bir şekilde iyi olduğu ifade edilmek istendiğinde **ep edğü nēŋ** denir; “*çok iyi bir şey*” demektir. “*Çok çok beyaz, bembeyaz*” anlamında Oğuzcada **ap ak** denir. (29)

üp: renkte pekiştirmeyi gösterir. Çiğil lehçesinde **üp ürün** derler; “*bembeyaz*” demektir. (29)

Sayfa 165’te **tes tegirme** maddesini açıklarken Kaşgarlı, maddenin sonunda “*b’nin s’ye dönüşmesi ise kuralsızdır*” ifadesine yer verir. Bu ifade dikkat çekicidir. Çünkü Kaşgarlı, **tes tegirme** örneğindeki pekiştirme ünsüzü olarak kullanılan s’nin b’den döndüğü kanaatindedir, tıpkı **köp kōk > kōm kōk** örneğindeki m’nin b (p)’den dönmüş olduğunu düşündüğü gibi, s’nin b’den ayrı bir pekiştirme ünsüzü olduğu gerçeğinden uzaktır.

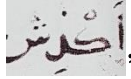
Yukarıda genel kuralı Türklere göre veren Kaşgarlı, s’li kullanımın ya çok dar bir alanda kullanıldığına tanık oldu ya da genel kuralın çok uzağında görmüş olmalı ki “*kuralsızdır*” diyerek geçti.

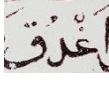
Verilen örnekler ve açıklamalar doğrultusunda 11. yüzyılda Türk lehçeleri için **p**, **m** ve **s** ünsüzlerinin pekiştirme ünsüzü olarak kullanıldıkları söylenebilir.

Bu konudaki ayrıntılı bilgi için çalışmamızın “*İsimlerse Pekiştirme*” başlığına bakabilirsiniz.

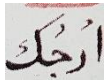
2.2.8. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Metatez (Göçüşme)

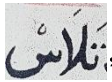
Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te verdiği bazı sözcüklerde “*sesler yer değiştirmiştir, ters çevirme yolu ile*” gibi ifadelerle metateze (göçüşmeye) işaret etmektedir. Bazı sözcüklerde de sözcüğün cümle içindeki yazımı ile geniş zaman ve mastar hallerini yazarken göçüşmeli olarak yazmıştır. Dîvân’dan tespit ettiğimiz sözcükler şunlardır:

Edgiş : *Türklerden bir soydur, Özcend'de yerleşmiştir. Aslı egdiş* 'tir; (sesler) yer değiştirmiştir. (61)

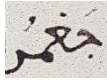
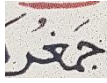
agduk **kişi:** *araya katılan, fakat kim olduğu bilinmeyen adam.*

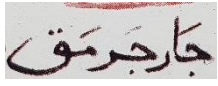
Adguk , seslerin yer değiştirmesi ile ortaya çıkmış başka bir şekildir. (62)

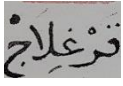
örçüg : Oğuzcada *saç örgüsü*. **Örgüç** , ten seslerin yer değiştirmesi ile çıkmıştır. (64)

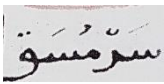
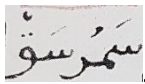
tasal : *çevgen oyununda bitiş yerine konan şey*. **Talas** , in göçüşmeli şeklidir. (198)

koşni : *komşu*. Oğuzlar n'yi ş'den önceye alarak **konşı** derler. İkisi de kurala uygundur. (219)

çagmur : *şalgam*. / **çamgur** : bu da göçüşme (metatez) ile, aynıdır. (230)

çar çarmak : *çoluk çocuk*. Art arda kullanılırlar. **Çamrak** şekli de vardır. (236)

kargılaç : *kırlangıç*. Göçüşme yoluyla **karlıgaç** şeklinde başka bir varyantı da vardır. (263)

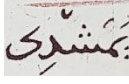
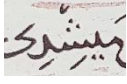
sarmusak : *sarımsak*. **Samursak** , göçüşmeli başka bir varyanttır. (263)

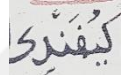
avya : bir varyantta **ayva**. (70)

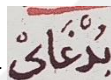
yagmur : yağmur. Yamgur , başka bir şeklidir. (461)

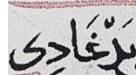
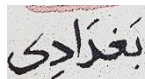
Sayram : *İsbîcâb diye adlandırılan Medînetü'l-Beyzâ'nın (Ak Şehir'in) adı. Saryam * şekli de vardır. (522)

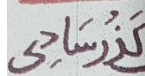
mayış-: Er yirke mayışdı “Adam inatçılığından ve tembelliğinden yere yapıştı”. Bu, ona bir iş emredildiğinde onu kabul etmemesidir. / yamaş-: Yamaşdı.

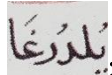
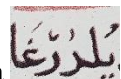
 Ters çevirme yoluyla mayışdı , nın başka bir şeklidir. (528)

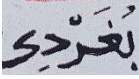
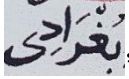
küyven-: Er işka küyvendi “Adam işi savsakladı ve onu uygulamadı”. Ters çevirmeyle küvyendi şekli de vardır. (531)

bugday : buğday. Barsgan halkı bugday diyemez; bunun yerine budgay der. “Oradan (Barsgan’dan) değilim” diyen, bununla sınanır. (551)

badga-: Ol anın adakın badgadı “O, güreşte onun ayağını bağdaladı”. Ters çevirme yolu ile bagdadı şekli de vardır. (570)

keğürse- ~ keğrüse-: Ol maña tön keğürsedi “O, bana elbise giydirmek istedi”. keğrüser, keğrüsemek. (590)

yuldruga : kenger. Kılıç gibi uzun bir bitki. Dal, harekelendirilebilir ve yuldurga denebilir. (631)

bogar-: Ol yıgaç bogardı “O, ağaçta kertik yaptı”. Aslı bogradı ’dır. (309)

alañ : düz. “Açık kapı” anlamındaki anıl ’dan dönüşmüştür. (80)

eçkü : keçî. (77) / keçî : keçî. (Oğuz) (541)

otra : kenarı olan bir şeyin ortası. Ortu kelimesinden dönüşmüştür. (75)

2.2.9. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzlerdeki Ses Değişmeleri

2.2.9.1. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde b ~ m Kullanımı

11. yüzyıl Türk lehçeleri için Kaşgarlı Mahmut, sözcük başında b ~ m kullanımını çok açık ifadelerle Dîvân’da vermiştir. Bu yüzyılda Karahanlı Türkçesinde sözcük başında bulunan bütün mim’ler Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar’da be’ye döner, açıklamasını Dîvân’ın 26. sayfasında *Lehçelerin Farklılıkları Hakkında* başlığı altında örneklendirir, Kaşgarlı:

“Kelimenin başındaki bütün mim’ler Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda be’ye döner. Türkler **men bardım**, bu gruplar ise **ben bardum** derler. Türkler ‘çorba’ya **mün**, bunlar **bün** derler.” (26)

Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyılda b ~ m kullanımında, Türkler dediği Karahanlıların sözcük başında m sesini kullanmalarından hareket ederek farklılıkları vermiştir. Bu durumda yukarıdaki açıklamada Oğuz, Kıpçak ve Suvarlardaki b’lerin Karahanlıcadaki m’lerden çevrildiği açıklamasını yapmıştır. Oysaki 11. yüzyıldaki durum, Orhun’da kelime başı olan b’lerin Karahanlı Türkçesinde m’ye dönmesi; Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda b olarak devam etmesi olayıdır.

O halde Orhun Türkçesinde kelime başında bulunan b sesi, 11. yüzyıl Türk lehçelerinde, hem b olarak hem de m olarak varlığını devam ettirmiştir. Dîvânü Lugâti't-Türk, bu ifadenin en açık delilidir.

Kaşgarlı'nın Dîvân'ın 26. sayfasında örneklerle verdiği, lehçelere göre b ~ m kullanımına dair açık kural, Dîvân içerisinde birkaç defa daha farklı örneklerle tekrar edilmiştir. Madde başı yapılan bu örnekler şunlardır:

büküm etük: *kadınların giydiği ayakkabı*. Oğuzcada. Diğerleri **mükim** ve **mükin** derler; *b*, *m*'ye döner; sondaki *n* de *m*'ye çevrilir. Bunun doğru olmadığını zannediyorum. Ancak haleflerden (yerine geçenlerden) Kıpçaklar ve diğerleri böyle adlandırıyorlar. (199)

ben: “*ben*” anlamında bir kelime. Ben bardım “*Ben gittim*”. Oğuzca. Türkler **men** derler. (26-170)

mayak “*pislik, özellikle devenin pisliği*” Türkçe (518) / **baynak** “*hayvan pisliği*” Oğuzca (522)

Kaşgarlı'nın Türklerdeki sözcük başında bulunan m sesinin Oğuzlarda b'ye döndüğünü açıkladığı örneklere dikkat etmek gerekir: **men** ~ **ben**, **mün** ~ **bün**, **mükin** / **mükim** ~ **büküm**, **mayak** ~ **baynak**. Bu örneklerin geniz ünsüzü bulunduran sözcükler olduğu açıktır.

Bu ayrıntının ardından Dîvân ile ilgili yapılan çalışmaların dizin bölümlerindeki m ile başlayan sözcükler incelendiğinde yine geniz ünsüzü bulunduran 11. yüzyıl yazı diline ait sözcüklerin bugün Türkiye Türkçesinde b ile başladıkları görülmüştür: **man-** > **ban-**, **mandur-** > **bandur-**, **manıl-** > **banıl-**, **menzet-** > **benzet-**, **meñ** > **ben**, **meñgü** > **beñgü**, **meñiz** > **beniz**, **meñze-** > **benze-**, **meñlig** > **benli**, **miñ** > **bin**, **miñi** > **beyin**, **monçuk** > **boncuk**, **muñ-** > **buna-**, **munda** > **burada**, **muñ** > **buñ**, **muñad-** > **buna-**, **mündür-** > **bindir-**, **müñre-** > **böğür-**, **müñüz** > **boynuz**..... gibi.

Gürer Gülsevin'in “*11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?*” başlıklı makalesinde “Eski Türkçede bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran pek çok kelime başı /b-/li kelime Batı Oğuzcasında /b-/ olarak korunmuş, diğer pek çok diyalekte (Kıpçakça da dâhil) ise genizlileşerek /m-/ye dönüşmüştür.” (Gülsevin, 2016:281) biçiminde ifade ettiği gerçek yukarıdaki örneklerde açıkça görülmektedir.

Bu durum gösterir ki 11. yüzyılda geniz ünsüzü bulunan ve yazı diline sözcük başında m ile kaydedilen sözcükler, 11. yüzyıl Oğuz Türkçesinin bir ağzında b ile yer tutmuşlardır. Zaten Kaşgarlı da Türklerdeki bütün mim'ler Oğuzlarda be'ye döner, diyerek bu gerçeğe işaret etmiştir; ancak Kaşgarlı'nın ifadesindeki *bütün* sözcüğü ile bünyesinde geniz ünsüzü bulunan sözcükleri kast ettiği açıktır. “Kâşgarlı burada bütün /m/'ler /b/ olur dediği hâlde, biz orada kastedilenin ‘bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran kelimeler’ olduğuna hükmediyor ve yanlış bir değerlendirme yapmaktan kurtuluyoruz.” (Gülsevin, 2016:281)

Kaşgarlı'nın açıkça belirttiği ve örneklendirdiği b ~ m kullanımında b yanlısı olan Oğuzlar adına m'li kullanımlar da söz konusudur:

mınar “su gözü” Oğuz lehçesi. (603-608)

mandar: ağaca sarılan bir bitki. Onun (ağacın) kurumasına da sebep olabilir; Oğuzcada sarmaşıktır. (230) Galip Güner, bu sözcüğün Sanskritçede bulunan *mandārah* “mercan ağacı” sözcüğünden geldiğini belirtir. (Güner,2014:59)

Man Kışlag: Oğuz beldelerinde bir yerin adı. (234)

Bu sözcüklerdeki geniz ünsüzleri de dikkat çekmektedir. Dîvân'da bir örnekte de Kaşgarlı Oğuzların kelime içi m kullanımına dikkat çekmiştir:

kövürgen: ada soğanı. Bu, dağ soğanıdır. Oğuzlar buna **kömürgen** derler. (260)

Bu sözcüğün Türkçede v ile kullanılması bizi sözcüğün eski şeklinin b ile **köbürgen*** biçiminde olması gerektiği fikrine yönlendirmiştir. Bu durumda eski kelime içi b'lerin bazıları 11. yüzyılda ölçünlü dilde v'ye, Oğuz lehçesinde ise b olarak devam etmesi beklenirken m'ye dönüşmüştür, çıkarımı yapılabilir.

Kesin kurala rağmen 11. yüzyılda Oğuzcadaki sözcük başında m'li kullanımlar nasıl açıklanabilir? Bu sorunun en güzel ve açık cevabını bugünden geriye giderek vermek mümkün olacaktır. Bugün Oğuz grubu Türk yazı dilleri içerisinde Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde sözcük başında b > m değişimi görülürken (Buran vd.,2014:102-168) Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde bu değişim görülmemektedir. Yani bugün bile Oğuz grubu Türk lehçelerinde her iki sesin kullanımı söz konusu ise aynı durum 11. yüzyılda da söz konusu demektir. O yüzyılda da Oğuz

Türkçesi, lehçelere, ağızlara ayrılmıştır, çıkarımı yapılabilir. Nitekim Gürer Gülsevin, “11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?” makalesinde 5 tip Oğuz lehçesinin varlığını ortaya koymuştur.

Zira Kaşgarlı da Dîvân’ın 443. sayfasında Oğuz lehçesinin ağızlardan oluştuğu bilgisini açıkça belirtmektedir. Burada, “*Türklerde işi yapmaya hakkı olan fail*”ı anlatmak için kullanılan –**Iglık** ekinin Oğuzlarda –**IgsAk** biçimi ile kullanıldığını belirttikten sonra, bu ek Oğuzların başka bir ağzında da –**IgsI** biçimi ile kullanılır, der. Böylece 11. yüzyılda Oğuz lehçesinin ağızlardan oluştuğunu somutlaştırır:

“İşi yapmaya hakkı olan fail: **Ol tavratiğlık ol** ‘*Acele etmek onun hakkıdır.*’, **Ol tepretiglik erdi** ‘*Hareket ettirmek onun hakkıydı ve neredeyse onu yapacaktı.*’. Oğuzların bazıları lâm’ı sin’e çevirirler: **Ol tavratiğsak erdi** ‘*Acele etmek onun hakkıydı.*’, **Ol tepretigsek erdi** ‘*Hareket ettirmek onun hakkı idi.*’. Onların başka bir ağzında kaf, ye yapılır: **Ol tavratiğsı erdi, tepretigsi erdi**. Önceki anlam gibi. Ancak ilk şekil daha doğrudur. Bazıları da bu türde, asıl Türklere uyarlar.” (443)

Sözcük başında b’nin yanısıra m’yi de kullanan Oğuzların Karahanlılara daha yakın bölgelerde yaşayan ve Karahanlı lehçesinin etkisi ile de sözcük başında m’yi kullanan Oğuzlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yani 11. yüzyıl Türk lehçeleri arasınca etkileşim de söz konusudur.

Peki, sözcük başında b ~ m kullanımında Karahanlılardaki m’lerin Oğuzlarda b’ye dönmesini, Oğuzlardaki m’li kullanım örneklerini de vermesine rağmen, Kaşgarlı, hedef kitle Araplara, niçin “*bütün mim’ler be’ye döner*” biçiminde kesin ve genel bir kural olarak vermiştir?

Bu sorunun cevabı da açıktır aslında. Yukarıda yapılan açıklamalar göstermektedir ki 11. yüzyıl Oğuz Türkçesi içerisinde az da olsa ses farklılıklarına sahip diyalektler mevcuttu. Sözcük başında b ~ m farklılığında “b diyalekti”, “m diyalekti” gibi. O dönemde Oğuz Türkçesi içerisinde “b diyalekti” hâkim lehçe olsa gerek ki Kaşgarlı bu değişimi kesin ve genel kural olarak eserinin girişinde ve farklı yerlerinde hedef kitle için birkaç defa dile getirmiştir. Bugün de sözcük başında b ünsüzünü koruyan Türkiye Türkçesi Oğuz grubu yazı dilleri içerisinde hâkim lehçedir.

Sayfa 246’da hem b’li hem de m’li **bulguna ~ malguna** “*kırmızı bir ağaçtır, ılgın gibi gevrek, develer bunu yer*” sözcüğünün lehçe kaydı verilmeden kaydedilmesi de her iki şeklin 11. yüzyıl Türk lehçelerinde varlığına işarettir.

Kaşgarlı verdiği örneklerle I. şahıs çokluk eki -miz’deki m’nin b’den döndüğünü de açıklamıştır:

miz: “*biz*” anlamında bir ek. m, b’den değişmiştir. b, kelimenin başına gelir. **Biz bardımız** dedikleri gibi; “*Biz gittik*” demektir. **Keldimiz** denir, “*Biz geldik*” demektir. Bu kural isim ve fiillerde yaygındır. “*Atımız*” anlamında **atımız** denir. (164-165).

Ayrıca Dîvân’da b ile başlayan, Oğuzca kaydı ile verilen sözcüklerden bazıları şunlardır: **bal** “*bal*”. Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. Türkler buna **arı yağı** derler. (513) **bart** “*pişmiş topraktan su kabı*” Oğuz lehçesinde. (172) **başak** “*Çiğil lehçesinde ayakkabı*”. Oğuzlar ve Kıpçaklar mim (m) ilave ederek **başmak** derler. (190) **borsmuk** “*kaba ete benzer küçük bir hayvan.*” Oğuzlar mim’i atarlar ve **borsuk** derler. (625) **buşak** er “*sıkıntılı adam*”. Oğuzcada ve diğerlerinde. (190) **balık** “*çamur*”. Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında. (190) **bamuk** “*pamuk*” Oğuzca. (191) **bitig** “*muska*” Oğuzca. (193) **balçık** “*balçık*” Oğuzca. (235) **başmaklan-** “*Er başmaklandı - Adam ayakkabı giyindi*”. Oğuz lehçesinde. (403) **boy** “*yenen çemenotu*” Oğuzca. (505) **boy** “*cemaat, kabile, aşiret*”. Oğuzca. (505) **bayık söz** “*doğru söz*” Oğuzca. (517) **Bayat** “*Oğuzlardan bir kabilenin adı.*” (40) **bayram:** bayram. Oğuzcadır. (522) **buyur-** “*Ol anar ayla buyurdu - O, ona öyle buyurdu.*” Oğuz lehçesinde. (526) **bakır-** “*Teve (üç noktalı fe ile) bakırdı - Deve bağırdı.*” Oğuzca. (526) **bī** “*bōy*” şekli de vardır. “*Örümcek*” Oğuz lehçesinde. (535) **bokla-** “*Yılkı bokladı - Hayvan pisledi.*” Oğuzca. (572)

11. yüzyıl Türk lehçelerini isimlerde pekiştirme yaparken kullandıkları harflere göre de gruplandıran Kaşgarlı, bütün Türk lehçelerinin kelimenin ilk harfini (ilk hecesini) alıp p / b ile birleştirmelerinden dolayı bir grup; Oğuzları ise “*b’yi m’ye çevirirler*” ifadesi ile bir grup saymıştır. Konu ile ilgili tespitlerimize *İsimlerde Pekiştirme* başlığı altında değinilmiştir. Pekiştirme harfi p / b’nin Oğuzlarda m’ye dönüşü Kaşgarlı tarafından şöyle açıklanmıştır: “.....bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken nitelenen kelimenin ilk harfi alınır ve p harfi ile birleştirilir. Bütün Türk lehçelerinde böyle yapılır; Oğuzlarda ise m kullanılır. Örnek olarak ‘*koyu gri*’ için **köp kōk** denir; Oğuzlar ise **kōm**

kök derler. **Kök** ‘*gri*’ demektir. Türkler baştaki k’yi almışlar ve ona bir p ekleyerek **köp** demişlerdir. Oğuzlar ise b’yi m’ye çevirerek **köm kök** derler; ‘*koyu gri*’ demektir. ‘*Sarı*’ya **sarig** denir. ‘*Koyu sarı*’ya da **sap sarig** denir. **Sarig** kelimesinde s alınmış ve ona p eklenerek mübalağa ifade edilmiştir. Arkasından da isim getirilmiştir. ‘*Açıklık*’ için **yazı** denir. Onu mübalağalı anlatmak için **yap yazı** denir; ‘*çok geniş açıklık*’ demektir.” (165)

Kaşgarlı yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler ile bir nevî 11. yüzyıl Türk lehçelerini, Orhun’da kelime başında bulunan b sesini kullanmalarına veya m sesine çevirmelerine göre de gruplandırmıştır. Kaşgarlı’ya göre; 11. yüzyıl Türk dilinde sözcük başında b sesini bulunduran Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar bir grup; m sesini bulunduran, birinci grubun dışındakiler ile Türkler diğer bir gruptur.

2.2.9.2. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde b ~ p Kullanımı

Dîvân’da tek bir örnekte Oğuz ve Karluk lehçeleri b ve p kullanımı noktasında karşılaştırılmıştır. “*Anne*” anlamındaki **ebe** sözcüğü Oğuzlarda b ile Karluk Türkmenlerinde ise sert b (p) ile **epe** şeklindedir:

ebe: *Oğuzcada anne*. Karluk Türkmenlerinde sert b (p) ile. (55)

2.2.9.3. 11 Yüzyıl Türk Lehçelerinde b / p ~ w ~v Kullanımı

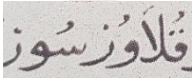
11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Arap alfabesi ile yazdığı Türk dilinin ilk sözlüğünde, Arap fe’si ile gerçek be arasında, iki çıkaklı bir ses olan v sesini, Arap alfabesindeki fe (ف / ف) ile yazmıştır. Uygur alfabesini verdiği sayfa 6’daki listede ikinci Uygur harfinin altında Arap alfabesindeki fe harfi vardır. Bu da göstermektedir ki Kaşgarlı, eserinde Türkçe kökenli kelimelerdeki v sesini Arap alfabesindeki fe harfi ile yazmıştır. Bu fe’yi de Arapçadaki fe’den ayırmak için her ne kadar metin içinde zaman zaman noktaları ihmal edilse de üç noktalı fe (ف) işareti ile göstermiştir.

11. yüzyıl öncesi Türk dilinde karşımıza çıkmaya başlayan v / w sesi, hemen öncesi olan b sesini de bu yüzyılda kendi içinde saklamaya devam etmektedir. Bu durum,

11. yüzyılda v /w sesi ile birlikte b sesinin de kullanımda olduğu sözcüklerin Kaşgarlı tarafından derlenip Dîvânu Lugâtî't-Türk'e alınmasına sebebiyet vermiştir.

Özellikle bu yüzyılda eski kelime içi b ~ p sesinin v / w sesi ile birlikte kullanımda olduğu Kaşgarlı tarafından vurgulanmaktadır. Örneğin sayfa 458'de "*her şeyin incesi*" anlamındaki **yuvka** sözcüğünün bir başka şeklinin **yubka** olduğu ve be'nin fe'yi izlediği açıklaması yapılır. Yani Kaşgarlı'ya göre **yuvka** şekli daha eskidir. Sayfa 244'teki "*kılavuz*" anlamındaki **kulabuz**, **kulawuz**'dan (be, vav'dan dönüşmüştür açıklaması ile birlikte) dönüşmüştür. Bu iki örnekte de v/w'li şekillerin b'li şekillerden daha eski olduğu belirtilmektedir:

yuvka : *her şeyin incesi*. Atasözü: **Anası tevlüg yuvka yapar oğlu têtig koşa kapar** "*Anne çocuğa hile yaparak ekmeği ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar*". (458) / **yubka** : fe'linin (yuvka'nın) bir şekli. Be, fe'yi izler. (459)

kulabuz : *kılavuz*. Be, vav'dan dönüşmüştür. Atasözü: **Kalın kâz kulawuzsuz** **bolmas** "*Kalabalık kaz sürüsü, ancak kılavuzla uçabilir.*" Burada işleri kendisinden daha iyi yapabilenlere uymayı tavsiye ediyor. (244)

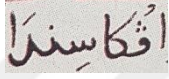
Bu kullanımların aksine sayfa 62'de "*ibrik*" anlamındaki **ıvrık** sözcüğünün açıklamasında b, Türkçede v'ye dönmüştür açıklaması ile b'li şekil daha eski sayılmıştır. Tıpkı sayfa 460'taki "*yavşan otu*" anlamındaki **yabçan** sözcüğünün bir diğer şeklinin be'yi izleyen fe (v) ile **yavçan** olması gibi. Bu son iki örnekte, ilk iki örneğin aksine, b'li şekiller daha eski kabul edilmiştir.

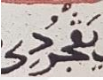
ıvrık : *ibrik*. Ses ve anlam bakımından arapçaya uygun düşer. b, Türkçede v'ye dönmüştür. (62)

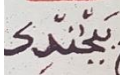
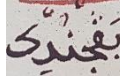
yabçan : *yavşan otu*. Yavçan ¹⁹ diğer bir şekildir; daha önce kuralı verildiği gibi fe (v), be'yi izler. (460)

Ayrıca **öpke** (76) “*öfke*” sözcüğü Dîvân’da defalarca dudak ünsüzlü hali ile kullanılmıştır. Sayfa 106’nın sonunda ise sözcük, v’li olarak **övke** şeklinde verilmiştir. Ayrıca Dîvânu Lugâti’t-Türk’te söz içindeki p / b’lerin v ile nöbetleşe kullanıldığını örneklendiren kullanımlar da lehçe kaydı verilmeden madde başı yapılmışlardır: **yapçur-** fe ile **yavçur-** şekli de vardır (485); **yapçun-** fe’li (v’li) şekli de vardır, **yavçundi**. (489)

öpke : *akciğer*. / **öpke** : *öfke*. Böyle adlandırıldı; çünkü öfke ciğerde doğar. Bu durum, birini ötekine yaklaştırmıştır. (76)

Er övkesinde ürüldi “*Adam öfkesinden şıştı*.” (106)

yapçur-: Ol okka yüg yapçurdu “*O, oka tüy yapıştırttı*.” Fe ile **yavçurdu** şekli de vardır. (485)

yapçun-: Okka yilim yapçundi “*Tüye tutkal yapıştı*.” Şın’lı şekli de vardır: **yapşundi**, fe’li (v) şekli de vardır: **yavçundi** . (489)

Bu örnekler de göstermektedir ki 11. yüzyıl yazı dilinde eski kelime içi b sesinin v/w olma süreci tamamlanamamış, değişimin hangi yönde olduğuna dair de Kaşgarlı tarafından karar verilememiştir. Yani değişim b / p > v / w yönünde midir, v / w > b / p yönünde midir? Kaşgarlı, verdiği örneklerde değişimin yönünü bazen b / p > v / w şeklinde bazen de v / w > b / p şeklinde vermiştir. Ayrıca sözcüklerin b / p’li ve v / w’li şekilleri birlikte bu yüzyılda kullanımdadır.

¹⁹ Ye’de ötre de var. **Yavçan** ~ **yuvçan**.

2.2.9.4. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ ş Kullanımı

Çıkış yerlerine göre “Diş eti sesleri: Dil ucunun diş etine veya diş yuvalarına dokundurulduğu yerde oluşan seslerdir: ç, c, j, r, ş” (Karaağaç, 2013:652) tanımını 11. yüzyılda ç ile ş harflerinin mahreçlerinin yakınlığına vurgu yaparak veren Kaşgarlı, bu yakınlıktan dolayı ç sesinin ş’ye döndüğünü belirtmiştir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’ten tespit ettiğimiz ç > ş değişimi veya ç ~ ş kullanımı örnekleri, hem kelime başında hem de kelime içindedir.

Kelime başı kullanım örnekleri:

şar şur: *yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses*, ses çıkaran her sıvı için de aynıdır, ş, ç’den dönmüştür. **Çar çur yidi** denir, “*Bulduğu her şeyi yedi, hiçbir şey bırakmadı.*” demektir (163), örneğindeki “*ses çıkaran her sıvı için de aynıdır*” ifadesi ile Kaşgarlı yansıma sözcüklerde ş ~ ç nöbetleşe kullanımının varlığına işaret etmiştir, **çagıla-** ~ **zagıla-** ~ **şagıla-** örneğindeki gibi.

şöpik: *yedikten sonra meyvenin atılan kısmı*, ş, ç’den dönüşmüştür (196).

şünük: *çınar ağacı*, ş, ç’den dönüşmüştür (196) ~ **çünük:** *çınar ağacı* (195), **şünük** ~ **çünük** sözcüklerinin her ikisi de Dîvân’da madde başı yapılmıştır.

çagıla- ~ **zagıla-** ~ **şagıla-:** Suv çağıladı “*Su çağladı.*” (586), örneğinde **çagıla-** fiilinin **zagıladı**, **şagıladı** şekillerinin 11. yüzyılda varlığı Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir.

Kelime içi kullanım örnekleri:

iştonlan-: Er iştonlandı “*Adam don giydi.*”, aslı **iç tonlandı**’dır. Mahreçleri yakın olduğu için ç, ş’ye dönmüştür (158).

tutşı: *bitişik ve komşu olan şey*. Anın yiri meninke tutşı ol “*Onun yeri benim yerime komşu.*”, ş ile ç birbirine yakındır, burada **tutçı** da denebilir (213).

çaçır “*çadır*”, Oğuzlar **çaşır** diye adlandırırlar (204). Bu örnekte ş’li şeklin Oğuzlarda olduğu belirtilmiştir.

tapçur-: Men ogulnı anasıña tapçurdum “*Ben oğulu anasına kavuşturdum ve onu ona birleştirdim.*”, cim’in aslı şın’dır. Başkalarında da olduğu gibi (354). Bu örnekte “*cim’in aslı şın’dır*” ifadesi ile de ş’li şeklin daha eski olmasından ziyade 11. yüzyılda daha çok kullanılıyor olması belirtilmek istenmiş olmalıdır.

yapşur-: Okka yilim yapşurdu “*O, tutkalı tüye yapıştırdı.*” Cim’li (ç’li) şekli de vardır. (*yapçur-*) (485)

yapçun-: Okka yilim yapçundu “*Tüye tutkal yapıştı.*”, şın’lı (ş’li) şekli de vardır: **yapşundu**. Fe’li (v’li) şekli de vardır: **yavçundu**. (489).

2.2.9.5. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ z ~ ş Kullanımı

Yansıma bir sözcük olan **çağıla-** sözcüğünün z’li ve ş’li biçimlerinin olduğunu da belirten Kaşgarlı, Dîvân’da **çağıla-** sözcüğünü cümle içerisinde kullanırken **zagıla-** şeklini dörtlük içinde vermiştir:

çağıla- ~ zagıla- ~ şagıla-: Suv çağıladı “*Su çağladı*”. **zagıladı, şagıladı** şekilleri de vardır. (586)

Katun Sını çoğıladı / Tañut bēgin yağıladı

Kanı akıp **zagıladı** / Boyun sūvın kızıl sagdı (586)

Sayfa 79’da “*nimet içinde yaşamak*” anlamında **irinç** sözcüğünün bazı lehçelerde, iki çıkaklı ze ile **irinç** şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir:

irinç: *nimet içinde yaşamak*. Bazı lehçelerde, iki çıkaklı ze ile **irinç** denir. (79)

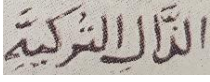
2.2.9.6. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ç ~ z Kullanımı

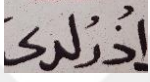
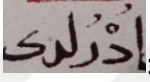
Dîvân’da tek bir sözcüğün iki farklı varyantı olarak verilen sözcüklerde sözcük sonunda ç ~ z ikili kullanımına işaret edilmiştir, z’li biçim Oğuzca kaydı ile verilmiştir ve her iki biçim de madde başı olarak Dîvân’da yer almıştır:

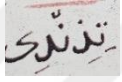
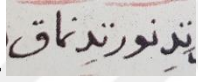
kowuç: *Herhangi bir cin çarpması izi*. Buna yakalanan, yüzüne soğuk su çarparak tedavi edilir. Sonra da **kowuç kowuç** denir ve üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Sanıyorum ki bu, “*kaç ve firar et ey cin*” anlamındaki **kaç kaç** sözlerinden alınmıştır. (516)

kowuz: “kowuç”un bir şekli. Oğuz lehçesi. Bundan **yıl kowuz bitigi** denir; “*cin ve çarpmanın muskası*” demektir. (516)

2.2.9.7. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde d ~ y ~ z Kullanımı

11. yüzyılda Türk lehçelerinin ayırıcı özelliklerinden birisi olan kökteki d sesini kullanma, y veya z’ye dönüştürme olayından Kaşgarlı sıklıkla bahsetmektedir. 11. yüzyıldan önceki d sesi, bu yüzyılda peltek bir ses olan đ ile, Kaşgarlı’nın tabiri ile Türk zel’i ile, nöbetleşe kullanılmaktadır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ün çeşitli yerlerinde Kaşgarlı bu nöbetleşmeye, ikili kullanıma dair örnekler vermektedir:

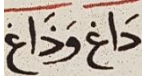
üdrül- ~ üdrül- : Üdrüldi nêñ “*Nesne ayrıldı ve iyisi seçildi*”. (129)

tıdın- ~ tıdın- : Er ıştın tıdındı “*Adam çalışmaktan imtina etti*”. (340)

sedreş- ~ sedreş-: Bodun sedreşdi “*Kavmin kalabalığı azaldı*”. (372)

kağran- ~ kadran-: Beg añar kağrandı “*Bey ona kızdı; Ona karşı huyu ve davranışı sertleşti*”. (390)

kıdıgılan- ~ kıdıgılan-: Kıdıgılandı nêñ “*Nesneye sınır ve kenar yapıldı*”. (400)

dag ~ đag : “yok” anlamında bir edat. Argu lehçesi. Ol andag dag ol denir; “*bu böyle değil*” demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve **đag ol** sözünü değiştirmişler; “*değil*” anlamında **tegül** demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argu’ya komşudurlar. Konuşmalarında, onlarla karışmalar vardır. (511)

ked ~ keç: hem dal (d), hem zel (đ) ile. Bir şeyi nitelerken kullanılan kuvvetlendirme ve mübalağa edatı. Keç at “*Ne güzel at!*”, Keç nêñ “*Ne güzel şey!*” (162) Aynı sözcük sayfa 231’de y ile **key** biçiminde şiirde geçmektedir:

Bıçgas bitig kılurlar / And **key** yeme birürler

Xāndın basut tilerler / Basmıl Çomul tirgeşür

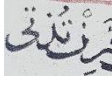
Kaşgarlı, bu yüzyılda **ḍ** (zel) sesini kullananlar ile bu sesi y veya z yapanlar hakkında sayfa 27’de şu sınıflandırmayı yapar. Elbette ki sınıflandırmanın merkezinde **ḍ**’yi kullananlar vardır. Zira bu sesin, eski **d** sesinin bazı lehçelerdeki y ve z sesi gibi, ölçünlü dildeki karşılığı olduğu bilinmeden sınıflandırmanın merkezine **ḍ**’yi kullananlar alınmıştır:

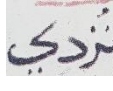
“Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zel’leri (**ḍ**) ye’ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel’i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında

olanlar ‘*kayın ağacı*’na **kaḍıṇ** bunlar **kayın** derler. ‘*Kayın*’a (kayın ata)

kaḍın , bunlar **kayın** derler. Yine Çiğil ve diğer Türklerdeki bütün zel’ler; bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar, Rus’a ve Rum’a kadar uzananlar tarafından

ze’ye çevrilir. Türklerin ‘*ayak*’ için kullandıkları **aḍak** ’a bunlar **azak**

derler. Karın doyunca Çiğil Türkleri **karın toḍtı** derler, bunlar ise ze ile **tozdı**

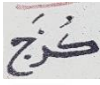
 derler. Diğer isim ve fiilleri bu örneğe göre ayarla. Özetle, Çiğil lehçesindeki zel; Yağma, Toxsı, Oğuz ve Çin’e doğru yükselirken bazı Arguların lehçelerinde ye’dir; Kıpçakların ve Rum’a doğru alçalırken diğerlerinin lehçelerinde ze’dir. Bunların her birini yerinde açıklayacağız.” (27)

Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre 11. yüzyılda, ölçünlü dildeki kökteki **ḍ**’leri y yapanlar yani Oğuzlar, Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve bazı Argular **ḍ**’yi (zel’i) hiç kullanmazlar. Bunun yanı sıra **ḍ**’yi kullananlar Çiğiller ve Kaşgarlı’nın Türkler dediği Karahanlılardır. Bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar, Rus’a ve Rum’a kadar uzananlar tarafından ise zel (**d**), ze’ye çevrilir.

Dîvānu Lugāti’t-Türk’ten tespit edilen ve Kaşgarlı’nın sınıflandırmasına göre söz konusu kullanım örnekleri şunlardır:

Çiğil ve Türklerde q / d	Oğuzlar, Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve bazı Argularda y	Bazı Kıpçak, Yimek, Suvar, Bulgar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlarda z
ağak “ <i>ayak</i> ”(27)	ayak (54)	azak (27)
açıg “ <i>ayı</i> ”(54)	ayıg (54)	
ağın “ <i>başka</i> ”(62)	ayruk (69)	
ağrık “ <i>ayrık otu</i> ”(69)	ayrık (69)	
ağrış- “ <i>ayrış-</i> ”(123-138)	ayrış- (138)	
bağram “ <i>bayram günü</i> ”(522)	bayram (522)	
bedüt- “ <i>büyüt-</i> ”(416)	büyüt- (416)	
boğun (201)	boyun “ <i>kavim</i> ”(519)	
kağgur- “ <i>kaygılan-</i> ”(363)	kaygur- (363-530)	
kağın “ <i>hısım, kayın, akraba</i> ”(27)	kayın (27)	kazın (203)
kağın “ <i>kayın ağacı</i> ”(27)	kayın (27)	
kağıt- “ <i>geri dön-, soğuktan ölüp katılaş-, teyellet-</i> ”(416)	kayıt- (416)	
keğük (461-196-557)	keyük “ <i>kepenek</i> ”(518)	
kıdııt- “ <i>kenar diktirt-</i> ”(416)	kıyıt- (416)	
		kozgır- “ <i>(kar için) uçuşarak yağması</i> ”(363)
kuğug “ <i>kuyu</i> ”(517)	kuyug (517)	
oğgur- “ <i>uyandır-</i> ”(138)	oygur- (138)	

	öyle “ <i>öğle vakti</i> ”(69)	özle (69)
tıd- (552)	tıy- “ <i>engel ol-</i> ”(552)	
toğ- “ <i>doy-</i> ”(27-552)	toy- (552)	toz- (27)
toğ “ <i>toy kuşu</i> ”(505)	toy (505)	
yağıl- “ <i>yayıl-</i> ”(529)	yayıl- (529)	
		yazguk (456)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 181. sayfasında Kaşgarlı, **közeç** “*testi, toprak kap*” sözcüğünün **ködeç** şekli ile Argu lehçesinde olduğunu belirtir. Çiğil ve Türklerde đ’li biçimlerin bulunduğu bilgisinden sonra **ködeç** şeklinin Argularda bulunduğu bilgisi ilginçtir. Zira bazı Arguların đ’leri y yaptığı bilgisi de Kaşgarlı tarafından verilmiştir. Aynı zamanda z’li biçimin de đ’yi z yapanlar grubunda olması beklenirdi. Oysa burada herhangi bir lehçe kaydı olmadığına göre ve madde başı yapıldığına göre **közeç** biçiminin Türkçeye yani Karahanlı lehçesine ait olduğu düşünülmelidir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 28. sayfasında Oğuzlarla birlikte bazı Arguların đ’leri y yaptıkları bilgisini veren Kaşgarlı, **ayruk** biçimini vermenin yanı sıra **ağruk** örneği ile de Oğuzlarda đ kullanımına; **dag ~ đag** örneği ile, her ne kadar sözcük başı kullanım olsa da, d ~ đ ikili kullanımının Argu lehçesinde varlığına işaret etmiştir:

dag ~ đag: “*yok*” anlamında bir edat. Argu lehçesi. **Ol andag dag ol** denir; “*bu böyle değil*” demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve **đag ol** sözünü değiştirmişler; “*değil*” anlamında **tegül** demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argu’ya komşudurlar. Konuşmalarında, onlarla karışmalar vardır. (511-512)

ağruk: Oğuz lehçesinde “*başka*” anlamında bir kelime. Türkler “*başka*” anlamında **ağın** derler. Şu atasözünde geçer: **Ağın kişi nēñi neñsinmes**. “*Başkasının malı senin elinde olsa bile mal sayılamaz, çünkü o geri alınır*” demektir. (62) / **ayruk**: Oğuz lehçesinde “*başka*” anlamında. (69)

Yine Dîvânu Lugâti't-Türk'ün farklı bölümlerinde **ıdırig** “*kalın ve pürtüklü nesne*” (64), **kağık** “*tahtanın oyulmuşu*” (192), **koğuzlan-** “*dul kadınla evlenmek*” (400) sözcükleri Argu lehçesi kaydı ile; **küğ-** “*güt-, hayvan güt-*” (634) fiili Oğuzca kaydı ile verilmiş zel’li (đ) örneklerdir.

Sayfa 27’de 11. yüzyıl Türk dünyasında đ ~ y ~ z kullanımını lehçesel sınıflandırmada kesin çizgilerle belirten Kaşgarlı, yukarıda verilen örneklerle Dîvân’da kesin olarak izah edilen kuralın dışında kalan kullanımlar sergilemektedir.

Söz konusu kullanımlarda öne çıkarılan lehçeler üzerinden hareket edecek olursak Argular için zaten bazıları zel’i (đ) ye (y) yaparlar bilgisi Kaşgarlı tarafından belirtilmektedir. Bu durumda bazı Argular zel’i kullanırlar açıklaması da arka planda söylenmiş olur ki örnekler de bunu doğrulamaktadır. Yani 11. yüzyılda Arguların bir kısmı eski kelime içi d sesini Oğuzlar gibi y olarak kullanırlarken bazıları da ölçünlü dildeki gibi đ olarak kullanılmaktadırlar.

Oğuzlar üzerinden hareket edecek olursak sayfa 27’de Kaşgarlı, “*bunlar zel’i hiç kullanmazlar*” diyerek söz konusu sesin Oğuzlardaki kullanımına dair oldukça net bir tavır sergilemiştir. Hatta açıklamanın devamında đ ~ y ~ z kullanımında lehçeler arası gruplandırmayı örneklerle verirken “*diğer isim ve fiilleri bu örneğe göre ayarla*” diyen Kaşgarlı, 11. yüzyıldaki durumu tartışmasız özetlemiş olur.

Oğuzlar için bu kadar kesin olan Türklerdeki sözcük içindeki đ’ye karşılık y kullanımının aksi örneklerinin de Kaşgarlı tarafından Dîvân’da verilmesi 11. yüzyıldaki, Gürer Gülsevin’in “*11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?*” başlıklı makalesinde ortaya koyduğu Oğuz diyalektlerinin varlığı ile açıklanabilir. Tıpkı sözcük başında b ~ m kullanımında b sesini kullanan Oğuzların yanı sıra bir grup Oğuzun da m’li sözcükleri kullanmaları gibi. Tıpkı sözcük içinde ve sözcük sonunda w ~ v kullanımında w sesini kullanan Oğuzların yanı sıra bir grup Oğuzun da v’li sözcükleri kullanmaları gibi.

Kaşgarlı’nın sözcük sonunda b sesinin kullanımında ve sözcük içinde ve sonunda w sesinin kullanımında olduğu gibi sözcük içinde y kullanımında da Oğuzlar adına kesin kural vermesinin nedeni 11. yüzyıldaki Oğuz diyalektleri içerisinde hâkim olan diyalektin kullanımını vermesinden kaynaklanmaktadır. Hedef kitle Araplar için “*Oğuzlar zel’i kullanmazlar, bütün zel’leri ye yaparlar*” derken Kaşgarlı, bir nevi Oğuz lehçesi içerisindeki hâkim diyalekte göre hareket etmiştir.

Yine y'nin yanı sıra ɖ'yi kullanan Oğuz grubunun 11. yüzyıldaki ɖ sesini kullanan diğer lehçelere yakın olmaları ve onlardan etkilenmeleri muhtemeldir. Zaten Kaşgarlı sayfa 511-512'de **dag** ~ **ɖag** maddesinde Oğuz ve Arguların komşu olduklarını ve konuşmalarında birbirlerine karışmalar olduğunu belirtmiştir. Yani ɖ sesini kullanan Oğuz diyalektinin, ɖ sesini kullanan Argulara komşu oldukları ve onlardan etkilendikleri sonucu çıkartılabilir.

Sayfa 27'de Çiğil ve Türklerin ɖ (zel) kullanımındaki kararlılıkları Kaşgarlı tarafından belirtilmesine rağmen sayfa 181'de Argu lehçesinde zel'li biçiminin kullanıldığı belirtilen **ködeç** "testi" sözcüğünün ze'li biçimi **közeç** lehçe kaydı verilmeden madde başı yapılmıştır. Yani ölçünlü dile, Türkçeye de aittir. Bu durumda eski sözcük içi d sesi, 11. yüzyılda ɖ'yi kullanan Çiğil ve Türklerin bir grubunda da ɖ ~ y ~ z kullanımında karakteristiği z olarak çizilen Kıpçak lehçesinin etkisi ile z olarak kullanılmaktadır, çıkarımı yapılabilir. Aynı çıkarım sayfa 138'de lehçe kaydı olmaksızın madde başı yapılan **ayrış-** fiili için de geçerlidir. Söz konusu fiil lehçe kaydı verilmediğine göre ölçünlü dile de aittir. Bu durumda ölçünlü dil için de y kullanımı örneklendirilmiş olur.

Bütün bu verilerden hareketle 11. yüzyıldaki ɖ ~ y ~ z kullanımında sayfa 27'de verilen kesin lehçesel gruplanmaya göre yapılan yukarıdaki tablonun yanı sıra bir küçük tablo da şöyle oluşturulabilir:

Çiğil ve Türklerde ɖ / z / y	Oğuzlar, Yağma, Toxsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve bazı Argularda y / ɖ	Bazı Kıpçak, Yimek, Suvar, Bulgar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlarda z
Közeç " <i>testi</i> "(181)	ködeç (bazı Argularda)	
Ağın " <i>başka</i> "(62)	ağruk (Oğuz) (62) ayruk (Oğuz) (69)	
ayrış- " <i>ayrıl-, ayrış-</i> "(138)		
	küɖ- (Oğuz)	
	iɖrik (Argu)	
	kaɖık (Argu)	

	koğuzlan- (Argu)	
yayguk “ <i>kısrak memesinin ucu</i> ”(456)		yazguk (456)

közeç / ködeç, dag ~đag, adruk, idrik, kağık, koğuzlan-, küğ- örneklerindeki lehçe kayıtları da göstermektedir ki, bu yüzyılda Kaşgarlı, lehçelerin ses değişimlerini Dîvân’da çizmekle birlikte lehçelerin kendi içlerindeki farklılıklarına, ağız özelliklerine de işaret etmektedir. Aynı zamanda her lehçe az veya çok bir diğerinden etkilenmekte; bütün lehçeler kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmamaktadır.

Sayfa 416’da Kaşgarlı, **beğüt-** “*büyüt-*”, **kağıt-** “*geri dön-, soğuktan katılaşıarak öl-*”, **kağıt-** “*teyellet-*”, **kığıt-** “*kenar diktirt-*” fiilleri ile ilgili açıklama yaparken bu fiillerdeki d’lerin đ olması endişesi ile Yağma, Toxsı ve Oğuzlarla birlikte Uygur civarında da y yapıldığını duyduğunu söyler: “Bunların noktalı zel olduğu vehmiyle bu fiillerdeki bütün dal’ları bazıları ye’ye çevirir. Bunu Yağma, Toxsı, Oğuz ve Uygur’un etrafında duydum.” (416)

Ve yine sayfa 68-69’da **Uygur** maddesinde Kaşgarlı, **Uygur** adını açıklarken ye’nin zel’den dönüştüğüne işaret ederek bunun büyük bir kural olduğunu belirtir:

“*Uygur*”da xâ’yı elif’e çevirdiklerinde, *xuğ*’daki *zel*’i de *ye* yaptılar. Bu büyük bir kuraldır, yani *zel*, *ye* yapılır. Sonra, *xur*’daki *xâ*’yı da *gayın* yaptılar. Xâ’nın gayın’la ve gayın’ın xâ ile değiştirilmesi de caizdir. *Xatera* ve *gadera* (“sözünden döndü” ve “sözünde durmadı”) dendiği gibi.”. (**xuğxur > uygur**).

Sayfa 416’daki fiillerle ilgili açıklamada đ’lerin y yapılmasına Uygur civarında da rastladığını belirten Kaşgarlı’nın sayfa 69’da **Uygur** ismindeki y’nin de đ (zel)’den döndüğünü açıklaması önemlidir. Bu açıklamalardan hareketle, Uygur lehçesi 11. yüzyılda đ ~ y ~ z kullanımında y grubuna dâhil edilemez mi?

11. yüzyılda önemli bir lehçesel farklılık olarak öne çıkarılan đ ~ y ~ z kullanımında Kaşgarlı, Dîvân’ın girişinde yaptığı sınıflandırmasına Uygurları dâhil etmemiştir; ancak zel’lerin ye’ye çevrilmesine Uygur bölgesinde de rastladığını belirtmesi ve Uygur adındaki y’nin đ’den dönüştüğünü izah etmesi Kaşgarlı gibi bir bilgin düşünüldüğünde, görmezden gelinecek bilgiler değildir.

“Eski Uygur yazmalarıyla DLT’deki veriler karşılaştırıldığında Uygur lehçesinin *men, muñ, mün, qağın, ađak, tod-* şeklinde olduğu görülür. Yani Uygur lehçesi Kaşgarlı’nın asıl Türklerdeki kullanım olarak gösterdiği /d/ sesi tarafındadır.” (Karahan, 2014:18) açıklamasında Akartürk Karahan’ın da ifade ettiği gibi Uygurlar, 11. yüzyıl ölçünlü dilinde olduğu gibi d (zel) sesini kullanmaktadırlar.

Öyleyse Kaşgarlı’nın Uygur civarında duyduğunu belirttiği zel’leri ye yapanlar kimlerdir? Bu sorunun iki farklı cevabı olabilir. Birincisi Kaşgarlı’nın Dîvân’da zel’leri ye yapanlar grubunda bir araya getirdiği Oğuz, Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve bazı Argulardan Uygur bölgesinde yaşayanlar olabilir ve Kaşgarlı bunlardan bu ses değişimini duymuş olabilir. Bu durumda, eğer gerçek böyle olsa idi, tanıyabildiğim kadarıyla Kaşgarlı’nın bu ayrıntıyı mutlaka dile getireceği kanaatindeyim.

İkincisi ki daha kuvvetle muhtemeldir, 11. yüzyılın hemen öncesinde yazı dili olan Uygur Türkçesinin A. Von Gabain tarafından belirtilen beş farklı Uygur ağzından birisi veya tespit edilmemiş başka bir Uygur ağzı, eski kökteki d sesini y sesine dönüştürmüş olabilir. Yani Kaşgarlı’nın Uygur civarında da tanık olduğu ve bazı fiillerin kullanımı ile Uygur isminde de izah ettiği y kullanımı, bir Uygur ağzı özelliği olabilir.

Zaten Kaşgarlı’nın kendisi, eserinin giriş bölümünde aslında yirmi boydan oluşan bütün Türklerin her bir boyundan ayrılmış dallar olduğunu, lehçeler düzeyinde düşünecek olursak ağızlar olduğunu, belirtmiş; bunların sayısının da bilinmediğini izah etmiştir. (20) Bu durumda bir lehçe için bir sesin değişkelerinin aynı anda kullanılabilmesi de oldukça doğaldır. d ~ y ~ z kullanımında olduğu gibi.

Dîvân’da d ~ y kullanımında Uygurcanın bir kez geçmesi (aslında birkaç kez geçiyor), tesadüfi bir yazım gibi düşünülmemelidir.²⁰ Zira bu değişim, Kaşgarlı tarafından özellikle Uygur isminin açıklamasında çok önemli bir kural olarak belirtilmiştir.

Kaşgarlı’nın deyimi ile lehçeler arasında fazla farklılıkların olmadığını 11. yüzyılda Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün kendisi de ortaya koymaktadır ki bu yüzyıl, büyük

²⁰ “Uygurcanın /d/ > /d, d, y, z/ değişimlerinde yeri Dîvân’da belirtilmemekle birlikte, bir yerde (s. 416) Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların qadit-, qadit-, kıdıt-, bedüt- fiillerini /y/’ye çevirerek, (qayıt-, qayıt-, kıyıt-, beyüt- olarak) söyledikleri şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. DLT: 416. Ancak Dîvân’da bir kez /d/ > /y/ değişiminde Uygurcanın geçmesi, tesadüfi bir yazım gibi görünmektedir.” bk Mahmudov, K. (1992). XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Eserlerin Dilinde D>Z>T>Z>Y>G veya D//Z//T//Z//Y//G Fonetik Olayı. Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Richard Nelson Frye Festschrift I, s. 107-116.

ölçüde aynı olan lehçelerin bazı ses değişimleri veya düşürülmeleri ile birbirinden ayrıldıkları; ancak büyük oranda da bir etkileşim içerisinde oldukları bir yüzyıldır.

Kaşgarlı açıkça ortaya koymaktadır ki 11. yüzyıl Türk dili bir bütündür ve Dîvânü Lugâti't-Türk bu bütünün eseridir.

2.2.9.8. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde d ~ r Kullanımı

Dîvânü Lugâti't-Türk'te tek bir örnekte “rı, dal'dan dönmüştür” şeklindeki açıklama ile Kaşgarlı Mahmut, **yogrui** kullanımı da olan **yogru** sözcüğünün **yogdu**'dan geldiğini belirtmiştir. Bu örnekte bir değişime işaret eden Kaşgarlı, sözcüğün her iki biçimini de eserinde madde başı yapmıştır. Yani değişim olmakla birlikte her iki biçim bu yüzyılda kullanımdadır.

yogru: *devenin uzun tüyü. Yogrui* da denir. Rı, dal'dan dönmüştür. (457)

yogdu: *devenin çenesi altındaki uzun tüyler.* (457)

2.2.9.9. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Sözcük Başında g Kullanımı

Dîvân'ın 217. sayfasında Kaşgarlı, **sarıg turma** maddesinde Arguların Farslardan aldıkları *gezer* sözcüğünü **gizri** biçimi ile; Oğuzların ise **geşür** biçimi ile kullandıklarını yine Farslardan aldıkları kaydı ile verir. Burada Kaşgarlı'nın Oğuzlar ve Arguların Farslardan aldıkları sözcüğü hafifleterek kullandıkları bilgisini paylaşması önemlidir.

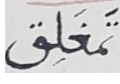
11. yüzyıl itibari ile Türkçe sözcükler g sesi ile başlamamaktadır, zaten Dîvân'da da sözcük başında g bulunduran sadece bu iki sözcük vardır. Onlarda yabancı kökenli sözcükler olarak belirtilmişlerdir.

Türkçe için sözcük başında ikincil olan bir g sesinin, lehçe kayıtları ile belirtilmesi sözcük başında g sesinin tarihi seyri için anlamlıdır.

sarıg turma: havuç için “*sarı turp*” anlamında **sarıg turma** denir. Argu halkı ona **gizri** der; bunu Farsların havuç için kullandıkları “*gezer*” kelimesinden almışlar ve hafifletmişlerdir. Oğuzlar ise **geşür** derler; onlar da bunu Farslardan almışlardır. (217)

2.2.9.10. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ k Kullanımı

Kaşgarlı kaf ile gayın'ın birbirine yakın oldukları için değiştirilebileceklerini bazı sözcüklerin ikili kullanımlarında dile getirmiştir. Özellikle bazı örneklerde art damak g ve k'nın 11. yüzyılda kelime içinde ve kelime sonunda nöbetleşe kullanıldığının altını çizmiştir.

tamgalık : *kişiye özgü küçük sofa, küçük ibrik*. Aslı **tamgalıg**

 'dır; yani “*damgalı*”. Çünkü han, ibriğini ve özel sofrasını damgalardı; bu sebeple şarap bir kişilik ve yiyecek de kendisine yetecek kadar olurdu. Daha sonra her küçük ibrik ve her küçük sofraya **tamgalık** dendi. Bunun sebebi, handan başka kimse yemesin diye damga vurulmuş sofa olmasındandır. Kaf, gayın'dan değişmiştir, denilse doğru olur. (263)

“..... *denilse doğru olur*” ifadesi, sözcüğün hem **tamgalık** hem de **tamgalıg** biçimlerinin ikisinin de doğru kullanım olduğunu ifadeye yöneliktir.

yayıg kişi: *kararsız huylu adam*. Bir buna bir ona döner. (454)

yayık kişi: Gayın'lı biçimi de vardır. Bu, **bışıg et** dedikleri gibidir; “*pışmış et*” anlamındadır. **Bışık** bir başka şeklidir. (454) / **bışık et**: *pışmış et vb*. Yağma lehçesinde **başık** denir. (190)

Kaşgarlı, “*Yağma lehçesinde başık denir*” ifadesi ile Yağmalarda kaf'lı şeklin kullanımından ziyade üstünlü şeklin kullanımına işaret etmiş olmalıdır. Yani 11. yüzyılda kaf'lı ve gayın'lı kullanımlar lehçe farklılığı olarak öne çıkarılmamış; tam tersine her iki şekilli kullanımlar Dîvân'da madde başı yapılarak ölçünlü dilde de kullanıldıkları ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu farklılıklar ölçünlü dile yansıyan ağız özellikleri olarak da değerlendirilebilir. Yani Dîvânu Lugâti't-Türk'ün dili, 11. yüzyıldaki mevcut lehçelerin, ağızların özelliklerini bünyesinde barındıran bir dildir, denilebilir.

yagru: Ol anar yagru yorımas “*O, onun çevresine yaklaştırılmaz.*”. Aslı kaf ile **yakru**'dur; ona yakın olduğu için gayın ile değiştirilmiştir. (457)

Sayfa 252’ de verdiği **taguzmak** “*tıknaz adam*” örneğinin kaf ile de (takuzmak) kullanıldığını belirten Kaşgarlı, bu maddede “*başkalari da böyledir*” ifadesi ile g ~ k kullanımının 11. yüzyıl Türkçesinde yaygın olduğuna işaret etmiştir.

taguzmak er: *tıknaz adam*. Kaf ile de kullanılır. Başkalari da böyledir. (252)

tikret-: Ol atın tikretti “*O, atını takırtıyla yürüttü.*” (429) / **tikret-:** Ol oğlını tigr etti Gayın’lı şekli de vardır. (430) cümleleri ile **tikret-** fiilinin k’li ve g’li biçimleri verilmiştir. / **tıgrat-:** Oğlın işka tıgrattı “*Oğlunu güçlendirdi ve işlerin dönmesi ve uygulanmasında onu dayanıklı hâle getirdi.*” (429)

2.2.9.11. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ ƞ Kullanımı

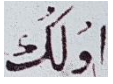
Lehçe bilgilerinin paylaşılmadığı g ~ ƞ kullanımı için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “*fil*” anlamında **yagan** ve **yaƞan** sözcükleri farklı sayfalarda verilmiştir. Lehçe kaydı düşülmemesine rağmen sözcüğün **yaƞan** biçiminin Oğuzlar tarafından bilinmediği Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir. Bu durumda Oğuzlar, **yagan** biçimini bilirler:

yagan : *fil*. İki şekilden birinde. Bununla adam **Yagan Tigin** diye adlandırılır. (456)

yaƞan : *fil*. Oğuzlar bunu bilmez. (608)

2.2.9.12. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ ş Kullanımı

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te iki örnekte tespit edilen kullanım, lehçe kaydı verilmeden yapıldığı için 11. yüzyılın bütün lehçelerine ait kabul edilmelidir. İki örneğin her iki şekli de, yani hem g’li hem de ş’li şekilleri, madde başı yapılmıştır.

ülüş : *pay, hisse*. Şın’ın aslı kef’tir. Aslında **ülüg** *hisse* demektir. (43)

ülüş: *kavim arasında hisseleri paylaştırmak*. Şın, kef’ten dönüşmüştür. (43)

ülüg: -elif'te dudakları daraltarak- *pay, hisse*. (49)

aytıg: *aytış*'ın başka bir şekli. *Karşı tarafın selametini vb. sormak*. (69)

aytış: *iki kişinin birbirinin hâlini sorması*. (69)

2.2.9.13. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ w ~ v Kullanımı

11. yüzyılda Dîvânu Lugâti't-Türk'te eski kelime içi g'lerin w veya v olmaları yönünde Kaşgarlı'nın işaretleri mevcuttur. Ancak bu işaretler, g'lerin w veya v olmalarından ziyade aynı sözcüğün g'li ve w /v'li biçimlerinin birlikte var oldukları şeklindedir.

Kelime içi g'lerin w veya v olmaları 11. yüzyıldan sonraki dönemlerde netlik kazanacaktır. Henüz bu dönemde aynı kelimenin farklı bölümlerde ikili kullanımlarının mevcut olmasından dolayı Orhun - Uygur - Karahanlı dönemlerinden oluşan ve tek koldan ilerleyen Eski Türkçe dönemi içerisinde Karahanlı Türkçesinin, Eski Türkçe döneminden Orta Türkçe dönemine geçişin sağlandığı, Eski Türkçe dönemindeki ayaklarının daha sağlam olduğu bir köprü dönem olduğunu söyleyebiliriz.

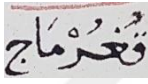
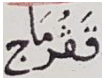
11. yüzyıl öncesinde tanıklanamayan g > w ~ v kullanımı ilk olarak Dîvân'da tanıklanmıştır ve 11. yüzyıl sonrasında da devam etmiştir. “Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği bazı örneklerde ise VgV ses grubunda /g/ler /w/'ye dönüşmüştür. VgV > VwV gelişimi, Orhun, Uygur, Karahanlı Türkçelerini içine alan Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülmeyen bir ses olayıdır. Eski Türk yazı dilinde olmayan bu duruma ilk kez Kâşgarlı'nın kayıtlarında rastlıyoruz.” (Karahana, 2013:140) Akartürk Karahan'ın burada belirttiği /w/ sesi aslında Dîvân'ın kendisinde üç noktalı fe (ف) ile yazılan sözcüklerden alınmıştır ve /v/ olarak değerlendirilmelidir. Kaşgarlı Dîvân'da üç noktalı fe (ف) ile diş – dudak v sesini, vav (و) ile de çift dudak w sesini karşılamıştır.

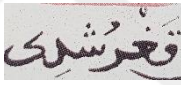
Kaşgarlı'nın işaret ettiği bu değişim sonraki dönemlerde de sürecini devam ettirmiştir. “Yazı dilinde VgV ses grubu içerisindeki /g/lerin /w/ olması, Harezmi Türkçesi eserlerinde başlamış, eserlerde /g/ ~ /w/ her iki biçim de yer almıştır.” (Ata, 2002:55-56) “Tarihî Oğuz sahası olan Eski Anadolu Türkçesi ve devamı Osmanlı Türkçesinde ise iç sesteki /g/ler düzenli olarak /v/'ye dönüşmüştür.” (Gülsevin-Boz, 2004:101) Bu her iki değerlendirmedeki w ve v'lerin yazımları da yeniden gözden

geçirilmelidir, çünkü Kaşgarlı Oğuzların vav sesini (w), Türklerin üç noktalı fe sesini (v) kullandıklarını açıkça ifade etmiştir. (*Bk. Tâlî (İkincil) Ünsüzler*)

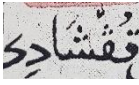
Sadece $g \sim w / g \sim v$ kullanımında değil, diğer ses değişimlerinde de Orta Türkçenin lehçelerinin ses değişimleri kendisini Dîvânu Lugâti't-Türk'te hissettirmeye başlamaktadır. Bu da gösterir ki Dîvânu Lugâti't-Türk'ün dili, bütün lehçelerin ses değerleri ile var olan bir dildir, bu yüzyılın bütün lehçeleri az veya çok Dîvân'da kendilerine hayat bulmaktadırlar. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 11. yüzyılın bütün lehçelerinin ortak eseri olduğunu söylemek, bu anlamda yanlış olmayacaktır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te $g \sim w / g \sim v$ ikili kullanımının Kaşgarlı Mahmut tarafından belirtildiği örnekler şunlardır:

kagurmaç : *kavrulmuş buğday*. Zayıf f (v) ile **kavurmaç** başka bir şeklidir. (247)

kavruş-: Ol maña tarıg kavruşdı “O, buğday vb. şeyleri *kavurmada bana yardım etti*”. Gayın ile **kagruşdı** diğer bir şekildir. (376)

yalgat-: Ol anar bal yalgattı “O, ona bal yalattı”. / **yalvat-**: Ol anar yāg yalvattı “O, ona yağ yalattı”. Gayın’lı şekli de vardır. (440)

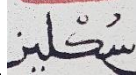
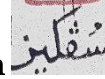
kovşa-: Er oknı kovşadı “Adam oku, ok düzeltici kamış parçası (*koguş*) ile pürüzsüz hâle getirdi”. Gayın’lı (g) şekli de vardır. (570)

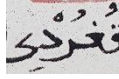
ötlük: *ögüt*. Bunun için **öwüt** (vav ile) de kullanılır; aslı **ögüt** ’tür. (64)

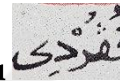
ogrug : vadinin dönemeci, kesildiği yer. (61) / ovrüg : ogrüg

'un başka bir şekli. *Kemiklerin eklemi ve dağın kesinti yeri.* (71) / ovrüg : ilk

omur kemiği. Bu üçünün en doğrusu ogrüg 'dur. (71-72)

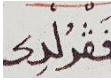
süglin : sülün. Süvlin ²¹ de denir. (223)

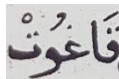
kagur-: Ol tarıg kagurdu “O, buğday vb. şeyleri kavurdu”. Bu,

gayın’lı biçimdir; yumuşak fe (v) ile olan biçimi kavurdu ’dır. (310)

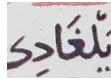
Sayfa 371’de cümle içerisinde g’li şekli ile kullanılan çağıg “kamçı”

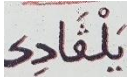
sözcüğü, sayfa 382’de v’li şekli ile çavıg olarak cümle içerisinde kullanılmıştır: **Çavıg çermeldi** “*Kamçının ucu bükülüp kıvrıldı.*”, **Ol maña çağıg çermeşdi** “*O, kamçı vb. şeylerin püskülünü sarmada bana yardım etti.*”

kavrul-: Bugday kavruldu “*Buğday vb. kavruldu*”. Gayın ile bir başka şekli de vardır. (384)

kawut : kagut şekli de vardır. “*Lohusanın yemeklerinden, akdarı unu, yağ ve şekerle karıştırılıp yenir.*” (516)

Sayfa 578’de hem g’li hem de v’li kullanımları örnek cümlelerle verilen **yalga- ~ yalva-** sözcüğünde Kaşgarlı v’li şeklin daha çok kullanıldığını söyler:

yalga-: Ayak yalgadı “*Kap vb.ni yaladı*”. yalva-: Er yāg yalvadı

 “*Adam yağ vb. şeyi yaladı*”. Bu, birincisinden daha çok (kullanılır). (578)

²¹ Metinde **süvgin**; ancak kef’in keşidesi iptal edilmiş.

Yani Kaşgarlı'nın ifadesinden yola çıkarak 11. yüzyılda, g ~ v / w nöbetleşe kullanımı olmakla birlikte eğilim w ~ v'li şekillerden yanadır, sonucuna ulaşılabilir.

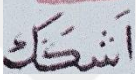
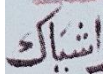
2.2.9.14. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde g ~ y Kullanımı

Dîvân'da Oğuzca kaydı ile verilen **bî** “*örümcek*” sözcüğünün y'li ve g'li biçimlerinin olduğu Kaşgarlı tarafından kaydedilmiştir. g ~ y kullanımını 11. yüzyıl için örneklendiren diğer bir sözcük de **eşgek** ~ **eşyek** sözcüğüdür:

bōy: *örümcek*. **bōg** şekli de vardır. Sonuncusu daha doğrudur. (505)

bōg: *örümcek*. İki varyanttan birinde. (500)

bî: **bōy** şekli de vardır. *Örümcek*. Oğuz lehçesinde. (535)

eşgek : iki varyanttan birinde *eşek*. **Eşyek** dediklerinde ise y, muzâaf harflerden birinin değişmesiyle ortaya çıkmıştır. (68)

eşyek: *eşek*. Diğer bir şekli **eşgek**'tir. Ye ile olanı daha doğrudur. (70)

Eşgek ve **eşyek** biçimleri madde başı olarak verilen sözcük, **eşek** biçimi ile sayfa 389'da bir atasözü içerisinde kullanılmıştır: **Teve silkinse eşekke yük çıkar** “*Deve silkinirse eşeğe yük çıkar.*” Bu, küçüğü bırakıp büyüğü almak için söylenir. Sözcük her üç biçimi ile bu yüzyılda kullanımdadır.

2.2.9.15. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde h'nin Kullanımı

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün genelinde, Türk dilinin özünde aslî bir h sesinin bulunmadığına, bu yüzyılda var olan h sesinin ise sonradan Türkçeye dâhil edildiğine vurgu yapan Kaşgarlı Mahmut, “*Türk Lehçelerinin Üzerine Kurulduğu Harfler Hakkında*” başlığı altında, 11. yüzyıl Türk dilinde se (ş), vurgulu tı (t), zı (z), sad (ş), dad (z) harfleri ile birlikte gırtlak harfleri olan ha (h), he (h) ve ayın (‘)’ın bulunmadığı bilgisini vererek Türk lehçelerinin karakterinde olmayan sesleri sıralar:

“Türk lehçelerinin hiçbirinde şe (ş) bulunmaz. Vurgulu tı (t), zı (z), sad (ş), dad (ž) harfleri de yoktur. Gırtlak harfleri olan ha (h), he (h) ve ayın (‘) da bulunmaz.” (7)

Genel olarak, h sesinin 11. yüzyıl Türk dilinde bulunmadığı açıklamasının ardından Kaşgarlı, bu sesi kullanan Kençek lehçesini Türk olmadıkları kaydı ile, Hotan lehçesini Hint tesirindedir, açıklaması ile verir:

“‘Çakmak taşı’ için Kençek lehçesinde **çaha** denir; fakat bu bozuktur. ‘Göz ağrısı’ için **üh** denir, lakin bu da gerçek Türkçe değildir. He, Hotan konuşmasında bulunabilir; bu da Hint tesiri ile. Kençek konuşmasında da bulunabilir; çünkü onlar Türk değildir.” (7)

Sayfa 27’de ise Kaşgarlı, Hotanlılar ile Kençeklerin kelime başındaki bütün elif’leri he’ye çevirdikleri bilgisini (kelime başında h türemesi) örneklerle verir. Sırf bu gerekçe ile de bunların Türklerden sayılamayacaklarını, zira Türkçeye, ona ait olmayan şeyler soktuklarını söyler:

“Kelimenin başındaki bütün elif’leri Hotanlılar ve Kençekler he’ye çevirirler. Onun için bunları Türklerden saymıyoruz; çünkü Türkçeye, ona ait olmayan şeyler sokarlar. Türkler ‘baba’ya **ata** , onlar **hata** derler; ‘anne’ye Türkler **ana** , onlar **hana** derler.” (27)

11. yüzyılda, Türk dilinin özünde bulunmayan h sesi, sadece anlamlı sözler olmayan yansıma sözcüklerde, duraklama amacı ile kullanılmaktadır. Sayfa 7’de ve sayfa 493’te bu bilgi Kaşgarlı tarafından örneklerle açıklanmıştır. :

“Bunlardan başka h harfi, duraklama sırasında kullanılır. Şahini çağırırken **tāh tāh** ve tayı çağırırken **kurrih kurrih** denmesi gibi. Bunlar anlamlı sözler değildir.” (7)

“Yumuşatma (lîn) harfleri, hızlı konuşulduğu zaman telaffuzda düşer ve t’de **tāh tāh**, ç’de **çuh çuh**, k’de **keh keh**, m’de **mah**, (y’de) **yah** denir. Bunları biz bu sebeple menkus bâba dâhil ettik; çünkü bunlarda yumuşatma harfi; yazıda değil ama telaffuzda eksilmektedir. Buradaki he, duraklama h’sidir. Yüce (Allah)’ın *fe-bi-huda: humu’qtedih*

(sen de onların yolundan git - 6-90) *ve lem yetesenneh* (bozulmamış - 2-259) dediği gibidir. Burada h, duraklama içindir. Aslı h ise Türk dilinin özünde bulunmaz. Ancak ‘adamı hıçkırık tuttu’ anlamında **er ihladı** sözünde bulunur. Mamafih bu, göğüsten çıkan sesle ilgili bir durumdur.” (493)

Yine bir yansıma sözcük olan ve atlara kızarken söylenen **heç heç** (162-407) ikilemesinin aslının **eç eç** olduğunu belirten Kaşgarlı, hemze’nin he’ye dönüştüğünü, Türk lehçelerinde he bulunmadığı için burada kural dışına çıkıldığını bildirir. Yine yukarıda sonundaki h’nin duraklama h’si olduğu bilgisini veren Kaşgarlı, **kurrih kurrih** ikilemesini **kuri kuri** şekli ile madde başı yapmıştır. (543)

Bu örnekler de bizi, yansıma sözcüklerde duraklama h’si diye belirtilen h’lerin sonradan türediği, ikincil oldukları ve 11. yüzyıl Türkçesinde yer tuttuğu sonucuna götürür.

Yine giriş bölümünde gerçek dilde, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi, **ügi** “*baykuş*” olan sözcüğe **ühi** dendiği bilgisi verilir. Gerçek dilde, yani aslında **ügi** olan sözcük **ühi** olarak kullanılmaktadır açıklaması h’li kullanımın 11. yüzyılda ölçünlü dile girmeye başladığının göstergesidir:

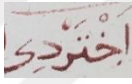
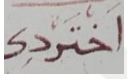
“Baykuş için **ühi** denir ama gerçek dilde, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi g ile **ügi** şeklindedir.” (7)

Zira Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te söz konusu sözcük **ügi** şekli ile hiç madde başı yapılmamış **ühi** şekli ile sayfa 91’de ve 550’de iki defa madde başı yapılmıştır. Madde başı yapılması 11. yüzyıl Türkçesinde var olduğu anlamına gelir. Sayfa 91’de “**ühi**: *baykuş*. Türklerin çoğu ona kef ile **ügi** derler; bu daha doğrudur. Çünkü Türk dilinde h’nin yeri yoktur.” şeklinde verilen madde başında “..... bu daha doğrudur, çünkü Türk dilinde h’nin yeri yoktur.” açıklaması artık h’nin, yanlış bir kullanım bile olsa, Türk diline girdiğinin göstergesidir. h’li örneklerde (**çaha, üh** gibi) “*bozuktur, Türkçe değildir*” gibi açıklamalar yapan Kaşgarlı’nın benzeri kesin bir açıklamayı **ühi** için yapmaması da bu göstergelyi kuvvetlendirmektedir.

Benzer bir kullanım sayfa 565'te madde başı olan **sıgta-** “ağla-” fiilinin hı’lı (x) şeklinin varlığının belirtilmesinde de karşımıza çıkmaktadır. Fiil artık hı’lı şekli ile de kullanımdadır:

sıgta-: Oglan sıgtadı “Çocuk vb. ağladı”. Hı’lı (x) şekli de vardır. Arapçadaki *guma:ru’n-na:s we xuma:ruhum* (insan topluluğu ve onların kalabalığı) ve *gadda:run we xatta:run* (gaddar ve kaypak) gibi. Bunlar fiillerde olur; isimlerde “ağlamak” için gayın (g) yerine **sıxıt** demek olmaz. (565)

Xâ’nın gayın’la ve gayın’ın xâ ile değiştirilmesinin mümkün olduğunu **Uygur** maddesinde dile getiren Kaşgarlı, yukarıdaki örneklere ilave birçok sözcüğü Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ün farklı bölümlerinde h’li ve g’li ikili kullanımları ile verir:

axtar-: Er tâşıg axtardı “Adam taşı tersyüz etti”. Tüpi yıgaçig axtardı “Rüzgâr ağacı devirdi”. Buradaki xâ, gayın’dan dönüşmüştür. (117)

olxut-: Ol meni olxuttı “O beni oturttu”. Aslı gayın ile, **olguttı**. (134)

boxsuk: bukağı. (234) / **bogsuk:** boxsuk’un başka bir şekli. Bu, gayın’ın xâ olmasıdır. (234)

sıxtaş-: Kişi kamug sıxtaşıdı “İnsanlar ağladı”. Gayın ile **sıgtaşıdı** şekli de vardır. (372)

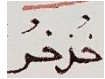
sıxtat-: Ol anı sıxtattı “O, onu ağlattı”. **Sıgdadtı**, başka bir şekildir. (428)

kogşat-: Kuyaş anı kogşattı “Sıcak onun gücünü gevşetti”. Gayın yerine xı’lısı başka bir şeklidir. (432)

kogşaş-: Kişiler kamug kogşaşıdı “Üzerlerine sıcak vb. bastırıldığı için adamların gücü gitti”. Gayın yerine xı, başka bir şekildir. (438)

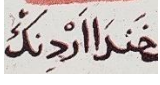
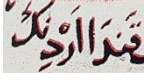
Buraya kadar kelime başında h türemesinin 11. yüzyılda Hotanlılarda ve Kençeklerde gerçekleştiği bilgisini veren Kaşgarlı, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ün 68-69.uncu sayfalarında **Uygur** maddesini açıklarken işin içine Oğuzları da katar. Bu maddede **Uygur** adının kökenini açıklarken verdiği **Xudxur** sözcüğünün **Uygur** halini alıncaya kadar geçirdiği süreçte hem sözcük başı h sesinin eridiği hem de sözcük içindeki h sesinin g

sesine dönüştüğü açıktır. Aynı maddede kelime başındaki h'nin düşmesi veya türemesi olayına işaret eden Kaşgarlı, Oğuzların **emîr** diyemediklerini, elif'i xâ'ya dönüştürerek yani kelime başında h türeterek **xemîr** dediklerini söyler:

“**Uygur** : *Beş şehirli bir vilayetin adı. İskender orayı, Türk hakanı ile barıştığı zaman kurdu. Muhammed Çakır Tonka Xan oğlu Nizâmü'd-dîn isrâfil Togan Tigin babasından naklen bana dedi ki: İskender Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk hakanı ona dört bin kişi gönderdi. Tolgalarının kanatları şahin kanadı gibi idi. Oklarını öne nasıl atıyorlarsa, arkaya da öyle atıyorlardı. İskender bunları görünce hayretler içinde kalarak *inan xuğ xurend* dedi; yani *bunlar kendi kendilerini besleyebilirler; başkalarının yiyeceklerine ihtiyaç duymazlar; çünkü av, onlardan kaçamaz ve istedikleri an onu yiyebilirler*. Bundan dolayı vilayet **Xuğxur** adını aldı. Sonra xâ (x) elif'e dönüştü. Gırtlak harflerinde bunun benzeri yapılabilir; birbirleriyle değiştirilebilir; bilhassa xâ, elif'le ve elif de xâ ile. Kitabın sahibi Mahmud dedi ki: Bu sebeple atalarımız **xemîr** diye adlandırılan emirler idi; Çünkü Oğuzlar **emîr** diyemezlerdi. Elif'i xâ'ya dönüştürdüler ve **xemîr** dediler. Sâmânoğullarından Türk diyarını fetheden atamızdır. Adı **El-‘emîr Naşr Tigin** idi. Elif'i xâ'ya çevirdiler; sana gösterdiğim gibi. **Uygur** da xâ'yı elif'e çevirdiklerinde, **xuğ** 'daki zel'i de ye yaptılar. Bu büyük bir kuraldır, yani zel, ye yapılır. Sonra, **xur** 'daki xâ'yı da gayın yaptılar. Xâ'nın gayın'la ve gayın'ın xâ ile değiştirilmesi de caizdir. *Xatera ve gadera* (“sözünden döndü” ve “sözünde durmadı”) dendiği gibi.”. (68-69)*

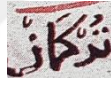
Ayrıca bazen Oğuzlar ve Kıpçakların, Türkçe sözcüklerdeki kaf'ı hı'ya dönüştürebilecekleri, içlerindeki Halaçça tabakanın varlığı ile **kayu** maddesinde örneklerle belirtilmiştir. Yani Oğuz ve Kıpçakların içlerinde bulunan Halaçlar kaf'ı hı'ya dönüştürmektedirler, denilmektedir:

kayu : **xayu** şekli de vardır; kaf (k), hı'dan (x'dan) dönmedir. Oğuzlar ve Kıpçaklar (bazen) kaf'ı hı'ya dönüştürebilirler. Bunlar Halaçlardan bir

tabakadır. **xīzim** derler; “kızım” demektir. Türkler **kīzim** derler. Ve yine **xanda erdiñ** derler; “nerede idin?” demektir. Türkler ise **kanda erdiñ** derler.”. (541)

Yukarıda Oğuzların **emīr** sözcüğünü **xemīr** şeklinde söyleyebildiklerini Kaşgarlı’ya dayandırarak açıklamıştık. Oğuzların **emīr**’i **xemīr** şeklinde söyleyebilmelerinde de Halaççanın etkisi düşünülmelidir.

Sayfa 622’nin sonundaki **Türkmen** maddesinde **Halaç** isminin kökenini hikâyesi ile birlikte açıklayan Kaşgarlı, **Halaç** isminin **kal aç** sözünden geldiğini belirtir. Yine aynı maddede Hükümdar Şu ile Zülkarneyn’in Uygur yakınlarında yaptıkları bir savaşın hikâyesi anlatılır. Hikâyeye göre savaş, bir dağ olan **Altun Kān**’da olmuştur. Bu dağın adının 11. yüzyılda artık **Altun Xān** olduğunu belirten Kaşgarlı, böylece eski kelime başı k’lerin bu yüzyıl Türkçesinde h olduğu bilgisini bir kez daha vermiş olur. (**kal aç > Halaç, Altun Kān > Altun Xān**)

Türkmen : Bunlar Oğuzlardır. Bunlara bu adın verilmesinin bir hikâyesi vardır. Zülkarneyn, Semerkand’ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde Türklerin o zamanki hükümdarı **Şu** adlı bir genç idi. Büyük bir ordusu vardı. **Balasagun** yakınındaki **Şu** kalesini fetheden o idi. Suyab kalesinde bulunan ordusundaki beyler için her gün 360 kez davul vurulurdu. Bu adamın -Zülkarneyn’i kastediyorum- yaklaşmakta olduğu ona söylendi. “Onunla savaşalım mı? Yoksa nasıl emir buyurursunuz?” dediler. **Şu, Hocend** vadisinin kıyısına, onun geçişini haber versinler diye öncü olarak kırk sipehsalar göndermişti. Hükümdarın askerlerinin hiçbirinin haberi olmaksızın öncüler geçmişti. Öncülerden dolayı hükümdarın gönlü rahattı. Onun gümüşten bir havuzu vardı, seferde de onu yanında taşırdı. Ona su doldururdu; içinde ördekler ve kazlar yüzerdi. Kendisine “Savaşalım mı?” dendiğinde “Bakın şu ördek ve kazlara, nasıl dalıyorlar!” diye cevap verdi. Etrafindakilerin kafası karıştı ve onun, savaş için de savaştan uzak durmak için de hazırlıklı olmadığını zannettiler. Zülkarneyn geçti ve öncüler geceleyin gelip onun geçişini haber verdiler. Gece davul çaldı ve **Şu** da doğuya doğru yürüdü. Halk sefer için hazırlıklı olmadan hükümdarlarının yürüdüğünü görünce kavim arasına kargaşa düştü.

Kim bir binek hayvanı bulduysa kendini onun üzerine attı ve hükümdarla gitti. Bu, onun hayvanını; o, bunun hayvanını almıştı. Sabah olunca karargâhları dümdüz, boş bir hâle geldi. O zaman **Tıraz**, **İspîcâb**, **Balasagun** vb. şehirler henüz yapılmamıştı. Bunların hepsi sonradan yapılmıştır. Kavim, göçebe ve çadır halkı idi. Hükümdar askerleri ile birlikte gittikten sonra bunlardan 22 kişi aileleriyle birlikte kaldılar. Geceleyin yüklenip gitmek için hazırlıklı değillerdi. Bunlar bu kitabın başında adlarını verdiğim ve hayvanlarının damgalarını açıkladığım kişilerdi. **Kınık**, **Salgur** vb. gibi. Bu 22 kişi ya yaya olarak gitmek ya da bulundukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve ordunun izinden giden iki kişi ile karşılaştılar. Yükten dolayı yorgundular ve ter içindeydiler; bu kavimle karşılaşp onlarla konuşarak, müşavere ettiler. Onlar da -22 kişiyi kastediyorum- o ikisine, “Ey iki adam! Bu adam -Zülkarneyn’i kastediyorlar- yolcudur; bir yerde durmaz; bizi aşıp geçer; biz de yerimizde kalırız” dedi.

O iki kişiye Türkçe olarak “**kal aç!** ²²” dediler; anlamı “*Ey iki kişi, bekleyin, kalın ve durun*”dur. Onlar daha sonra **Xalaç** diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur. Bunlar iki kabiledir.

Zülkarneyn gelip saçları ve Türk alamtleri ile bu insanları görünce, soruşturmaksızın “Türk mânend” (metinde Türkman and) dedi; anlamı “bunlar Türklere benziyorlar”dır. Sonra bu isim onlar için günümüze dek kaldı. Bunlar aslında 24 kabiledir. Bazı şeylerde bu iki Halaç kabilesi onlardan farklıdır. Bu sebeple onlardan sayılmazlar. Esas budur.

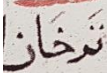
Hükümdar (Şu), Çin’e geçti; Zülkarneyn de ardından gitti. **Uygur** yakınlarında ona yaklaşıncı hükümdar (Şu) ona bir öncü birlik gönderdi. Zülkarneyn de bir öncü birlik gönderdi. Gece savaştılar. Zülkayneyn’in öncüleri bozguna uğradı. Savaş, **Altun Kān** diye adlandırılır. Daha sonra Zülkarneyn onunla barıştı ve **Uygur** şehirlerini kurdu. Bir süre orada kaldı. Hükümdar **Şu** da daha sonra dönüp **Balasagun**’a ulaştı ve hükümdarın adıyla “**Şu**” olarak adlandırılan bu şehri kurdu; bir tılsım yaptırdı: bugün leylekler bu şehrin

²² Sözcüğün yazımında eksiklik var.

²³ “Metinde *bi-altun* yerine *bi’n-nu:n* yazılmıştır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:520)

karşısına gelirler; fakat asla üzerinden geçmezler. İşte şu ana ulaşan (hikâyenin) kalıntıları budur. (622-623-624-625)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "*emîr*" anlamındaki **tarxan**, h'li şekli ile ve Argu lehçesi kaydı ile sayfa 219'da verilmiştir. Sayfa 192'de ise **kulak** maddesinde sözcük, h'li ve k'li biçimleri ile birilte yazı dilindedir:

tarxan : "*emîr*" anlamında, Müslüman olmadan önce kullanılan bir isim. Argu lehçesinde. (219)

kulak : *kulak*. Bazıları **kulxak** , bazıları da **kulkak** derler; ama en doğrusu birincisidir. (192)

Kaşgarlı Mahmut'a göre, Türkçenin özünde bulunmayan, birincil seslerinden olmayan h sesi, 11. yüzyılda şu yollarla kendisine Türk lehçelerinde kullanım alanları bulmaktadır:

1) Yansıma sözcüklerde duraklamayı sağlamak amacı ile kullanılmaktadır:

tah tah, kurrıh kurrıh.....

2) Sözcük içindeki g sesinin h sesine dönmesi ile kullanılmaktadır ki Kaşgarlı bu örneklerde defalarca asıl şekillerin g'li şekiller olduğunu belirtmiştir:

ügi (Kıpçak) ~ ühi, sıgta- ~ sıhta-, bogsuk ~ bohuk,.....

3) Kelime başında h sesinin türemesi yolu ile kullanılmaktadır:

emir ~ hemir (Oğuz), ana ~ hana (Hotan, Kençek), ata ~ hata (Hotan, Kençek), eç eç ~ heç heç

4) Kelime başındaki k seslerinin h sesine dönmesi ile kullanılmaktadır:

kayu ~ hayu (Halaç, Oğuz, Kıpçak), kîzım ~ hîzım (Halaç, Oğuz, Kıpçak), Kal aç > Halaç, Altun Kân > Altun Hân

Ayrıca Dîvânü Lugâti't-Türk'te, gerek sözcük başında gerekse sözcük içinde h sesi bulunduran sözcüklerin sayısı 11. yüzyıla göre oldukça fazladır:

xafsı “küçük kutu” (213), **xân** “hakan” (43), **xân toy** “hakanın karargahı” (505), **xasnı** “çocuklar gelişsin diye yalattılan bir Hint ilacı” (218), **Xıtay ~ Xatay** “Çin” (550), **xıyar maraz** “ücretle çalışan kimse” Argu ve Yağma lehçesinde (207), **xumarı** “birine miras bırakılan şey” (233), **xun xara** “içinde sakatlık bulunan iş” (503), **axsa-** “aksa-” (141), **axsak** “aksak” (72), **axşam** “akşam vakti” (66), **boxtay ~ boxtuy** “elbise bohçası” (550), **buxsı** “bir yiyecek adı” (213), **çaxşa-** “sert nesnelerin çıkardığı ses” (569), **çaxşak** “kayısı ve kuru üzüm yarması” Karluk lehçesinde (236), **furxan ~ burxan** “put” (173), **loxtay** “üzerinde sarı pullar olan kırmızı Çin ipeklisi” (550), **oxak** “kayısı kurusu şerbeti, içilir” (73), **oxşa-** “benze-” (144), **oxşagu** “oyuncak” (81), **saxt** “tokalar, kemer başları ve eyerlerdeki altın ve gümüş kakmalar” Oğuzlarda (66), **tarxan** “‘emîr’ anlamında, Müslüman olmadan önce kullanılan bir isim” Argularda (219), **taxçek** “bir tür Çin ipeği” (240), **taxtu** “eğirilmeden önceki ham ipek” (210), **Toxsı** “Kuyas’ta bir Türk boyu” (21), **uxşa-** “atın uyuması” Yemek, Yabaku ve göçerlerin çoğunda (144), **yaxşı** “her şeyin güzeli ve iyisi” (458), **yaxsın-** “kaftan, hırka vb. şeylerin omuza atılması” (489)...

11. yüzyılda Türk dilinin özünde h sesinin bulunmadığı Kaşgarlı tarafından açıkça belirtilmektedir; ancak ister başka dillerin etkisi ile olsun ister yansıma sözcüklerde olduğu gibi duraklamayı sağlamak amacı ile olsun isterse de ses türemesi veya değişmesi gibi gramatikal gerekçelerle olsun Türkçeye ait olmayan bu ses, artık bu yüzyılda, yazı dilinde, Türk lehçelerinde kendisine oldukça geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

2.2.9.16. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde k ~ ç Kullanımı

Dîvân’da iki örnekte “*cim kaf’tan / kef’ten dönmedir*” şeklindeki açıklama ile Kaşgarlı, **kaçaç** sözcüğünün **kakaç**’tan, **eçe** sözcüğünün **eke**’den geldiğini belirtmiştir.

kakaç: *kir, pislik*. Tön kaçaç boldı “*Elbise kirlendi*.” (180)

kaçaç : *kir*. Bundan Tön kaçaç boldı “*Elbise kirlendi*” denir. Cim,

’tır. (408)

eçe : eke anlamındadır; “büyük kız kardeş” demektir. Cim, kef’ten dönüşmüştür. *Germ*’ın *cerm* ve *günbed*’in *cünbed* olması gibi. (56)

eke: *abla*. Oğuzlarda ona **eze** adını verirler. (57-447)

2.2.9.17 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde k > k Değişimi

“*Bu da bir uygunluktur*” kaydı ile Kaşgarlı, Dîvân’da art damak k sesinin ön damak k sesine dönüştürüldüğüne bir örnek ile not düşmüştür:

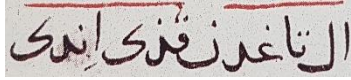
ternek : su sızıntısının artığı. Arapçası *turnu:q*’tur (dereelerde su çekildikten sonra kalan çamur). Kaf, kef’e dönüştürülmüştür; bu da bir uygunluktur. (411)

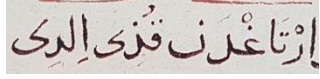
Bu durumda sözcüğün kaf ile olan biçimi **tarnak** olmalıdır.

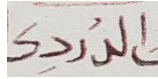
2.2.9.18. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n ~ l Kullanımı

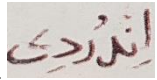
Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda “çıkakları aynıdır”, diyerek l ve n ünsüzlerinin bir anlamda çıkış yerlerinin aynı olduğuna, dış ünsüzü olduklarına vurgu yapmış ve bu ünsüzlerin birbirlerinin yerine geçebileceklerini bildirmiştir.

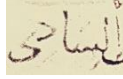
Dîvân’da tespit edilen n ~ l kullanım örnekleri hem kelime düzeyinde hem de ek düzeyindedir:

in-: Ol tãgdın koğı indi “*O, dağ vb. yerlerden indi.*”, nun, lâm’dan dönmüştür. (94) / **ıl-:** “*Adam dağ vb. yerlerden indi*” anlamında Er

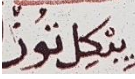
tãgdan koğı ıldı denir. (94)

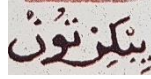
ıldur-: Ol anı tãgdın ıldurdı “*O, onu dağ vb. yerden indirdi*”.

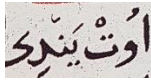
Nun ile **indürdi** şekli de vardır. (119)

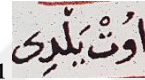
ılısa-: Er tãgdın ılısadı “Adam dağ vb. yerden inmek istedi.”

(142) / **enise-:** Er kötüdün enisedi “Adam dam vb. yerlerden inmek istedi.” (142)

yipgil: yipgil tön “erguvan rengi elbise.” Lâm (l), nun’dan (n)

dönüşmüştür. (464) / **yipgin tön** : erguvan rengi elbise. Lâm’lı (l) şekli de vardır. (464)

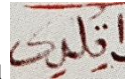
yan-: Öt yandı “Ateş yandı.” Kıpçak lehçesinde lââm’lı (l’li)

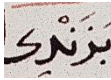
şekli de (yaldı) vardır. (472) / **yal-:** Öt yaldı “Ateş alevlendi.” (471)

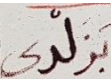
ban-: Kōy bandı “Koyun bağlandı.” Herhangi bir şey iple bağlanınca aynıdır. Nun, lââm’dan dönmüştür. (278)

agırlan-, okın-, bezen- fiillerinde -n’nin -l’den döndüğünü belirten Kaşgarlı, aslında her iki ekin de 11. yüzyılda edilgenlik eki olduğunu, birbirlerinin yerine kullanılabileceğini bildirmiş olur. Bu ekler, Kaşgarlı’nın bildirdiği gibi, biri diğerinden dönüşen değil, aynı görevdeki iki farklı ektir. Aslında bu durumu kendisi de sayfa 594-595. sayfalarda **agırlan- ~ agırlal-; bağışlan- ~ bağışlal-** fiilleri ile açıklamıştır:

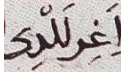
okın-: Bitig okındı “Kitap okundu.” Nun, lââm’dan dönüşmüştür. (110)

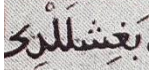
okıl-: Bitig okıldı “Kitap okundu.” (108)

bezen-: Ev bezendi “Ev bezendi.” Nun, lââm’dan dönmüştür. (338)

bezel-: Ev bezeldi “Ev vb. bezendi.” (334)

agırlan-: Er ağırlandı “Adam ağırlandı.” Nun (n), lam’dan (l’den) dönüşmüştür. (148), (595)

agırlal-: Er ağırlaldı “Adam ağırlaldı.” (594)

bağışlal-: At bağışlaldı “At bağışlaldı.” (594)

bağışlan-: At bağışlandı “At bağışlandı.” (594) Lâm (l) yerine nun (n) konsa da caizdir. Ancak birincinin kullanımı (l ile olanlar) daha yaygındır.

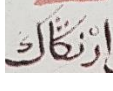
Sayfa 328’den itibaren birçok fiilin hen l ile hem de n ile edilgen halleri Kaşgarlı tarafından verilmiştir.

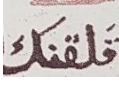
Yine sayfa 482’de **yeni- ~ yini-** maddesinde **-lA-dİ** ekini açıklarken Kaşgarlı, bu ekin hayvan isimlerine getirildiğini ve ortaya çıkan sonucun adının oluştuğunu örneklerle belirtir. Bütün hayvan isimlerine **-lAdİ** şeklinde kurallı bir şekilde getirilen ekin sadece **kulun** “*tay*” ismine **-lAdİ** şekli ile getirilemeyeceğini nun (n) ile lâm’ın (l) çıkaklarının aynı olması gerekçesi ile birbirlerinin yerine geçebilecekleri açıklaması ile verir. (**Kulunladı** demek gerekir iken **kulnadı** denir.):

“**yeni- ~ yini-:** Uragut **yenidi** ‘*Kadın doğurdu ve yükünü bıraktı.*’ Bu kadın dışında bir şey için söylenmez. Hayvanlarda ise doğanın ismi alınır; üzerine **-lAdİ** eklenir; bu da ortaya çıkan sonucun adıdır. İnekte, **İngek buzaguladı** denildiği gibi ki ‘*inek, buzağı doğurdu*’ demektir. **Buzagu**, buzağıdır; sen ona **-lAdı** ekledin; bu da doğurmak anlamında bir fiil oldu. Kuş yavrusuna **bala** denir; ‘*Kuş yavruladı*’ demek istendiğinde **Kuş balaladı** denir; ‘*kuş yavruladı*’ demektir. Kural, kısarak hariç, böyledir. ‘*Kulun*’a **kulun** adı verilir; ‘*Kısarak yavruladı*’ demek istendiğinde, **kulunladı** demek gerekir iken **Kısarak kulnadı** denir; çünkü nun (n) ile lâm’ın (l’nin) çıkacağı aynıdır; bunlar birbirinin yerine geçebilirler; bu da hafifletmek için böyle yapılmıştır. **Arslan enüklede** denir; ‘*arslan vb. yavruladı*’ demektir.” (482)

2.2.9.19. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n ~ ɳ Kullanımı

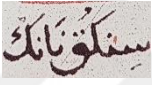
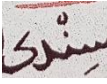
Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda n ~ ɳ ikili kullanımında sadece **sınuk** ~ **sıɳuk** örneğinde Oğuzların sözcüğü gunnesiz n ile kullandıklarını belirtmiş ve başka lehçe kaydı düşmemiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te n ~ ɳ ikili kullanımına dair tespit edilen örnekler şunlardır.

ernek : *parmak. Ernek* şekli de vardır. (65)

kalkan : *kalkan. Kalkan* şekli de vardır. (612-221)

tuluɳ : *gözle kulak arası* (606) / tulun : *gözle kulak arası. İki varyanttan birinde. (202)*

elgin : *yolcu. (34'te şiirin içinde)* / elgin : *yolcu. (26)*

sıɳuk: sıɳuk nēɳ “*kırık nesne*”. Oğuzlar buna gunnesiz olarak **sınuk** deyip öyle anlatırlar. Kural onlarınkidir; çünkü bu onların “*kırıldı*” anlamındaki **sındı** sözlerinden alınmıştır. Bunun fiilinde gunne yoktur. (604)

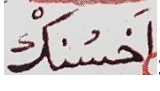
2.2.9.20. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde n / ɳ ~ m Kullanımı

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten tespit edilen aşağıdaki örneklerde 11. yüzyılda n / ɳ sesi ile m sesinin nöbetleşe kullanım örnekleri söz konusudur.

üğüm : BİR ügüm yarmak “*Bir yığın para*”. Mim, nun'dan değişmiştir.

(50) / ügün : *para, gül vb. şeylerin yığını. (51)*

iñir : *alaca karanlık* (59) / emir : *alaca karanlık, Oğuzlarda* (59).

axsun : axsun er “sarhoşken kavga eden adam”. Axsum şekli de vardır. (71)

bogun : *parmak ve kamış boğumu*. n, m’den değişmiştir. Bu gibi şeyler olabilir. (201) / bogım : *parmak boğumu*. Kamış ve alfanın boğumları da bogım ’dır. (199)

yıgım toprak: *topraktan tepe*. Mim (m), nun’dan (n) dönüşmüştür. (453)

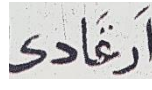
yıgın toprak: *toprak vb. şeylerin yığını*. (454)

2.2.9.21. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r ~ l Kullanımı

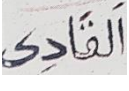
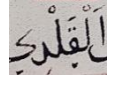
Lehçelerin Farklılıkları Hakkında başlığı altında sayfa 27-28’de Kaşgarlı Mahmut, “rı da lām’a dönüştürülebilir; o, yerinde zikredilecektir.” açıklamasını örneklendirmeden ve lehçe kaydı olmaksızın vermektedir.

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te tespit edilen örneklerde Kaşgarlı, r’nin l’den veya l’nin r’den dönüştüğünü belirtmiştir. Tespit edilen sözcüklerin hem r’li hem de l’li şekilleri Dîvân’da madde başı yapılmıştır. Her iki şekilleri de 11. yüzyılda kullanılmaktadır:

tarka : *koruk*. Talka şekli de vardır. (215) / talka : *koruk*. l, r’den dönüşmüştür. (215)

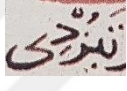
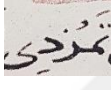
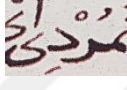
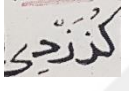
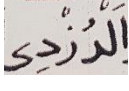
arka-: Ol anı kargadı arkadı ²⁴ “O, onu lanetledi ve kötülüklerini saydı.” Çift kullanılır, tek başına kullanılmaz. Övgü için kullanılan **alkış**

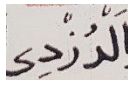
²⁴ Önce gayın ile yazılmış, sonra bir nokta daha konarak kaf’a dönüştürülmüş. Muhtemelen **kargadı** sözcüğü ile birlikte kullanıldığı için önce gayın ile yazılmıştır; ancak sözcüğün **alkış**’tan geldiğinin belirtilmesi sonucunda sözcüğün kaf ile okunması gerektiği açıktır.

tan alınmadır. **Alkadı** sözü “*hayır*” için olmasına rağmen diğeriyle çift olarak çok kullanıldığından dolayı “*kötülük*” anlamı kazanmıştır. Re (r), lam’dan (l) dönmedir. (145) / **alkal-**: Begke alkış alkaldı “*Bey övüldü ve iyi hasletleri sayıldı.*” (130).

2.2.9.22. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r ~ z Kullanımı

Dîvân’ın çeşitli yerlerinde Kaşgarlı Mahmut, geçişsiz fiillerin rı (r) ile geçişli yapıldığı yani oldurgan fiil haline getirildiği bilgisini verir. Bazı örneklerde de kural dışı olarak rı (r) yerine ze (z) kullanıldığını söyler.

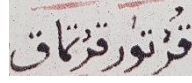
Sayfa 311-312’deki **tapuz-** “*söyle-*”, **tutuz-** “*söz tutmasını buyur-*”, **tamuz-** “*damlat-*” (**tamur-** (311) biçimi de madde başıdır), **küdez-** “*sakla-*”, **küdez-** “*bekle-*” fiillerindeki ze’nin kural dışı olduğunu belirten Kaşgarlı, geçişsizi geçişli yapmak için emir kipine rı (r) getirilmesi gerektiğini örneklerle açıklar. Açıklamanın devamında Oğuzların bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürdüklerini belirten Kaşgarlı, “*yağmalan-, çalın-, alın-*” anlamındaki **alduz-** fiilini örnek verir:

“Bu fiillerde ze (z) kural dışıdır; çünkü geçişsizi geçişli yapmak, emir kipine rı (r) getirilerek olur. ‘*Adam kaçtı*’ anlamında **er kaçtı** örneğindeki fiil geçişsizdir. Geçişli (için) ‘*O, onu kaçırtdı*’ anlamında **ol anı kaçurdu** denir. ‘*Adam suyu geçti*’ anlamında **er suv keçti** denir; ‘*O, onu sudan geçirdi*’ anlamında **ol anı keçürdi** denir. Şu fiiller aslında geçişsizdirler: **suv tamdı** ‘*Su damladı*’; **meni küğti** ‘*Beni bekledi*’. Kurala göre olması gerekirdi. Oğuzlar bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürürler. ‘*Onun malı yağmalandı ve çalındı*’ anlamında **ol tavar alduzdı** denir. Aslı, ‘*yakaladı, aldı*’ anlamında **aldı**’dır.” Tercümede boş bıraktığı yer “*Kurala göre geçişli biçimleri rı ile olması gerekirdi.*” şeklinde olmalı. (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:257)

Sayfa 418’de **bezet-, tezeit-, bezit-, tozit-, sızıt-, kezit-, közet-** gibi fiillerin arasında verdiği **kuzut-** fiilini madde başı yapıp açıklarken Kaşgarlı Mahmut, yukarıda ettirgenlik eki olarak izah ettiği r’nin z’ye kural dışı olarak dönüştürülmesinden farklı bir durumu anlatmaya çalışmıştır. Çünkü **kuzut-** fiili üzerinden yaptığı açıklamada r ~ z kullanımı, kök fiil üzerinden açıklanmıştır:

kuzut-: Ol anıñ bogzın kuzuttı ²⁵ “O, onu yemeğe iştahlandırdı.”

Buradaki ze’nin aslı rı’dır. Sanki başkası onun boğazını yemekten kuruttu; bunun üzerine o da arzulamaya başladı. Bu kural dışıdır; çünkü geçişsiz fiiller rı ile geçişli yapılı.

kuzutur, kuzutmak. ²⁶ (418)

kurit-: Kūn tönug kurıttı “Güneş, elbise vb. şeyleri kuruttu.” (418)

Kuzut- fiilini açıklarken verdiği bilgilerle Kaşgarlı aslında 11. yüzyılda var olan **ku-** köküne işaret etmiş, aynı köke farklı ekleri getirerek **ku-z-ut, ku-r-ut** fiillerini madde başı yapmıştır. Her ne kadar kendisi kural dışı olarak z’nin r yerine getirildiğini söylese de bu durum, aynı görevdeki iki farklı ekin aynı kök üzerine getirilmesiyle türetilen fiiller sonucunu doğurmuştur. Aynı durum ettirgenlik eki olarak verdiği -z ve -r için de geçerlidir.

Kaşgarlı’nın r ~ z kullanımını açıklarken söylediği “*kural dışı*” ifadesine dikkat etmek gerekir. 11. yüzyılda Kaşgarlı, -z- ile -r-’nin aynı görevdeki iki farklı ek olma ihtimalinden ziyade z’nin r yerine getirilerek kural dışı bir kullanım gerçekleştirdiği noktasına odaklanmıştır. Ancak bu açıklamaları ve verdiği örnekleri o kadar doğru açıklamıştır ki 11. yüzyıldan bu yüzyıla Türk dilinin şifrelerini fısıldamıştır.

11 yüzyılda yapmış olduğu açıklamalar ve **kuzut-** fiilini **kurut-** şekli ile de madde başı yaparak bizi **ku-** köküne yönlendirmiştir. Doğrudan söylemese de iki kullanımı da madde başı yaparak -r- ve -z-’nin aynı görevdeki farklı ekler olduğunu da açıklamıştır

²⁵ Ze’nin noktası sonradan ötreye çevrilmiştir; ancak sözcük ze maddesi içinde olduğu için z ile okunmalıdır. R’li biçimi rı maddesinde zaten **kurit-** biçimi ile madde başı yapılmıştır.

²⁶ Ze’lerin noktaları sonradan ötreye çevrilmiştir.

aslında. Çünkü madde başı yapılan bu iki fiil aynı anlamdadırlar. “*Doğrusu r*”dir diyerek -r-’nin -z-’ye göre o yüzyılda daha işlevsel olduğunu da söylemektedir bize.

Sayfa 560’ta **kuzı-**, **emüz-** fiilleri ile z’li şekillerin kullanımda olduğuna vurgu yapmış, ancak daha doğru olan biçimin r ile olduğuna bir kez daha değinmiştir. Fiil **kurı-** şekli ile de madde başı yapılmıştır. z’li biçimi ile madde başı yapılan **emüz-** fiilinin r’li kullanımı Dîvân’da yer almamaktadır:

kuzı-: Anıñ bogzı aşka kuzıdı ²⁷ “*Onun boğazı yemek için kurudu.*”

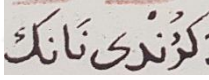
Kullanılan budur. Daha doğru biçimi, noktasız rı iledir. Bu, kural dışına çıkmıştır; onu

emzirince **sūt emüzdi** dedikleri gibi. (560)

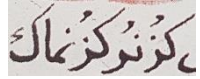
kurı-: Kurıdı tön “*Elbise vb. kurudu.*” (560)

emüz-: Uragut oğluna sūt emüzdi “*Kadın oğluna sūt emzirdi.*” (99)

Kaşgarlı, **kuzut-** ve **kurit-** fiilleri ile işaret ettiği şifreleri bir kez de sayfa 345’te **közün-**, **körün-** fiilleri ile karşımıza çıkarır. Bu sefer karşımızda bir **kö-** fiili vardır.

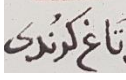
közün-: Közündi nēj ²⁸ “*Nesne göründü.*” Bu, Argu

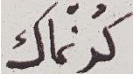
lehçesidir. Bunda bazı kurallar vardır. “*Göz*” demek olan **köz** sözünden alınmadır. Ancak onlar (Argular) emir kipinde, geçmiş zamandan farklı olarak “*bak*” anlamında rı

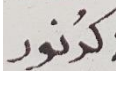
ile **kör** derler. Geçmiş zaman ise ze iledir. **közünür**, **közünmek**.
(345)

²⁷ Metinde rı ile yazılmıştır; ancak sözcük ze maddesi içerisinde z’li sözcüklerle birliktedir. Sözcüğün r’li biçimi de rı maddesi içerisinde madde başı yapılmıştır. Ayrıca Kaşgarlı’nın maddenin açıklamasında yaptığı açıklamalar da z ile okumayı gerektirir.

²⁸ Metinde ze’nin noktası konmamış; ancak metnin devamındaki açıklamalarda harfin ze olduğu açıktır.

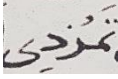
körün-: Tāg köründi “Dağ vb. göründü ve ortaya çıktı.”

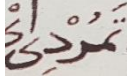
Herhangi bir şey uzakta karanlıktan ortaya çıkarsa aynıdır. **körünür, görünmek.**

 (345)

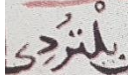
Bunları söylerken Kaşgarlı, aslında **köz ~ kör** sözcüklerinde bir bağlantı olduğunun farkında ancak bu bağlantının r ~ z ikili kullanımı olduğu yönünde bir eğilim içerisinde. Zira hem **közün-** hem de **körün-** fiillerini madde başı yapmıştır. Oysa **köz ~ kör** sözcüklerindeki r ~ z ikili kullanım değildir, -r ve -z 11. yüzyılda **kö-** fiil köküne getirilmiş ayrı ayrı iki ektir. Tıpkı **kurut-, kuzut-** fiillerinde olduğu gibi. Aslında bu sonucu Kaşgarlı, açıklamaları ile de vermekte. Çünkü **közün-** fiilinin kökünün “göz” anlamındaki **köz** olduğunu, emir kipindeki **kör**’ün ise “bak” anlamında olduğunu söyler. Kök aynı, getirilen -r ve -z ekleri ile anlamlar farklılaşmış. **Közün-, körün-; kuzut-, kurit-** fiillerindeki açıklamalardan hareketle, Kaşgarlı’nın kural dışı bir oluşum olarak gördüğü **tapuz-, tutuz-, tamuz-, küdez-, alduz-** fiilleri başka bir bakış açısı ile gözden geçirilmelidir. Aynı bakış açısı sayfa 361-362’de verilen **kartur-, kaztur-** fiilleri ve Dîvân’daki benzeri fiiller için de değerlendirilmelidir.

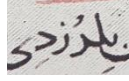
Zira sayfa 312’de verdiği **tamuz-** fiilinin yanında sayfa 311’de **tamur-** fiilini de vermiştir. Kural dışı oluşumlar olarak verdiği bu z’li fiillerin, **tamuz-** fiili hariç, r’li biçimlerini Dîvân’da vermemesi aslında z’li biçimlerin kullanımda olduğunu da gösterir. Kullanımda olmaları da, Kaşgarlı’ya göre her ne kadar kural dışı bile olsalar, aslında bir kuralları olduğunun göstergesidir.

tamuz-: Ol suv tamuzdı “O, su vb. şeyleri damlattı.” (312)

tamur-: Er burnı tamurdu “Adamın burnu kanadı.” (311)

Aynı seyir -DUr ~ -DUz ettirgenlik - oldurganlık eki için de geçerlidir. Sayfa 354’te **biltür-** “*bildir-*” olarak madde başı verilen sözcük, sayfa 368’de Oğuzca kaydı ile ve kural dışı bir kullanım olarak Türklerin bu kullanımı ağızlarına almayacakları notu ile **bildüz-** şeklinde verilmiştir. Sayfa 312’deki **alduz-** fiili de Oğuzca kaydı ile verilmiştir:

biltür-: Ol maña iş biltürdi “O, bana işi tanıttı ve bildirdi.” (354)

bildüz-: Ol maña iş bildüzdi “O, bana işi (konuyu) bildirdi.” Bu Oğuz lehçesidir; kural dışıdır; Türkler bunu ağızlarına almazlar. (368)

11. yüzyılda z’li kullanımların Oğuz ve Argu lehçeleri kaydı ile verilmesi ve Kaşgarlı’ya göre bu “*kural dışı*” kullanımların Türkler tarafından ağza alınmayacak derecede kullanılmamasının belirtilmesi de dikkate değer bir uyarıdır.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler ile Türkçenin sözcük yapısı ve sözcük türetme sistemi hakkında da ipuçları vermektedir. **ku- > ku-r- ~ ku-z-, kö- > kö-r- ~ kö-z-** fiillerinin varlığı aslında bu yüzyılda tek heceli birçok sözcüğün “kök” değil “gövde” olduğunun delilidir.

Necmettin Hacıeminoğlu’nun “*Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*” kitabında bahsettiği Türkçenin henüz çözülememiş meselelerinden birisi olarak gösterdiği ve yanlış bir kanı olarak değerlendirdiği, tek heceden ibaret bütün kelimelerin genellikle “kök” olarak kabul edilmesi görüşü, 11. yüzyılda Kaşgarlı’nın ipuçları ile de uyuşmaktadır. “Bu yüzden Kök Türk ve Uygur sahasına ait metinlerin kelime hazinesini tek tek elden geçirmeye mecburuz. Gerçi Eski Türkçe sahasında yapılan çalışmalar bir kütüphane dolduracak hacimdedir. Fakat yine de bazı meseleler henüz çözülememiştir. Meselâ tek heceden ibaret bütün kelimeler, bugüne kadar genellikle ‘*kök*’ kabul edilmiştir. Hâlbuki bu görüş yanlıştır. Biz bu görüşün isabetsizliğini ispat etmeye çalışacağız.” (Hacıeminoğlu, 2016:19)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’da ortaya koymuştur ki Eski Türkçede birçok tek heceli kelime kök değil gövde halinde türemiş sözcüktür. **ku- > ku-r- ~ ku-z-, kö- > kö-r- ~ kö-z-** gibi.

2.2.9.23. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde s ~ ş Kullanımı

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, eserinde s’li ve ş’li şekilleri olan bazı sözcükleri hem s’li şekli ile hem de ş’li şekli ile madde başı yapmıştır. Yani bu yüzyılda s ~ ş ikili kullanımı söz konusu olan sözcükler Dîvân’da yer almışlardır.

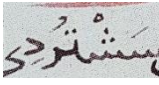
Kaşgarlı'nın 11. yüzyıl Türk lehçeleri coğrafyasından derlediği sözcüklerden oluşan Dîvânu Lugâtî't-Türk'te, s'li veya ş'li sözcükler için herhangi bir lehçe kaydı verilmemiştir. Söz konusu sözcükler her iki biçimleri ile bu yüzyılda kullanımdadırlar ve aynı sözcüğün farklı şekilleri ile kullanımda olmaları farklı ağızların veya farklı lehçesel özelliklerin yazı diline yansımaları olarak kabul edilmelidir.

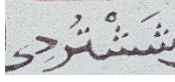
Dîvânu Lugâtî't-Türk'ten önceki dönemler için s ~ş karışıklığı birçok Türkologun dikkatini çekmiş ve bu mesele üzerine çeşitli görüşler dile getirilmiştir.

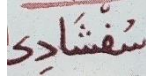
Boğumlanma yerleri ve biçimleri birbirlerine oldukça yakın olan bu iki ses arasında karışma ve değişme ihtimalinin her zaman mevcut olduğunu belirten Ahmet Buran, Eski Türkçedeki ş / s karşıtlığını, s ve ş ağız farklılığı olarak kabul etmek ve bugünkü Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen benzer şekilleri de bu s ve ş ağızlarının devamı olarak değerlendirmek gerektiğini belirtir. “Bu durumda, Eski Türkçedeki ş / s karşıtlığını, A. Batmanov'un tespit ettiği gibi bir s ve ş ağız farklılığı olarak kabul etmek ve bazı çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen benzer şekilleri de bu s ve ş ağızlarının devamı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira yakın boğumlanmalı bu iki ünsüz arasında böyle bir ağız farklılığının doğması kabul edilebilir bir fonetik olaydır. Çağdaş Türk lehçeleri içinde daha çok Kıpçak grubunda görülen bu olayı bir Kıpçak Türkçesi özelliği olarak değerlendirmek de mümkündür. Zira, Türkiye Türkçesi ağızlarının, bu olayı yaşatan yörelerinde n>y, g>v, y>c değişimleri gibi karakteristik Kıpçak Türkçesi özelliklerinin de görülmesi bunun kanıtıdır.” (Buran, 2007:126-127)

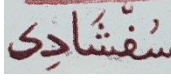
İşte bu açıklamalar doğrultusunda Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Kaşgarlı'nın verdiği örneklerden hareketle 11. yüzyıl Türk dilinde de s ve ş ağızlarının varlığından bahsetmek mümkün olacaktır. Hatta Kaşgarlı'nın söylediklerinden hareketle önceki dönemlerde de bu ağızların var olduğu sonucunu çıkarmak mümkün olacaktır.

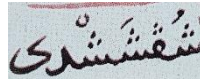
A. Von Gabain'in Uygur yazısında tespit edilmesinin mümkün olmadığını dile getirdiği s ve ş seslerinin (Gabain, 2007:40-41) Dîvân'da Kaşgarlı tarafından ş'li sözcüğün “*sin'li şekli de vardır*” diye belirtilmesi son derece önemlidir.

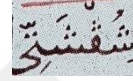
seştür-: Ol tügen seştürdi “O, düğüm vb. şeyleri çözdürdü.”

şeştür-: Ol tügen şeştürdi “O, düğüm vb. şeyleri çözdü”.
Sin’li şekli (*şeştür-*) de vardır. (360)

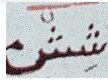
suvşa-: Ol kulakka suvşadı “O, kulağa gizli bir söz söyledi.”
(569)

suvşa-: Sökelke suvşadı “Hastaya okuyup üfledi.” Sin’li
(şin’li ?) şekli de vardır. (569-570)

şuvşaş-: Ol anıñ birle şuvşaşdı “O, onunla gizli bir söz
fısıldaştı.” (438)

şuvşat-: Ol meniñ kulakka söz şuvşattı “O, benim kulağıma
fısıltılı sözü ulaştırdı.” (432)

sış : şış. Kendisiyle tutmaç yenen şişe de **sış** denir. (166)

şış : kendisiyle tutmaç yenilen şış. (407)

2.2.9.24. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde s ~ z Kullanımı

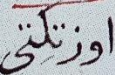
Dîvân’ın 28. sayfasında “*Lehçelerin Farklılıkları Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, “*Ze de sin’e dönüşebilir. Sin de ze’ye. Bu da sonra açıklanacaktır.*” açıklamasını, herhangi bir lehçe kaydı vermeden yaparak 11. yüzyılda s ~ z ikili kullanımına işaret etmiştir.

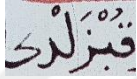
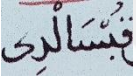
Dîvânu Lugâti’t-Türk’te herhangi bir lehçe kaydı bildirilmeden verilen aşağıdaki iç ve son sesteki kullanımlar da göstermektedir ki s ~ z ikili kullanımı 11. yüzyıl yazı dilinde mevcuttur:

āz : *as, kakım*. Sin’li şekli de vardır ve o daha doğrudur. (53)

ās : *as, kakım*. Ze’li şekli de vardır. Bu kelime ile cariyeler adlandırılır. (53) Kaşgarlı, ikili kullanımdan sin’li şeklin (ās) daha doğru olduğunu belirtmiştir.

Sayfa 128’de **östük-** “*özlem ve ihtiras duymak*” fiilinin aslının **öz tıkti** olduğunu belirten Kaşgarlı, z’nin s’ye dönüşünü örneklendirmiştir.

östük-: Ol bu ışka östükti ²⁹ “*O, bu işe özlem ve ihtiras duydu.*” Aslı **öz tıkti** ’dir. (128)

kopzal-: Kopuz kopzaldı “*Ud çalındı.*”, sin ile **kopsaldı** diğer bir şekildir. Bu gibi şeyler çoktur. (384)

“*Bu gibi şeyler çoktur*” açıklaması ile Kaşgarlı, bu yüzyılda s ~ z nöbetleşe kullanımının yaygınlığına işaret etmiştir.

tepset-: Ol meni tepsetti “*O, beni kıskandırdı.*”, ze’li şekli de vardır. (432)

tepzet-: Ol meni bu ışka tepzetti “*O, bu işte beni kıskandırdı.*” (432).

Ayrıca Kaşgarlı Mahmut, sayfa 14’te *Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında* başlığı altında fiil türeten yapım eklerinden bahsederken **tepze-** fiilinin “*çorak yer*” anlamındaki **tepoz**’den, **kopza-** fiilinin **kopuz**’dan geldiğini belirtmiştir. “*Çorak yer*” anlamındaki **tepoz** sözcüğünden geldiği belirtilen **tepze-** fiili her iki biçimi ile Dîvân’da madde başı yapılmıştır.

“**Elif: Tepzedi** “*kıskandı*”. “*Çorak yer*” anlamındaki **tepoz**’den alınmıştır. **Kopzadı** “*ut çaldı*”. **Kopuz** kelimesinden alınmadır.” (14)

²⁹ Te’de esre de var, **östükti** ~ **östikti**.

قاز³⁰: herhangi bir ağacın kabuğu. Bundan atasözünde **kağın kāsıña**

قازنك قاسنكا

denilmiştir. Elbette sin (s) dersin; çünkü ondan önce ze gelmiş ve konuşmadan nasibini almış; daha sonra sin (s) gelince de konuşmada ona yer kalmamıştır. Ze (z), sin'e (s) dönebilir. (510)

Maddenin açıklamasında Kaşgarlı'nın söylediklerinden anlaşılan ze'li şekil daha eskidir. **kopza-** fiilinin **kopuz'**dan, **tepze-** fiilinin **teviz'**den geldiğini ifade eden Kaşgarlı'nın **kās** ve **kāz** kullanımına dair s'li şeklin gelmesi ile z'li kullanımın konuşmada yerinin kalmadığını belirtmesi, **östük-** fiilinin aslının **öz tiktı** olduğunu belirtmesi önemlidir. Bu açıklamalardan s ~ z kullanımında z'li şekillerin daha eski olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Ayrıca her ne kadar sözcüklerin hem s'li hem de z'li biçimlerini verse de Kaşgarlı, 11. yüzyıldaki eğilimin s'li kullanımlardan yana olduğu açıktır.

11. yüzyıl yazı dilinde geniş zamanın olumsuzu ile ilgili Kaşgarlı sayfa 301'de şu açıklamayı yapmaktadır: “Olumsuzda, ‘o gitmez’ anlamında **ol barmas**, ‘ben gitmem’ anlamında **men barmas men** denir. Bunda, boylar arasında ihtilaf yoktur. Geniş zaman fiillerinde olumsuzluğun kuralı, üçüncü ve birinci şahıslarda, emir kipi üzerine mim, elif, sin (**-mAs**) eklemektir. Bu fiillerde çokluk için **-lAr** eklenir. ‘Onlar gitmezler’ anlamında **olar barmaslar**; ‘bunlar gitmezler’ anlamında **bular barmaslar**; ‘biz gitmeyiz’ anlamında **biz barmas miz** dendiği gibi.” (301)

Bu açıklamaya rağmen Kaşgarlı'nın geniş zamanda olumsuzluk için, Divânu Lugâti't-Türk'te iki farklı örnekte, sözlük maddelerinin sonunda fiilin geniş zaman ve mastar çekimlerini verdiği bölümlerde **-mAz** biçimini kullandığı olmuştur. Hatta Kaşgarlı, fiillerin geniş zamanda hep olumlu biçimlerini verirken iki fiilde **-mAz**'lı olumsuz biçimlerini de (**-mAs** biçiminden yani genel olumsuzluk biçiminden farklı olduğu için) verme ihtiyacını hissetmiştir:

buş-: Men bu işdın buşdum “Ben bu işten bıktım.” **buşmaz men, buşmak.**

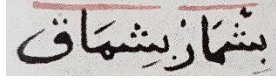
بُشْمَاز مِنْ بُشْمَاق

(269)

³⁰ Sözcük metinde ze ile yazılmıştır; ancak sonu s olan sözcükler maddesindedir ve örnek olarak verilen atasözünde sin ile yazılmıştır. Kaşgarlı maddenin devamında da z > s değişimini anlatmaktadır. Ayrıca sözcük sayfa 192'de **kās** biçimi ile de açıklanmıştır.

bış-: Er kımız bışdı “*Adam kıvama gelmesi için kımızı çalkaladı.*” **bışmaz**,

bışmak. (270)

Geniş zamanın olumsuzluk ekinin **-mAs ~ -mAz** şeklinde kullanımı da s ~ z ikili kullanımının bir örneğidir. Kaşgarlı, 11. yüzyılda geniş zamanın olumsuz biçiminin **-mAs** eki ile yapıldığı bilgisini, bu konuda boylar arasında bir anlaşmazlık yoktur, açıklaması ile verirken **-mAz**’lı örneklerde herhangi bir açıklama yapmamış, herhangi bir lehçe kaydı vermemiştir. Bu noktada z’li biçimi de yazı diline ait kabul etmek gerekir. Ancak bunu daha geniş anlamda 11. yüzyıl Türk coğrafyasında var olan bir lehçenin veya ağzın yazı diline yansması olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

2.2.9.25. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde t ~ d Kullanımı

11. yüzyılda Dîvânu Lugâti’t-Türk’te, lehçe ayrımlarının yapılmasında esas alınan seslerden birisi de t sesidir. Bu ses üzerinden Türkler (Karahanlılar) ile Oğuzlar ve Oğuzlara uyanlar gruplandırılmıştır. Sayfa 26’da “*Lehçelerin Farklılıkları Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut tarafından örneklendirilen t ~ d kullanımı ile ilgili açıklamalar şöyledir:

“Kelimelerdeki bütün te’ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de’ye döner.

Örnek ‘deve’ için kullanılan **teve** ,ye onlar **dewe** ismini verirler. ‘Delik’ için

kullanılan **üt** ,e onlar **üd** derler. Oğuz lehçesindeki dal’ların çoğu gerçek

(*şami:m*) Türkçede te’dir.³¹ ‘Hançer’ Türklerde **bügde** , onlarda **bükte** ,dir.

Türklerde ‘iğde’ **yigde** , Oğuz Türklerinde **yigte** ,dir. Zikretmediklerim de bu ölçü üzerinedir.” (26)

Bu açıklamada Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların sözcük başında ve sonunda d yanlısı; sözcük içinde ise t yanlısı olduklarına örneklerle işaret etmektedir. Ayrıca “Kelimelerdeki

³¹ Kaşgarlı ters vermiştir: Oğuz lehçesindeki te’lerin çoğu gerçek (*şami:m*) Türkçede dal’dır, olmalı. Kaşgarlı’nın verdiği örnekler açıklamasının tersi yönünde.

bütün te'ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de'ye döner.” ifadesi ile kuralın Oğuzlar için kesinliğine vurgu yapar. Açıklamanın devamında da “Zikretmediklerim de bu ölçü üzerinedir.” diyerek Kaşgarlı, hedef kitleden, bir nevî Dîvân'da madde başı yapılan Türkçe t'li sözcükleri Oğuzlar adına d ile kullanmalarını istemiş olur.

Zaten Kaşgarlı, lehçelere göre ses değişimlerini anlattığı bu bölümde “Ben kitapta gerçek dildekini yazıyorum. Kallabîn (çevirenler) adını verdiğim grupların kelimelerindeki harfleri sen çevir.” (27) diyerek bu isteği sadece t ~ d kullanımı için değil; işaret ettiği bütün ses değişimleri için yapmış olur.

Yalnız Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu kadar açık bir şekilde t ~ d kullanımında lehçesel ayrılıkları dile getirdikten sonra Dîvân'ın metin kısmında kesin kullanımın aksi örneklerle de yer vermiştir. Örneğin sayfa 26'da Oğuzlar için d ile verdiği **dewe** sözcüğünü sayfa 504'te “sen” anlamındaki **sin** maddesinde Oğuzlar adına **tewe** biçiminde t ile yazar:

“**sin:** *Sen.* Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin'e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum'a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile ('fe ile' olmalı) **tevi** derler.

Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile ('vav ile' olmalı) **tewe** derler.” (504)

Sayfa 526'da Oğuzca kaydı ile verilen “*bağır-*” anlamındaki **bakır-** fiilinin kullanıldığı cümlede söz konusu sözcük **teve** biçiminde t iledir:

bakır-: Teve (üç noktalı fe ile) bakırdı “*Deve bağırdı.*” Oğuzca. (526)

Kaşgarlı'nın tıpkı b ~ m, v ~ w ve diğer kullanımlarda olduğu gibi t ~ d kullanımında da lehçelerin kesin tercihlerini verdikten sonra tercihlerin aksini işaret eden kullanımlara yer vermesi lehçelerin bünyelerindeki diyalektlerin varlığından kaynaklanmaktadır. Oğuz lehçesi adına belirtecek olursak nasıl ki Oğuz Türkçesi kendi içerisinde bugün de diyalektlerden oluşuyorsa 11. yüzyılda da bu böyleydi ve nasıl ki 11.

yüzyılda lehçeler arasında ses değişiklikleri varsa bir lehçenin diyalektleri arasında da ufak tefek ses ayrılıkları vardı. Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılda Türk lehçelerinin kendi içlerinde de diyalektlere ayrıldığıнын en büyük kanıtı, en büyük tanığıdır. Zira Dîvânu Lugâti't-Türk, yazı dilinin, yazı dillerinin değil bu yüzyılda konuşma dillerinin söz varlığının derlendiği bir eserdir. Kaşgarlı, Dîvân'da buna işaret eden beyanlara defalarca yer vermiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te verilen bilgilerdeki bu tür durumların sebebi için araştırmacılar bazı açıklamalarda bulunmuştur. Zeynep Korkmaz, Kaşgarlı'nın t ~ d kullanımına dair verdiği açıklamalardan yola çıkarak "Bu açıklamayı XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada t- > d- değişimi başlamıştı biçiminde değerlendirebiliriz. Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiyi, XI. yüzyıl sonrası Oğuzcasında kurallı bir t- > d- değişiminin varlığı şeklinde anlamağa imkân yoktur. Çünkü Kaşgarlı'nın söylediklerini tanıklamak üzere verdiği bu örnekler dışında, eserde, t- > d- değişiminin genel durumunu yansıtabilecek daha pek çok sözcük vardır. t- > d- değişimine uğramış *dağı* 'dahi, daha' vb. (C.II,195) örnekler bir yana, ince ve kalın sıradan t- ünsüzünü koruyan örnekler pek çoktur. Kaşgarlı *tamağ* 'damak', *tamar* 'damar', *tarığ* 'darı', *tavar* 'mal', *tegül* 'değil', *telü* 'deli', *tengelgüç* 'dölengeç kuşu', *terih* 'derin', *til* 'dil', *toğı* 'dokumak', *töl* 'döl', *tön-* 'dönmek', *tögi* 'darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü' (krş. Anadolu Ağzl. düğü 'ince bulgur'), *tön-* 'dönmek', *tabul-* 'delinmek', *tület-* 'koyunu kuzulatmak', *türüt-* 'türetmek, yaratmak' sözcüklerini de 'Oğuzcadır' kaydı ile verdiği göre, t- > d- değişimi için yazılanları, kurallı bir değişim olarak değerlendirmeye imkân yoktur. Bu değişimin XIV-XV. yüzyıllar Eski Anadolu Türkçesinde bile ince ve kalın sıradan sözcüklerde nasıl bir kuralsızlık gösterdiğini, bu güne değin süregelen değişim ve gelişimindeki dalgalanmaları da göz önünde bulundurursak, t- > d- olayının Oğuz - Türkmen lehçelerinde pek hızlı yol alan bir dönüşüm olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Böylece, XI. yüzyılın ikinci yarısında, bu dönüşümün daha yeni başlamış bir olay olduğu yargısına varılabilir." (Korkmaz,2013:57-58) sonucuna ulaşmıştır.

Akartürk Karahan da Zeynep Korkmaz'dan alıntı yaparak "Dîvân'daki /t-/li Oğuz lehçesi söz varlığı göz önüne alındığında, /t-/ > /d-/ değişiminin XI. yüzyıl için düzenli bir ses özelliği olmadığı görülmektedir. Kaşgarlı'nın daha yeni sayılabilecek ve tam olarak sisteme oturmamış bir ses olayını tespit etmesi ve ilk olarak ifade etmesi, /t-/

sesinin gelişim evrelerine açıklık getirmesi bakımından, ses tarihi için önemli bir kayıttır.” (Karahan,2013:134) çıkarımını yapar.

Claus Schönig ise “*On Some Unclear, Doubtful And Contradictory Passages in Mahmud al- Kaşgarî’s ‘Dîwān Lugāt at-Türk’*” başlıklı makalesinde bir sözcüğün farklı seslerle kaydedilme durumunu “ödünçleme” olarak değerlendirmiştir. (Schönig, 2004:53)

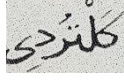
Dîvānu Lugātî’t-Türk’teki ses değişikliklerinin yeni başlaması, 11. yüzyıl için genelleşmemiş, düzenli bir ses özelliği olmadığı gibi yorumlar, Kaşgarlı’nın sık sık işaret ettiği gibi Dîvân’ın konuşma dillerinden derlenmiş sözcükleri ihtiva etme özelliği düşünülerek yeniden gözden geçirilmelidir.

Bir sözcüğün Dîvân’da farklı seslerle kayıt altına alınması da Gürer Gülsevin’in “*11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?*” başlıklı çalışmasında belirttiği gibi Kaşgarlı Mahmut’un dikkatsizliği ile açıklanamaz. Bu kayıtlar ancak Dîvân’ın konuşma dillerinin söz varlığından oluşması gerçeği ile açıklanabilir. “Bu durum, bir ses değişmesinin henüz yeni başlamış olması veya genelleşmesi şeklinde açıklanamaz. Çünkü aynı sözcük farklı yerlerde farklı ses yapılarıyla gösterilmiştir. Bu durumlarda Kâşgarlı Mahmut’un bazı yerlerde dikkatsizce, rastgele, genellemeye uyarak vb. örnek verdiğini iddia etmek de doğru olmaz. Eğer o mantığı kabul edersek Kâşgarlı Mahmut’un verdiği bilgilerin hiçbirinin güvenilirliği kalmaz. Yani o zaman Kâşgarlı’nın söyledikleri bizlere bir dayanak olmaz duruma düşer.” (Gülsevin, 2016:284)

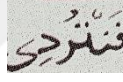
Ayrıca 21. yüzyıl Oğuz Türkçesi düşünüldüğünde, bazı araştırmacıların 11. yüzyılda yeni başlamış olabileceğini düşündükleri ses değişimlerinin örnekleri, 21. yüzyıl Oğuz lehçelerinde de görülmektedir. “Türkçe asıllı bir kısım kelimelerin başındaki t’ler Türkmen Türkçesinde d olur: daaş (taş), duuz (tuz), dañ (tan), dırnak (tırnak).” (Buran vd.,2014:168) gibi. Bu durumda 11. yüzyılda başladığı düşünülen değişim 21. yüzyılda hala mı devam etmektedir? Elbetteki hayır. Bu yüzyılda nasıl ki bir lehçe içerisinde var olan diyalektler ufak tefek ses farklılıklarına sahip ise aynı gerçek 11. yüzyıl için de geçerlidir ve 11. yüzyılda da lehçeler içerisinde diyalektler söz konusudur. Kaşgarlı da Dîvân’da bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvānu Lugātî’t-Türk’te, 11. yüzyıl için Türkler ile Oğuzları sadece sözcük düzeyindeki t ~ d kullanımı ile değil aynı zamanda eklerdeki değişim ile

de karşılaştırmıştır. Bu anlamda -tUr çatı eki üzerinden, bu ekin Oğuz lehçesinde te ile Türklerde dal ile kullanıldığını, Türklerin aksine dal'ı te'ye; te'yi de dal'a çeviren Oğuzların bunu hep yaptıkları bilgisini yinelemiştir:

keltür-: Ol maña at keltürdi “O, bana bir at getirdi.” Bu, te iledir ve Oğuz lehçesinedir. Türk dilinde dal iledir. Oğuzlar hep bunu yapar; Türklerin aksine dal'ı te'ye; te'yi de dal'a çevirirler. Senin “*deve*” anlamında **teve** dediğine Oğuzlar **dewe** derler. Türkler “*yine*” anlamında **takı** ; Oğuzlar ise **dakı** derler. (364)

teltür-: Ol tām teltürdi “O, duvar vb. şeyleri delmek için ona emir verdi.” Sondaki te (-tür-’deki) dal’dan dönüşmüştür. Dal’ın te’den dönüşmesi mümkündür. Te’nin de dal’dan dönüşmesi aynı şekilde mümkündür. (354)

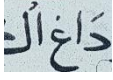
kantur-: Ol mini suvka kanturdi “O, bana su içirdi ve (suya) **kandırdı**.” Aslı, dal ile **kandurdi** ’dır. Su dışında başka şeyler için de kullanılır. (362)

-tUr ekinin Dîvân’da madde başı yapılan fiillerde lehçe kaydı verilmeden d’li biçiminin yanı sıra t’li biçimlerinin de yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir: sayfa 354’te: **taltur-**, **toltur-**, **tiltür-** ~ **tildür-**, **tamtur-** **biltür-**; 355’te: **tantur-**, **tamtur-** ~ **tamdur-**; 357’de: **çigtür-**, **çoktur-**; 358’de: **sürtür-**, **saçtur-**; 119’da: **ektür-**, **ögtür-**, **ultur-**, **ıldur-**, **oltur-**, **öldür-**, **öndür-**; 118’de **üztür-**, **astur-**,.....

Madde başı yapılan -tUr ekli fiillerin Kaşgarlı’nın yukarıda verdiği açık bilgidен hareketle Oğuzlara ait oldukları düşünülebilir. Hem -tUr biçimini hem de -dUr biçimini alan fiillerin madde başı yapılmaları da bir kez daha göstermektedir ki Dîvânu Lugâti’t-Türk, sadece ölçünlü dilin değil 11. yüzyılın bütün Türk lehçelerinin eseridir. Bu yüzyılın bütün Türk lehçeleri, kendilerine Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer bulmaktadırlar.

Türklerin “*yine*” anlamında kullandıkları **takı**, Oğuzlarda **dakı** olmuştur diyen Kaşgarlı, t ~ d değişiminde Türklere göre farklılaşan Oğuzların, Argulardan aldıkları **dag**

ol edatını “*böyle değil*” anlamında lehçelerine uygun bir şekilde dal’ı te’ye çevirerek **tegül** biçiminde kullandıklarını da bildirmiştir:

tegül : Oğuzcada “*böyle değil*”. Aslında Argu lehçesindeki **dag ol** ’dan alınmıştır. Onların (Oğuzların) dilinde dal, te’ye; gayın, ke’f’e (g) dönmüş ve iki elif de düşürülmüştür. (198)

Dîvân’da çok açık bir şekilde Türkçedeki sözcük başında bulunan t’lerin Oğuzlarda d’ye döndüğünü örneklediren ve belirten Kaşgarlı’nın **tegül** maddesinde Argulardan alınan d’li **dag ol**’un Oğuzlarda t ile **tegül** oluşunu “Onların (Oğuzların) dilinde dal, te’ye dönmüştür.” şeklinde vermesi önemlidir.

Tek başına bu örnek bile 11. yüzyılda Oğuz Türkçesinde farklı diyalektlerin varlığını ortaya koyar. Çünkü Dîvân’ın giriş bölümünde “Türklerdeki bütün t’ler Oğuzlarda d’ye döner.” diyen Kaşgarlı, bu defa “Oğuzların dilinde dal, te’ye döner.” demektedir. Demek ki 11. yüzyılda Oğuz Türkçesi içerisinde en azından t ~ d kullanımında ayrışan iki diyalekt söz konusudur.

Bu noktada Dîvân’da sözcük başında t’lerin korunduğu Oğuzca kayıtlı sözcükler, sözcük başında d’li sözcüklerden çok daha fazladır:

tas “*kötü olan her şey*”, Oğuzca (165); **tek tur** “*sus*”, Oğuzca (168); **tamak** “*boğaz*”, Oğuzca (28); **tamar** “*damar*”, Oğuzca (182); **tança-** “*bozul-*”, Oğuzca (577); **tavar** “*canlı veya cansız mal*”, Oğuzca (182); **tarıg** “*Türklerin çoğunda buğday*”. Bilhassa Oğuzlarda ise “*akdarı*” (187); **tes tegirme** “*yusuvarlak*”, Oğuzca (165); **tölek** “*gönlü rahat ve sakin*”, Oğuzca (195); **tön-** “*dön-*”, Oğuzca (526); **tegül** Oğuzcada “*böyle değil*” (198); **tugrag** “*meliğin mührü ve imzası*”, Oğuzca (232); **tümrüg** “*tef*”, Oğuzca (240); **takuklug er** “*tavuklu kişi*”, Oğuzca (249); **terinçek** “*ince kadın çarşafı*”, Oğuzca (254); **temürge**n “*Oğuzcada okun temreni*” (260); **tak-** “*tak-*”, Oğuzca (272); **tınma** “*konuşma, sus*”, Oğuzca (278); **tılık-** “*konuşmak*”, Oğuzca (327); **topul-** “*(elbise) çıkar-*”, Oğuzca (328); **tokun-** ~ **tokın-** “*dövül-, dayak atılmak*”, Oğuzca (341); **tugraglan-** “*bir yazının damgalanması*”, Oğuzca (403); **törüt-** “*bir şeyi planlamak ve ıslah etmek*”, Oğuzca (417); **tölet-** “*doğurt-*”, Oğuzca (420); **töl** “*yavrulama zamanı, yavru*”, Oğuzca (501); **töle-** “*yavrula-*”, Oğuzca (563); **tügi** “*akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı*”,

Oğuzca (547); **telü** “*ahmak*”, Oğuzca (548); **teriñ** “*bol, derin*”, Oğuzca (606); **tenilgüç** “*çaylak*”, Oğuzca (613); **Türkmen** “*bunlar Oğuzlardır*”(622); **Toturka** “*Oğuz boyu*”(40); **Töger** “*Oğuz boyu*”(40); **toldra-** “*dağıl-*”, Oğuzca (636).

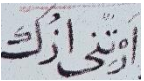
Kelime başında d bulunduran Oğuzca kayıtlı sözcükler çok azdır. Dîvân’da **dakı** ve **deve** sözcüklerinin yanı sıra “*baba*” anlamındaki **dede** (542) sözcüğü de Oğuzca kaydı ile verilmiştir. Dîvân’ın başında Oğuzlar için verilen kurala rağmen Dîvân’da Oğuzca kayıtlı t’li sözcükler d’li sözcüklere göre belirgin bir şekilde daha fazladır.

Kaşgarlı’nın sayfa 463’te verdiği **yumgak tana** madde başındaki açıklama da ilginçtir. Farsçadan alındığını zannettiği **dane** > **tana** sözcüğünü Türklerin Türkçeleştirdiğini, dillerine uygun olarak kelime başındaki d’yi t yaptıklarını bildirmiştir. Yine “*eşsiz inci*” anlamındaki **erdini** maddesinde de sözcük içinde d’nin t’ye dönüştürülmüş biçimi verilmiştir:

yumgak: *Her şeyin yuvarlak ve yumru olanı.* Bundan Uç lehçesinde kişnişe

yumgak tana denir. **Tana** , zannedersem, Farsçada “*tahıl*” anlamında kullanılan “*dane*” dir; Türkler onu Türkçeleştirip **tana** demişlerdir. (463)

erdini : *eşsiz inci.* Buradan, eşsiz inciye benzer bir bedene sahip

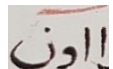
kadına **ertini** özök denir. Dal, te’ye dönmüştür. Bu lakap Çiğil kadınları için kullanılır. (82-48)

2.2.9.26. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde v ~ w Kullanımı

11. yüzyıl yazı dilindeki v sesi Kaşgarlı Mahmut’un deyimi ile *iki çıkaklı fe*, *yumuşak fe* veya *zayıf fe*, özellikle w ile nöbetleşe kullanımı ile Dîvân’a konu olmuştur. Sayfa 26-27’de *Lehçelerin Farklılıkları Hakkında* başlığı altında Kaşgarlı, üç noktalı fe (ف) ile yazılan v sesinin Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen bir ses olduğunu, yani iki çıkaklı bir ses olduğunu ve bu sesin gerçek Türkçede bulunduğunu belirtir. Ses ile ilgili ayrıntılı bilgi *Tâli (ikincil) Ünsüzler* başlığı altında verilmiştir. Bu sesin Oğuzlarda ve onları takip edenlerde de vav’a (w - و) dönüştüğünü örneklerle açıklar:

“Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (v), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (w) dönüşür. Türklerin **ev**, onların **ew** dedikleri gibi. Yine Türklerin **āv**, onların **āw** demeleri gibi.” (26-27)

Sayfa 54’te “**ewet** : **evet** anlamındadır; ‘*evet*’ demektir. İki çıkak arasında çıkan her f’yi (v), vav (w) ile değiştirmek caizdir. ‘*Peygamber*’ için **yalawaç** dendiği gibi **yalavaç** da denir. *Tuṣuṣ* (yenilen, tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki) için **yava** dendiği gibi vav’la **yawa** da denebilir.

Sayram - ki o İsbîcâb’dır- lehçesinde bulunan ‘*ağaç*’ anlamındaki **āwan** da böyledir.” açıklaması ile örneklenen w ~ v ikili kullanımı Dîvân’da birçok defa tekrarlanmıştır:

Uvut ~ uwut “*hayâ*” (54), kawuṣ- ~ kavuṣ- “*kavuş-*” (320), çüwit ~ çüvit “*renklerin genel adı*” (517), yuvug ~ yuwug “*selin yuvarladığı kaya parçası*” (517), kovuk ~ kowuk “*‘içi boş olan her şey’*” (517), kavuk ~ kawuk “*sidik torbası*” (517), tavuṣ ~ tawuṣ “*ses ve hareket*” (517), kowı ~ kovı “*boş*” (546), karwa- ~ karva- “*el yordamı ile yoklamak*” (572) gibi.

Sayfa 516-517’de madde başı yapılan çüwit “*renklerin genel adı*”, kawut “*lohusa yemeği*”, kowuṣ “*cin çarpması izi*”, küweç “*mızraksı demirli gem*”, kowuz “*cin ve çarpmasının muskası*”, kowuz “*şaraptaki pislik*”, köwüz “*yaygı*”, yuwug “*selin yuvarladığı kaya parçası*”, suwuk “*herhangi yumuşak sıvı*”, suwuk “*uzun kuyruk*”, kowuk “*‘içi boş olan her şey’*”, kawuk “*sidik torbası*”, kawık “*akdarı kepeği*” isimlerindeki w (vav) sesinin v’den (yumuşak ve) döndüğü açıklaması Kaşgarlı tarafından yapılmış önemli bir açıklamadır:

“Bu isimlerdeki vav (w), yumuşak ve’den (v) dönmedir.” (517)

Bu açıklama ile Kaşgarlı, Dîvân’da üç noktalı fe (ف) ile yazdığı v sesinin daha eski bir ses olduğunu izah etmiş olur. Zaten bu sesi kendisi de talî ünsüzler arasında vererek Türkçe için asli oluşunu da ortaya koymuştur.

Madde başı yapılan ikili kullanımlar (w ~ v) ve vav'lı (w) kullanımlar, birincisi Kaşgarlı'nın sayfa 27'de yaptığı "Ben kitapta gerçek dildekini yazıyorum. Kallâbîn (çevirenler) adını verdiğim grupların kelimelerindeki harfleri sen çevir." açıklamasındaki "*gerçek dildekini yazıyorum*" ifadesinden hareketle farklı lehçelere aitlikleri düşünülmeden 11. yüzyıl yazı diline ait kabul edilmeli. Bu durumda vav'lı (w) kullanımlar ya Oğuzcanın etkisi ile yazı diline yansımıştır; ya da yazı dili içerisindeki diyalektlerin varlığı ile açıklanabilir.

İkincisi, "Türkçedeki her fe (v), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav'a (w) dönüşür" açıklamasından hareketle vav'lı (w) kullanımların tamamı, madde başı bile olsalar, Oğuz lehçesine ait kabul edilmelidir ve yine madde başı yapıldıklarına göre Oğuz lehçesinin yazı diline yansımaları şeklinde değerlendirilmelidir.

Farklı bir düşünme biçimi ile bu durum, Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün 11. yüzyıl Türkçesinin, daha özel anlamda 11. yüzyılın bütün Türk lehçelerinin ortak eseri olması gerçeği ile açıklanabilir. Bu yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, bütün Türk coğrafyasını dolaşmış ve bütün Türk lehçelerinden derlediği söz varlığına eserinde yer vermiştir. Bunun için Dîvânu Lugâtî't-Türk, 11. yüzyılın bütün Türk lehçelerinin ortak eseridir, çıkarımı yapılabilir. Sadece w ~ v'li sözcüklerin madde başı yapılmasında değil; Dîvân'ın bütününde Kaşgarlı bu gerçek üzerine hareket etmiştir.

Yukarıda verilen örneklerin yanı sıra Kaşgarlı'nın vav'lı (w) ve Oğuzca kaydı ile verdiği örnekler de Dîvân'da mevcuttur:

tavar: *canlı veya cansız mal*, Oğuzlar ve diğerleri vav ile **tawar** derler (182)

teve: *deve*, iki çıkaklı fe (v) ile, Oğuzlar bunu **dewe** diye adlandırırlar (545)

Türklerin **ev**, onların (Oğuzların) **ew** dedikleri gibi. Yine Türklerin **āv**, onların (Oğuzların) **āw** demeleri gibi (26-27)

kowuz: *kowuçun* bir şekli, Oğuz lehçesi, *herhangi bir cin çarpması izi* (517)

küwük: *saman*, Oğuzca (518)

kowa: *kova*, Oğuz lehçesi. (550)

Yava ~ Yawa: *Oğuz kabilelerinden*. (455)

Ayrıca Dîvânu Lugâti't-Türk'te, v'li (ف) ve Oğuzca kaydı ile verilen sözcükler de bulunmaktadır:

çuvga: *rehber ve komutan*, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde (214)

savaş-: *Olar ikki savaşı “O ikisi dövüştü”*, Oğuzca (319)

yavlak: *her şeyin kötü olanı*, Oğuzca ve Kıpçakça (463)

sāvçı: *dünürler arasında haber getirip götüren elçi*, Oğuz lehçesi. (634)

Yava ~ Yawa: *Oğuz kabilelerinden*. (455)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem v'li hem de w'li sözcüklerin Oğuzca kaydı ile verilmesi olağandır. Zira b ~ m kullanımında olduğu gibi bu durum da 11. yüzyıl Oğuz Türkçesi içerisindeki farklı diyalektlerin varlığını ortaya koymaktadır. Yani Kaşgarlı'nın v'li ve w'li sözcükleri Oğuzca kaydı ile vermesi 11. yüzyıldaki farklı Oğuz ağızlarının varlığından kaynaklanmaktadır.

“Türkçedeki her fe (v) Oğuzlar ve onları takip edenlerde vav'a (w) dönüşür.” açıklamasındaki kesinlik tıpkı b ~ m kullanımında olduğu gibi, Kaşgarlı'nın 11. yüzyıldaki hâkim Oğuz diyalektindeki kuralı vermesinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki Türklerdeki her mim Oğuzlarda be'ye dönüştürülür kuralını vermesine rağmen Oğuzca kayıtlı m'li sözcükler de vermiş ise burada da Türklerdeki her fe (v) Oğuzlarda vav'a (w) dönüştürülür açıklamasına rağmen v'li Oğuzca kayıtlı sözcükler de vermiştir.

11. yüzyılda Oğuz lehçesi içerisindeki hâkim diyalekt sözcük başında b ve sözcük sonunda w'yi kullanırken var olan diyalektlerden birisi de b'ye karşılık m'yi, w'ye karşılık v'yi de kullanmaktadır. Bu durum, 11. yüzyılda Oğuz diyalektlerinin, ağızlarının varlığından kaynaklıdır ve Oğuz lehçesi içerisinde sözcük başında b'ye karşılık m'yi; sözcük sonunda w'ye karşılık v'yi kullanan Oğuz diyalekti kullanıcılarının ölçünlü dili kullananlara muhtemel yakınlığı ve onlardan etkilenmeleri ile açıklanabilir.

Bu bağlamda sayfa 37'de **evet** sözcüğü v'li şekli ile Oğuz, Kıpçak, Yağma ve Toxslara ait olarak kaydedilirken **ewet** şekli ile diğer Türklere, Karahanlılara ait olarak verilmiştir. Oysa sayfa 27'de çok kesin bir ifade ile Kaşgarlı, gerçek Türkçedeki her fe (v) Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav'a (w) döner, demişti:

evet : bir edattır, “*evet*” demektir. Üç farklı şekli de vardır. Evet

Yağma, Toxsı, Kıpçak ve Oğuzlara aittir. Emet, ewet, yemet

diğer Türklere aittir. (37)

Tek başına bu örnek bile 11. yüzyılda w ile v’nin kullanımının lehçeler boyutunda netleşmediğinin, yani şu lehçeler tamamıyla w’yi, şu lehçeler tamamıyla v’yi kullanır, şeklinde gruplandırma yapılamayacağını göstergesi olarak kabul edilebilir.

Dîvân’da Oğuzca kaydı ile verilen “*dağ soğanı*” anlamındaki **kömürgen** sözcüğünün Türkçedeki karşılığı v ile **kövürgen** olarak belirtilmiştir. Bu durum bir istisna olarak 11 yüzyılda v ~ m ikili kullanımı olarak değerlendirilebilir. Ya da 11. yüzyılda ölçünlü dilde v ile **kövürgen** olan sözcük, öncesinde **köbürgen*** olarak düşünülüp bazı eski kelime içi b’ler, bu yüzyılda Karahanlı lehçesinde v ile, Oğuz lehçesinin bir bölümünde m ile devam etmiştir, diye düşünülebilir.

kövürgen: *ada soğanı*. Bu, dağ soğanıdır. Oğuzlar buna **kömürgen** derler. (260)

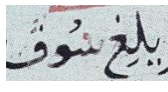
2.2.9.27. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde y ~ c ~ Ø Kullanımı

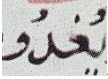
Dîvânu Lugâti’t-Türk’te y ~ c ~ Ø kullanımı açısından özellikle Türkler, Oğuzlar ve Kıpçaklar öne çıkarılmıştır.

Dîvân’ın 26. sayfasında Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk yazı dilinde kelime başında var olan y sesinin bazı lehçelerde c’ye dönmesi veya erimesi olayını örneklerle anlatmaktadır. Ölçünlü dildeki bütün isim ve fiillerin başındaki y sesi, Oğuz ve Kıpçaklarda erir veya c’ye döner, açıklamasını yapmaktadır:

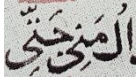
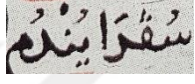
“Bütün isim ve fiillerin başındaki ye’ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim’e

döner. Meselâ Türkler ‘*yolcu*’ya **yelgin** derler, bunlar ise **elgin** ; Türkler ‘*ılık*

su’ya **yılıg** **suv** , bunlar ise elif’le **ılıg** derler. Aynı şekilde Türkler

‘inci’ye **yinçü** , bunlarsa **cinçü** derler. Türkler ‘*devenin uzun tüyleri*’ için **yogdu** , bunlar **cogdu** derler.” (26)

Sayfa 422 ve 457’de Oğuzlar ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye’leri cim olarak telaffuz ederler bilgisini tekrarlayan Kaşgarlı, kuralı açıklayan başka örnekler verir. Türk ve Türkmen arasındaki bu kuralın yaygınlığına dikkat çeker:

“Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye’leri cim olarak telaffuz ederler. Ol **meni cetti** derler; ‘*O bana yetişti*’ demektir; bu da ye ile **yitti** ’dir. Türklerin ‘*Suda yıkandım*’ anlamında **Suvda yundum** dediklerine onlar **cundum** derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır.” (422)

yinçü: *inci*. Cariyeler bununla **yinçü** diye adlandırılır. Atasözü: Ütlüg yinçü yirde kalmas “*Delinmiş inci yerde bırakılmaz; biri gelip onu alır.*” Bu, cariyelerin bakire olarak, kız kurusu gibi uzun süre evde tutulmaması ve birisinin onunla evlenmesi için söylenir. Oğuzlar ve Kıpçaklar onu **cinçü** diye adlandırır; ye’yi cim’e çevirirler. (547)

yelgin atlıg: *hızlı koşan atlı*. Oğuzlar “*yolcu*” için **elgin** derler; ye’yi elif’e çevirirler. (460) madde başında ise Oğuzların sözcük başında y sesini düşürmelerine vurgu yapılmıştır.

Sadece y’nin erimesi için değil c’li örneklerde de Kıpçakça ile birlikte Oğuzca kaydının düşülmesi de önemlidir. 11. yüzyılda açıkça ifade edilmektedir ki y ~ c ~ Ø kullanımında Oğuzlar ve Kıpçaklar birlikte hareket etmektedirler. Daha açık bir ifade ile Kaşgarlı Mahmut’un verdiklerinden hareketle bu yüzyılda, Oğuzların sözcük başındaki y sesini düşürmekle birlikte Kıpçaklarda olduğu gibi sözcük başındaki y sesini c sesine dönüştürerek kullanmaları da söz konusudur.

Oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olan Dîvânu Lugâti’t-Türk’te, Kaşgarlı Mahmut’un birçok konuda sıklıkla dile getirdiği Oğuzların, y ~ c ~ Ø kullanımında Kıpçaklarla birlikte hareket etmelerine dair yaptığı açıklamalarda bazı araştırmacıların belirttiği gibi yanlışlık yapma ihtimali söz konusu değildir.

Mustafa Canpolat, “*Behcetü’l-Hadā’ik’in Dili Üzerine*” başlıklı makalesinde Kaşgarlı’nın Oğuzca özellik olarak verdiği sözcük başında y sesinin düşmesi olayının birkaç örneğe dayandığı için genelleştirilemeyeceğini ve yine y ~ c kullanımında da Osmanlıcada hiç görülmediği için ya bir yanılma sonucu ya da yazı diline geçmemiş bir ağız özelliği olduğunu belirtmektedir:

“Bunlardan başka Kâşgarlı’nın Oğuzca özelliği olarak gösterdiği sözcük başında y- düşmesi, gerçekte genelleştirilemeyen birkaç örneğe dayanan bir özelliktir ve Behcetü’l-hadā’ik’ta da durum budur. Yine Kâşgarlı’nın ileri sürdüğü y- > c- değişikliği ise Osmanlıcada hiç görülmediğinden ya bir yanılma sonucu ya da yazı diline geçmemiş olan bir ağız özelliği olarak kabul edilmelidir.” (Canpolat, 1967:172)

Zeynep Korkmaz ise ön seste y’siz örneklerin daha sonraki Oğuzca metinlerde de tanıklandığını; ancak y / c değişiminin 11. yüzyıldan sonraki dönemde Kıpçak metinleri ile tanıklanabildiğini, bundan dolayı da Kaşgarlı’nın açıklamalarının değerlendirilmesinin güçleştiğini belirtir. Zeynep Korkmaz, Kaşgarlı’nın bu ses değişimini eserinin iki ayrı yerinde açıkça ifade etmesi sebebiyle de 11. yüzyılda Oğuzca için böyle bir değişimin söz konusu olabileceği ihtimali ile birlikte, tıpkı Canpolat’ın Osmanlıca metinlerde hiç görülmemesini dile getirmesi gibi, daha sonraki dönemlere ait tanıklayıcı kanıtlar elde edilinceye kadar kesin karar verilemeyeceğini de belirtir:

“Kâşgarlı’nın ön seste y’siz örneklerin bulunduğu şeklindeki beyanı, daha sonraki Oğuzca metinlerle de tanıklanmaktadır: ılan / yılan, in / yin, ılığ / yılığ “ılık”, ılduz / yılduz gibi. Ancak y / c değişimi XI. yüzyıldan sonraki dönemde yalnız Kıpçak metinleri ile tanıklanabildiği, Oğuzcanın böyle bir değişim türü vermediği göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı’nın bu açıklamasını değerlendirmek oldukça güçleşir. Kâşgarlı bu dönüşümü eserinin iki ayrı yerinde açık seçik bir şekilde anlattığına göre, belki de XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için böyle bir değişim söz konusudur. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemde Oğuzca, y / c değişimi bakımından c-’ye karşı y-’li ve y-’siz türleri benimseyen ve bu yönü ile Kıpçaklardan ayrılan yeni bir gelişim dönemine girmiş olabilir. Her ne olursa olsun XI. yüzyıl sonrası Oğuz-Türkmen metinleri bu geçişi tanıklamadıkları için, Kâşgarlı’nın bu kaydını, daha başka tanıklayıcı kayıtlar elde edilinceye kadar ihtiyatla karşılamak zorundayız.” (Korkmaz, 2013:60)

Kaşgarlı, Dîvân'ın girişinde kendisi için “Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkililerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındanı. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım.” açıklamalarında bulunur. Dilcilikte oldukça yetkin olan ve Oğuzlara ayrı bir önem verdiği eserinden anlaşılan Kaşgarlı'nın, Oğuzca için çok açık bir şekilde ve birkaç defa belirttiği ses değişiminin, her ne kadar sonraki yüzyıllarda takip edilemese de, 11. yüzyılda geçerli olduğu kabul edilmelidir.

Bütün Türk ülkelerini, bozkırlarını dolaşan bir dilcinin, Oğuzlardan duymadığı bir sesi Oğuzca olarak kaydetme ihtimali söz konusu bile değildir. Zeynep Korkmaz'ın da belirttiği gibi 11. yüzyılda Oğuzca için geçerli olan $y \sim c \sim \emptyset$ kullanımı, 11. yüzyıldan sonra Oğuzların y veya $\emptyset$ şeklinde, Kıpçakların c şeklinde kullanımları ile devam etmiş olabilir. Kesin olan şudur ki 11. yüzyılda Oğuzlar için sözcük başında c kullanımı da söz konusudur.

Birçok ses değişiminde Kaşgarlı'nın belirttiklerinden hareketle ifade ettiğimiz bir lehçe içerisinde farklı diyalektlerin var olduğu gerçeği $y \sim c \sim \emptyset$ kullanımında da karşımıza çıkmaktadır. Oğuzlar için sözcük başında c sesini de bulundurmaları bu gerçek ile açıklanabilir. Kaşgarlı Mahmut, eserinde lehçeler içerisinde bulunan diyalektlere doğrudan olmasa da defalarca dolaylı olarak işaret etmiştir. Hatta Oğuzların 24 farklı boydan oluştuğunu belirten de Kaşgarlı'dır. Damgalarına kadar farklı olan bu boyların diyalektlerinde de ufak tefek ses farklılıkları niçin olmasın?

11. yüzyılda Oğuzlar içerisinde sözcük başında $y \sim c \sim \emptyset$ kullanımında bir sözcüğün farklı biçimlerde kullanılması ve bu durumun da Kaşgarlı tarafından kaydedilmesi söz konusudur.

Bu yüzyılda kaçınılmaz bir şekilde lehçelerin birbirlerini etkiledikleri de unutulmamalıdır. Zira Oğuzlar ile Kıpçaklar Kaşgarlı'nın Rum'dan doğuya doğru coğrafi mevkilerine göre sıralamada da yan yana verilmişlerdir. Eğer c kullanımı Kıpçakça bir özellik ise, en azından 11. yüzyılda Kıpçakçanın Oğuz diyalektlerinden en az biri üzerindeki etkisi olarak da Oğuzcada var kabul edilebilir. Sonraki dönemlerde coğrafi uzaklaşmalar bu etkinin izlerini Oğuzcadan silmiş olabilir:

“Doğu taraflarındaki Müslüman olan veya olmayan her kabilenin coğrafi mevkiini, Rum yakınlarından doğuya doğru sırasıyla beyan ettim. Rum’a yakın boyların birincisi **Beçenek**’tir. Sonra sırasıyla **Kıfçak, Oguz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız** -bu Çin’e yakındır-. Bu boyların hepsi Rum hizasından doğuya doğru uzanırlar.” (20-21)

Akartürk Karahan ise, Dîvân’ın yalnızca Oğuz lehçesine dayanan bir eser olmadığını, 11. yüzyılın bütün önemli Türk lehçelerini ele alan bir eser olduğunu belirterek Kaşgarlı’nın Oğuzca için verdiği sözcük başı y sesinin düşmesi olayının Oğuzlar için düzenli olduğunun kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir:

“Ancak Dîvân’ın, yalnızca Oğuz lehçesine dayalı bir eser olmayıp, XI. yüzyılın bütün önemli Türk lehçelerini ele alan bir eser olduğu düşünülürse, Kâşgarlı’nın bir lehçedeki bir ses olayı ile ilgili verdiği birkaç örneğin dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Kâşgarlı’nın Oğuzcadaki /y-/ > Ø ile ilgili açıklama yapıp üç örnek vermesi, XI. yüzyılda bu ses olayının Oğuzcada düzenli olduğunu söylemek için yeterlidir.” (Karahan, 2013:130)

Dîvânı Lugâti’t-Türk’ün birçok yerinde “Ben kitapta gerçek dildekini yazıyorum. Kallâbîn (çevirenler), adını verdiğim grupların kelimelerindeki harfleri sen çevir (27); Öyle bir usul koydum ki kullanılmayan kelimeler bu usulle ortaya çıkarılabilir (9); Feleğin kutbun etrafında dönmesi gibi bütün lehçeler, işte bu usuller etrafında döner (12); Bütün bu sıfatlar bir fiilden türetilmiştir. Bu ölçüye uyarak bütün diğer fiillerden de bu manalarda sıfatlar türetilir (18); Ben kuralı söyledim gerisini sen uygula.....” gibi ifadelerle yer veren Kaşgarlı, eserinde verdiği kuralların genelleştirilmesi gerektiğini, kuraldan hareketle verilmeyenlerin de bulunulabileceğini açıkça söylemiş olur. Bu sebeple verdiği bir kural için üç örnek vermesi yeterli olacaktır.

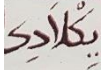
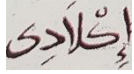
Ayrıca Dîvân’ın 18. sayfasında, Dîvân’da gramer konuları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmayacağını söyleyen Kaşgarlı, bu konulara başka bir kitap ayırdığını ve arka planda da Dîvân’ın aslında gramer konularını açıklamak amacı ile yazılmadığını da bildirmiş olur. Asıl amacının gramer konuları olmadığı bildirilen Dîvân’da, Kaşgarlı’nın bazı gramer konularını birkaç örnekle açıklaması, bizce de lehçeler adına genellemeler yapmak için yeterlidir. Lehçeler için belirtilen kuralların, en azından 11. yüzyılda, söz konusu lehçe için kabul gören bir kural olması gerektiği ortadadır:

“Çokluk, teklik, tafdil, tasgir ve gramerdeki diğer baplar da zikredilmedi. Çünkü biz bu konulara başka bir kitap ayırdık ve adını Kitabu Cewahiri’n- Nahwi fi- Lugati’t-Türki koyduk. Orada bu gramer meseleleri üzerinde inşallah (a.c.) durulacaktır.” (18)

Sadece y ~ c ~ Ø kullanımında değil verdiği diğer ses değişimlerinde de Kaşgarlı Mahmut, hep kesin bir tavır ile hareket etmiş, hangi lehçenin hangi sesi kullandığını açıkça ortaya koymuştur. Bu durumda yanılma durumu veya genelleme yapılamama söz konusu bile olmamalıdır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken durumlardan birisi de Kaşgarlı’nın bir lehçe için verdiği kesin kuralın dışında kullanım örnekleri de Dîvân’da mevcuttur. Bu durum da diğer ses değişimlerinde olduğu gibi lehçelerin bünyesindeki diyalektlerle açıklanmalıdır.

Aşağıdaki tabloda Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te lehçe kayıtları ile verilen, söz konusu değişimi örneklendiren sözcükler verilmiştir:

Türklerde #y (#Ø)	Oğuz ve Kıpçaklarda #Ø ~ #c (#y)
yelgin “yolcu” (26-460)	elgin (26-460)
yılığ “ılık” (26)	ılığ (26)
yinçü “inci” (26)	cinçü (26)
yinçü (457)	cinçü “Oğuzlar ve Kıpçaklarda cariyeye adı” (457)
yogdu “devenin uzun tüyleri” (26)	cogdu (26)
	armagan, yarmakan (Oğuzca) “hediye” (82)
emet, ewet, yemet (diğer Türkler) (37-448)	evet (Yağma, Toxsı, Kıpçak ve Oğuzlar) “evet” (37)
yit- (422)	cet- (Oğuz ve Kıpçaklar) “yetiş-” (422)

yun- (Türkler) “yıkan-” (422)	cun- (Oğuz ve Kıpçaklar) (422) yun- “abdest al-“ (Oğuzca) (472)
	Yava “Oğuzlardan bir kabile”. Vav ile Yawa ve elif ile Ava da denir. (454)
yigi (546)	cigi (Kıpçak vb. lehçelerde) “sağlam” (546)
yikle- (elif'i ye yapanların lehçesinde) “bas-” (579)	ikle- (579)
yilik (Türklerde) “kemik iliği” (49)	ilik (Oğuzcada) (49)
yigde “iğde” (26)	yigte (Oğuzlarda) (26)
	Üregir ~ Yüregir (Oğuz boyu) (40)

Sayfa 82’de Oğuzca kaydı ile verilen **armagan** sözcüğünün diğer bir şeklinin y ile **yarmakan** olduğunun belirtilmesi önemlidir. Bu ikili kullanım, y’li kullanımların Oğuzcada da varlığına işarettir. Yine bu varlığı kuvvetlendirecek ikili kullanım örneklerinin sayısı artırılabilir: **Iva ~ Yıva** (40) / **Ava ~ Yava – Yawa** (454) “*Oğuz boyu*”; **Üregir ~ Yüregir** (40) “*Oğuz boyu*”.

Kaşgarlı Mahmut’un **yun-** fiili ile verdiği kayıtlar da dikkate değer niteliktedir: sayfa 472’de **Er suvda yundı** “*Adam suda yıkandı*”; **Er yundı** “*Adam abdest aldı - Oğuzca*” örneklerinde “*abdest almak*” anlamında, Oğuzca kaydı ile fiil y ile verilir. Oysa “*yıkanmak*” anlamında **cun-** şekli ile Oğuz ve Kıpçak kaydı ve c’li şekli ile verilmişti.

Yine sayfa 26’da lehçelerdeki d ~ t kullanımına dair yaptığı açıklamalarda Kaşgarlı, “*iğde*” anlamında Türklerde **yigde** olan sözcüğün Oğuzlarda **yigte** olduğunu belirtir. Bu kullanım aynı zamanda Oğuzlarda sözcük başında y bulunduran bir örnektir. Kural doğrultusunda hareket edilse **yigde** > **igte** olması gerekirdi. Oysa **yigte** olarak belirtilen kullanım diğer örneklerde olduğu gibi, bu sesin sözcük başında Oğuzlar için de 11. yüzyılda varlığına işarettir.

Divan'da Oğuzca kaydı ile verilen ve y ile başlayan diğer sözcükler şunlardır: **Yazgır** “*Oğuz boyu*” (40), **yāg ügürü** “*susam*” (39), **yut-** “*yut-*” (422), **yubıla-** “*aldat-*” (422), **yarat-** “*yap-*” (422), **yış ~ yuş** “*sıkışma, izdiham*” (446), **yüzerlik** “*üzerlik otu*” (449), **yatuk** “*tembel*” (450), **yibe** “*ıslak ve yaş olan her şey*” (454), **yöre** “*her şeyin etrafı, kenarı*” (454), **yalgu** “*rezil, alçak*” (458), **yerdaş** “*aynı şehirden olan kişiler*” (462), **yavlak** “*her şeyin kötü olanı*” (463), **yügrük bilge** “*zeki, akıllı ve faziletli âlim*” (464), **yorigçı** “*kayınlar (hısımlar) arasında mektupla gelip giden elçi*” (468), **yun-** “*abdest al-*” (472), **yol yara-** “*yolda dileğin uygun ol-*” (480), **yumurlan-** “*toplan-*” (491), **yaz-** “*yaz-*” (470), **yās** “*ölüm, helak*” (514), **yir-** “*yer-*” (526), **yāg** “*iç yağı*” (515), **yaña** “*ırmağın kenarı ve her nehrin kıyısı*” (605), **yorınça** “*yonca*” (608), **yengeç** “*yengeç*” (611), **yalhuk** “*odalık*” (612), **yeñ-** “*yen-*” (614).

Kıpçakça kaydı ile verilen ve y ile başlayan diğer sözcükler şunlardır: **yut-** “*yut-Oğuzca ile birlikte*” (422), **yavlak** “*her şeyin kötü olanı - Oğuzca ile birlikte*” (463), **yalhuk** “*odalık - Oğuz ve Suvarlarla birlikte*” (612), **yeñ-** “*yen-Oğuzca ile birlikte*” (614), **Yimek** “*bir Kıpçak boyu*” (456), **yazguk** “*kısrak memesinin ucu*” (456), **yimşen** “*yabani bir meyve*” (460), **yükünç** “*namaz*” (608).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 26. sayfasında, 11. yüzyılda y ile başlayan bütün isim ve fiillerin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde elif'e veya cim'e döndükleri bilgisini vermesine ve bu bilgiyi eserinin farklı bölümlerinde birkaç defa tekrar etmesine rağmen Kaşgarlı Mahmut, görüldüğü üzere Divan'da y ile başlayan Oğuzca veya Kıpçakça kaydı ile örnekler de vermiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te lehçe kayıtları belirtilmeden kelime başında y ile ve y'siz ikili kullanım örnekleri de verilmiştir. Bu tarz kullanımlar lehçe kayıtları belirtilmediğine göre ya lehçe kayıtları verilen örneklerden hareketle belirtilen lehçelere ait kabul edilmeli ya da 11. yüzyıl Türk lehçeleri içerisindeki diyalektlerin varlığı ile açıklanmalıdır.

  : yer. **Yir** için kullanılan değişik bir şekil. (34)

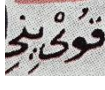
  : iğ. **Yik** kelimesinin başka bir şekli. (35)

 : sert kef ile. **İğ. İk** şekli de vardır. (506)

in : *aslan, tilki ve diğer yırtıcıların barınağı*. “y” ile yin de denir.

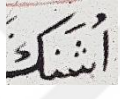
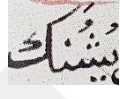
(36)

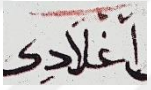
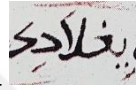
in : *koyun pisliği*. ye’li şekli de vardır. (36)

yin : *hayvan pisliği*. Kōy yini “*koyun pisliği*”. (446)

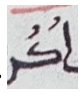
aşuk : *demir tolga*, Elif, ye’den dönüşmüştür. (46)

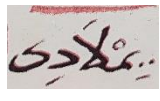
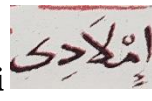
ig : yig şekli de vardır, iğ demektir. (55)

uşaṅ taş: *pürtüksüz kaya*. Yuşaṅ şekli de vardır. (80)

ıgla-: Oğlan ıgladı “*çocuk ağladı*”. Yıgladı şekli de vardır. (146)

yır : *şarkı*. Elif ile değişme suretiyle ır da denir. (446)

yügür : ügür ’ün başka bir şekli *akdarı*. (448)

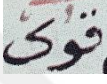
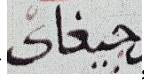
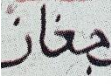
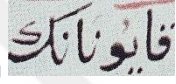
yimle- : *göz kırmak*. Aslı imledi ’dir. (579)

Bütün bu örnekler ve kullanımlar da göstermektedir ki 11. yüzyıl Türk lehçeleri kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılamamaktadır. Bir lehçe için verilen karakteristik bir

özelliğin izleri, başka bir lehçede veya lehçelerde de görülebilmektedir. İşaret edilen lehçeler arası bu etkileşim de Dîvânu Lugâti't-Türk'te açıkça takip edilebilmektedir.

2.2.9.28. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ny ~ y ~ n Kullanımı

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te 11. yüzyılda, Türklerde sözcük ortasında ve sonunda bulunan y sesinin Argular tarafından n'ye çevrildiği bilgisini örneklerle sayfa 26'da vermektedir. Elbette bu bilgi, önceki yüzyıllarda ny biçiminde var olan çift ünsüz sesin bu yüzyılda n ve y biçiminde ayrılarak Türk lehçelerinde kullanıldığı gerçeğinden ziyade Türklerde y olan sesin Argularda n'ye dönüştüğü biçiminde verilmektedir:

“Ortada ve sonda bulunan bütün ye’leri Argular nun’a çevirir. Türkler ‘koyun’a **kōy** , onlarsa **kōn** derler. Türkler ‘fakir’e **çıgay** , onlar **çıgan** derler. Türkler ‘hangi şey’ anlamında **kayu nēj** , onlar nun’la **kanu** derler.” (26)

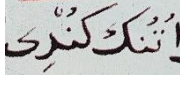
Verdiği bu bilgiyi Dîvânu Lugâti't-Türk'ün farklı bölümlerinde Argular kaydı ile birkaç defa tekrar eden Kaşgarlı Mahmut, sayfa 193'te **kanak** “*sütün üzerindeki kaymak*” sözcüğündeki n sesinin y'den dönmüş olduğu bilgisinin Argular ile birlikte Bulgar lehçesi için de geçerli olduğunu ifade eder. Sözcüğün y'li biçimini de sayfa 518'de lehçe kaydı vermeden madde başı yapmıştır. Bu durumda sözcüğün y'li biçiminin Argu ve Bulgar lehçeleri dışında kalan 11. yüzyıl Türk lehçeleri için geçerli olduğu açıktır:

kanak : *sütün üzerindeki kaymak*. Argu ve Bulgar lehçelerinde. Nun (n) ye'den (y) dönmüştür. (193)

kayak ³²: *kaymak*. (518)

³² Kaf'ta iptal edilmiş esre de var. Ayrıca maddenin hemen altında verilen şiirde sözcük sadece üstün ile harekelenmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Kaşgarlı Mahmut'un deyimi ile kural gereği, y'nin n olmasını yani y > n durumunu Argular kaydı ile açıklayan diğer örnekler şunlardır:

kön-: Otun köndi "Odun yandı." Bu Argu lehçesidir. Daha önce kuralı geçtiği gibi bunlar ye'yi nun'a çevirirler. (279)

kön : *koyun*. Argu lehçesinde. Nun (n), ye'den (y) dönüşmüştür. Daha önce anlatıldığı gibi, kural böyledir. (504).

Argu lehçesi kaydı ile verilen **kön-** fiili, **küy-** biçimi ile sayfa 553'te madde başı yapılmış; **kōy** ise Dîvân'da birçok defa tekrar edilmekle birlikte sayfa 26'da Türkçe olarak verilmiştir. Yani söz konusu sözcükler hem n'li biçimleri ile hem de y'li biçimleri ile Dîvân'da madde başı yapılmışlar ve 11. yüzyıl Türk coğrafyasında kullanımdadırlar.

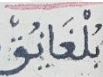
Buraya kadar Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda Türkçede sözcük ortasında ve sonunda bulunan y sesinin özellikle Argular tarafından n sesine dönüştürüldüğü bilgisini verir.

Eski Türkçenin ilk dönemlerinde ny olarak karşımıza çıkan çift ünsüz, Uygur Türkçesi döneminde n ve y olarak ayrılmaya başlamış ve farklı ağızlar ortaya çıkmıştır. Karahanlı Türkçesinden önce ayrılmaya başlayan bu ses, 11. yüzyılda farklı lehçelerde y ve n olarak devam etmiştir.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu iki sesin kullanımında genel olarak y sesini kullanan Türkler ile n sesini kullanan Arguları karşılaştırmıştır. Karşılaştırmasında da Argulardaki n sesinin Türklerdeki y sesinden dönüştürüldüğü noktasına odaklanmıştır. Oysa durum 11. yüzyıl öncesinde ny biçiminde çift ünsüz olan sesin Türklerde, ayrışma neticesinde y olarak; Argularda ise n olarak devam etmesidir. Yani 11. yüzyıldaki durum bir dönüşüm değil, ny sesinin farklı lehçelerde y ve n olarak ayrışarak devam etmesi olayıdır.

Ayrıca Dîvânu Lugâti't-Türk okumalarımızda söz konusu sözcüklerin eski **ny** sesini koruduğuna dair özel imlâlı bazı yazımlarla da karşılaşmaktayız. Kaşgarlı Mahmut,

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün farklı bölümlerinde y ile **kōy** , n ile **kōn** kullanımlarını yazarak lehçeler düzeyinde açıklamalarda bulunmanın yanı sıra aynı sözcüğü tek dişte hem nun'un hem de ye'nin noktalarını kullanarak **kōny+ug** (154-521-529-552-554) şeklinde de yazmıştır.

Bu tarz özel imlalı yazımları sadece **kōny** sözcüğünde değil, **bakanyak** “toynaklıların toynak arası” (522), **bakanyuk** “atın toynağının setleri” (522), **sarkınyuk** “hayvanların içkembesindeki kırkbayır denen kısım” (523), **bulganyuk** “bulanık” (584) sözcüklerinin yazımında da kullanmıştır.

Kaşgarlı Mahmut'un bu tarz özel imla ile yazdığı bu sözcükler, Dîvânu Lugâtî't-Türk okumalarında n'li ve y'li ayrı ayrı ikili kullanım okumaları olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu okumasında özel imlalı söz konusu sözcükler ya y'li ya da ikili kullanım olarak okunmuştur (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:420-422-423-430-455-479):

Ol **kōyug** kuykaladı “O, derideki tüyü soymadan yaktı; deri ortaya çıktı.” (521)

Ol **kōyug** baturdı “O, koyunu bağlattı.” (529)

Er **kōyug** ~ **kōnug** soydı “Adam koyun vb.nin derisini yüzdü.” (552)

bakayak ~ **bakanak** “Toynakların toynak arası (çatal) ve çatalın bir parçası.” (522)

bakayuk ~ **bakanuk** “Atın toynağının setleri.” (522)

sarkıyuk ~ **sarkınuk** “Kırkbayır.” (523)

bulgayuk “bulanık.” (584)

Besim Atalay da örneğin ny'li özel imla ile yazılmış **kony** sözcüğünü Dîvânu Lugâtî't-Türk okumasında **koyuğ** şeklinde okumuş dipnot ile kelimenin yazma

nüşhasındaki tek dişte iki sesin de noktalarının bulunduğu şeklini vererek hem **konuğ** hem de **koyuğ** biçiminde okunabileceğini belirtmiştir. (Atalay, 1999:173-244) Yani Atalay'ın da tercihi ny yazımının ayrı ayrı ikili okunmasından yana olmuştur.

Özel imlalı bu sözcüklerin y'li ve n'li ayrı ayrı iki sözcük olarak okunmasından ziyade eski ny sesini korur biçimde okunmasından yanayız. Çünkü özellikle sayfa

523'teki **sarkinyuk** sözcüğünün açıklamasında Kaşgarlı Mahmut'un sözcüğün n'li biçiminin de olduğunu belirtmesi son derece önemlidir. Zira Kaşgarlı Mahmut'un, Dîvân'da her zaman bir sözcüğün kullanımda olan hâlini yazdıktan sonra o sözcüğün farklı biçiminin olduğunu da belirten bir tavrı olmuştur. Tek yazımda sözcüğün farklı seslerini aynı anda gösterme eğilimi hiçbir zaman olmamıştır. **Sarkinyuk** sözcüğünün yazımında da tek dişte her iki ünsüzün noktaları ile yazdıktan sonra n'li biçimi de vardır, demesi bu sözcüğün ny'li kullanımının yanı sıra sadece n ile kullanımının olduğunu belirtmek amacı ile. Eğer özel imlalı biçim sadece y ile okunabilecek olsaydı kendisi

de sadece y ile yazardı. Tıpkı **köny** kelimesini **kön** biçiminde de **köy** biçiminde de ayrı ayrı yazması gibi. **Sarkinyuk** sözcüğünün de ny'li biçimi kullanımda olmasa n'li biçiminin de olduğunu belirttiği sözcüğü sadece y ünsüzü ile yazar, n'li biçimi de vardır, derdi. Tek dişe hem n'nin hem de y'nin noktalarını koymazdı.

Dîvân'ın genelinde Kaşgarlı, bir sözcüğü yazıp açıkladıktan sonra eğer sözcüğün başka bir biçimi daha var ise “..... şekli de vardır, Oğuzlarda, Kıpçaklarda veya başka bir lehçe belirterek onlarda böyledir.” gibi kayıtlar düşer. Bu tavır doğrultusunda **koyug** yazarak Argularda **konug** şeklindedir, demesi beklenirdi. **Koy** sözcüğünü açıkladıktan sonra Argularda **kon** şeklindedir, dediği gibi. Tek dişte her iki ünsüzün noktaları ile

 şeklinde yazılan sözcüğün hem **koyug** hem de **konug** şeklinde ayrı ayrı okumaktansa **konyug** şeklinde okunması gerekir.

A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*'nde Uygur Türkçesi ağızlarından bahsettiği bölümde, Kitabelerin Ağızları hakkında bilgi verirken diğer ağızlarda n veya y şeklinde ayrılan ny sesini, ny olarak devam ettirdikleri bilgisini de verir:

“Daha sonraki n veya y çoğunlukla ny'dir: *ḵony, anyıg*.” (Gabain, 2007:2-

Gabain'in, Kitabelerin Ağızlarında belirttiği bu kullanım, 11. yüzyılda Kaşgarlı'nın tek dişte nun ve ye harflerinin noktalarını kullanarak yazdığı örneklerle devam ettirilmiştir. Çünkü 11. yüzyıl öncesinde n, y ve ny şeklinde devam ederek ağızlar oluşturan ses, 11. yüzyılda da ağızların, lehçelerin özelliği olarak devam etmiş olmalı. Yukarıda Dîvân'dan verilen örnekler bu yüzyılda n'li kullanımların ve y'li kullanımların farklı lehçelerde varlığının açık delilleridir. Peki, özel imla ile yazılanlar, 11. yüzyılın hemen öncesinde var olan ny'nin varlığının delili olarak kabul edilemez mi? Çünkü sonuçta Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılda yazılı eserlerden değil lehçelerden, konuşma dillerinden derlenen sözcüklerin bütünüdür. Öyle veya böyle Gabain'in, Kaşgarlı'dan biraz önceki dönemde Uygur ağızlarında varlığına işaret ettiği ny sesi bu yüzyılda herhangi bir ağızda veya lehçede var olmalı ve Kaşgarlı'nın karşısına çıkmış olmalı. Özel imlalı yazımlar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Her ne kadar Gabain çalışmasında ny sesi üzerinden Uygur Türkçesini ağızlara ayırsa da Klaus Röhrborn *“Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine”* başlıklı makalesinde ny sesinin elyazması metinlerde görülmekle birlikte Eski Türkçenin diyalektlerinin sınıflandırılmasında bir ölçüt olarak kullanılmasını elverişli bulmaz. “Özetle, *-ñ-'nin* Eski Türkçe metinlerde değişmiş veya yaşatılmış olması eskiden olduğu gibi, artık ana konuyu oluşturmuyor diyebiliriz. *-ñ-* yalnızca, Zieme tarafından ortaya konan başka özellikler de taşıyan elyazmalarda görülmektedir. Ancak *-ñ-* bu özelliklere her zaman koşut olmamaktadır, dolayısıyla da Eski Türkçenin diyalektlerinin sınıflandırılmasında bir ölçüt olarak kullanılmaya elverişli değildir. Uygurcanın yazı dizgesinin yetersizliği nedeniyle Uygurcanın sesbilimsel çözümünde her zaman belirsiz noktalar baş gösterecektir. Eski Türkçenin diyalektlere ayrılmasında belki de daha çok biçimbilimsel ölçütlere dönülmelidir.” (Röhrborn, 2004:138)

Röhrborn'un açıklamasında bizim için önemli olan ny sesinin Kaşgarlı'dan az önceki metinlerde de var olduğunun belirlenmesidir. Kendisinden biraz evvel yazılan metinlerde var olan bu ses, öyle veya böyle Kaşgarlı Mahmut'un da karşısına çıkmış olmalı.

Bu durumu bir de **kōy**, **kōn**, **kōny** sözcükleri üzerinden sorgulamaya çalışalım. *“Koyun”* anlamındaki **kōy** sözcüğü n ile, y ile ve tek dişte her iki harfin noktaları ile Dîvân'da geçmektedir:

Sözcüğün n’li kullanımının Argularda ve y’li kullanımının Türklerde olduğu bilgisini verdikten sonra Kaşgarlı’nın birinden birini tercih ederek özellikle kendisinin de Karahanlı Türkü olmasından dolayı y’li biçimini tercih ederek şeklinde yazması beklenendir ki defalarca bu şekilde yazmıştır. Niçin tek dişte, farklı lehçelerde kullanımı olan iki harfin noktalarını kullanmıştır? Bu imla tarzını, lehçelere göre değişen başka harflerin gösteriminde de kullanmayı niçin tercih etmemiştir? Örneğin t ~ d kullanımında dal yazıp üzerine te’nin noktalarını koyarak yazabilirdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kaşgarlı hiçbir zaman böylesi bir eğilim içerisinde olmamıştır. Bunun için bu tarz özel imlalı yazımlar sözcüğün y ve n ile ayrı ayrı seslerle ikili kullanımına değil; 11. yüzyılda ny’li kullanımına yöneliktir.

A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri’nde $ny > n \sim y$ değişimini tespit etmiş; ancak değişimlerin hangi lehçelere ait olabileceği konusunda kavmî gerçekler bulunmadığına işaret etmiştir. Bu konuda da, aslında 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut yol göstermektedir.

“y Ağzı: Budist veya Mani metinlerinin büyük bir kısmı ve pek çok yazma bu ağza girer. Sapmalar bir kaide teşkil edecek şekilde değildirler. Yalnız, bazı metinlerde belirli özelliklerin ağır bastığı tesbit edilebilir. n Ağzı: Mani yazmalarının çoğu ve bazı Köktürk harfli yazmalar bu ağzın izlerini taşır.” (Gabain, 2007:2-3) Görüleceği üzere Gabain, n y ayrışmasından bahsetmiş; ancak n’yi veya y’yi kimlerin kullandığını, tespit edilemediği için açıklamamıştır.

11. yüzyılda Türklerdeki y sesini, Arguların n yaptığı bilgisini açıkça belirten Kaşgarlı, kendinden önceki dönemi de aydınlatmaktadır. Çünkü bu dönemde y sesini n olarak kullanan Argular, herhalde bu kullanımı bu yüzyılda birden bire tercih etmediler. Zira kullanım önceki yüzyıllardan gelen kullanımın devamıdır.

11. yüzyıl öncesi $ny > n \sim y$ kullanımında n’yi tercih edenlerin yani Gabain’in deyimi ile n Ağzı kullanıcılarının, 11. yüzyıl ve sonrasındaki n kullanıcıları ile yani Kaşgarlı’nın belirttiği Argularla bir bağlantısı olmak zorundadır veya n Ağzı kullanıcıları 11. yüzyıl öncesi Uygurlar içerisindeki Argulardır, Arguların atalarıdır, demek yanlış

olmayacaktır. Çünkü bu değişim Uygurlar döneminde başlamış; yazı diline de yansımış ve 11. yüzyılda Dîvân'da bu değişimin kullanıcıları olarak Argulara işaret edilmiştir.

Gabain'in adı geçen eserde verdiği bilgiler doğrultusunda 11. yüzyıl öncesi çoğunluk, y Ağzından yanadır. Aynı sonucu Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden de çıkarmak mümkündür. Tek bir örnekte Bulgar lehçesinin adı geçmekle birlikte n kullanımında Kaşgarlı, Argu lehçesini öne çıkarmakta; başka hiçbir lehçeye işaret etmemektedir. Bu da Argular dışındakilerin y kullanımından yana oldukları gibi bir çıkarım yapabilme imkânı vermektedir. Yani bu yüzyılda da çoğunluk y kullanımından yanadır, denilebilir. Bu da 11. yüzyıl öncesi azınlıkta olan n kullanımının 11. yüzyılda da az kullanıcı ile devam ettiğini gösterir.

Ayrıca bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmut Dîvân'ın giriş bölümünde *Türk Lehçelerinin Üzerine Kurulduğu Harfler Hakkında* başlığı altında Türk dillerinin sesleri hakkında hedef kitle için doyurucu bilgiler vermiştir. Bu bölümde, özellikle Arapçada olan, Türkçede olmayan; Arapçada olmayan, Türkçede olan seslerden bahsetmiştir. (Bkz. *Tâli Ünsüzler*)

Peki niçin bu bölümde ny ünsüzünden de bahsetmemiştir? Zira Arapçada olmayan, Türkçede olan bir sestir. Bu soruya şöyle cevap verilebilir: Bu ses, Kaşgarlı'ya gelinceye kadar zaten ayrılmaya başlamış, iki farklı ses olarak devam etmektedir. n ve y sesleri de Arapçada zaten mevcuttur. 11. yüzyıldan önce ayrılmaya başlayan ny sesi, bu yüzyılda muhtemelen çok dar bir alanda, çok az sayıda insan tarafından kullanılmaktaydı ki yukarıda da belirttiğimiz gibi ayrılan y sesi kullanım alanı bakımından daha geniş bir coğrafyaya sahiptir. Çift ünsüz ny sesi ve ayrılma sonucunda ortaya çıkan n sesi daha sınırlı bir kullanım alanına sahiptir ve ny sesi, bir ɲ sesi gibi 11. yüzyılda bütün lehçeler düzeyinde kullanılan bir ses değildir. Bundan dolayı Kaşgarlı, hedef kitle Araplar için ny sesini anlatma, tanıtmaya ihtiyacı duymamıştır.

Ayrıca “*nerede*” anlamında bir edat olan Türkçe **kayuda** ~ **kayda** sözcüğünün “n, y'den dönüşmüştür” açıklaması ile **kanda** biçimi de Dîvânü Lugâti't-Türk'te lehçe kaydı verilmeksizin madde başı olarak verilmiştir:

kanda : yer için kullanılan soru edatı. Anlamı “*nerede*”dir. **Kanda** *“Nerede idin?”* n, y’den dönüşmüştür: **kayda** . Bunun da aslı **kayuda** ’dır. (211)

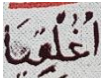
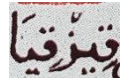
Sayfa 518’de “*Sedremiş ulgun koyak / Sermemiş sūttan kayak*” dizelerinde “*akdarı*” anlamındaki **koyak** , n’li şekli ile **konak** biçiminde sayfa 193’te verilmiştir. **Konak** biçimi ile madde başı yapılan sözcük için herhangi bir lehçe kaydı verilmemitir. Tıpkı **kayda** edatının **kanda** biçimi ile madde başı yapılması gibi.

Dîvân’ın 54. sayfasında, 11. yüzyıl öncesinde “*fena, fenalık, pek*” anlamlarında ve **ayığ, anığ, anyığ, āyig** biçimleri ile kullanılan sözcük (Gabain, 2007:263), “*iyi ve kötü şeyler için ‘pek, çok’ yerine geçen bir edat*” olarak **ayığ** biçiminde lehçe kaydı olmaksızın verilir:

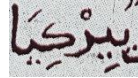
ayığ : iyi ve kötü şeyler için “*pek, çok*” yerine geçen bir edat. “*Ne kadar iyi şey*” anlamında **ayığ edğü** denir; “*Ne kadar kötü şey*” anlamında da **ayığ yavuz nēḡ** denmektedir. Bu edat, iyi vb. şeyler için pekiştirme ifade eder. (54)

Kaşgarlı öncesindeki metinlerde **+kıya, +kına, +kıya, +kıa** (Gabain, 2007:105) biçimleri ile verilen kuvvetlendirme, küçültme eki Dîvân’da sayfa 519’da y’li biçimleri ile **+kıya, +kiye** şeklinde “*küçültme eki*” açıklaması ile madde başı yapılarak ölçünlü dilde gösterilmiştir:

-kıya ³³: küçültme eki. Kalın, gayın'lı veya kaf'lı kelimelerde. Bundan

ogulkıya denir; “benim oğulcuğum” demektir. Kızkıya “benim kızcağızım” demektir. (519)

-kiye ³⁴: küçültme eki. Kef'li, ince ve imaleli kelimelerde. Bundan

erkiye denir; “adamcık” demektir; yirkiye “küçük yer” demektir. (519)

“Old Turkic Word Formation” başlıklı çalışmasında Marcel Erdal, Eski Türkçedeki ny sesinin Oğuzlarda yn biçiminde devam ettiğine işaret eder. (Erdal,1991:717) Bu durumda Kaşgarlı Mahmut tarafından sayfa 518’de madde başı

olarak verilen Türkçe mayak “özellikle devenin pisliği” sözcüğünün sayfa 522’de

Oğuzca kaydı ile baynak “hayvan pisliği” şeklinde verilmesi önemlidir. Zira ny sesinin Oğuzlardaki seyri ile ilgili herhangi bir açıklama yapmayan Kaşgarlı, sadece bu örnekte Oğuzca kaydını düşmüştür. ny sesinin y şekli ile Türklerde devam ettiğinin göstergelerinden birisi olan bu sözcük, bu sesin 11. yüzyılda Oğuz Türkçesinde yn yönünde gelişmesine kanıt olabilir.

2.2.9.29. 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde z ~ z Kullanımı

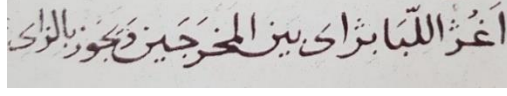
Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut’un zay harfi olarak isimlendirdiği ve tâlî sesler arasında saydığı, şın ile ze arasında çıkan, iki çıkaklı z sesinin tek bir örnekte z ile değişerek ikili kullanımına işaret edilmiştir. Zay sesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için *Tâlî (İkincil) Ünsüzler* bölümüne bakınız:

³³ Kaf’ta iptal edilmiş üstün de var; ancak verilen örneklerde sadece esre ile yazılmış.

³⁴ Kef’tte iptal edilmiş üstün de var; ancak verilen örneklerde sadece esre ile yazılmış.

aguz: *ağız*.³⁵ İki çıkak arasından çıkan zây harfî ile. Gerçek z ile de

söylenebilir. (aguz)

(39)

³⁵ İnek veya koyun doğurduktan sonra alınan ilk süt.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BİÇİM BİLGİSİ

3. DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE TÜRK DİLİNİN YAPISI

Tüm zamanların en büyük Türk dilcisi olan Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda Dîvânu Lugâti't-Türk'te özellikle Arapça ile karşılaştırarak Türk dilinin sözcük yapısı hakkında açıklayıcı bilgiler verir. Arapçanın bükümlü kelime yapısının karşılığında özellikle Türkçenin sondan eklemeli bir dil yapısına sahipliğini ön plana çıkarır. Türkçede sözcük köklerinin değişmezliğine işaret eden Kaşgarlı Mahmut, köke getirilen ekler sayesinde yeni anlamları ifade eden sözcüklerin türetilmesine dikkat çeker:

“Arap lehçelerinde anlamlar; kelimenin başına eklenen harflerle bilinir. Gelecek zaman ve soru harfleri, gelecek zaman sin'i, ayırma elifleri, atıf vav'ı vb. (başa) eklenir. Türk lehçelerinde ise kelimenin kökü olduğu gibi, değişmeden kalır; anlam bildiren ekler görüldüğü gibi bunların sonuna gelir. Arapçada fail olan sıfatlar için faillik belirtisi ortaya gelir. Örnek: *ga:firun*, *gaffa:run*, *gafu:run* (bağışlayan, bağışlayıcı). Bu dilde (Türkçede), açıkladığım gibi, kelime olduğu gibi (değişmeksizin) geldikten sonra bu belirtiler (ekler) eklenir.” (581)

Dîvân'ın giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dili için, sözcük türetiminde kullanılan “*Fiilden Türemiş İsimler*” başlığı altında on iki ekten; “*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında*” başlığı altında da on ekten bahseder. Yine aynı bölümlerde köklerin bölünemeyeceğini ancak türemiş sözcüklerin ise bölünebileceğini yani eklerine ayrılabilceğini **kılıç** ve **ok** sözcükleri üzerinden muhatapları için belirtir:

“**Kılıç** (seyf), **ok** (sehm) ve benzeri kök kelimeler bölünemezler; türemiş kelimeler ise bölünebilirler.” (8-9)

Ayrıca “Yine bunlardan bazıları işitilen ve kullanılan kelimelerdir; bazıları ise kurala uygun, fakat kullanılmayan kelimelerdir. Ben kullanılmayanı bırakıp kullanılanı aldım. Öyle bir usul koydum ki kullanılmayan kelimeler bu usulle ortaya çıkarılabilir. İşte bu yolla fiilden türemiş isimler, on iki harften birinin eklenmesiyle elde edilir.” (9) açıklaması ile Türkçenin matematiksel yapısının sağlamlığını vurgular. Yani Kaşgarlı Mahmut, söylenenlerden hareketle, söylenmeyenlerin de kullanılmayanların da çıkartılabileceğini, Türkçenin kurallarının sağlamlığına işaretle belirtir.

Yukarıda sözcük köklerinin bölünemeyeceğine işaret eden Kaşgarlı, sayfa 279-280-281’de yine Arapça ile karşılaştırarak bu kez Türkçedeki kök ünlüsünün hiçbir zaman değişmeyeceği bilgisini örneklerle açıklar:

“Fiillerin yapısı, geçmiş zaman ve emir üzerinedir. Onun yürüyüşü geçmiş zaman üzerindedir, dedim; çünkü geçmiş zamanın ilk harfi eğer üstünlü ise geniş zaman ve mastar da onu takip eder; ilk harfleri üstünlü olur. Onun ilk harfi ötreli ise geniş zaman ve mastar onu takip eder. Esre ise aynı şekilde olur. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; geçmiş zamandaki fiilin be’si üstünlüdür; geniş zaman için de **barır** denir; be yine üstünlüdür. Ardından **barmak** denir; daha önce olduğu gibi be yine üstünlüdür. Kalkınca ötreli olarak **turdi** denir; te geçmiş zamanda ötrelidir. Yine geniş zamanda da **turur** denir; te’si ötrelidir. Mastarda **turmak** denir; te’si ötrelidir. ‘İnci dizdi’ anlamında **yinçü tizdi** denir; te’si esrelidir. Geniş zamanı da **tizer**’dir; te’si esrelidir. Mastarda **tizmek** denir. Yine te’yi esreli yaparsın.

Bu dilin yapısı, Arapçanın yapısı gibi değildir. (Arapçada) kelimenin ön kısmı, arkadan gelene ters düşer. Kökte *qa’ade* (oturdu) denir; kaf üstünlüdür. Arkasından *yaq’udu* (oturur) denir; kaf geniş zamanda sükûnlu oldu. Ve *qu’u:den* (oturuş) denir; mastarda kaf ötre aldı. *Mağara* (yağdı) denir; mim geçmiş zamanda üstünlüdür. Ve *yemğuru* (yağar) denir; burada mim sükûn alır. Ve *muğ:ran* (yağmak) denir; öndeki mim ötre alır. Mim’in düzeni, (geçmiş zamanda) üstünlü, mastarda ötreli, geniş zamanda sükûnlu olur.

Zâit (türemiş) baplarda *ekrame* (ikram etti) denir; baştaki hemze üstünlüdür. Geniş zamanda *yukrimu* (ikram eder) dersin; ye ötrelidir. Mastarda *ikra:men* (ikram etmek) denir; hemze mastarda esre alır. Ve *istağfara* (istiğfar etti) denir; elif esrelidir. *Nestağfiru istiğfa:ren* (istiğfarla istiğfar ederiz) denir. Fiillerde, bütün geçmiş zamanlar, geniş zaman ve mastara ters düşerler. Türk dili böyle değildir. İkililerde, üçlülerde, dörtlülerde, beşlilerde ve daha fazla harf bulunduranlarda aynı düzen üzerinedir. Geçmiş zaman, geniş zaman ve mastar arasında uyum vardır.” (279-280-281)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te sözcükleri isimler ve fiiller olarak iki grupta sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmadan hareketle biz de çalışmamızda sözcükleri iki ana başlığa ayırmayı uygun gördük.

3.1. İsimler

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te isimlerle ilgili herhangi bir tanımlama yapmamakla birlikte Kaşgarlı Mahmut, eserinin giriş bölümünde ve genelinde bütün sözcükleri türlerine göre isimler ve fiiller olarak iki grupta sıralamıştır.

İsimlerle ilgili özellikler, Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut'un zaman zaman yaptığı açıklamaların yanı sıra madde başı olarak verdiği sözcüklerin kullanıldığı cümlelerden ve atasözlerinden tespit edilmiştir.

3.1.1. Durum Ekleri

11. yüzyıl Türk lehçelerinde hâl (durum) eklerinin bütünü ile ilgili Kaşgarlı Mahmut doğrudan açıklamalarda bulunmamakla birlikte bazı durum eklerini Dîvân'da madde başı yapmış ve örneklendirmiştir. Bunun yanı sıra Dîvân'daki cümlelerden ve atasözlerinden hareketle 11. yüzyılda Türk lehçelerinde kullanılan hâl (durum) eklerini şu şekilde açıklayabiliriz:

3.1.1.1. Yalın Durum

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te yalın durum eksizdir:

Kuş kanatın **er** atın “*Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer.*”(29)

Yalavaç uzak bardı “*Gönderilen kişi geç kaldı.*”(45)

Sû ön kûn örüg boldı “*Askerler on gün bir yerde kalıp, oradan ayrılmadılar ve gazâ yapmadılar.*”(47)

Üzüm yîgil azu **kāgun** yîgil “*Ya üzüm ya kavun ye.*” (57)

Kul yagı, ıt böri “*Köle, fırsat bulursa efendisinin malını alır ve düşman gibi gider. Köpek de sahibinin kurdudur. Çünkü yiyebileceği bir şey bulduğu zaman çekinmeden yer.*” Bu, kölenin, efendisine vefasızlığı için söylenir. (169)

Alp yagıda **alçak** çoğıda “*Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınıdır.*”(33)

Öt tise **agız** küymes “*Ateş demekle ağız yanmaz*” demektir. Yanlış bir sözünden dolayı özür dileyenler için kullanılır. (34)

Öd geçer **kişi** tuymas **yalıuk** oğlu menğü kalmas “*Zaman geçer, insan onu hissetmez ve insanoğlu ebedî olarak yaşamaz.*” (34)

Eşiç ayur tüpüm **altun**, **kamıç** ayur **men** kanda **men** “*Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der.*” Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır. (38)

Avcı nece **al** bilse **adığ** anca **yöl** bilir “*Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.*” İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu söz kullanılır. (43)

3.1.1.2. Yükleme Durumu

“Yükleme hâli, ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden şeklidir.” (Ergin, 1988:216) “Belirtme hâli de tamlama hâli gibi ekli (belirli) ve eksiz (belirsiz) olmak üzere iki şekilde bulunur. Ekli belirtme hâli durumunda olan kelime, cümlelerin belirtili nesnesi olur. Eksizinde ise, bir belirsizlik vardır.” (Buran, 1996:100)

Dîvân’da tespit edilen **+I**, **+I/Ug**, **+nI** ve eksiz olarak **+Ø** yükleme durumu kullanımlarından bazıları şunlardır:

Ol **men+i** öpdî “*O beni öptü.*” (92)

Ol **min+i** uğıttı “*O beni uyuttu.*” (112)

Men **an+i** istettim “*Ben, onu çağırmak için yanına birini gönderdim.*” (134)

Ol **men+i** olxuttı “*O beni oturttu.*” (134)

Bu er ol **kuş+ig** uçurgan “*Bu, devamlı kuşu uçuran adamdır.*” (89)

Bu er ol **ış+ig** evürgen tevürgen “*Bu, işleri evirip çeviren adamdır.*” (89)

Andag **er+ig** kim utar “*Böyle bir adamı benden başka kim yener?*” (109)

Ol **ot+ug** öçürdi “*O ateşin alevini söndürdü.*”(98)

Ol **tāş+1g** itisedi “*O, taş vb. şeyleri yuvarlamak istedi.*”(141)

Er **söz+üg** ukusadı “*Adam sözü anlamak istedi.*”(141)

Ol bu **yarmak+1g** āzlandı “*O, bu parayı vb. azımsadı.*”(151)

Toñuz **at+1g** azıgladı “*Domuz dişiyle atı vurup yaraladı.*”(153)

Emgeksizin turgu yök munda ye mü / **Eğgölük+üg** körmeğip azun çıkar
“*İnsanın burada yorulmadan kalacağı tasavvur edilemez. İnsan iyiliği görmeden vakti geçer ve ölür.*” (211)

Tenri tåg birle **yir+1g** basurdu “*Allah dağlarla yeri bastırıp sabitleştirdi.*”
(308)

Ol **ün+ug** kāpka sıgurdı “*O, çok unu, küçük bir kaba sığdırdı.*”(309)

Ol **bal+1g** suvıglandı “*O, balı vb. şeyleri sulu kabul etti.*”(400)

Bu aş ol **kişi+ni** açurgan “*Bu, çabuk hazmedilen ve çabuk acıktıran yemektir.*”(89)

Bu ıt ol **keyik+ni** eğergeren “*Bu köpeğin âdeti devamlı avını aramaktır. Bu söz, devamlı hakkını arayan adamı da niteler.*”(89)

Mü+nı tilemese sen ayrı nē kerek “*Buna razı değilsen o hâlde ne istiyorsun?*”(75)

Bu ot ol **kişi+ni** uğıtgan “*Bu, insanı devamlı uyutan ilaçtır.*”(88)

Bu er ol tegme **nēñ+ni** üğergeren “*Bu, hep eşyaları seçen adamdır.*”(89)

Ol **eğgü+ni** yavlaktan ağırdı “*O, iyiyi kötüden ayırdı.*”(98)

Sirke **küp+ni** özitti “*Sirke, ekşiliğinden dolayı küpünü deldi.*”(113)

Ol **ogrı+nı** öldürdi “*O, hırsız vb.ni öldürdü.*”(119)

Ol bu **at+nı** ağırlandı “*O, bu atı pahalı buldu.*”(148)

Ol **tāg+nı** eğizlendi “*O, dağı uzun bir engel saydı.*”(148)

Ol **yinçü+ni** çeş bile saşurdu “*O, inci dizerken inci ile firuze vb. taşları birbirinden ayırdı.*”(308)

Ol **çöp+ni** suvlattı “*O, nesne vb. şeylerin tortusunu sulattı.*”(436)

Ol **üzüm+ni** közedi “*O, salkımdan üzüm tanelerini yolup tane tane aldı.*”(561)

Ol **ölüg+ni** kölitti “*O, ölüyü vb. gömdürdü.*”(421)

Kenç **anasın+Ø** emdi “*Çocuk annesini emdi.*”(94)

Teñri meniñ **ışım+Ø** itti “*Allah işimi düzeltti.*”(95)

Anıñ **öpkesin+Ø** öçürdi “*Onun kızgınlığını yatıştırdı.*”(98)

Olar ikki **tavarın+Ø** üleşdi “*O ikisi, mallarını ayırıp hisselerini aldılar.*”(104)

Ol **özin+Ø** mendin abıttı “*O, kendisini benden gizledi.*”(111)

Ol anıñ **köñlin+Ø** açıttı “*O çok kötü bir haberle onun yüreğine elem verdi.*”(112)

Ol oğlan **kulakın+Ø** ezitti “*O çocuğun kulağını çizdi.*”(112)

Ol **sözin+Ø** unıttı “*O sözünü unuttu.*”(115)

Anıñ **yāzukın+Ø** ertürdi “*Onun günahını affetti.*”(117)

Bodun bîr ekindiniñ **evlerin+Ø** örteşdi “*Halk, birbirinin evini yaktı.*”(122)

Er **arçısın+Ø** artındı “*O heybesini hayvanın üzerine koydu.*”(130)

Uragut **yūzin+Ø** örtündi “*Kadın yüzünü açtı. Örttüğü zaman da aynı.*”(130)

Ol **oğlın+Ø** öğütledi “*O, oğluna ve diğerlerine öğüt verdi.*”(151)

Ol **kızın+Ø** egetledi “*O kızını bir hizmetçiyle beraber kocasına gönderdi.*”(151)

Yırak yir **sāvin+Ø** arkış keldürür “*Uzak yerin haberini yolculuk (kervan) getirir.*”(61)

Yılan kendi **egrisin+Ø** bilmes, teve böynün egri tır “*Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir.*”(76)

Neçe yitiğ biçek erse öz **sapın+Ø** yonumas “*Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez. Başkalarının işinde dâhi olup kendi işinde âciz olan için kullanılır.*”(193)

Karga **karısın+Ø** kim bilir, kişi **alası+Ø** kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*”(214)

Uragut **yinçüsin+Ø** tizindi “*Kadın incisini dizdi.*”(340)

“Eksiz belirtme hâlinde olan isimleri de kendi içinde iki gruba ayırıyoruz. Tamlama hâlinde olduğu gibi belirtilmiş iyelik eklerinden sonra kullanılmayan belirtme hâli ekine rağmen bir belirlilik vardır. Bu tür şekiller eksiz olmakla birlikte cümlelerin belirtili nesnesi durumundadırlar. Normal kelime kök ve gövdelerinde ise, ek kullanılmadığı zaman, söz konusu kelime cümlelerin belirtisiz nesnesi olur.” (Buran, 1996:101)

3.1.1.3. Yönelme Durumu

“Yönelme hâli, ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği hâldir. Bu hâl de ekli olup ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:216) “Fiilin hareketinin yöneldiği nesne ile kendisine yaklaşılan nesne, cümlede yönelme hâlinde bulunur. Yani, yönelme hâlinin temel fonksiyonu hareketin yönünü ve varacağı son noktayı belirtmektir.” (Buran, 1996:165)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 537-538. sayfalarında Kaşgarlı, **+ka** ve **+ke** eklerini madde başı yaparak yönelme durum ekini örnek cümlelerle açıklar. Kef'li, ince ve imaleli isimlerin sonuna **+ke**; tersi durumlarda da **+ka**'nın kullanılacağına işaret eder. Bu ekleri alan isimlerde özellikle “içinde” anlamının ortaya çıkışına dikkat çeker. Yönelme durum eki görevindeki **+ka**'yı özellikle Argu lehçesindedir, kaydı ile vermesi de önemlidir.

ka: *fî* (içinde) anlamında bir ek. Bu, kaf'lı, kalın ve gayin'lı kelimelerin sonuna gelir. Bundan **Bāgka kir** denir; "*Bağa gir*" anlamındadır. **Tāgka yokla** "*Dağa çık*." (537)

ka: *ilâ* (-A) anlamında bir ek. Argu lehçesinde. Bundan **Atamka bîrdim yarmak** denir; "*Parayı babama verdim*" demektir. **Anamka tavar bîrdim** "*Anneme mal verdim*." Tamlama lââm'ının ("için" anlamındaki *li-* nin) anlamını da verebilir, **Atamka söz aydım** "*Babama (babam için) söz söyledim*." (537-538)

ke: *ilâ* (-A) anlamında bir ek. Kef'li, ince ve imaleli isimlerin sonuna gelir. Bundan **Ol evke bardı** denir; "*O, eve gitti*" anlamındadır. *fî* (içinde) anlamında olur. Bundan **Ol evke kirdi** denir; "*O, eve girdi*" demektir. Tamlama lââm'ı ("için" anlamındaki *li-*) anlamında olur. Bundan **Ol terke kirdi** denir; "*O, ücretli bir işe girdi*" demektir. (538)

Dîvân'da Kaşgarlı +**kA** ekini yönelme durum eki olarak öne çıkarmıştır. Bunun yanı sıra Dîvân'daki cümlelerde +**A** ekinin de bu görevle kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. +**A** eki +**KA** ekine oranla oldukça seyrek kullanılmıştır. Tespit edilen yönelme durum ekleri kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

Beg **av+ka** çıktı "*Bey avlanmaya çıktı*." (53)

Beg **xān+ka** ala boldı "*Bey, hakana muhalif oldu, onun emrinden çıktı, düşmanla uyuştu*." (53)

Anıñ **maña (man+ga)** ayıkı bār "*Onun bana vaadi var*." (55)

Ol **beg+ke** alkış bîrdi "*O, beyi övdü*." (61)

Yalavaç+**ka** alkış bîrgil "*Peygambere salavat getir*." (61)

Ol **maña (man+ga)** utru keldi "*O benim karşıma geldi*." (75)

Bu **at+ka** ötki bîrdim "*Bu atın bedelini verdim*." (77)

Umunç **Teñri+ke** tut "*Ümidi Allah'tan dile*." (79)

Etmek+ke telim kişi üşdi "*Pek çok insan ekmeğe üşüştü*." (93)

Ol **tāg+ka** agdı "*O, dağ vb. şeylere çıktı*." (96)

Er **yagı+ka** ilindi “*Adam düşmana esir düştü.*”(111)

Keyik **tuzak+ka** ilindi “*Av tuzağa takıldı.*”(111)

Olar bîr **bîr+ke** bitig ötrüşdi “*İkisi birbirlerine mektup vb. şeyleri ulaştırdılar.*”(123)

Xān **karşı+ga** emgendi “*Hakan saraya indi.*”(132)

Anıñ tepizliki **kim+ke** talkar “*Onun kıskançlığı kime zarar verir.*”(253)

Kök+ke suḍsa **yüz+ke** tüşür “*Kim göğe tükürürse yüzüne düşer. Bu, birisinin, bir başkasına çirkin bir iş yapıp da içine kendisinin düşmesi durumunda söylenir.*”(501)

Ermegü+ke eşik art bolur “*Tembel için eşik, dağ geçidi olur.*”(33)

Atan yüki aş bolsa **aç+ka** az körnür “*İğdiş devenin üzeri yemekle dolu olsa bile aç, onu çok acıktığından dolayı az görür.*”(50)

Umay+ka tapınsa ogul bulur “*Ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur. Kadınlar ondan iyi fal (gelecek) umarlar.*”(74)

Usukmış+ka sākıg kamug suv körünür “*Susayan, bütün serapları su gibi görür. İhtiyacı olan birisinin her şeyde ihtiyacını gidereceğini zannetmesi durumunda kullanılır.*”(104)

Suv **içürmes+ke** sūt bîr “*Sana su içirmeyene sūt içir. Yani sana kötülük edene iyilik et.*”(117)

Köp **sögüt+ke** kuş konar körklüg **kişi+ke** söz kelir “*Kuş, gür ve dolaşık dallı söğüt ağacına konar; güzel ve aydınlık yüzlü kadına söz gelir.*”(160)

Yıgaç uçıña yîl tegir körklüg **kişi+ke** söz kelir “*Ağacın dalı mutlaka rüzgâr görür, güzele de mutlaka söz gelir. Bunun için o, kendini korumalıdır.*”(161)

Boş **nēñ+ke** idî bolmas “*Terk edilen, ihmal edilen şeye kimse sahip çıkmaz. Bir insanın malını koruması için söylenir.*”(166)

Kün+ke baksa köz kamar “*Güneşe bakanın mutlaka gözü kamaşır.*”(171)

Kırk **yıl+ka** bāy ıgay tüzlinür “*Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur. Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesiyle.*” (176)

It akırı **at+ka** tegir at çakırı **it+ka** tegmes “*Gök (gözlü) köpek bir ata değer; gök (gözlü) at ise bir köpeğe değmez; çünkü o iyi göremez. (Alırken) ona dikkat etmek için kullanılır.*” (183)

Meniğ **közüm+e** nēğ ilerdi “*Uzakta veya karanlıkta gözümde bir şey görünün gibi oldu.*” (99)

Uragut **ogluğ+a** sūt emüzdi “*Kadın oğluna sūt emzirdi.*” (99)

Yāy **körkiğ+e** inanma “*Baharın güzelliğine inanma*” (515)

Ol **yāzukuğ+a** ökündi “*O, işlediği suçtan dolayı pişman oldu.*” (110)

Öziğ+e yemiş evdindi “*Meyve vb. şeyleri kendisi için tane tane topladı.*” (131)

Ol kılmiş **ışuğ+a** oxsındı “*O yaptığına pişman oldu.*” (131)

Sögüt **söliğ+e** kadın **kāsığ+a** “*Söğüte tazelik, taraver yakışır; kayın ağacına kartlık yakışır.*” (179)

Dîvân’ın 520 sayfasındaki şiirde dize sonlarında bulunan **a** ünlüleri, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu’nun da belirttiği gibi, Kutadgu Bilig’de örneklerine sıklıkla rastlanılan seslenme edatıdır. Yönelme durum eki olarak düşünülmemelidir:

Koğıl maña akılık bolsun maña ayag **a**

İdgıl meni tokışka yövgil maña ulag **a**

“*Beni bırak, cömertlik yapayım ki lakabım cömert olsun! Beni savaşa gönder. Burada beni savaşa ulaştıracak bir at ver demek istiyorum.*” (520)

Bir de sayfa 540’ta **tapa** kalıbından bahsedilir ki bulunduğu cümleye yönelme durum ekinin anlamını kattığı açıktır. Ayrıca sayfa 223’te **taparu** biçimi ile kullanılan kalıbın aslının **tapa** olduğunu ve yönelme anlamı ile kullanıldığını belirten Kaşgarlı, **taparu** biçimindeki r ve vav harflerinin (-ru) zait (yapım eki) olduğu bilgisini de verir.

Ayrıca **tapa** sözcüğünün yanı sıra **üze** sözcüğünün de bulunduğu cümlelere yönelme durum eklerinin anlamını kattığı kullanımlar da Dîvân'da mevcuttur.

tapa: *ilâ* (-A) yerini tutar. Menîñ **tapa** keldi “*O bana geldi.*”(540)

Ol menîñ **taparu** keldi “*Bana geldi.*” Ol anîñ **taparu** bardı “*O, ona geldi.*” **Tapa**, “*bana*” manasında bir edattır; r ve vav zait harftir. (223)

Tapa sözcüğünün Dîvân'daki kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

Aydım anar sevük / Bizni **tapa** nêlük / Keçtiñ yazı kerik / Kırılar ediz bedük
“*Sevgilinin hayalini tasvir ediyor: Ona ‘ey sevgili’ dedim. Engin çölleri ve yüce dağları nasıl aşip da bize gelebildin?*”(59)

Karga kalı bilse muñın ol buz sokar / Avçı yaşıp tuzak **tapa** menke yakar
“*Karga mihnet ve açlık hissederse buzu bile gagalar. Avcı kendini sakladığı takdirde, karga yemi görünce aldırmadan tuzağa bile girer.*”(214)

Küçi teñi tokıştı / Oguş konum okuştı / Çerig **tapa** yakıştı / Bizke kelip öç
öter “*Gücü yettiğinde savaştı. Aşiret birbirini çağırdı. Savaşa çok yaklaştılar. Öçlerini almak için üzerimize çullandılar.*”(320)

Basmıl sūsin komıttı / Barça kelip yomıttı / Arslan **tapa** emitti / Korkup
başı tezgînür “*Gazi Arslan Tigin ile savaşan Basmıl askerlerini niteleyerek diyor ki: Askerlerini, bizimle savaşmak için coşturdu. Toplanıp Arslan’a yöneldiler. Bizi gördüklerinde gözleri karardı; korkudan başları döndü.*”(421)

Üze sözcüğünün Dîvân'daki kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

Bir nêñ bir **üze** üglüşti “*Bir şey bir şeyin üzerine yığıldı. Kum veya çekirgenin kamyş üzerine yığılması yahut kalabalıktaki insanlar gibi.*”(127)

Er at **üze** artıldı “*Adam kendini atın üzerine attı. Bedeninin yarısı bir tarafta, yarısı bir tarafta kaldı.*”(128)

Tagar eşyek **üze** artıldı “*Çuval vb. eşek üzerine yüklendi.*”(128)

Çaxşak **üze** ot bolmas; çakrak bile uvut bolmas “*Dağın taşlık yerinde ot yoktur; kel adamda ise hayâ yoktur.*”(236)

Saçıratgudın korkmuş kuş kırk yıl adrı yıgaç **üze** konmas “*Bu vartayı bir kere atlatan kuş, iki dalı olan ağaca kırk yıl boyunca konmaz.* Bu aleyhisselâm’ın (peygamberin) *la:yulsa‘u’l-mu’minu min cuħrin merrateyn* (mümin, sokulduğu yerden iki defa sokulmaz) dediği gibidir.” (430)

3.1.1.4. Bulunma Durumu

“Bulunma hâli, ismin kendisinde bulunma ifade eden fiillerle münasebette olduğunu gösteren hâlidir. Bu hâl de ekli olup ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:216-217)

Dîvân’da bulunma durumu eki olarak **+DA**’nın kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

Elgin+de+ki nēñni **yir+de** ūrdı “*Elindeki şeyi yere koydu.*” (92)

Ol meniñ birle bir **altun+da** ağışdı “*O fiyatı bir dinar arttırdı.*” (102)

Ol bu **ış+ta** öteldi “*Bu işte o iyice yorulup çok zahmet çekti.*” (105)

Anıñ adakı **kum+da** öyükti “*Onun ayağı kuma gömüldü.*” (138)

Ol bu **ugur+da** barmakka isiglendi “*Adam gitme vaktinin geldiğini düşündü.*” (149)

Beg **ugurın+da** meniñ ışıñ itildi “*Beyin saltanatı devrinde işim düzeldi.*” (38)

Alp **yagı+da** alçak **çogı+da** “*Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınanır.*” (33)

Eşiç ayur tüpüm altun, kamaç ayur men **kan+da** men “*Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der. Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır.*” (38)

Agıl+da oglak togsa **arık+da** otı öner “*Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter. Rızık kazanmada ağır davrananlara bunun sebebi sorulduğunda bu sözle karşılık verirler.*” (45)

Kün+de irük yok **beg+de** kıyık yök “*Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur. Bu söz, beyler için, verdikleri sözden caymasınlar diye söylenir.*”(47)

Esen+de İvek yök “*Selamette acele etmek olmaz. İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir.*”(51)

Emgek **egin+de** kalmas “*Sıkıntı, mahrum olan ve imtihan edilen kimselerin omuzunda devamlı kalmaz.*”(68)

Ögüngüçi **ümin+de** artatur “*Kendini öven, şalvarını kirletir. Yani denendiği zaman övündüğü işi yapamaz ve altını kirletesiye utanır. Bu, kendini övmeyi terk etmek için kullanılır.*”(110)

Tünle bulıt örtense evlük urı keldürmişçe bolur **tañ+da** bulıt örtense evke yağı kirmişçe bolur “*Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar.*”(131)

Yaka+da+kı yalgagalı **elig+de+ki** ıçgınur “*Yakasındaki yemek döküntülerini yalayanın elindeki kap vb. kaçır veya kaçırılır. Elindeki kendisine yetiyorsa onunla yetinilmesi ve o şeyin muhafaza edilmesi için söylenir.*”(132)

Kuz+da kār eksümez **köy+da** yāğ eksümez “*Dağın gölgeli tarafından kar eksilmez; koyundan da yağ eksilmez.*”(164)

Kuğug+da suv bār ıt burnı tegmes “*Kuyuda su var ama köpeğin burnu ona ulaşmaz. Bir şeyi isteyip de elde edemeyen veya başkasının yemeğini görüp canı istediği hâlde onu bulamayan için kullanılır.*”(188)

Balık **suv+da** közi taştın “*Balık suda, gözleri dışarıdadır. Bir şeyi çok iyi bildiği hâlde bilmez görünen kimse için kullanılır.*”(190)

Tokum yüzüp **kudruk+ta** biçek sīma “*Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma.*”(238)

Tegirmen+de togmış sıçgan kōk kökregiñe korkmas “*Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz. Çok zorluklar çekmiş bir kişi, onlardan (çektiği zorluklardan) biriyle korkutulursa söylenir.*”(568)

Aşağıdaki örnekte yönelme durum eki, bulunma durum eki anlamında kullanılmıştır. Ahmet Buran, “*Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*” başlıklı çalışmasında bu tarz kullanımları ortaya koymuştur. “Anadolu ağızlarında yönelme hâli ile bulunma hâli ekleri arasında da sıkça görev aktarımının olduğu görülmektedir.” (Buran, 1996:)

Kırk yıl+ka bāy çıgay tüzlinür. “*Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur. Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesiyle.*” (176)

3.1.1.5. Ayrılma Durumu

“Çıkma hâli, ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münasebetini gösterir. Bu hâl de daima eklidir ve ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:217)

Dîvân’da ayrılma durumu olarak +Dİn, +DAn, +DUñ ekleri kullanılmıştır. Bu eklerden düz dar ünlülü biçim +Dİn, Dîvân’da, diğerlerine göre daha çok kullanılmaktadır. Tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

Yüz at meniñ **ag+dın** keçti “*Bacaklarımın arasından yüz at geçti.*” (53)

Er **at+tın** koğı uçdı “*Adam attan düştü.*” (92)

Ol **men+dın** nēñ umdı “*O benden bir şey umdu.*” (94)

Ol **tāğ+dın** koğı indi “*O, dağ vb. yerlerden indi.*” (94)

Ol anı **at+tın** uçurdı “*Onu at vb. şeylerin üzerinden düşürdü.*” (98)

Ol meni **yöl+dın** evürdi “*O beni yoldan çevirdi.*” (99)

Men+dın abındı “*O, benden gizlendi.*” (108)

Men **Teñri+dın** umundum “*Ben Allah’tan (a.c.) diledim.*” (111)

Ol **min+dın** uyattı “*O benden utandı.*” (115)

Ol anı **kışi+dın** abıddı “*O, onu insanlardan gizledi ve sakladı.*” (116)

Alımlıg **birimlig+dın** üzlüşdi “*Alacaklı borçludan ayrıldı.*” (126)

Tegme **yañak+tın** bodun aklışdı “*İnsanlar her taraftan toplandı.*”(127)

Yük **art+tın** aşrıldı “*Yük, engel vb. şeylerden aşırıldı.*”(129)

Ol kuşnı **elig+din** içgındı “*O, kuşu elinden kaçırdı.*”(132)

Meniñ **yüz+din** itlin “*Önümünden yok ol!*”(133)

Ol **men+din** uyaldı “*Bir işte benden utandı ve onu yapmaktan çekindi.*”
(138)

Ol **üt+tın** ötüsedı “*O, delikten çıkmak istedi.*”(141)

Kişi alası **iç+tın** yılkı alası **taş+tın** “*İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir.*”(58)

Balık suvda közi **taş+tın** “*Balık suda, gözleri dışarıdadır. Bir şeyi çok iyi bildiği hâlde bilmez görünen kimse için kullanılır.*”(190)

Yagı ötın öçürgen / **Toy+dun** anı köçürgen

Işlar üzüp keçürgen / Tegdi okı öldürü

“*Ölümcül savaşların ateşini söndüren o idi. Onları karargâhlarından süren de o idi. Bunlara ek olarak planlar yapan da o idi. Sonunda feleğin öldüren oku ona isabet etti.*”
(260)

Ol kümüş **altun+dun** çöktürdi “*O, altından gümüşü eritip süzdürdü ve yere akıttı.*”(357)

Kelse saña yolgıra / **Ü+dun** anı oğgur a

Barsun naru kağgura / Sattı meniñ ayımı

“*Eğer o, yoldan geçerken sana gelirse, onu uykusundan uyandır. Yaptığını ona anlat ki üzümlere gitsin. Çünkü o iznini almadan benim hizmetçimi sattı.*”(363)

Kūç **el+din** kirse törü **tüñlük+ten** çıkar “*Zulüm evin avlusundan girse töre ve insaf bacadan çıkar.*”(273)

Erdemsiz+den kut çertilür “*Edebi ve fazileti olmayan kişiden devlet ve talih gider.*”(381)

Ol **an+dan** isre ol “*O ondan sonra ve aşağıdır.*”(75)

Ol er ol özin **kişi+den** abıtgan “*O, insanlardan saklanma adeti olan adamdır.*”(88)

Ol kişi ol **yol+dan** azıtgan “*Bu, insanları devamlı yoldan çıkaran insandır.*”(88)

Er **tāg+dan** kodı ıldı “*Adam dağ vb. yerlerden indi.*”(94)

Ok **keyik+ten** ötti “*Ok geyik vb. delip geçti.*”(95)

Ol eğgüni **yavlak+tan** adırdı “*O, iyiyi kötüden ayırdı.*”(98)

Ol meniñ birle **arslan+dan** ertişti “*O, aslanın yanından geçmekte benimle yarıştı.*”(122)

Ortak **er+den** artuk almas “*Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz. İnsaflı olması istenen için söylenir.*”(62)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunma durum eki **+DA**'nın ayrılma durum eki anlamı ile kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Bilindiği üzere Eski Türkçenin ilk dönemlerinde söz konusu ek bulunma ve ayrılma anlamlarını bünyesinde barındırmakta ve bu anlamları ifade eden biçimlerde kullanılmaktaydı. (Gabain, 2007:64) Aynı kullanım özelliğini yansıtan örnekler 11. yüzyılda Dîvân'da da karşımıza çıkmaktadır:

Men **an+da** aşnu keldim “*Ben ondan önce geldim.*”(77)

Er **övkesin+de** ürüldi “*Adam öfkesinden şişti.*”(106)

Yir+de kopa adrışur “*Yerden çıkıp birbirlerinden ayrılırlar.*”(123)

Tıl+da çıkar eğgü söz “*Dilinden, insanları razı edecek güzel sözler çıkar.*”(515)

Sen+de kopar çağanlar / Kuđgu siñek yılanlar

“*Yaz ile kışın münazarası niteleniyor, kış yaza diyor ki: Akrepler, karasinekler, sivrisinekler, kurtçuklar, yılanlar senden kaynaklanır...*”(605)

Ol **an+da** alımın sürüşdi “*O, alacağını ondan zorla aldı.*”(317)

Aşağıdaki iki örnekte de yönelme durum eki biçimleri ayrılma durum eki işlevi ile Dîvân'da kullanılmışlardır:

Tegirmende togmış sıçgan kök **kökregi+ne** korkmas “*Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz. Çok zorluklar çekmiş bir kişi, onlardan (çektığı zorluklardan) biriyle korkutulursa söylenir.*” (568)

Karı öküz **baldu+ka** korkmas “*Yaşlı öküz baltadan korkmaz. Bu, alışık olduğu bir şeyle korkutulan için söylenir ve o, ondan korkmaz denir. Yaşlı öküzün alışık olduğu için baltadan korkmadığı gibi.*” (627)

3.1.1.6. Vasıta Durumu

“İsmin fiile bir vasıta olduğunu ifade etmek için girdiği hâldir. Bu hâl de ekle yapılır ve bu ek ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:217)

Dîvân'da **bile**, **birle**, **+le**, **+n** **+In**, **+Un** biçimleri vasıta, birliktelik anlamları ile kullanılmıştır. Tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

Ol meniñ **birle** ok atışgan ol “*Benimle ok yarışı yapmak onun âdetidir.*” (89)

Ol meniñ **birle** öpüşdi “*O beni öptü, ben de onu öptüm.*” (99)

Ol meniñ **birle** ok atışdı “*O benimle ok atışta yarıştı.*” (99)

Ol anıñ **birle** yarmak utuşdı “*O onunla kumar oynadı; para vb. şeyleri ütüştüler.*” (99)

Ol anıñ **birle** itişdi “*O, onunla itişti.*” (100)

Begler bîr ikindi **birle** ağışdı “*Beyler birbirleriyle itiştiler.*” (102)

Kız anası **birle** yıp egrıştı “*Kız ip eğirmekte annesiyle yarıştı.*” (125)

Kimin **bile** kaş bolsa yaşın yakmas “*Kimin yanında taş –ki bu saf, beyaz bir taştır- bulunursa onu yüzük olarak takar ve ona şimşek zarar veremez; çünkü onun (o*

taşın) özelliği budur. Bu, bir kumaşa sarılıp ateşe atıldığı zaman yanmaz; kumaş da yanmaz. Bu denenmiştir. Adam susayınca onu ağzına koyarsa susaması kırılır.”(453)

Āy tolun bolsa **elig+ın** imlemes “Ay, dolunay haline geldiği zaman elle gösterilemez; çünkü gözü olan herkes onu görür. Bu söz, herkesçe bilinen şeyler için kullanılır.”(54)

Tāgıg **ukruk+ın** egmes, teñizni **kaygık+ın** böğmes “Yüksek dağ kementle tutulmaz; denizin de kayıkla önü kesilmez. Yani, önemli bir iş, basit bir sebepten dolayı reddedilmez.”(63)

Kümüş künke ursa altun **adlak+ın** kelir “Paralar güneşe serilirse altın ona yürüyerek gelir. İşi yürütmede para harcamak için söylenir.”(92)

Tıl+ın tüğmişni **tış+ın** yazmas “Dille düğümlenen şey dişle çözülmez. Bu, birinin sözünü yerine getirmesi için söylenir.”(274)

Āl+ın arslan tutar **kūç+ün** kösgük tutmas “Hile ile aslan tutulabilir; güç ile korkuluk tutulamaz.”(410-411)

Kıñır **köz+ün** bakıştı “Birbirlerine öfkeli gözle baktılar.”(95)

Yılkı **yaz+ın** itlinür “Sürünün hâli baharda düzelir.”(145)

Töküz **at+ın** yarışım “Alnı akıtmalı atım ile savaştım”(185)

Kıkırıp atıg kemşelim / Kalkan **sünü+n** çömşelim

“Bağrışıp savaş naralarıyla onlara saldırırız. Kalkan ve süngülerle toslarız.”(221)

Bakkıl anar **edgölük+ün** agzın küle “Ona gülümseyerek iyilikle bak”(277)

Kotkılık+ın tapıngıl koğıl küvez narı “Alçakgönüllülükle ona hizmet et, kibiri bırak.”(337)

Yuvga **suv+un** suvalma “Aslı olmayan bir su ile sulanma.”(478)

Yāz+ın katıglansa **kış+ın** sevnür “Yazın çalışıp kazanan kışın sevinir.”
(514)

Kuş **kanat+ın** er **at+ın** “Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer.”(29)

3.1.1.7. Eşitlik Durumu

“İsmin eşitlik, benzerlik, gibilik, kadarlık ifade eden hâlidir. Bu hâl de ekli olup ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:217)

“*Türk Dilinde +çA Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*” başlıklı makalesinde Zeynep Korkmaz, **+çA** ekinin üstlendiği vazifeleri ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Korkmaz, çalışmasında durum eki olan **+çA**’nın tespit edilen birkaç vazifesinden birisi olarak benzerlik işlevini öne çıkarmıştır.

Kaşgarlı Mahmut da 11. yüzyılda. Dîvân’ın 535. sayfasında madde başı yaptığı **+çA** ekinin benzetme eki olmasına vurgu yapmıştır, verilen örneklerde de ek zamirlere getirilmiştir:

çA: Arapçadaki kâf-ı teşbih (benzetme kefi) gibi bir benzetme ekidir. Bundan **Ol meniñ+çe** denir; “*O, benim gibidir.*” demektir. **Bu anıñ+ça** denir; “*Bu, onun gibidir.*” demektir. (535)

Avçı **ne+çe** âl bilse adığ **an+ça** yöl bilir “*Avcı ne kadar hile ve kandırmaca biliyorsa, ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.*” (43)

Ozakı bilge **an+ça** aymış “*Eski zamanın bilgisi şöyle dedi.*” (57)

Ol anar **an+ça** aş birdi bil kıldı “*O, ona böğürleri doluncaya kadar yemek verdi.*” (501)

Ödlek ışın bilip tur **an+ça** anar tirengil “*Zamanın işlerini bil ve her musibetten sonra kendini korkuyla telef etme!*” (548)

Aşağıdaki örneklerde soru zamiri **ne** ile birlikte **+çe** eşitlik durum ekinin kullanım örnekleri verilmiştir:

Bu böz ini **ne+çe** “*Bu kumaşın eni ne kadar?*” (36)

Avçı **ne+çe** âl bilse adığ **an+ça** yöl bilir “*Avcı ne kadar hile ve kandırmaca biliyorsa, ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.*” (43)

Ne+çe yitig biçek erse öz sapın yonumas “*Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez. Başkalarının işinde dâhi olup kendi işinde âciz olan için kullanılır.*” (193)

Ne+çe munduz erse iş edgü **ne+çe** egri erse yöl edgü “*Dost ve arkadaş aptal olsa da çölde yalnız gezmekten daha iyidir. Yol eğri olsa da orada yürümek çölde başını alıp gitmekten daha iyidir. Orada belki (insan) maksadına ulaşabilir.*”(230)

Ne+çe me oprak keğük erse yağmurka yarar “*Keçe ne kadar yıpranmış olursa olsun yağmurda işe yarar. Kötü davranan ve kibirlenen hizmetçiyi çıkarmak isteyen adam için kullanılır. Böyle olsa bile, belki onu bazı işlerinde kullanırsın ve sen de rahat edersin.*”(461)

Köy sâni **ne+çe** “*Koyunun sayısı ve hesabı ne kadardır?*”(514)

ne+çe: sayıda “*kaç*” anlamında bir kelime. Bundan **Ne+çe** yarmak birdiñ “*Kaç para verdin?*” denir. (542)

Zeynep Korkmaz’ın aynı çalışmasında belirttiği gibi **+çA** eki **kança** sözcüğünde de karşımıza çıkmaktadır. “Karahanlı Türkçesinde aynı eki, etimolojisi henüz karanlık olan *kanca* kelimesi içinde görmekteyiz, *kanca*, sorgu yolu ile yön ve yer gösteren bir zarf görevindedir.” (Korkmaz, 1959:293) Dîvân’dan tespit edilen kullanım örnekleri şunlardır:

Kança bardıñ ay ogul “*Nereye gittin ey oğul?*”(50)

Bütün ümlüg **kança** kolsa oturur “*Şalvarı sağlam olan istediği şekilde oturur. Kendisinden emin olup hiçbir töhmeti umursamayan kimse için kullanılır.*”(119)

Kança barır belgüsüz “*Hangi yöne gideceğini bilemiyor.*”(178)

Yılan yarpuzdın kaçar **kança** barsa yarpuz utru kelür “*Yılan devamlı firavun faresinden kaçar; nereye yönelirse karşısına firavun faresi çıkar. Sevmediği bir şeyden kaçtığı hâlde, (kaçtığı şey) devamlı karşısına çıkan ve onu gören için kullanılır.*”(461)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün 210. sayfasında madde başı yapılan “*bütün, hepsi*” anlamındaki **barça** sözcüğünde de **+çA** eşitlik durum eki kalıplaşarak kullanılmaktadır. Kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

bar+ça: “*bütün, hepsi*” anlamında bir edat. **Bar+ça** keldiler “*Hepsi geldi.*”(210)

Bar+ça bile ayruk tayak “*Ona dayanması için bir de baston veririm.*”(210)

Böri **bar+ça** ulışdı “*Kurt vb. hayvanlar uludular.*”(104)

Yükin **bar+ça** özi çııdı “*Kendi yükünü kendi bağladı.*”(113)

Etim **bar+ça** emrişti “*Etim uyuzluk vb. sebeplerden kaşındı.*”(125)

Yulug **bar+ça** maña yııdı “*Fidye toplayıp hepsini önüme yııdı.*”(201)

Ular **bar+ça** sıkırışdı “*Erkek keklikler ıslık çalar gibi öttü.*”(373)

Boğun **bar+ça** sıkılışdı “*İnsanlar ve diğerleri o kadar kalabalıklaştılar ki yere sığamaz oldular.*”(374)

Bar+ça kelip yomıttı “*Hepsi gelerek toplandı.*”(421)

Kişi **bar+ça** yıılaşdı “*İnsanlar ağladı.*”(585)

Gülse Sev, “*Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*” çalışmasında “mundag, andağ” yapılarının “*böyle, bunun gibi*” anlamlarında eşitlik durumu fonksiyonlarında olduğunun altını çizer. Ayrıca Sev, yapıların +nı yükleme hâli ekinin **teg** edatıyla birleşmesinden meydana geldiğini belirtir. (Sev, 2007:530) Dîvânü Lugâti’t-Türk’te de yoğun bir şekilde kullanılan bu yapılardan **andag** sözcüğü 72. sayfada madde başı yapılmış ve Çiğil lehçesine ait olduğu kaydı Kaşgarlı tarafından düşülmüştür:

andag: “öyle” anlamında bir edat. “*Öyle dedim*” anlamında **Andag** aydım denir. Çiğil lehçesinde. (72)

Uş **mundag** kıl “*Böylece yap.*”(30)

Bu iş osgı **mundag** “*Bu işin yapılması böyle olur.*”(44)

Ögreyüki **mundag** ok “*Zamanın âdeti böyledir.*”(90)

Sāvda **mundag** kelir “*Atasözünde böyle geçer.*”(512)

Ol **andag** aydı “*O öyle dedi.*”(31)

Ol **andag** erdi “*O öyle idi.*”(92)

Andag erig kim utar “*Böyle bir adamı benden başka kim yener?*”(109)

Andag met “*O öyle.*”(161)

Andag sūke kim yeter “*Böyle bir orduya kim karşı koyabilir?*”(404)

Ol **andag** dag ol *“Bu böyle değil.”*(511)

Ol **andag** teg *“O, ona benziyor.”*(513)

Ol maña **andag** tidi *“O, bana öyle dedi.”*(554)

Tenri **andag** tiledi *“Yüce Tanrı böyle istedi.”*(563)

Arnı eserde Gülsel Sev, *“Eşitlik Hâli Fonksiyonunda Kullanılan Diğer Ekler”* başlığı altında **+lAyU** ekinden de bahseder ve bu ekin sadece Karahanlı dönemi eserlerinde bulunduğunu belirtir. (Sev, 2007:551-552) Söz konusu ekin Dîvân’daki kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

Arslan+layu kökredim *“Aslan gibi kükredim.”*(75)

Kişi **arzu+layu** kurdı *“Çakalların insanı yemek için onun etrafında toplandıkları gibi, insanlar bir şeyin etrafında toplandılar.”* (76-618)

Arslan+layu kökrelim *“Aslan gibi kükreyelim.”*(83-270-336)

Kelñiz+leyü aktımız *“Sel gibi üzerlerine yürüdük.”*(173)

Kördi meni **em+leyü** / Baktı maña **im+leyü**

Kaldım köñül **tum+lıyu** / Kađgu meni torgurur

“Sevgilim bana baktı ve bakışıyla beni tedavi etti. Arkasından kalakaldım; bana uğrayan sıkıntılardan gönlüm soğudu ve hüznü beni bitiriyor.”(573)

Ivrık başı **kaz+layu** / Sagrak tolu **köz+leyü**

Sakınç koğı **kiz+leyü** / Tün kün bile sevnelim

“İbriğın başı kaz boynu gibi dik durmuştur. Kadeh de göz gibi dolmuştur. Hüznü onun altına gömelim ve gece gündüz sevinelim.”(63)

Ötrük utun **ogrı+layu** yüzke bakar / Elgin tüşüp birmiş aşig kaşra kakar

“Bugün sadece hilekâr ve adi adamlar kaldı. Konuğunun yüzüne hırsızmış gibi bakar. Yedirdiğini başına kakarak yolcu konuğunu minnet altında bırakır.”(63)

Ulşıp eren **bör+leyü** / Yırtıp yaka **or+layu**

Sıkırıp ũni **yur+layu** / Sıgtap kōzi örtülür

“Afrasiyâb’a üzöldükleri için adamlar kurt gibi ulumaya başladılar. Feryat ve figan ederek yakalarını yırtıyorlar. Bazen de ağıtçının yaptığı gibi tiz sesler çıkarıyorlar. Gözleri yaşla örtülünceye kadar ağlıyorlar.”(104)

Eren kamug artadı nēñler uđu / Tavar körüp **us+layu** eske çokar

“Mala tamah edince insanların ahlakı bozuldu. Malı gördüklerinde, akbabanın leşe çullandığı gibi onun üzerine çullandılar.”(272)

Aşağıdaki atasözlerinde **+çA** eki fiilimsi eklerinin üzerine getirilerek, kalıplaşmış bir şekilde kullanılmaktadır:

Tünle bulıt örtense evlük urı **keldürmiş+çe** bolur tañda bulıt örtense evke yağı **kirmiş+çe** bolur *“Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar.”*(131)

Öküz adakı **bolgın+ça** buzagu başı bolsa yig *“Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir.”*(41)

Kül **ürgin+çe** kōz ürse yig *“Kül üflemektense kōz üflemek daha iyidir. Küçük işlerle uğraşmak yerine büyük işlerle uğraşmak için söylenir.”*(170)

Tikmegin+çe önmes **tilemegin+çe** bulmas *“Dikmedikçe ağaç bitmez, istenen şey de istenmedikçe bulunmaz. Birisine, yaptığı işlerde gayret göstereceğini diye söylenir.”*(274)

Tütüşmegin+çe tüzülmes, **tüpirmegin+çe** açılmas *“İki adam arasında kavga çıkmadıkça barışmazlar; rüzgâr da esmedikçe hava açılmaz. Didişen iki kişinin arasını düzeltmek isteyen için söylenir.”*(305)

Elig **tutgın+ça** ot tut *“Ateş tutmak kefil olmaktan iyidir; çünkü o, sonunda pişman olur.”*(412)

Kara muş **kelmegin+çe** Kara Yalga keçme “*Kara bela gelmedikçe bu sarp geçidi geçme; çünkü o sarptır ve devamlı kar tutar.*” (458)

Suv **körmegin+çe** etük tartma “*Su görülmeden ayakkabı çıkarılmaz. İşlerde temkinli davranmak için söylenir.*” (629)

3.1.1.8. Yön Gösterme Durumu

“İsmi yön gösteren, cihet ifade eden hâlidir. Bu hâl de eklidir ve ismi fiile bağlar.” (Ergin, 1988:217)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ten tespit edilen örneklerde **+KArU**, **+rA**, **+ηAr** eklerinin yön gösterme durum ekleri olarak kullanıldıkları görülmüştür. Dîvân'da söz konusu eklerin kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

Anda bolup **teñri+kerü** tapgın öter “*O yerinde huzur bulunca yüce Tanrı'ya ibadetle borcunu öder.*” (555)

Koğı kıkırıp oğuş tirdim / **Yagı+karu** kiriş kurdum

Tokış **iç+re** uruş birdim / Eren körüp başı tıgdı

“*Dağın aşağısına doğru bağırdım ve bağırarak aşireti topladım. Sonra düşmana yayı kurdum. Onunla ok atıştım ve savaştım. Adamlar benim askerlerimi görünce başlarını eğip kaçtılar.*” (310)

Kış **yāy+garu** savlayur “*Kış yaza söylüyor.*” (566)

Kızıl sarıg arkaşıp / Yipgin yaşıl yüzkeşıp

Birbir+gerü yörgeşıp / Yalñuk anı tañlaşur

“*Sarı, kırmızı tomurcuk ve çiçekler yığılıyorlar. Yeşil ve mor reyhanlar birbirlerine sarılıyor; insanlar buna hayran oluyor.*” (199)

Ahmet Bican Ercilasun, -garu yön ekindeki -ru'nun ayrı bir morfem olarak düşünülmesi gerektiğini belirtir. Ercilasun'a göre, bu ek içindeki -ga'nın datif eki olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Buna göre -ru, “uru” son çekim edatından kontraksiyon yoluyla ortaya çıkmış bir şekildir: ortusına uru > ortusınaru. “Uru” edatı, “ur-” fiilinin gerundiyum şeklinden kalıplaşmış olmalıdır. Semantik bakımdan “gün

ortasına vurarak, gün ortasına yönelerek” şeklinde bir düşünüş mümkündür. (Ercilasun, 1985:73-74)

Beg **a+ɲar** ot bîrdi “*Bey ona zehir içirdi.*”(29)

A+ɲar bîr ok tegdi “*Ona mirastan bir hisse kaldı.*”(35)

Könlüm **a+ɲar** emitti “*Gönlüm ona meyletti.*”(47)

A+ɲar aydım “*Ona dedim.*”(59)

Talkan kimniñ bolsa **a+ɲar** bekmes katar “*Kavutu olan ona pekmez katar.*”
(221)

Korkma **a+ɲar utru** turup tegre yöre “*Düşmandan korkma; onu karşıla ve karşısında dur!*”(627)

Men **a+ɲar** yarmak ötünç bîrdim “*Ben ona ödünç para verdim.*”(637)

Mu+ɲar tegir ulugluk “*Büyüklik ve yücelik buna yakışır.*”(177)

Men **mu+ɲar** aydım “*Ben buna dedim.*” Bu orada bulunana işarettir. (603-608)

“Zamirlerde zamir n’si ile ek ünsüzünün kaynaşması sonucu **+ɲar**’lı biçimler görülmektedir.” (Sev, 2007:557)

Tamga suvı **taş+ra** çıkıp tągıg öter “*Bu su kolu dağa nüfuz eder.*”(214)

Ol esiç **iç+re** et ulturdı “*O, eti tencerede ezilinceye kadar pişirdi.*”(119)

Tokış **iç+re** urıştım / Ulug birle karıştım

“*Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştum.*”(185)

Ok kış **iç+re** çıgıl tıgıl kıldı “*Ok, sadak vb. şeylerin içinde ses çıkardı.*”
(198)

Olar ikki **baş+ra** kakışdı “*O ikisi birbirleriyle kafa tokuştular.*”(321)

Ol yançuk **iç+re** yarmak karvandı “*O, para kesesinde bir dirhem aradı.*”
(391)

Tatıg **köz+re** tikenig **tüp+re** “*Fars’ı gözden vur; diken kökten sök.*”(406)

Kimi iç+re oldurup / İla suvın keçtimiz

“Gemiye bindik ve İla suyunu geçtik.”(549)

Yetigenig kaçır sādım / Sakış iç+re künüm togdı

“Büyük ayının dönüşünü defalarca saydım. Bu sayma sırasında benim gündüz güneşim doğdu.”(554)

Ölüm anı konukladı / Ağız iç+re agu sagdı

“Ölüm onu konuk etti. Ölünceye kadar onun ağzına zehiri süt gibi emdirdi.”(592)

Taş kuğug iç+re küldredi *“Taş kuyuda ses çıkarıp kuyunun derinliğini haber verdi.”*(636)

3.1.2. İlgi Eki

Durum kavramı “fiile doğrudan bağlanan, fiili doğrudan ilgilendiren isimlerin, bu bağlanma veya ilgi sırasında içinde bulundukları durum” (Buran, 2008:144) olarak tanımlanmaktadır. İlgi eki ise “ismi fiile bağlamayan, isim ile isim arasında bir ilgi kuran tek hâl ekidir. Dolayısıyla bu ekin hâl eki sayılmaması gerekmektedir.” (Buran, 2008:144-145) şeklinde açıklanmaktadır.

Kaya Bilgegil, Tahir N. Gencan, Haydar Ediskun gibi isimlerin bu eki isim durum ekleri arasında göstermemelerinin yanı sıra Gürer Gülsevin de bu ekin, bütün durum eklerinin aksine isim ile isim arasında ilgi kurmasından dolayı, gramerlerimizdeki yerinin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini önermektedir. (Gülsevin, 2011:16)

Cahit Başdaş ise ilgi ekini, yukarıda belirtilen farklılığından dolayı, tamlayan eki olarak değerlendirmektedir. “İlgi hâli, fonksiyon olarak diğer hâl eklerinden farklıdır. Diğer hâl ekleri, genel olarak, üzerine geldikleri isim ile daha sonra gelen fiil arasında ilgi kurarken, ilgi hâli, isim ile isim arasında anlam ilgisi kurar. Diğer bir deyişle ilgi hâli, daha çok üzerine geldiği isimle birlikte sonraki ismin anlamını tamamlar. Bu bakımdan ilgi hâli, hâl eki değil, *tamlayan eki* olarak değerlendirilmektedir.” (Başdaş, 2001:30)

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Kaşgarlı, ilgi ekinin kullanımına dair sayfa 606'da **biziñ** maddesi üzerinden açıklamalarda bulunur. "Biz" sözcüğüne hitap kefi getirilerek oluşturulan yapıda "*aitlik*" anlamını öne çıkarır:

biziñ: "*biz*" anlamındaki **biz** sözünden hitap kefi ile birleştirilerek çıkarılmış bir kelime. Bundan **biziñ ev** denir; "*bizim ev*" demektir. Bununla "*bu nesne bize aittir*" anlamı murat edilir. (606)

Bu bilgiler doğrultusunda **+nİñ**, **+İñ** ve eksiz olarak **+Ø** ilgi ekleri ile kurulmuş tamlamaların, Dîvân'da yoğun bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Dîvân'dan tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

an+ıñ kōni "*onun derisi*"(504)

men+ıñ oglum "*benim oğlum*"(31)

men+ıñ ıñım "*benim işim*"(38)

an+ıñ menzi "*onun rengi*"(45)

er+nıñ öpkesi "*adamin öfkesi*"(92)

Sart+nıñ azukı arıg bolsa yöl üze yır (45) / **Sart+Ø** azukı arıg bolsa yolda yır "*Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir.*"(172)

Böri+nıñ ortak **kuzgun+nıñ** yıgaç başında "*Kuzgun kurdun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığı ise ağaç başındadır.*"(221)

Talkan **kim+nıñ** bolsa añar bekmes katar "*Kavutu olan ona pekmez katar.*"(221)

Eştıp ata **anañ+nıñ** savlarını kadırma "*Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme.*"(253)

er+Ø yūzi "*Adamin yüzü*"(116)

Ol **oğlı+Ø** kulakın eztürdi "*O, oğlunun kulağını boylamasına çizdi.*"(117)

Erdem+Ø başı tıl "*İyi ve övülmeye değer işin başı dildir. İyi konuşmayı bilen onunla şeref kazanır.*"(66)

Kuğugda suv bār **it+Ø** burnı tegmes “*Kuyuda su var ama köpeğin burnu ona ulaşmaz. Bir şeyi isteyip de elde edemeyen veya başkasının yemeğini görüp canı istediği hâlde onu bulamayan için kullanılır.*”(188)

Karga+Ø karısın kim bilir, **kişi+Ø** alasın kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*”(214)

Kişiler+Ø kamug kogşaşdı “*Üzerlerine sıcak vb. bastırıldığı için adamların gücü gitti.*”(438)

Atlar+Ø ağakı tikreşdı “*Atların toynakları ses çıkardı.*”(371)

Yitüklüg **anası+Ø** koyun açar “*Kaybeden kişi, kaybettiği şeyi annesinin kucağında bile arar. Yani, o bunu yapmakta haklıdır.*”(452)

Közüm+Ø yāşın yamladı “*Gözümün yaşını sildi, temizledi.*”(479)

teve+Ø kōni “*devenin derisi*”(504)

3.1.3. İyelik Ekleri

“İyelik ekleri, isimlere eklenip kişilere âitliği bildirirler.” (Gülsevin, 2011:12) Dîvân’da özellikle 3. teklik iyelik eki hakkında bilgi veren Kaşgarlı Mahmut, diğer şahıs iyelik eklerine değinmemekle birlikte yeri geldikçe cümlelerinde kullanmıştır.

3. teklik iyelik ekinin ünsüz ile biten sözcüklere **+sI** şeklinde; ünlü ile biten sözcüklere **+I** şeklinde eklenmesi gerektiğini örneklerle açıklayan Kaşgarlı, bu durumun bütün lehçeler için genel geçer bir kural olduğunu da belirtir:

sI: tamlama (iyelik) eki. Kelimenin sonu sâkin ise (ünlü ile bitiyorsa) isimlerin sonuna eklenir. Harekeli ise (ünsüzle bitiyorsa) ye (-I) ile yetinilir. Örnek: **ata** “*baba*”. Buradaki elif sâkindir; tamlama olunca **anıñ atası** denir; “*onun babası*” demektir. Sonra **anıñ anası** denir; burada da elif sâkindir. İki ye ile **anıñ atayı** demek mümkün olmadı; çünkü bu takdirde üç lîn harfi bir araya gelmiş olacaktı. Bunların ortası sin (s) ile telafi edilmiştir; böylece söyleyiş tatlılaştı ve lîn de ortadan kalkmış oldu. Harekeliye gelince **ogul** “*oğul*”. Sonra **anıñ oğlu** denir; “*onun oğlu*” demektir. Burada sin’e (s) ihtiyaç duyulmadı; çünkü tamlamada lâm (l) harekelidir. Başka bir örnek: **at** “*at*”. Sonra **anıñ atı** denir; “*onun atı*” demektir. Te (t), harekeli oldu ve burada sin’e (s) ihtiyaç duyulmadı.

Bütün lehçelerde, isimlerde kural budur. Kelimenin sonları, harekeli mi, sâkin mi, yoklanır ve buna göre tamlama yapılır. (536-537)

Kaşgarlı'nın +sI ekini madde başı yaparak verdiği açıklamalara dikkat edilirse, Kaşgarlı ekin asıl şeklinin +I olduğunu belirtmektedir. Açıklamalarında s sesinin, sonu ünlü ile biten sözcüklerden sonra, iki ünlü arasına getirilen ses olmasına dikkat çekmektedir. Hatta s yerine y'nin getirilemeyeceğini belirtmesi özellikle dikkat çekicidir. Çünkü iki ünlü arasındaki bağlayıcı ünsüzün y olması gerektiğinin farkında olan Kaşgarlı'nın, y ünsüzünün buraya uymadığını belirtmesi önemlidir. (ata+sı kullanımı doğru iken ata+yı kullanımı 3. teklik iyelik için doğru değildir. Kaşgarlı bunu özellikle belirtmektedir.)

s ile söyleyişin tatlılaştığını söyleyen Kaşgarlı, 3. teklik iyelik eki olarak belirttiği +I ekinin aslında olan ve uygun durumlarda kendini gösteren bir s sesini bünyesinde barındırdığına işaret etmiş olur. Bu s sesinin ekin kendisinde olmasından dolayı y sesi de buraya getirilememektedir. Ek +(s)I biçimindedir.

Ayrıca Dîvân'da Kaşgarlı'nın 3. teklik iyelik ekini kullandığı bazı cümlelerde ekin sonunda bir n sesinin açığa çıktığı durumlar, +(s)I(n), azımsanamayacak kadar çoktur. Bu kullanımlardaki n sesinin, ekin aslında olduğu ve uygun durumlarda kendini gösterdiği noktasındaki kanıtlar Kaşgarlı'nın, ekin başındaki s sesi için söylediklerinde aranmalıdır.

Nasıl ki +I eki, uygun durumlarda başındaki s sesini açığa çıkarıyorsa uygun durumlar oluştuğunda da bünyesindeki n sesini sonunda açığa çıkarmaktadır. Dîvân'daki kullanımlarda n sesinin, bir çekim ekinden önce açığa çıkmasının yanı sıra herhangi bir çekim eki olmadan da açığa çıktığı, kullanıldığı da gözlemlenmiştir:

Ol anıñ **evine** (ev+in+ge) öt yakturdı “O, onun evinde ateş yaktırmak için emir verdi ve o da ateş yaktı.”(484)

Er **evinden** (ev+in+den) ertti “Adam evini aşır geçti.”(628)

Ol **evinde** (ev+in+de) kuş kondurdı “O, evine kuş indirdi.”(362)

Ol anıñ **evin** (ev+in+Ø) arkadı “O, onun evini ve evde bulunduğunu tahmin ettiği şeyi aradı.”(145)

Kenç **anasın** (**ana+sin+Ø**) emdi “*Çocuk annesini emdi.*”(94) gibi.

Bu kullanımlar da n sesinin, aslında ekin bünyesinde bulunduğunun delilidir. Tıpkı s sesi gibi.

Bu tarz kullanımların Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görüldüğünü belirten Gürer Gülsevin, s ve n seslerinin 3. teklik iyelik ekinin bünyesinde olduğunu ve ekin **+(s)I(n)** şeklinde geliştiğini izah eder. “Yapılan bütün çalışmalar, sonuçta, bu ekin **+(s)I(n)+** olduğunu, ünlü ile biten kelimelerde, başta ‘s’nin, isim çekimi eklerini alınca da ekin orijinalinde bulunan sondaki n’nin ortaya çıktığını göstermektedir. Yani, ekin sonundaki ‘n’, ancak, arkasına bir çekim eki gelmesi durumunda ortaya çıkar. Hem Altay dilleri ve eski Türkçe ile, hem de mantiken doğruluğu aşikâr olan bu kullanışın, arkasına herhangi bir ek gelmeden de ortaya çıkması, şüphesiz, ekin tarihî seyrini göstermesi ve doğrudan delil teşkil etmesi bakımından önemlidir. İşte bu türlü kullanışlar, EAT. metinlerinde geçmektedir.” (Gülsevin, 2011:13-14)

Böri **koşnı+sin+Ø** yimes “*Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez.*”(542)

Karga **karı+sin+Ø** kim bilir, kişi **ala+sin+Ø** kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*”(214)

Er **arçı+sin+Ø** artındı “*O heybesini hayvanın üzerine koydu.*”(130)

Ol **etük+in+Ø** tarttı “*O, ayakkabısını çıkardı.*”(629) örneklerinde de görüleceği üzere 3. teklik iyelik eki üzerinde kullanılmamış bir belirtme hâli söz konusudur.

Bu durumda 11. yüzyıl Türk lehçeleri için 3. teklik iyelik eki **+(s)I(n)** ekidir. Dîvân’ın genelinde bu ek **+I**, **+sI**, **+sIn**, **+In** biçimleri ile kendisini göstermektedir.

Gürer Gülsevin’in Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden hareketle belirttiği ve 11. yüzyılda Kaşgarlı’nın ipuçlarını verdiği 3. teklik iyelik ekinin bünyesinde bulunan n sesi, aslında Dîvân’da 3. çokluk iyelik ekinde de söz konusudur.

3. çokluk iyelik ekinin Dîvân’daki kullanım örnekleri incelendiğinde, tıpkı 3. teklik şahıs iyelik ekinde olduğu gibi, n’li biçimi ile de **+lArI(n)** şeklinde geldiği

gözlemlenmiştir. Hatta 3. teklikte olduğu gibi, 3. çoklukta da n sesinin ardından sıfır belirtme hâli söz konusudur:

Bodun bir ekindiniñ **ev+lerin+Ø** örteşdi “*Halk, birbirinin evini yaktı.*”
(122)

Tamga suvı taşra çıkıp tığgı öter / **Artuç+ları** tegre önüp tizgin yeter
“*Bu su kolu dağa nüfuz eder. Ardıçlar da sanki at dizgini gibi sıra sıra etrafında bitmişler.*”
(214)

Balçık balık yugrulur / Çıgay yavuz yıgrılır
Ernek+leri ogrulur / Odguç bile evrişür
“*Yaz ile kışın münazarasında diyor ki: Çamur ve balçık yığılır; zavallı fakir başını elbisesine sokarak büzülür. Şiddetli soğuktan parmakları ayrılır. Bir kıvılcımlık ateşle bile avunur.*” (129)

Eştıp ata anañnıñ **sav+ların+ı** kadırma “*Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme.*” (253)

Tünle bile bastımız / Tegme yañak bustımız
Kesme+lerin+Ø kestimiz / Mıñlak erin bıçtımız
“*Uygurlar üzerine yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: Geceleyin onlar üzerine baskın yaptık. Her taraftan pusuya yattık. Atlarının perçemlerini kestik ve Mıñlak (yer adı) erlerini öldürdük.*” (218)

Bilge eren **sav+ların+Ø** algıl ögüt / Edgü savıg eğlemese õzke siñer
“*Akıllıların sözlerini ögüt olarak al; çünkü insan güzel sözü yetiştirip büyütürse hikmet kalbine siner.*” (512)

Bu kullanımlar da göstermektedir ki 11. yüzyıl Türk lehçeleri için 3. çokluk iyelik eki **+lArI(n)** biçimidir.

Dîvân'ın 165. sayfasında fiillere eklenen **-miz** I. çokluk şahıs ekinin isimlerde aitlik bildiren ek olduğuna vurgu yapılır:

miz: “*biz*” anlamında bir ek. m, b'den değişmiştir. b, kelimenin başına gelir. Biz bardımız dedikleri gibi “*Biz gittik*” demektir. Keldimiz denir, “*Biz geldik*” demektir. Bu kural isim ve fiillerde yaygındır, “*Atımız*” anlamında **atı+miz** denir. (165)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ten tespit edilen kullanım örnekleri doğrultusunda 11. yüzyıl Türk lehçeleri için iyelik ekleri şunlardır:

I. Teklik: **+m, +Im, +Um**

II. Teklik: **+η, +Iη, +Uη**

III. Teklik: **+(s)I(n) [+I, +sI, +sIn, +In]**

I. Çokluk: **+mIz**

II. Çokluk³⁶: **+(I)ηIz, +(I)ηUz, +(U)ηUz, +(I)ηIzlAr** (Argunşah - Yüksekaya, 2012:64)

III. Çokluk: **+lArI(n)**

I. Teklik Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri:

Meniñ **yîn+im** emridi “*Vücadum kaşındı.*”(140)

Eşyek ayur **baş+ım** bolsa sondırıda suv içgey men “*Eşek der ki, benim başım sağlıklı olmalı ki deniz suyu içeyim. Arzusuna ulaşmayı ömür boyu arzu eden kişi hakkında söylenir.*”(246)

Ol meniñ **ogl+um** ol “*O benim gerçekten oğlumdur.*”(31)

Öz+üm ağrıdı “*Karnımdaki organlar ağrıdı.*”(35)

³⁶ Dîvânü Lugâti't-Türk'te II. çokluk şahıs iyelik ekinin kullanımı tespit edilememiştir. Yukarıda II. çokluk şahıs iyelik ekleri olarak verilen ekler Mustafa Argunşah – Güliden Sağol Yüksekaya tarafından hazırlanan “Tarihî Türk Lehçeleri Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri” başlıklı çalışmadan alınmıştır.

Eşiç ayur **tüp+üm** altun, kamaç ayur men kanda men “*Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der. Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır.*”(38)

Beg uğurında meniñ **ış+ım** itildi “*Beyin saltanatı devrinde işim düzeldi.*”
(38)

İd+im nē tīr “*Efendim ne der?*”(56)

At+ım birle tegü evdim “*Böylece atımla ona ulaştım.*”(93)

Ağak+ım sarkdı “*Ayağım uyuştı ve binek hayvanına binme yorgunluğundan döküldü.*”(627)

Ana+m+ka tavar bīrdim “*Anneme mal verdim.*”(538)

Yüknüp mañ imledi / **Köz+üm** yāşın yamladı

Bagr+ım bāşın emledi / Elgin bolup ol keçer

“*Sevgilinin hayalinin geçmesini niteleyerek diyor ki: O, baş eğerek beni selamladı. Hizmet için bana işaret etti. Onu görünce gözümün çer çöpü temizlendi. Ciğerimin yarasını iyileştirdi. O, yolcu olup beni geçti.*”(479)

Küküy+üm keldi “*Teyzem geldi.*”(547)

II. Teklik Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri:

Körklüg tonug **öz+üñ+ke** / Tatlıg aşıg ağınka

Tutgıl konuk ağırlıg / Yađsun **çav+ıñ** boğunka

“*Güzel elbiseyi kendin giy; lezzetli yemeği başkasına yedir; misafiri ağırla; böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın.*”(34)

Nē **ış+ıñ** bar “*Ne işin var, işin nedir?*”(35)

Algıl ögüt mindin ogul erdem tile / Boyda ülug bilge bolup **bilgi+ñ** üle

“Ey oğlum, benden öğüt al ve terbiyeye talip ol ki kavmin büyüğü olasın ve onlara hikmet ve terbiye dağıtasın.”(37)

Özü+η+ni açığılg tut *“Kendini iyi gıdalarla besle.”*(43)

Eştıp ata **ana+η+nıñ** savlarını kadırma *“Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme.”*(253)

At+ıñ nē tülüg *“Atının donu (rengi) nedir?”*(535)

Yag+ıñ tapa titrü bakıp **bügde+η** bile / Ugrap kalı kelse saña karşı süle *“Düşmanına dikkatle bak! Hançerini de bileytaşı ile bile! Düşmanın seni hedef alarak gelirse mücadele ederek ona saldır!”*(564)

Senin **kezik+ıñ** keldi *“Senin nöbetin geldi.”*(197)

Külse kişi **yüz+ıñ+e** körklüg yüzün körüngil / Yavlak küdeş **tıl+ıñ+nı** edgü savıg tilengil

“Bir adam senin yüzüne gülerse sen de onu güzel bir yüzle karşıla; dilini sıkı tut; konuşmada ve açıklamada güzel söz ara!”(463)

III. Teklik Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri:

Anıñ **baş+ı** ağrıdı *“Onun başı ağrıdı.”*(140)

Sartnıñ **azuk+ı** arıg bolsa yöl üze yİR / Sart **azuk+ı** arıg bolsa yolda yİR *“Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir.”*(45-172)

Kıış **konuk+ı** öt *“Kışın misafir ağırlamak ateş ile olur.”*(167)

Tavgaç xännıñ **torku+sı** telim tenlemeğip bıçmas *“Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez. Bu söz, israfı önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır.”*(215)

Kut **belgü+si** bilig *“Talihin işareti ilim ve akıldır.”*(215)

Öldeçi sıçgan müş **taşak+ı** kaşır *“Ölümü yaklaşan sıçan kedinin taşaklarını kaşır.”*(220)

Ana+sı tevlüg yuvka yapar **ogl+1** têtig koşa kapar “*Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar. Bu, iki dâhinin bir arada oluşu için söylenir.*”(458-459)

Ata+sı ana+sı açığ alımla yîse **ogl+1 kîz+1** tîşî kamar “*Baba ve anne ekşi elma yese oğulun dişî kamaşır. Bu, kötü iş yapan baba veya anneden çocukların sorumlu tutulması için söylenir.*”(564)

Erniñ **öpke+si** öçdi “*Adamın öfkesi geçti.*”(92)

Er **tîñ+1** öçdi “*Adamın nefesi kesildi.*”(92)

Kişî **ala+sı** içtin yılkı **ala+sı** taştın “*İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir.*”(58)

Yazıda böri ulısa evde ıt **bagr+1** tartışur “*Dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğin ciğeri sızlar. Bu, akrabaların birbirlerine özlemleri için kullanılır.*”(557)

Kuş **bala+sı** kusınçığ, ıt **bala+sı** oxşançığ “*Kuşun yavrusu, tüyleri çıkmadan önce göreni tiksindirir. Köpeğin yavrusu ise biroyuncak gibi görünür. Büyüdükleri zaman ise iş tersine döner.*”(547)

Tavgaç **kömçü+si** “*Âd Kavmine ait define.*”(210)

Kut **belgü+si** bilig “*Talihin işareti ilim ve akıldır.*”(215)

Anıñ **eyegü+si** arttı “*Onun kaburgası arttı. Haddini aşmak anlamında kinayedir.*”(628)

Eşiç **bū+sı** “*tencere buharı*”(535)

Ol **alım+ın** aldı “*O, alacağını aldı.*”(94)

Kapug anıñ **ađak+ın** kısıdı “*Kapı, adamın ayağını kısırdı.*”(269)

Ađakıña (**ađak+ın+ga**) yörgençü sarladı “*O, ayağına dolak doladı.*”(574)

Ol anıñ **agzıña** (**agız+ın+ga**) suv tamturdı “*O, onun ağzına su damlatmak için emir verdi.*”(354)

Ol **agz+ın** tudı “*O, ağzını kapattı.*”(554)

Kız **anasına (ana+sın+ga)** kiğiz sırsıdı “*Kız annesine şıvalama dikişyle keçe dikmede çok yardım etti.*”(317)

Oğul **atasına (ata+sın+ga)** sapıldı “*Bir yere giderken oğul babasına katıldı.*”(328)

Bilge erig edğü tutup **söz+ın** işit / **Erdem+ın+i** öğrenipen ıška sür-e
 “*Âlim, akıllı ve bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle. Onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini kullan.*”(215)

Ol **etük+ın** tarttı “*O, ayakkabısını çıkardı.*”(629)

Yılan kendi **egri+sin** bilmes, teve **böyn+ın** egri tır “*Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir.*”(76)

Alp erig yavırtma ıkılaç **arka+sın** yagırtma “*Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma.*”(81)

Ata tōnı ogulka yarasa **ata+sın** tilemes “*Mirası alsın diye artık babasının yaşamasını istemez. Diğer bir anlamı da şudur: O (çocuk) artık babasına ihtiyaç duymaz. Bundan, Oğuzlar yol yarasun derler; ‘yolda, dileğin uygun olsun’ demektir.*”(480)

Böri **koşnı+sın** yımes “*Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez. Bu, komşularına hürmet etmesi emredilen kimseye söylenir.*”(542)

Karga **karı+sın** kim bilir, kişi **ala+sın** kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*”(214)

Er **arçı+sın** artındı “*O heybesini hayvanın üzerine koydu.*”(130)

Ol anıñ **miñi+sin** saçıttı “*O, ona beynini dağıtıncaya kadar vurdu.*”(415)

Tağ ata yortalım / Budruç **kan+ın** irtelim

Basmıl **beg+ın** örtelim / Emdı yigit yevülsüm

“Şafak sökünce gidelim; Budruç’un kanını ve öcünü isteyelim. Bu, Yabakulardan, öldürülmüş olan bir adamdır. Basmıl beyini yakalım. Şimdi gençler üşüşüp toplanmalıdır.”(600)

I. Çokluk Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri

miz: “biz” anlamında bir ek. m, b’den değişmiştir. b, kelimenin başına gelir. **Biz bardı+miz** dedikleri gibi “*Biz gittik*” demektir. **Keldi+miz** denir, “*Biz geldik*” demektir. Bu kural isim ve fiillerde yaygındır, “*Atımız*” anlamında **atı+miz** denir. (165)

İdi+miz yarlığı “*Rabbimizin emri.*”(56)

Bizniñ anda bir çart **algu+miz** bār “*Ondan bir parça alacağımız var.*”(172)

II. Çokluk Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te II. çokluk şahıs iyelik ekinin kullanımı tespit edilememiştir.

III. Çokluk Şahıs İyelik Ekleri Kullanım Örnekleri

Bodun bîr ekindiniñ **ev+lerin** örteşdi “*Halk, birbirinin evini yaktı.*”(122)

Tamga suvı taşra çıkıp tǵıg öter / **Artuğ+ları** tegre önüp tizgin yeter

“*Bu su kolu dağa nüfuz eder. Ardıçlar da sanki at dizgini gibi sıra sıra etrafında bitmişler.*” (214)

Balçık balık yugrulur / Çıgay yavuz yıgrılır

Ernek+leri ogrulur / Odguç bile evrişür

“*Yaz ile kışın münazarasında diyor ki: Çamur ve balçık yığılır; zavallı fakir başını elbisesine sokarak büzülür. Şiddetli soğuktan parmakları ayrılır. Bir kıvılcımlık ateşle bile avunur.*”(129)

Eştıp ata anañnıñ **sav+ların+ı** kadırma “*Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme.*”(253)

Tünle bile bastımız / Tegme yañak bustımız

Kesme+lerin kestimiz / Mıñlak erin bıçtımız

“*Uygurlar üzerine yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: Geceleyin onlar üzerine baskın yaptık. Her taraftan pusuya yattık. Atlarının perçemlerini kestik ve Mıñlak (yer adı) erlerini öldürdük.*” (218)

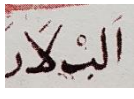
Bilge eren **sav+ların** algıl öğüt / Edgü savıg edlemese özke siner

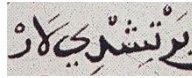
“*Akıllıların sözlerini öğüt olarak al; çünkü insan güzel sözü yetiştirip büyütürse hikmet kalbine siner.*”(512)

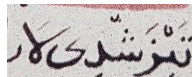
3.1.4. İsimlerde Çokluk

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün 30. sayfasında Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyıl Türk dili için çokluk ekinin **+lAr** olduğunu açık bir şekilde ifade etmekte ve Dîvân'ın genelinde bu eki kullanmaktadır. Bu ekin kullanımına dair herhangi bir lehçe kaydı düşmeksizin genel kullanıma işaret eder. Ayrıca Kaşgarlı, **+lAr** ekini eklendiği sözcüğe, zaman zaman bitişik yazmakla birlikte, çoğunlukla ayrı yazmayı tercih etmiştir:

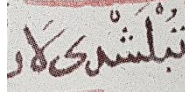
er: *adam.* **Eren** şeklinde çokluk yapılır; kural dışıdır, çünkü çokluk eki **+lAr**'dır. (30)

Alplar başın togradım “*Alpların başını doğradım.*”(75)

Olar bîr ikindiniñ köñlin **bertişdiler** “*O, ikisi haşınleştî ve her biri diğêrinin gönlünü yaraladı.*”(368)

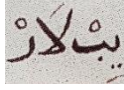
Olar kamug bu îşka **tepzeşdiler** “*Onlar bu işte, birbirlerini kıskandılar.*”(369)

(370)

Olar bu ışığ **tüpleşdiler**

“Onlar bu işin aslını incelediler.”

Yıplar

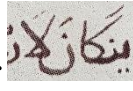
tüglüşdi “İpler düğümlendi.”(370)

Atlar

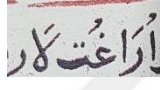
adakı tikreşdi “Atların toynakları ses çıkardı.”(371)

Yağanlar

çarlaşdı “Filler ağladı; yani bağırdı.”(371)

Uragutlar

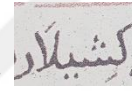
yüzün yıplaşdı “Kadınlar birbirlerinin yüzünden iplikle kıl aldılar.”(487)

Sūvlar

kamug siñişdi “Sular çekildi.”(616)

Kişiler

bu ışığ tanılaşdı “İnsanlar bu işe şaşırıldı.”(617)

+lAr ekinin 11. yüzyılda asıl çokluk eki olduğunun altını çizen Kaşgarlı, **eren**, **oglan**, **tigit** sözcükleri ile, +lAr eki dışında çokluk yapan +An, +t yapılarına da dikkat çeker. Bu yapıların çokluk için kullanımını “*kural dışılık*” olarak nitelemesine rağmen Kaşgarlı, bu yapıların kullanımda olduklarını da belirtmeden geçmez. Söz konusu sözcüklerin Dîvân’da madde başı yapılmaları da çokluk anlamları ile kullanımlarının azalmakla birlikte, bu yüzyılda var olduklarını göstermektedir. Kaşgarlı’nın kendisi de söz konusu sözcükleri cümle içerisinde çokluk anlamları ile kullanmıştır.

ogul: *oğul*. Evlat olmayan çocuklara da **ogul** denir. Bu kelime kuralsız olarak **oglan** şeklinde çokluk yapılır. Aslında **ogullar** şeklinde çokluk yapılması gerekirdi. Bu, “*adamlar*” için **eren** denmesi gibidir; ikisi de mevcuttur. (49)

Oglan **büdüşdi** “Oğlanlar oyun ve raksta yarıştılar.”(315)

eren: *adamlar*. Kural dışı çokluk. (51)

tigit: **tigin**'in çokluğu. Aslında köle adıdır; sonra da Hakaniye oğulları (Karahanlılar) için unvan olarak kullanılmıştır. Onun çokluğu, kural dışıdır. (179)

“*Adamlar*” anlamı ile madde başı yapılan **eren** sözcüğü, Dîvân'da tek bir yerde teklik ifade edecek biçimde kullanılmıştır. **Tüplüg eren** “*asil adam*” (494) Bu kullanım, +**An** çokluk ekinin çokluk fonksiyonunu kaybederek kalıplaşmaya başladığının göstergesidir. Zaten Kaşgarlı da sürekli +**lAr** eki dışında çokluk ifade eden eklerin kural dışılığına vurgu yapar. Yani +**lAr** eki dışındaki çokluk ifade eden ekler, çokluk fonksiyonlarını bu yüzyılda kaybediyor olmalı ki kullanımları Kaşgarlı tarafından kural dışı olarak tanımlanmışlardır.

Nadir İlhan tarafından çokluk kullanımı Eski Türkçe döneminin Köktürk ve Uygur metinleri ile sınırlandırılan +**t** çokluk ekine Kaşgarlı tarafından Dîvân'da da yer verilmiştir. “Ekin çokluk fonksiyonuyla kullanımı Eski Türkçe dediğimiz dönemle sınırlıdır. Günümüzde çağdaş lehçelerde de kullanılmadığı gibi Köktürk, Uygur metinleri dışında tarihî dönem metinlerinde de yer almamaktadır.” (İlhan, 2009:104)

Kaşgarlı'nın **tigin** sözcüğünün çokluğu olarak anlamlandığı **tigit** sözcüğünü madde başı yapması, +**t** çokluk ekinin 11. yüzyılda hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde varlığının delilidir. Her ne kadar Kaşgarlı tarafından **tigit** sözcüğünün çokluğu, kural dışı bir kullanım olarak verilse de ek, bu yüzyılda hâlâ kendisine yer bulmaktadır. Söz konusu çokluk eki Dîvân'da **alpagut** (83-627) sözcüğü ile de kullanımdadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te birkaç kere +**lA** biçimi ile karşımıza çıkan yapı da çokluk ifade etmektedir. Söz konusu kullanım ile ilgili olarak Besim Atalay “Burada r harfi düşmüştür. Bu hal bugün bile görülmektedir.” açıklamasını yapmaktadır. (Atalay, 1998:III-158)

Tegür meniñ sāvımnı **bilgeleke** ay

Tınur kalı atatsa kısrak sanı tay

“*Sözümü ilet ve akıllılara de ki: Tayı atlar sırasına –sınıfına- geçtiği zaman kısrak dinlenir.*” (112)

Beçkem urup **atlaka** / Uygurdakı **Tatlaka**

Ogrı yavuz **ıtlaka** / Kuşlar kipi uçtumuz

“Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik –halkı kastediyor-. Kuşların uçuşması gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik.”(243)

turgan ulug **ıslaka** / tirgi urup **aşlaka**

tumlug kadir **kışlaka** / koğtı erig umduru

“Bir adama ağıt yakarak diyor ki: O, her zaman büyük işlerin altından kalkardı. Kışın dondurucu günlerinde doyuran ve devamlı sofraya seren idi. İnsanları terk etti ve onları hayır ve cömertliğine hasret bıraktı.”(294)

Mehmet Vefa Nalbant, **+IA** biçimindeki çokluk kullanımının Atalay’ın belirttiği gibi r sesinin düşmesi şeklinde değerlendirilebileceği gibi bir ağız özelliği olarak da Kaşgarlı tarafından kaydedilmiş olabileceğini düşünmektedir. (Nalbant, 2008:18)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te gerek ses değişmelerinde gerekse ek değişmelerinde farklılıkları her zaman için açıklama eğilimi içerisinde olmuştur. Eğer **+IA** biçimi asıl çokluk eki olan **+IAr** biçiminden r sesinin düşürülmesi sonucu oluşan bir kullanım olsa idi Kaşgarlı Mahmut, mutlaka *“+IAr biçiminin +IA biçimi de vardır”* şeklinde bir açıklama yapardı, kanaatindeyiz.

Bu ek **+IAr** biçiminden farklı başlı başına bir çokluk eki biçimi olabilir. Zira Lars Johanson, *“Güneybatı Türkçesinde Çokluk Eki Şekilleri”* başlıklı makalesinde fiil çekimlerinde r’siz şekillere ve sondan bir önceki hece vurgusuna sahip olan Sonkor Türkçesinde fiillerde eklerin genellikle -län, seyrek olarak -lär, -lä; isimlerde ise -IAr, -IAr ve -IA şeklinde olduklarını belirterek r’siz biçimlerden bahseder. (Johanson, 2002:180)

Kaşgarlı’nın kullandığı bu şekil, Nalbant’ın da belirttiği gibi, bugün İran bölgesinde konuşulan Sonkor Türkçesinde olduğu gibi, **+IAr** biçiminden farklı **+IA** biçiminde 11. yüzyılda bir ağız özelliği olarak Dîvân’a yansımış olabilir.

“Eski Türkçe döneminde çokluk göreviyle kullanılan eklerden biri de farklı fonetik varyantları olduğu gösterilen +gun ekidir.” (İlhan, 2009:99) Nadir İlhan’ın +gun biçimi ile belirttiği **+KUn** eki, Dîvân’da üç kullanım örneğinde, çokluk anlamı ile karışımıza çıkmaktadır:

kız kırkm: *cariyeler.* (164)

kağın kağnagun: *kayınlar ve güveyiler için kullanılır; bu sırayla söylenir.*

(264)

Tüğür kağın boluştı / **Kırkın** takı koluştı

Emdi tışım kamaştı / Altı Turumtayımı

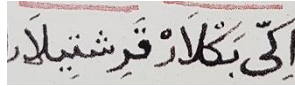
“Kendisini mağdur duruma düşüren bir adamı niteleyerek diyor ki: O benimle dünürlük anlaşması yaptı. Benden kızımı istedi; ben de ondan kızını istedim. Sonra beni mağdur etti ve Turumtay adlı kölemi benden alıp götürdü. Bu sebeple dişim kamaştı – dişlerimi sıktım-.”(323)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dili için asıl çokluk ekinin **+lAr** olduğunu açıkça dile getirmiştir. **+lAr** ekinin yanı sıra **+An** ve **+t** eklerinin de her ne kadar kural dışı olarak görülseler de çokluk ifade ettiklerini bildirmiştir. Bunların yanı sıra **+lA** ve **+KUn** biçimleri de kullanım sıklıkları oldukça sınırlı olmakla birlikte, çokluk anlamları ile karşımıza çıkmışlardır.

Türkçede kalıplaşma neticesinde özel kavram adları olan yapılarda sayı sıfatlarından sonraki isimlerin çokluk eki alabilecekleri Nadir İlhan tarafından bildirilmiştir. “Türkçede ikizlik kavramı olmadığı için bir sayısı dışındaki, iki ve diğer sayılarla ifade edilenler çokluktur. İsimlerin genellikle çokluk eki almadığı bilinmektedir ancak kalıplaşarak özel kavram adları olan yapılarda ise sayı sıfatlarından sonraki isimlerin çokluk eki aldığı da bilinmektedir. Üç aylar, üç silahşörler, dört büyükler, yedi uyurlar, kırk haramiler vb. gibi kullanımlarda sıfattan sonraki isimler çokluk ekiyledir.” (İlhan,2009:205)

Sayı sıfatından sonraki ismin çokluk eki aldığı kullanım örneği Dîvân'da bir yerde tespit edilmiştir:

İkki begler karıştılar

“İki bey ihtilafa düşüp

dövüştüler.”(317)

Dîvân'da bazı sözcüklerin, çokluk eki almasalar bile, özel olarak çokluk veya teklik ifade ettikleri de Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir.

Sayfa 46’da madde başı yapılan **uşak** sözcüğünün teklik için değil çokluk için kullanıldığđ Kaşgarlı tarafından belirtilmiş ve yine aynı sözcük sayfa 566’da çokluk ifade eder bir şekilde cümle içerisinde kullanılmıştır:

uřak: Nesnelerin küçükleri için **uřak neň** denir. Bu sözden getirilerek küçük çocuklara **uřak oęlan** ve odunun parçalanmıřına **uřak ötuę** denir. Bu kelime, teklik için deęil, sadece çokluk için kullanılır. (46) / **Uřak neň tuvradı** “*Küçük řeyler büyüdü.*” (566)

Kim, yund, kişi, teve sözcükleri için hem teklik hem de çokluk ifade ettikleri notu düşünmüştür:

kim: *kim* anlamında soru edatı. **Bu kim** “*Bu kimdir?*” Bu, teklik ve çokluk için kullanılır. Oğuzlar **boy kim** (*qabi:le*) derler. “*Boy kimdir?*” (Hangi boydansın?) demektir. Bu, çokluk bir isimdir. (170)

yund: *at. İbl* (deve) gibi teklik için de çokluk için de kullanılır. **Yund eti yıpar** “*Atın eti mis gibi kokar*”; o pişirilip soğumaya bırakıldığđ zaman ondan güzel bir koku yayılır. (447)

kişi: *insan*. Teklik, çokluk, erkek ve dişi için kullanılır. (544)

teve: *deve*. Teklik ve çokluk için kullanılır. İki çıkaklı fe (v) ile. Oğuzlar bunu **dewe** diye adlandırırlar. (544)

Sayfa 71’de **eşler** maddesinde sözcüğün çokluk eki almasına rağmen teklik anlamı ile kullanıldığđ belirtilmiştir. Bu durum çokluk eki **+lAr**’ın çokluktan ziyade saygı, hürmet anlamı ile kullanılmasından kaynaklanmaktadır:

eşler: *kadın*. Aslı **eşiler**’dir. Kadınlardan hanım olanlar demektir. Çok kullanıldığđ için hafifletmek maksadı ile ye düşürölmüştür. Çokluktur, teklik yerine kullanılır. Bu adlandırmanın çok uzun bir hikâyesi vardır. (71)

Sayfa 171’de **sen** maddesinde **siz** sözcüğünün çokluk ifade eden bir isim olduğu Kaşgarlı tarafından öne çıkarılmıştır:

sen: *sen* anlamında bir kelime. Bu sözü Türkler; çocuklar, hizmetçiler, yaş ve mertebe bakımından küçük olanlar için kullanırlar. Hürmet için ve mertebesi olan

insan için *z* ile **siz** derler. Oğuzlar işi tersine çevirirler ve büyük olana *n* ile **sen**, küçüğe de *z* ile **siz** derler. Çokluk için de aynıdır. Bu, kurallıdır; çünkü **siz** çokluk ismidir. (171)

3.1.5. İsimlerde Olumsuzluk

11. yüzyıl Türk lehçeleri için isimlerde olumsuzluk konusunda Dîvânü Lugâtî't-Türk'te açık ifadeler yer almamaktadır; ancak sayfa 302-303'te Kaşgarlı, **-GU** ve **-AsI** fiilimsi eklerini açıklarken yaptığı lehçe gruplandırmalarında ve verdiği örneklerde isimlerde olumsuzluk yapılarına da yer vermektedir.

Bu bağlamda 11. yüzyılda Çiğil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde **ermes**; Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde **tegül** olumsuzluk yapıları kullanılmaktadır.

Kaşgarlı bu gruplandırmaları **-GU** ve **-AsI** eklerinin kullanımı için yapmıştır; ancak **-GU** ekini kullananların örneklerini **ermes** olumsuzluk yapısı ile; **-AsI** ekini kullananların örneklerini **tegül** olumsuzluk yapısı ile vermiştir. Bundan dolayı **-GU** ve **-AsI** ekleri için yaptığı lehçe sınıflandırmasını olumsuzluk yapıları için de kabul etmek mümkündür.

“Zaman, mekân ve alet isimlerinde; Çiğil, Yagma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef'li kelimelerde ise gayın yerine kef eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir.” (302)

Bu yâ kurası ugar **tegül** “*Şimdi, yay kurma zamanı değildir.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu turası yir **tegül** “*Burası durulacak yer değil.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu tākka agası ugar **tegül** “*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu tākka agku ugar **ermes** “*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.*” (303)

Bu yâ kırğu ugar **ermes** “*Şimdi, yay kurma zamanı değildir.*” (303)

Bu turğu yir **ermes** “*Burası durulacak yer değildir.*” (303)

Oğuzların “*böyle değil*” anlamındaki **tegül** olumsuzluk yapısını Argu lehçesindeki “*yok*” anlamında bir edat olan **dag ~ ɖag** sözcüğünden aldıklarını belirten Kaşgarlı, bu noktada Oğuzlar ile Arguların birbirlerine komşu olduklarını ve birbirleriyle karıştıkları bilgisini vermesi de önemlidir. Çünkü yukarıda Arguların **ermes** olumsuzluk yapısını kullananlar arasında da adı geçmektedir.

Bu durumda bazı Arguların **ermes** yapısını bazı Arguların da **dag ol** yapısını kullandıkları düşünülebilir. Tıpkı 11. yüzyılda d ~ y ~ z kullanımında olduğu gibi. d ~ y ~ z kullanımında da Kaşgarlı Arguların özellikle bazılarının y kullandıklarını belirtmişti. Muhtemeldir ki Arguların bazıları da d sesini kullanmakta idiler. (*Bk. Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde d ~ y ~ z Kullanımı*)

tegül: Oğuzcada “*böyle değil*”. Aslında Argu lehçesindeki **dag ol**'dan alınmıştır. Onların (Oğuzların) dilinde dal, te'ye; gayın, ke'e (g) dönmüş ve iki elif de düşürülmüştür. (198)

dag ~ ɖag: *yok* anlamında bir edat. Argu lehçesi. Ol andag **dag ol** denir, “*Bu böyle değil*” demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve **dag ol** sözünü değiştirmişler; *değil* anlamında **tegül** demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argu'ya komşudurlar. Konuşmalarında, onlarla karışmalar vardır. (511-512)

Verilen dil özelliklerinden hareketle Arguların 11. yüzyılda Türkler ile Oğuzlar arasında bir coğrafyada yaşadıkları sonucuna ulaşılabilir. Zira Argular kullandıkları **dag ol** olumsuzluk biçimini **tegül** biçiminde Oğuzlara verirlerken aynı zamanda Çiğil, Yağma, Toxsı ve Uygurlarla birlikte -GU ekinin yanı sıra **ermes** olumsuzluk biçimini de kullanmaktadırlar. Yani Arguların bir kısmı **dag ol** biçimini bir kısmı da **ermes** biçimini kullanmaktadırlar. Kendilerinin batısında bulunan Oğuzlara **dag ol** > **tegül** biçimini verirlerken batılarında bulundukları Türklerden de **ermes** biçimini almışlardır. Aynı çıkarım 11. yüzyılda d ~ y ~ z kullanımında da söz konusudur. Kaşgarlı Mahmut, Arguların özellikle bazılarının bu yüzyılda y sesini kullandıklarını belirtmiştir. Muhtemeldir ki y sesini kullananlar, **dag ol** biçimini kullanan ve Oğuzlara yakın olan Argulardır. Bazı Argular y sesini kullanıyorlarsa diğer bazı Argular da d sesini kullanıyor olmaları. Bunların da **ermes** olumsuzluk biçimini kullanan Argular olduğu açıktır. Bu durumda 11. yüzyılda Argular içerisinde iki ağzın varlığı kabul edilebilir: dag ol ağzı,

ermes ağzı gibi. Kaldı ki kabul edilmesi gereken bu gerçeği Kaşgarlı Mahmut, ayrıca görülen geçmiş zaman eki ile kullanılan şahıs eklerinin açıklamasında da açıkça belirtmektedir:

“Birinci şahısta mim ile **tapındım** denir; ‘*ibadet ettim*’ demektir. İkinci şahısta gunneli kef ile **tapındı** denir; üçüncü şahısta, daha önce geçtiği gibi ye ile **tapındı** denir. Arguların bazı ağızlarında ikinci şahıs (gunneli) kef’i, gayın’a çevrilir. Örnek: **tapındug** ‘*Sen ibadet ettin*’. **Sen anı kaçurdug** ‘*sen onu kaçırdın*’. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir. (Gunneli) kef asıldır; burada gayın kullanılması melezleşmedir.” (350)

Dil özellikleri ile ulaşılan bu sonuca aslında Dîvân’da Kaşgarlı’nın kendisi de işaret etmektedir. Özellikle “*yok*” anlamındaki **dag ~ dag** (511-512) maddesinde Kaşgarlı, Oğuzlar ile Arguların birbirlerine komşu olduklarının altını çizer ve konuşmalarında birbirlerine karışmalar vardır, der. Ayrıca sayfa 76’da **Argu** maddesinde, iki dağ arasında bulunan Argu ülkesinin sınırlarını Taraz ile Balasagun şehirleri ile çizer ve **Argu** sözcüğünün sözcük anlamının “*iki dağın arasında bulunan şey*” olduğunu belirtir. Dîvân’ın giriş bölümünde ise Argu ülkesinin İsbîcâb (Sayram)’dan Balasagun’a kadar uzandığını belirtir. İsbîcâb (Sayram) şehri Oğuz ülkesinin sınırındadır. Bu durumda Argular, Oğuzlar ile Türkler arasında Taraz – Balasagun - İsbîcâb arasında yaşamaktadırlar.

Akartürk Karahan’ın “Dîvân’da argu sözcüğünün ‘iki dağ arasındaki vadi’ anlamına geldiği ve bu nedenle Talas (Tîrâz) ile Balasagun arasındaki yerlere *Argu* dendiği ifade edilmektedir. Dîvân’daki bu açıklama, Argu adının sırf yaşanılan yerden dolayı, bu bölgedeki Türklere ad olduğunu düşündürmektedir. Başka bir yerde de Argu ülkesinin İspicap’tan Balasagun’a kadar uzanan yerler olduğu söylenmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un notlarından Argu coğrafyasının Batı Türk topraklarında, İspicap - Taraz - Balasagun üçgeninde bulunduğunu çıkarabiliriz.” (Karahan, 2013:68) şeklinde açıkladığı durum, yukarıda izah ettiğimiz dilsel özelliklerle de desteklenmektedir. Argular Oğuzlar ile Türkler arasında hem coğrafya olarak hem de dil özellikleri olarak bulunmaktadır.

Taraz - Balasagun - İsbîcâb Kaşgarlı Mahmut’un Dîvân’da verdiği haritada şöyle gösterilmişlerdir:

(22)

(Akalın,

2008:88-89)

Aşağıdaki iki örnekte olumsuzluk yapısı olarak **tegül** yine Oğuzca kaydının düşüldüğü madde başlarında kullanılmıştır:

tas: kötü olan her şey. Oğuzca. Bu at **tas tegül** “*Bu at kötü değil.*” (165)

Ol mundın barıgsak **tegül** “*O, buradan gidecek değil.*” Oğuzca. (296)

Ayrıca Dîvân’da sayfa 506’da “*değil*” anlamındaki **yök** sözcüğünün cümlelere anlam bakımından olumsuzluk kattığı kullanıldığı örneklerle ortaya konmuştur. **Yök** sözcüğünün zıt anlamlısının da **bār** olduğu sayfa 508’de Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

yök: *değil* anlamında bir edat. Bundan Ol munda **yök** denir; “*O burada değil*” demektir. (506)

bār: bir şeyin mevcut olduğunu ve yerinde bulunduğunu haber veren bir edat. Bundan Sende yarmak **bār** mu denir; “*Sende para var mı?*” demektir. Öteki de **Bār** der; “*Evet, bende para var*” demektir. Bu da Arapçadaki *leyse* ile Türkçedeki **yök**’un zıddıdır. (508)

Künde irük **yok** begde kıyık **yök** “*Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur.*” (47)

Esende İvek **yök** “*Selamette acele etmek olmaz.*” (51)

Eşiçte çir **yök** “*Tencerede yağ yok.*” (162)

Bu ette çir **yök** “*Bu ette hiç yağ yok.*” (162)

Ol İştâ çıkış **yok** “*O işte menfaat yok.*” (185)

Yap yarmak **yök** “*Bende değirmi yani gerçek dirhem yok.*” (445)

Köni barır keyikniñ közinde adın başı **yok** “*Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz.*” Tabii ki gerçekte göz yara değildir. Düşünmeden bir işe atılıp onun içine düşen ve kınanan için söylenir. (510)

sag: hızlı kavrayış ve zekâ. Oğuzca. Bundan Sende sag **yok** denir, “*Sende hızlı kavrayış yok*” demektir. (512)

3.1.6. İsimlerde Soru

Dîvân’ın 539. sayfasında Kaşgarlı Mahmut, **mU** soru edatına dair açıklamaları örneklerle vermektedir. 11. yüzyıl Türk dilinde **mU** soru edatının hem isimlerin hem de fiillerin sonuna getirilerek soru anlamı ile kullanıldığını belirten Kaşgarlı Mahmut, Oğuzlar ile Türklerin, **mU** soru edatının isimlerle kullanımında ittifak halinde olduklarını belirtir.

Bu noktada Oğuzlar da Türkler de isimlerde yuvarlak ünlülü biçimi kullanırlarken Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsında Türklerden ayrılarak yapıyı dar ünlülü biçimi ile, **mI** ile, kullanmaktadırlar.

11. yüzyıl Türk dilinde Oğuzlar ve Türkler de dâhil tüm lehçelerde isimlerin soru biçimleri **mU** soru edatı ile yapılmaktadır.

mU: soru edatı. Hem isimlerin hem fiillerin sonuna gelir. Bundan **Bu at mu**

denir; “*Bu, at mı?*” demektir. **Bu it mu**

denir; “*Bu, köpek mi?*”dir. **Bardı**

mu denir; “*Gittin mi?*” demektir. **Keldi**

mü denir; “*Geldin mi?*”

demektir. Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsının soru şeklinde Türklerden ayrılırlar.

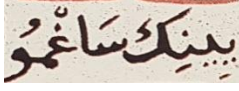
Mim’i esreli yaparlar; vav’ı da ye’ye dönüştürürler ve “*O, gitti mi?*” anlamında **Ol bardı**

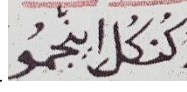
mı derler. İsimlerde Türklere uyarlar ve “*Bu at senin mi?*” anlamında **Bu at**

senin mü derler. Aynı şekilde **Bu ogul senin mü**

derler;

“*Bu oğul senin mi?*” demektir. (539)

Yîniñ sag mu “Bedenin sağlıklı mı?” (512)

Köñül inç mü “Gönlün rahat mı?” (633)

Yukarıdaki kullanımlar göstermektedir ki **mU** soru edatının kendinden önceki sözcükten ayrı yazılması veya kendinden önceki sözcüğe bitişik yazılması konusunda 11. yüzyılda kesinlik yoktur.

3.1.7. İsimlerde Küçültme

Dîvânü Lugâti't-Türk'te 11. yüzyıl Türk dili için Kaşgarlı Mahmut tarafından küçültme eki olarak açıkça bildirilen ek **+kIyA** ekidir. Sayfa 519'da madde başı yapılan **+kıya** ve **+kiye** eklerinin küçültme eki olarak ne tip sözcüklere getirilebilecekleri örneklendirilmiştir:

-kıya: Küçültme eki. Kalın, gayın'lı veya kaf'lı kelimelerde. Bundan **ogul+kıya** denir; “*benim oğulcuğum*” demektir. **Kız+kıya** “*benim kızcağızım*” demektir. (519)

-kiye: Kef'li, ince ve imaleli kelimelerde. Bundan **er+kıye** denir; “*adamcık*” demektir; **yır+kıye** “*küçük yer*” demektir. (519)

Aynı ek Dîvân'ın 601. sayfasındaki dörtlükte de kullanılmaktadır:

Biriñ maña **söz+kıye** / Menlig kara **tuz+kıya**

Yelvin tutar **köz+kıye** / Muñum meniñ biliñ e

“*Bir hazırlık yap ve bana bir sözcük söyle! Ey kara benli! Ey av tutan büyüli gözlere sahip güzel! Benim bu aşkla neler çektiğimi de bil!*” (601)

+kIyA ekinin yanı sıra Kaşgarlı tarafından özellikle eklendikleri sözcüklere küçültme anlamından ziyade “*sevgi*” anlamı katan bazı küçültme eklerine de işaret edilmiştir. Bunlar **+(A)ç**, **+kı** ekleridir.

ata+ç ogul: *kavmin babasıymış gibi kendini yaşlı gösteren çocuk*. (38)

eke+ç: *bütün kavmin kız kardeşi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız.* Bu söz, ona sevgi ifade etmek üzere kullanılır. (38)

ana+ç: *bütün kavmin annesi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız.* Bu söz, ona sevgi ifade etmek için kullanılır. (38)

bekeç: *tiginlerin unvanı.* **Bek+eç arslan tigin** denir. Bu kelime yumuşak k ile (g ile, **beg+eç**) söylenirse “*küçük bey*” anlamına gelir, “**beg**”in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanılır. Çünkü **beg** kelimesi yumuşak k ile (g ile). (180)

kı: *sevgi eki.* Akrabalık bildiren isimlerin sonuna eklenir. Bundan **ata+kı** denir; “*ey babacığım*” demektir. **ana+kı** “*ey anneciğim*”. (538) / **ata+kı:** “*ey babacığım*” anlamında bir sevilme isteme kelimesi. (80)

Bakaçuk sözcüğünün “*kurbağa*” anlamındaki **baka** sözcüğünün küçültme biçimi olduğunu belirten Kaşgarlı, böylece 11. yüzyılda **+çUk** ekinin küçültme eki olduğuna da işaret etmiş olur:

baka: *kurbağa.* Bundan “*kaplumbağa*” için **münüz baka** denir. / **baka+çuk:** **baka**’nın küçültme biçimidir. Bu da “*kolun et kısmı*”dır. (545)

Sayfa 452’de **yulak** ve **yolak** sözcükleri ile karşımıza çıkan **+Ak** eki de eklendiği sözcüğe küçültme anlamı katan bir ektir:

yulak: *küçük ve çok su pınarları.* Bundan **yul yul+ak** denir; kaf, lâm’a eklenmiştir. (452)

yolak: *patika.* Kırlarda bulunan küçük yol. (452)

Kaşgarlı Mahmut’un açıklamalarından hareketle 11. yüzyıl Türk dili için özellikle **+kIyA** ekinin küçültme eki olarak öne çıkarıldığını söylemek mümkün. Dîvân’da madde başı olarak ayrıntılandırılan **+kIyA** ekinin yanı sıra **+(A)ç**, **+kı**, **+çUk**, **+Ak** ekleri küçültme eki olarak değerlendirilmektedir. **+(A)ç** ve **+kı** eklerinin eklendikleri sözcüklere özellikle “*sevgi*” anlamı kattıkları da Kaşgarlı tarafından bildirilmiştir.

3.1.8. İsimlerde Aitlik

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'da isimlerde aitlik ile ilgili doğrudan bilgi vermemekle birlikte **+kI** ekini kullandığı örneklerle 11. yüzyıl yazı dilinde bu ekin aitlik anlamı ile kullanımına işaret etmiştir. Dîvânü Lugâti't-Türk'ten tespit edilen söz konusu ekin kullanımına dair bazı örnekler şunlardır:

yalıg: *eyerin ön ve arka kaşı.* Sonra bunlar birbirinden ayrılır; ön kaş için **öñdün+ki yalıg**, arka kaş için **kidin+ki yalıg** denir. (450)

kiz: *misk kutusu, elbise sandığı, elbise bohçası ve saklayıp korunan her şey.* **Kizde+ki kin yıpar** “*Misk kutusu içinde saklanmış misk.*” Bu söz, ağızları güzel kokan cariyelere benzetilerek söylenir. (164)

Evde+ki buzagu öküz bolmas “*Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz.*” Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler. (224)

Yazıda+kı süvlin edergeli **evde+ki** takagu ıçgınma “*Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçırma.*” Bu, insanın, olmayan bir şeyi elde etmek uğruna elinde bulundurduğu şeyleri harcamaktan vazgeçmesi için söylenir. (224)

Tespit edilen örneklerde de görüldüğü gibi aitlik bildiren **+kI** eki bulunma ve ayrılma hâl eklerinin üzerine gelmektedir.

3.1.9. İsimlerde Pekiştirme

11. yüzyıl Türk dilinde isimlerin nasıl pekiştirildiğini sayfa 165'te **tes tegirme** “*yusyuvark*” maddesi ile açıklayan Kaşgarlı, bu yüzyılda p ünsüzünü pekiştirme ünsüzü olarak öne çıkarır. Bütün Türk lehçelerinde mübalağa amacı ile bir kelimenin ilk hecesi alınır ve p ile birleştirilerek anlam pekiştirilir. Bu bütün Türk lehçeleri için genel bir kuraldır.

Bir de bu genel kuralın yanı sıra Oğuzlar, m ve s ünsüzleri ile de pekiştirme yapmaktadırlar. Kaşgarlı'ya göre Oğuzların kullandığı m ve s ünsüzleri genel kullanımdaki b (p) ünsüzünden dönmedirler. Türkler **köp kök** derlerken Oğuzlar **köm kök** demektedirler. Oğuzların m ile pekiştirme yapmalarını nispeten kabul eden Kaşgarlı, s ile

pekiştirme yapmalarına büsbütün karşı çıkmakta, s'li kullanımı (**testegirme**) kuralsızlık olarak görmektedir.

tes: Oğuzlar, yuvarlak bir şeyi mübalağalı olarak niteledikleri zaman **tes tegirme** derler. Bu kurala uygun değildir. Çünkü bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken nitelenen kelimenin ilk harfi alınır ve p harfi ile birleştirilir. Bütün Türk lehçelerinde böyle yapılır; Oğuzlarda ise m kullanılır. Örnek olarak “*koyu gri*” için **köp kōk** denir; Oğuzlar ise **köm kōk** derler. **Kōk** “*gri*” demektir. Türkler baştaki k'yi almışlar ve ona bir p ekleyerek **köp** demişlerdir. Oğuzlar ise b'yi m'ye çevirerek **köm kōk** derler; “*koyu gri*” demektir. “*Sarı*”ya **sarıg** denir. “*Koyu sarı*”ya da **sap sarıg** denir. **Sarıg** kelimesinde s alınmış ve ona p eklenerek mübalağa ifade edilmiştir. Arkasından da isim getirilmiştir. “*Açıklık*” için **yazı** denir. Onu mübalağalı anlatmak için **yap yazı** denir; “*çok geniş açıklık*” demektir. Bütün mübalağalar bu kural ile yapılır, b'nin s'ye dönüşmesi ise kuralsızdır. (165)

Sayfa 29'da p'li pekiştirme kuralına Oğuzların da dâhil olduğu bilgisi **ep ~ ap** maddesinde bildirilmektedir:

ep ~ ap: pekiştirme ve mübalağa için kullanılır. Bir şeyin çok mübalağalı bir şekilde iyi olduğu ifade edilmek istendiğinde **ep edğü nēñ** denir; “*çok iyi bir şey*” demektir. “*Çok çok beyaz, bembeyaz*” anlamında Oğuzcada **ap ak** denir. (29)

üp: renkte pekiştirmeyi gösterir. Çiğil lehçesinde **üp ürünğ** derler; “*bembeyaz*” demektir. (29)

köm: Oğuz lehçesinde gri renk için kullanılan mübalağa edatı. **Köm kōk:** *tam gri*. (170)

süm süçig nēñ: Oğuzcada *çok tatlı şey*. (170)

sarıg: *her şeyin sarı olanı*. *Koyu sarı* için **sap sarıg** denir. (165-188)

yaruk yir: *aydınlık yer*. **Yap yaruk nēñ:** *çok ıdıklı nesne*. (451)

yaşıl: *her şeyin yeşili*. *Parlak yeşile* **yap yaşıl** denir. Arka arkaya **yaşıl yuşul** denir. (452)

sım sımrak: *bir tür yemeğin adı*. O da şudur: Baş pişirilir; sonra ufak ufak doğranır; daha sonra baharat eklenerek bir küpe konur; üzerine ekşi yoğurt dökülür;

kıvama gelmesi beklenir; sonra da yenir. Çiğil lehçesinde. (503) Bu örnek de pekiştirme yolu ile oluşturulmuş bir isim gibi.

Kaşgarlı her ne kadar 11. yüzyıl Türk lehçeleri için, pekiştirmenin sadece p ünsüzü ile yapılmasını genel kural ve kullanım olarak verse de Dîvân'daki örneklerden hareketle p'nin yanı sıra m ve s ünsüzlerinin de pekiştirme ünsüzü olarak kullanımı mevcuttur, denilebilir.

Ayrıca Dîvân'da **ol** ve **ok** yapılarının kullanıldıkları cümlede anlamı güçlendirdikleri, pekiştirdikleri de Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

ol: isim ve fiillere getirilen pekiştirme. **Ol meniñ oğlum ol** denir; “*O benim gerçekten oğlumdur*” anlamına gelir. “*O gerçekten eve gitti*” anlamında **Ol evke barmış ol** denir. (31)

ertini özök: *vücudu inci gibi pürüzsüz olan (kadın)*. Nadir inciye **erdini** adı verilir ve değiştirilir. Bu lakap Çiğil kadınları için kullanılır ve aslı, “*kendi*” demek olan **öz**'dür. Kef, anlama kesinlik vermek için katılır; o şeyin gerçekten ta kendisi olduğunu gösterir. **Ol erni ök keldür** denir ki “*O adamın ta kendisini getir*” demektir. Kalın, kaf'lı ve gayin'li kelimelerde bunun yerine **ok** kullanılır. (48-82)

3.1.10. İsim Tamlamaları

Leyla Karahan tarafından “İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanır.” (Karahan,2017:42) şeklinde tanımlanan isim tamlamaları hakkında Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te açık bilgiler vermez; ancak sayfa 536-537'de “*tamlama eki*” açıklaması ve örneklerle **+sI**, **+I** eklerinden bahseder. Böylece bir anlamda 11. yüzyılda tamlama türlerinden belirtili isim tamlamasını izah etmiş olur. Verdiği örneklerde birinci unsur **+nIñ**, ikinci unsur **+sI**, **+I** eklerini alarak tamlama oluşturmuşlardır:

sI: *tamlama (iyelik) eki*. Kelimenin sonu sâkin ise (ünlü ile bitiyorsa) isimlerin sonuna eklenir. Harekeli ise (ünsüzle bitiyorsa) ye (-I) ile yetinilir. Örnek: **ata** “*baba*”. Buradaki elif sâkindir; tamlama olunca **anıñ atası** denir; “*onun babası*” demektir.

Sonra **anın** **anası** denir; burada da elif sâkindir. İki ye ile **anın** **atayı** demek mümkün olmadı; çünkü bu takdirde üç lîn harfi bir araya gelmiş olacaktı. Bunların ortası sin (s) ile telafi edilmiştir; böylece söyleyiş tatlılaştı ve lîn de ortadan kalkmış oldu. Harekeliye gelince: **ogul** “*oğul*”. Sonra **anın** **oglı** denir; “*onun oğlu*” demektir. Burada sin’e (s) ihtiyaç duyulmadı; çünkü tamlamada lâm (l) harekelidir. Başka bir örnek: **at** “*at*”. Sonra **anın** **atı** denir; “*onun atı*” demektir. Te (t), harekeli oldu ve burada sin’e (s) ihtiyaç duyulmadı. Bütün lehçelerde, isimlerde kural budur. Kelimenin sonları, harekeli mi, sâkin mi, yoklanır ve buna göre tamlama yapılır. (536-537)

Bu açıklamanın yanı sıra Dîvân’da geçen cümle ve atasözlerinden tesbit ettiğimiz tamlama örneklerinden bazıları şunlardır:

a. ad+nın ad+sı / +I Biçiminde Olan Tamlamalar

a+nın **oxşag+ı** “*onun benzeri*”(71)

a+nın **tüş+ı** “*onun dengi*”(497)

Sart+nın **azuk+ı** arıg bolsa yöl üze yîr / Sart azukı arıg bolsa yolda yîr
“Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir.”(45-172)

Bir **toy+ın** **baş+ı** agrısa kamug **toy+ın** **baş+ı** agrımas “*Kâfirlerden bir din adamının başı ağrımakla diğerlerinin de başı ağrımaz. Bu söz; arkadaşları bir şeyi arzu edip yedikleri ve kabul ettikleri hâlde bir kimsenin o şeyi kabul etmemesi hâlinde söylenir.*”(140)

Tavgaç **xân+nın** **torku+sı** telim tenlemedip bıçmas “*Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez. Bu söz, israfı önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır.*”(215)

Böri+nin (av+ı) ortak **kuzgun+nun** (av+ı) yıgaç başında “*Kuzgun kurdun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığı ise ağaç başındadır. Bu, Arapların dilindeki “yerbužu hacraten ve yerta’i: vasaṭan” (kenarda yatar, ortadan yer) sözü gibidir.*”(221)

Atası açığ alımla yise **oglı+nın tış+1** kamar “*Baba, ekşi elma yese, öldükten sonra oğlunun dişi kamaşır. Bu, babanın işlediği suçun, sonradan hesabının oğlundan sorulması için söylenir.*”(421)

Yāt+nın yağlıg **tikü+sinden** öznün kânlig yuğruk yig “*Yakın birisinden yumrukla dürtölmek ve yumruklanmak, yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir. Bu, hırçınlaşan akrabalar arasında barışı sağlamak için söylenir.*”(462-463)

Köni barır **keyik+nın köz+inde** adın bāşı yok “*Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz. Tabii ki gerçekte göz yara değildir. Düşünmeden bir işe atılıp onun içine düşen ve kınanan için söylenir. (Burada Kâşgarlı, gözün benzetme yoluyla yara anlamında kullanıldığını belirtmek istiyor.)*”(510)

Küni+nın kül+ine tegü yağı “*Kuma o derece düşmandır ki aradaki bu düşmanlıktan dolayı, küli diğerinin gözüne savrulur.*”(549)

Dîvân’ın 561. sayfasında “*bile-*” anlamındaki **tişe-** maddesinde Kaşgarlı, sözcükler arasında bütün - parça ilişkisi kurmuş, var olan belirtili isim tamlaması örneklerinde bütünün parçayı da çağrıştırabileceğini belirterek tamlanan görevindeki unsurun düşürölebileceğine vurgu yapmıştır.

“*Değirmenin dişleri bilendi*” anlamındaki **Tegirmen tişedi** örneğinde **tegirmen** sözcüğünün değirmenin tümünü karşıladığını, yani anlam ilişkilerinde **bütün** olduğunu, bundan dolayı da **tegirmennin tışi** isim tamlamasındaki tamlanan görevindeki sözcüğün düşürölmesine işaret eder. Düşürölen tamlanan görevindeki sözcük, anlam ilişkilerinde **parça** olan sözcüktür. Aynı anlam ilişkisinden yola çıkarak **Ol orgak tişedi** “*O, orağın dişlerini bileği*”örneğini de verir. **Orgak** (bütün) **tışi** (parça) (orağın dişleri) tamlamasında, bütün parçayı da çağrıştırdığı için tamlanan görevindeki **tışi** sözcüğü düşürölebilmiştir.

tişe-: Tegirmen tişedi “*Değirmenin dişleri bilendi.*” Bu ibarede tamlanan ortadan kalktı ve tamlayan onun yerine geçti. Çünkü **tegirmen** dedikleri değirmenin tümüdür; burada bilenen sadece değirmen taşının dişidir. **Ol orgak tişedi** “*O, orağın dişlerini bileği.*”(561)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te tamlayanı eksiz belirtili isim tamlaması kullanımları da mevcut olduğu gibi tamlayanı ve tamlananı eksiz belirtili isim tamlaması örneğine de rastlanmıştır.

ev+Ø ok+1 “*evin oku*”(31)

butak+Ø üç+1 “*dalın ucu*”(34)

tam+Ø ül+1 “*duvarın temeli*”(36)

beg+Ø il+i “*beyin hâkimiyetindeki bölge*”(36)

il+Ø baş+1 “*eyaletin başı, seyis*”(36)

tâg+Ø ogrug+1 “*dağın kesintiye uğradığı yer*”(62)

ev+Ø ortu+sı “*evin ortası*”(74)

tırnak+Ø ürün+i “*tırnağın beyazlığı*”(79)

evim+Ø tüş+1 “*evimin karşısı*”(497)

xân+Ø toy+Ø “*hakanın karargâhı*”(505)

b. ad+0 ad+sI / +I Biçiminde Olan Tamlamalar

temür ark+1 “*demir pisliği*”(33)

tag öz+i “*dağ vadisi*”(57)

yıgaç öz+i “*hurma ve benzeri ağaçların yağı*”(35)

kapug il+i “*kapı açıklığı*”(36)

ordu baş+1 “*hakanlara ait tefriş işlerini gören kimsenin adı*”(74)

ew³⁷ kız+1 “*bakire kız*”(164)

tüş öd+i “*mola zamanı*”(166)

Oguz tıl+1 “*Oğuz lehçesi*”(169)

³⁷ Vav ile yazılmış.

Yabaku tıl+1 “*Yabaku lehçesi*”(196)

kılıç kın+1 “*kılıç kını*”(171)

sıçgan yıl+1 “*sıçan yılı*”(174)

ud yıl+1 “*sığır yılı*”(174)

bars yıl+1 “*pars yılı*”(174)

tavışgan yıl+1 “*tavşan yılı*”(174)

neg(lu) yıl+1 “*timsah yılı*”(174)

yılan yıl+1 “*yılan yılı*”(174)

yund yıl+1 “*at yılı*”(174)

kōy yıl+1 “*koyun yılı*”(174)

bīçin yıl+1 “*maymun yılı*”(174)

takagu yıl+1 “*tavuk yılı*”(174)

ıt yıl+1 “*köpek yılı*”(174)

toņuz yıl+1 “*domuz yılı*”(174)

ıt mezek+i “*köpek pisliği*”(197)

çikin yıp+1 “*ibrişim ipliği*”(209)

üzüm yığac+1 “*üzüm ağacı*”(448)

yagak yığac+1 “*ceviz ağacı*”(448)

yār kāş+1 “*uçurum ucu*”(511)

tāg töpü+si “*dağın tepesi*”(540)

tüşlük öd+i “*mola vakti*”(240)

Öküz adak+1 bolgınça **buzagu baş+1** bolsa yig “*Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir.*”(41)

Oluk yağır+1 ogulka kalır “*Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası, sinir ve mafsalların toplandığı yerdir ve bu yüzden çabuk iyileşmez.*”(46)

Kişi ala+sı içtin **yılkı ala+sı** taşın “*İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir.*”(58)

Yırak yir sāv+ın arkış keldürür “*Uzak yerin haberini yolculuk (kervan) getirir.*”(61)

Xān īş+1 bolsa **kātun īş+1** kalır “*Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır. Bu atasözü şuna benzer: iza ca:’e nehru’lla:hi baṭale nehru ‘i:sa: (Allah’ın nehri aktığı zaman İsa’nın nehri geçersiz olur.)*”(206)

Karga karı+sın kim bilir, **kişi ala+sın** kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*”(214)

Kut belgü+si bilig “*Talihin işareti ilim ve akıldır.*”(215)

Kuş yavuz+1 sagzıgan **yığaç yavuz+1** azgan **yir yavuz+1** kazgan **bodun yavuz+1** Barsgan “*Kuşların en kötüsü saksığandır; ağaçların en kötüsü azgan isimli ağaçtır. Gül gibi sarı ve beyaz renkte çiçekleri olan bir ağaçtır. Küpe gibi kırmızı meyveleri vardır. Bizde üzüm bağının en kötü yerine dikilir; odun elde etmeye de yaramaz. Onunla ateş yakıldığı zaman ateşte parçalanarak elbiseleri ve evde bulunan şeyleri yakacak derecede sıçrar. Arazinin en kötüsü de yarık ve çökük olanıdır; çünkü ne cadır kurmaya elverişlidir ne de ziraat yapmaya. İnsanların en kötüsü ise Barsganlılardır; çünkü onlar geçimsiz ve cimridirler.*”(220-221)

Er ogl+1 muṇaḍmas **ıt ogl+1** kölermes “*İnsanoğlu sıkıntıda kalmaz; bir hile bulup çıkar. Köpek yavrusu, at gibi karın üzre, yere yapışmaz.*”(311)

Arslan karısa **sıçgan ūt+in** küdezür “*Aslan yaşlanınca sıçanın deliğini gözetler ki onu alsın. Büyük bir iş yapmaktan âciz kalıp küçüğüne razı olan ihtiyar için söylenir.*”(560)

Ata+sı ana+sı açığ alımla yīse **oglı kızı tış+1** kamar “*Baba ve anne ekşi elma yese oğulun dişi kamaşır. Bu, kötü iş yapan baba veya anneden çocukların sorumlu tutulması için söylenir.*”(564)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te tamlananı eksiz olan belirtisiz isim tamlaması kullanımları da tespit edilmiştir:

üç il+Ø “*serhat eli*” (34)

oynagu yir+Ø “*oyun yeri*” (73)

kün ortu+Ø “*gün ortası, öğle*” (74)

bağram yir+Ø “*gezinti yeri*” (243)

c. ad+0 ad+0 Biçiminde Olan Tamlamalar

altun özök “*özü som altın gibi temiz*” (48)

çoğın eşiç “*tunç tencere*” (206)

yinçü tolgag “*inci küpe*” (410)

toy eşiç “*toprak tencere, seramik tencere*” (505)

kümüş tigin “*gümüş gibi temiz renkli köle*” (208)

alp tigin “*dayanıklı köle*” (208)

kutlug tigin “*uğurlu köle*”. Daha sonra bu isim özel olarak Hâkaniye oğulları için kullanılmaya başlandı. Bir yırtıcı kuşla birlikte, onunla bağlı olarak kullanılır: **çagrı tigin** “*döğüşünde şahin gibi olan tigin*” (208)

3.1.11. İkilemeler

Vecihe Hatiboğlu tarafından “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” (Hatiboğlu, 1981:9) şeklinde tanımlanan ikilemelere 11 yüzyılda Kaşgarlı'da dikkat çekmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, bazı isimlerin tek başlarına kullanılmadıklarına dair “*çift kullanılır, tek başına kullanılmaz, birbirinin ardı sıra*

kullanılır, yalnız kullanılmaz, mutlaka birlikte kullanılır, ikileme olarak, ikileme şeklinde, ikisi birlikte, art arda kullanılır, bu sırayla söylenir, çiftiyle kullanılır” gibi açıklamalarda bulunmuş ve 11. yüzyıl Türk lehçelerinde var olan ikilemelere işaret etmiştir. Hatiboğlu’nun da çalışmasında belirttiği gibi, Kaşgarlı, eserinde ikilemelere önemle eğilmiştir.

“*Divanü Lûgat’it Türk’te İkilemeler*” başlıklı makalesinde Gülsel Sev, Dîvân’dan tespit edilen ikilemeleri 1. Sözcük türü bakımından ikilemeler, 2. Yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler, 3. Anlam bakımından ikilemeler olmak üzere üç ana başlık altında incelemiş, alt başlıklarla da diğer kullanımlarını vermiştir.

Dîvân’dan tespit edilen ve özellikle ikileme oldukları Kaşgarlı Mahmut tarafından belirtilen bazı ikileme örnekleri şunlardır:

ev bark: *ev. Bark* tek başına kullanılmaz, daima (ev’le) birlikte kullanılır. (176)

çöpür çepür: *Eski ve döküntü eşya için de, birbiri ardı sıra çöpür çepür* denir. (182)

bukaç: *topraktan yapılan içecek kabı ve tencere. Eşiç bukaç:* *tencere içecek kabı.* Birbirinin ardı sıra kullanılır. (180)

barıg: *kokmuş şey.* Bu kelime çift olarak kullanılır **sasıg barıg.** (186)

sarıg surug: *Sarı için çift olarak da sarıg surug* denir. (188)

ış küdüg: *iş güç. Küdüg* yalnız kullanılmaz, mutlaka birlikte kullanılır. (197)

tâtıg: *lezzet.* İkileme olarak **tâtıg talıg** denir. (205)

çavar: *ateş yakmak için kullanılan odun parçası.* İkileme olarak kullanılır: **çavar çuvar.** (207)

evür- tevür-: Er tavarıg evürdi tevürdi “*Adam malı (hayvanları) ters çevirdi; tutup karnını, sırt durumuna getirdi.*” **Evürdi** asıldır; **tevürdi** ona tâbidir. **tevürer, tevürmek.** (310)

Tat Tavgaç: ikileme şeklinde **Tat Tavgaç** denir; **Tat**, *Fars için*, **Tavgaç** *Türk için* kullanılır. Bana göre, benim söylediğim en doğrusudur. Müslüman ülkelerinde de bilinen budur. Diğeri de öbür görüştür. İkisi de uygundur. (228)

axsak buxsak: *topal ve çolak* için kullanılır. İkisi birlikte söylenir. (234)

tugsak: *dul kadın*. Çoğunlukla **tul tugsak** biçiminde ikili kullanılır. (236)

çar çarmak: *çoluk çocuk*. Art arda kullanılırlar. **Çamrak** şekli de vardır. (236)

ışlıg küdüglüg: **ışlıg küdüglüg er:** *iş güç sahibi adam*. **Küdüglüg** tek başına söylenmez. (254)

kadın kağnagun: *kayınlar ve güveyiler* için kullanılır; bu sırayla söylenir. (264)

yaş: yaş ot: *taze yem*. Yine bundan arka arkaya **yaş yuş** “*baklagiller ve sebze*” denir. (446)

yuk: *kaptaki bulaşık*. Bundan arka arkaya **yuk yak** denir. (446)

yem: *baharat*. **ot yem:** *tohum (yemeğe çeşni veren) ve baharat*. Arka arkaya kullanılır; **yem** yalnız başına kullanılmaz. (446)

yaşut nēḡ: *gizlenmiş nesne*. Arka arkaya **yaşut beküt** denir. (447)

yaşıl: *her şeyin yeşili*. *Parlak yeşile* **yap yaşıl** denir. Arka arkaya **yaşıl yuşul** denir. (452)

yap yup: *hile ve aldatma*. **yup** tek başına kullanılmaz; çiftiyle kullanılır. Bundan Oğuzlar **Ol anı yupladı** derler; “*O, onu aldattı*” demektir. (505)

em sem: *ilaç*. **Sem**, yalnız kullanılmaz; çift olarak kullanılır. (513)

kā: *kap*. Sadece sıvı kapları için kullanılır. Bundan **kā kaça** denir; “*kap kacak*” demektir; arka arkaya söylenir. (537)

kara kura: arka arkaya söylenir. (543)

bügü: *âlim, bilge ve akıllı*. Bundan ikileme ile **bügü bilge** denir. (546)

Burslan: *erkek adlarından*. **Arslan**'a tâbi olarak **burslan** olması mümkündür; ikisi birlikte kullanılır ve **burslan** tek başına kullanılmaz. En doğrusu onun "*pars*" (*bebr*) olmasıdır. Eğer (arslana) tâbi olsaydı onunla adama isim verilmesi mümkün olmazdı. / **burslan:** hakikatte bu kelime *pars* demektir. Bundan **arslan burslan** denir; "*arslan ve pars*" demektir. (625)

Dîvân'ın 217. sayfasında Kaşgarlı Mahmut, ikilemelerin kullanımı konusunda lehçesel bilgiler verirken özellikle Oğuzlardaki Türklere göre farklı kullanımlara dikkat çeker ve Oğuzcayı "tuhaf" olarak niteler. Türklerdeki **edgü yavlak**, **kattı kardı** ikilemelerini oluşturan sözcüklerin Oğuzlar tarafından ayrı ayrı kullanılmalarını tuhaflık olarak izah eden Kaşgarlı, Oğuzların Farslarla bir arada yaşamaya başladıklarından bu yana bazı kelimeleri unuttuklarını ve onların yerlerine Farsçalarını kullandıklarını belirtmeden geçemez.

"Onlar Farslarla bir arada yaşamaya başlayınca bazı kelimeleri unuttular ve onların yerine Farsçalarını kullandılar. Güğüme **aftaba** dedikleri gibi. Bu Farsçadaki *a:fta:be*'dir. '*Boyunluk*' için **kalîde** derler; Arapçası³⁸ *qala:de*'dir. Türkler ise güğüme **kumgan**, boyunluğa ve halkaya **bakan** derler. Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fiillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir veya ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklerden farklı olarak, tâbi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türkler, bir şey diğeri bir şeye katıldığı zaman, **kattı kardı** derler. Bir şeyi bir şeye katmakta asıl olan **kattı**'dır; **kardı**, ona tâbidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için **kardı** derler ve aslını (*kattı*'yı) bırakırlar. Bunun gibi Türkler **edgü yavlak** derler; **edgü** '*iyi*'dir, **yavlak** '*kötü*'dür; **edgü** ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar." (217)

Kaşgarlı Mahmut tarafından ikileme oldukları belirtilen bu kullanımların dışında ikileme oldukları belirtilmeyen ancak ikileme örneği olan örneklerden bazıları da şunlardır:

Tin tizgin "*yular ve dizgin*" (171), **kertük kemrük** "*kertikler ve gedikler*" (241), **emgek tolgag** "*dizanteri ve kulunç*" (410), **art yış** "*iniş çıkış*" (446-506), **yak yuk** "*kaptaki yemek bulaşığı*" (506-515), **yap yup** "*ayartma ve aldatma*" (505-514-588), **çaçlı**

³⁸ Metinde Arapça yerine "Oğuzca" (Guziyye) yazılmış. Ayrıca Arapçasının *qila:de* olması gerekir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:187)

mañlı “bir çocuk oyununun adı”(609), **çap çap** “kamçı vurulurken çıkan ses veya dudak şapırtısı”(160), **zap zap** “hızlı adım atmak için kullanılan taklidî bir edat”(160), **çat çat** “vurma sesi”(161), **heç heç** “at başını alıp gittiği zaman ona çıkışmak için kullanılan kelime”(162-407), **çur çur** “sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses”(162-244), **sır sır** “ağustos böceğinin çıkardığı ses”(163), **şar şur** “yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses”(163), **tos tos** “yumuşak bir şeye vurmanın çıkardığı ses”(165), **çiş çiş** “kadının çocuğa vb. çiş yaptırırken söylediği kelime”(166), **çak çuk** “odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi”(167), **zak zak** “koçların birbirlerine toslamasını teşvik için kullanılan edat”(167), **sak sak** “kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat”(167), **çek çük** “ıvır zıvır; değersiz eşya”(168), **çök çök** “deveyi çöktürmek için kullanılan kelime”(168), **kürt kürt** “hıyar ve hıyara benzer şeyleri yiyen kimsenin çıkardığı ses”(172), **alış bîriş** “alacak verecek”(43), **urug tarıg** “akrabalar”(44) gibi.

3.1.12. Yansıma Sözcükler (Taklidî Kelimeler)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lugâti't-Türk'te 11. yüzyıl Türk lehçelerinde kullanılan bazı sözcüklerin “*taklidî kelimeler*” olduğunu belirtmiş ve yansıma sözcüklere işaret etmiştir. Bu tür sözcüklere “*taklidî kelimeler*” diyerek de 11. yüzyılda bu sözcüklerin en önemli özelliğine vurgu yapmış olur. Dîvân'da “taklidî - yansıma” oldukları Kaşgarlı tarafından belirtilen sözcükler şunlardır:

çer: *vücudun ağırlığını ifade eden taklidî bir kelime. Er çerlendi* Hakaniye lehçesinde, “*Adamın vücudu ağırlaştı.*”(162)

çır: *elbise vb. şeyleri yırtarken çıkan taklidî kelime. Anın tönün çır yırttı* “*Onun elbisesini yırtma sesi çıkararak yırttı.*”(162)

zap zap: *hızlı adım atmak için kullanılan taklidî bir edat. Zap zap bargıl* “*Acele et, çabuk ol.*”(160)

çak: *yine taklidî bir kelime. Ol anı urdı çak etmedi* “*O, ona vurdu; vurulan acı duymadı ve bağırmadı.*”(167)

kars kars: *Ol kars kars aya yaptı* “*O, iki eliyle alkışladı.*” *Alkıştan çıkan taklidî sestir.* (176)

Bunların dışında Dîvân'dan tespit edilen yansıma sözcüklerden bazıları şunlardır:

ık “soğuk su içilip üzerine ekmek yenildiği zaman göğüsten çıkan hıçkırık” (31), **çur çur** “sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, ses çıkaran her sıvı için de aynıdır” (162-244), **çat çat** “vurma sesi” (161), **çap çap** “kamçı vurulurken çıkan ses veya dudak şapırtısı” (160), **heç heç** “at başını alıp gittiği zaman ona çıkışmak için kullanılan kelime” (162-407), **sır sır** “ağustos böceğinin çıkardığı ses” (163), **şar şur** “yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses” (163), **kar kur** “karnın guruldama sesi” (163), **tos tos** “yumuşak bir şeye vurmanın çıkardığı ses” (165-497), **çiv** “çömlek vb. şeylerde şarabın kaynama sesi” (167), **çak çuk** “odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi” (167), **tırt tırt** “elbisenin yırtılma sesi” (172), **sart surt** “ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses” (172), **kart kurt** “parmak çıtlatma sesi” (172), **kürt kürt** “hıyar ve hıyara benzer şeyleri yiyen kimsenin çıkardığı ses” (172), **karç kurç** “sert meyve sebze yerken çıkan ses” (173), **çars çars** “deriye vurma sesi” (175), **tars tars** “vücuda vurma sesi” (175), **çalk çulk** “iterek vurma sesi” (176), **takır takır** “atın toynaklarının sesi, aynı anlamda **tikir tikir** etti de denir.” (182), **çikir çikir** “ekmeğin içinde taş bulunduğu zaman dışın onu kıramaması dolayısıyla çıkan ses” (183), **çilik çilik** “keçi çağrılırken söylenir” (195), **çıgıl tıgıl** “okun sadak içerisinde çıkardığı ses” (198), **buldur buldur** “kuyuya düşen taşın yuvarlanma sesi” (229), **çaldır çaldır** “sadakta okun, rüzgârda kuru otların çıkardığı ses” (230), **bırkıg** “at ve eşeğin çıkardığı ses” (232), **çur çur** “sağılan sütün kaba akarken çıkardığı ses” (162-244), **kur kur** “karın guruldama sesi” (244), **hoç hoç** “keçileri güderken söylenen bir kelime” (407), **heç heç** “atlara kızarken söylenen bir kelime, aslı **eç eç**’tir.” (407), **sūr sūr** “dudağın sesi, höpürdetme” (495), **çag çog** “gürültü patırtı sesi” (498), **kag kug** “kaz sesi” / **kak kuk** “kaz sesi” (499), **buk** “içi boş herhangi bir şey yere düşüp patlarsa **buk** etti denir. Bu, onun sesini anlatır.” (499), **şap şap** “tokatlarken çıkan ses, şeftali vb. taze bir meyve yerken çıkan ses” (507), **bē** “koyun melemesinin anlatımı” (535), **mē** “çiftlik hayvanları ve koyungillerin seslerinin anlatımı” (538), **tuşu tuşu** “eşeği durdurmak için söylenir” (544), **tükü түкү** “köpek eniği çağrılırken kullanılır” (547), **çırıң** “leğen vb.nin sesinin anlatımıdır” (606), **böñ** “ağır bir şeyin yere düşünce çıkardığı ses” (599).

külre- Tāş kudugda külredi “Taşın kuyuya düşmesinin sesi bu niteliktedir.” (568) ~ **küldre-** (636)

çaxşa-: Tāş çaxşadı “*Taşlar ses çıkardı.*” Takı vb. şeylerin çıkardığı ses de aynıdır. (569)

çatıla-: Berge çatıladı “*Kamçı şakladı.*” Buna benzer her ses de aynıdır. (586)

çıvıla-: Kūp çıvıladı “*Kūp fokurdadı.*” Meyve suyu da kaynar ve fokurtu işitilirse yine aynıdır. (587)

Taŋ tuŋ etti “*Sert bir şey üzerine düşen ağır bir nesne ses çıkardı.*” (600)

Kulakım çıŋ etti “*Kulağım çınladı.*” Çingirak, leğen vb. şeylerin sesi. (600)

daŋ duŋ: Daŋ duŋ etti nēŋ “*Nesne ses çıkardı.*” “*Ses çıkardı*” anlamındaki **taŋ tuŋ etti** gibi. (600)

Kulakım sıŋ etti “*Kulağım çınladı.*” (601)

Köminçe sıŋ etti “*Sivrisinek vızıldadı.*” Karasinek de vızıldarsa aynıdır. (601)

Kāz kaŋ etti “*Kaz ses çıkardı.*” Bu, buna benzer her şeyin çıkardığı sesin anlatımıdır. (601)

Yügün çıŋıl çıŋıl etti “*Gem ses çıkardı.*” Buna benzer her ses de aynıdır. (604)

çıŋra-: Ol koŋragu çıŋradı “*O, zilleri çaldı ve gemi tıkırdattı.*” Buna benzer herhangi bir ses de aynıdır. (618)

müŋre-: Uç müŋredi “*Öküz böğürdü.*” (619)

tıŋıla-: Nēŋ tıŋıladı “*Ağır nesne ses çıkardı.*” “Havan”ın yere düşerken çıkardığı ses gibi. (619)

çaŋıla-: It çaŋıladı “*Köpek dövuıldüğünde hırladı.*” Bu da havlama dışındaki sesidir. Sözünü çirkinleştiren adama **telim çaŋıladıŋ** denir; “*çok gürültü ettin, çok bağırdın*” demektir. (619)

sıŋıla-: It sıŋıladı “*Köpek, soğuk vb. şeyden hırıldadı.*” (619)

sıŋıla-: Kulakım sıŋıladı “*Kulağım çınladı.*” (620)

çaldra-: Tāş çaldradı “*Taş vb. ses çıkardı.*” Zincir vb.nin yere düşüp ses çıkarması gibi. (636)

küldre-: Tāş kuḍug içre küldredi “*Taş kuyuda ses çıkarıp kuyunun derinliğini haber verdi.*” (636)

3.1.13. Topluluk İsimleri

“Şekil bakımından teklik durumunda olduğu hâlde, anlamca topluluk kavramı taşıyan ad, topluluk adıdır: alay, bölük, grup, ordu, cemaat, sürü, tabur, katar vb.” (Karaağaç, 2013:801) olarak tanımlanan topluluk isimleri hakkında Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te özellikle sayfa 176-177’de **Türk** madde başında açıklayıcı bilgiler verir. Bu maddede Kaşgarlı, sadece Türk sözcüğü ile değil; **insan**, **beşer**, **Rûm** sözcükleri ile de topluluk isimlerini anlatır. Bu isimlerden hareket ederek her ne kadar görünüş olarak tekil olsalar da kazandıkları ve ifade ettikleri anlamlar ile bu sözcüklerin topluluk anlamı ile de kullanılabileceklerini hadis ve ayetlerden örneklerle açıklar:

Türk: *Nuh’un (s.a.) oğlunun adı.* Nuh’un oğlu Türk’ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. *Hel etā ale’l-insāni ḥi:nun mine’d-dehri* (İnsan üzerinden –insan olarak anılacak bir varlık oluncaya kadar- uzun bir zaman geçmemiş midir? – 76-1) ayetinde Âdem aleyhisselâm’ın adının “*insan*” olması gibi. Burada “*insan*” kelimesi bir kişi için kullanılmıştır. Bir başka ayette şöyle denir: *le-qad xaleqna’l-insāne fi: aḥseni taqvi:min şumme radedna:hu esfele sa:fili:n ille’llezi:ne a:menu: ve ‘amilu’ş-şa:liḥa:ti* (biz insanı en güzel kıvam üze yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına attık. Ancak insanlar ve iyi işler yapanlar -45/4-6). Burada (insan) topluluk ismidir; çünkü hiç kimse bu tekliğin dışında kalamaz. Aynı şekilde burada da **Türk**, Nuh’un oğlunun adıdır; burada tekliktir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; **beşer** kelimesi gibi hem teklik, hem topluluk için kullanılır. Bunun gibi **Rûm** da, İshak’ın (s.a.) oğlu ‘İyşû’nun oğlu Rûm’un adıdır. Oğulları da o isimle adlandırılmıştır. Ne var ki biz daha önce **Türk**’ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Bize şeyh, imam ve zahid *Hüseyn bin Xalef el-Kâşgarî* haber verdi ve kendisine de *İbnu’l-Ğarqî*’nin haber verdiğini söyledi. Ona da, âhir zaman hakkında yazdığı kitabında *İbni Ebi’d-Dünyâ* diye tanınan şeyh *Ebû Bekr el-Mugîd el-Cercerânî*, Allah’ın elçisine (s.a.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.a.) diyor ki “*Benim bir ordum vardır; onları Türk diye*

adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim.” Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir. Şiir:

Kaçan körse anı **Türk** / Boğun ayga anıy aydaçı

Muñar tegir ulugluk / Munda naru keslinür

Bir adamı överek diyor ki: Türk taifeleri onu görünce der ki: “*Büyüklük ve yücelik buna yakışır, bundan sonra (yücelik) kesilir.*” Onlardan “*bir*”i için de **Türk** denir; hepsi için de. “*Kimsin?*” anlamında **kim sen** denir; “*Türküm*” anlamında **Türk men** diye cevap verilir. **Türk sūsi atlandı** denir; “*Türk ordusu (ata) bindi*” demektir. (176-177)

bölük: her türlü hayvanın topluluğu. **BİR bölük koy** “*Bir koyun sürüsü.*” **BİR bölük kişi** “*Bir grup insan*”. Bu, *qavm* ve *ibil* (deve) gibi topluluk ismidir. (193-194)

Eski Türkçenin ilk dönemlerinde karşımıza çıkan +(A)gU topluluk sayı adları yapan ek Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bir yerde karşımıza çıkmıştır:

Barınlar **ikigü** “*İkiniz gidin.*” (289)

3.2. Zamirler

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te zamirler hakkında doğrudan bilgi vermemiştir; ancak zamir olarak kullanılan sözcükleri madde başı yaparak bazıları ile ilgili özel bilgiler vermiştir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te madde başı yapılan ve tespit edebildiğimiz zamirler şunlardır:

3.2.1. Kişi Zamirleri

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'da 3. çokluk şahıs zamiri **olar** hariç, diğer kişi zamirlerini madde başı yaparak bazı açıklamalarda bulunmuştur. **Olar** zamirini de defalarca cümle içerisinde kullanarak örneklendirmiştir.

Ayrıca özellikle 1. teklik şahıs zamiri için Türklerde **men** olarak kullanılan zamirin Oğuzlarda b ile **ben** olduğu vurgulanmaktadır. Kaşgarlı, **sen** ve **siz** zamirlerinin lehçeler düzeyinde kullanımına dair de açıklamalarda bulunur. Özellikle hürmet için, mertebe sahibi, saygı değer kişilere hitap ederken **siz** zamirini kullanan Türkler ve Çiğillere karşılık Oğuzlar **sen** zamirini kullanmaktadırlar. Türklerin çocuklar, hizmetçiler, yaş ve mertebe bakımından küçük olanlar için kullandıkları **sen** zamirine karşılık Oğuzlar **siz** zamirini kullanmaktadırlar. Yani Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar işi tersine çevirmektedirler.

ben: “*ben*” anlamında bir kelime. **Ben bardım** “*Ben gittim.*” Oğuzca. Türkler **men** derler. (170)

men: “*ben*” anlamında bir kelime. Türk lehçesinde. (171)

sen: “*sen*” anlamında bir kelime. Bu sözü Türkler; çocuklar, hizmetçiler, yaş ve mertebe bakımından küçük olanlar için kullanırlar. Hürmet için ve mertebesi olan insan için z ile **siz** derler. Oğuzlar işi tersine çevirirler ve büyük olana n ile **sen**, küçüğe de z ile **siz** derler. Çokluk için de aynıdır. Bu, kurallıdır; çünkü siz çokluk ismidir. (171)

ol: “*o*” anlamını belirtir. “*O öyle dedi*” anlamında **Ol andag aydı** denir. (31)

biz: “*biz*” anlamında bir edat. **Biz keldimiz** “*Biz geldik.*” (163)

miz: “*biz*” anlamında bir ek. m, b'den değişmiştir. b, kelimenin başına gelir. **Biz bardımız** dedikleri gibi; “*Biz gittik*” demektir. **Keldimiz** denir, “*Biz geldik*” demektir. Bu kural isim ve fiillerde yaygındır. “*Atımız*” anlamında **Atımız** denir. (164-165)

siz: *saygıdeğer büyüklere hitap için kullanılan bir edat.* Çiğil lehçesinde. Anlamı “*sen*”dir; aslında “*siz*”dir. Küçüğe nun (n) ile **sen** diye hitap edilir. Oğuzlar hikâyeyi ters çevirirler. (497)

olar: **Olar** için ayıtdılar “*Onlar aralarında barıştılar.*” (50)

Olar bu ışığ ukuştılar “*Onlar bu işi anladılar.*”(103)

Olar bu sözüğ irteştiler “*Onlar bu durum, söz vb. şeyleri tetkik ettiler.*”
(122)

Olar bu ışka ağıştılar “*Onlar bu işten acı çektiler.*”(124)

Olar tågka agduk “*Onlar dağa çıktı.*”(298)

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te biçiminde yazılan **ol** zamiri sayfa 487'de biçiminde yazılmıştır.

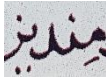
2. teklik şahıs zamiri **sen** zamirinin Kençeklerde esre ile **sin** biçiminde olduğunu belirten Kaşgarlı, Kençek lehçesini devamlı esre kullanan bir lehçe olarak tanımlar ve bundan dolayı da Kençek lehçesinin rezil olmuş bir lehçe olduğunu belirtir. **Sen** zamiri Dîvân'da bir şiirde de **sin** biçimi ile ancak lehçe kaydı olmadan da kullanılmıştır. Bununla birlikte herhangi bir lehçe kaydı olmadan Kaşgarlı Mahmut, zaman zaman **men** zamirini de esreli olarak **min** biçiminde Dîvân'da kullanmıştır.

sin : *Sen.* Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin'e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum'a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (“fe ile” olmalı) **tewi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (“fe ile” olmalı) **teve** derler. Türkler “*gittim*” anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum**, **keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır. (504)

Ardı **sini** kîz bodı anıñ tâl

Yaylır anıñ artuçı burnı takı kıval (208)

“*Bir kızı tasvir ederek diyor ki: Bedeni körpe, vücudu nazlı nazlı salınan, ardıç dalı gibi titreyen, burnu biçimli kız seni aldattı.*”

Algıl ögüt **mindin** ogul erdem tile

Boyda ũlug bilge bolup bilgiñ ũle (37)

“Ey oğlum, benden öğüt al ve terbiyeye talip ol ki kavmin büyüğü olasın ve onlara hikmet ve terbiye dağıtasın.”

Ol **minde** öñdün bardı *“O benim önümden gitti.”* (32)

Bulnar **mini** öles köz / Kara meñiz kızıl yüz

Andın tamar tükel tüz / Bulnap yana ol kaçır (42)

“Sarhoş göz, parlak yüz ve üzerindeki güzel beniyle, sanki yanaklarından güzellik damlıyormuş gibi, beni kendimden geçirir. Beni mest ettikten sonra da kaçır.”

Beg **mini** ogul tutundı *“Bey beni evlatlık alıp oğul edindi.”* (339)

Ol **mindin** sakındı *“O benden sakındı.”* (344)

Ben ve **sen** zamirlerinin yönelme hâl eki almış biçimleri **baña** ve **saña** zamirleri Dîvân'da oldukça fazla kullanılmaktadırlar. **Saña** zamirinden η sesinin atılması ile oluşturulan **sā** zamiri de madde başı yapılarak Kaşgarlı tarafından açıklanmıştır. Görünüşe göre **saña** zamirindeki η sesi atılırken geride **sā** biçiminde uzun ünlülü şeklin oluşmasına neden olmuştur. Bu kullanım 11. yüzyıl için bir ikincil uzunluk oluşma örneğidir. (Bk. *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde İkincil Uzun Ünlüler*)

sā: “*sen*” anlamında bir kelime. Bundan **Sā ayur men** denir; “*Sana söylüyorum*” anlamındadır. **Sen** sözündeki nun (n) elife (a'ya) çevrilmiştir veya **saña** sözünden (nun-kef) atılmıştır ve elif, nun'la yer değiştirmiştir. Yüce ve aziz Allah'ın *le-nesfe'an* (onu tutacağız-96-15) ve *A'sâ'nın wallahu rabbuke fa'buda*: (Rabbiniz Allah'tır; ona tapın) sözlerinde olduğu gibi. (536)

Baña ve **saña** zamirlerinin Dîvân'da kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

Ol **maña** yinçgelendi *“O, bana tevazu gösterdi ve boyun eğdi.”* (637)

Ol **maña** at ıdıtı *“O, bana at vb.ni gönderdi.”* (633)

Ol **maña** tünjürlendi *“O, kendisini benim dünürüm saydı.”* (620)

Meniñ bile keneşdi / Bilgi **maña** teñeşdi

Eren bile süñüşdi / Alplar başın ol yuvar (615)

“Savaşta kendisine danışan bir adamı niteleyip dedi ki: O bana danıştığı zaman benim aklımla onun akli denkleşti. Vuruşmada, yiğitlerin başlarını top gibi yuvarlayarak adamlarla birlikte onları kovaladı.”

Aydı seniñ udu / Emgek telim ĩdu

Yumşar katıg ödü / Köñlüm **saña** yügrük (68)

“Sevgilisinin hayalinin geldiğini tasavvur ediyor ve diyor ki: Bu zor ve yüksek dağları aşip bize nasıl gelebildin? O da cevap vererek diyor ki: Senden o kadar sıkıntı çektim ki onun yanında dağlar yumuşak kaldı ve gönlüm sana hızla gelmektedir.”

Bu ĩšta **saña** kezik kerek *“Bunda sana cesaret ve sıra gelmesi gerek.”*(197)

Men **saña** tutaşı barır men *“Ben sana sık sık giderim.”*(213)

Kelse **saña** yolgıra / Üdun anı oğgur a

Barsun naru kağgura / Sattı meniñ ayımı (363)

“Kendisini mağdur eden adamı niteliyor ve bir insana hitap ederek diyor ki: Eğer o, yoldan geçerken sana gelirse, onu uykusundan uyandır. Yaptığını ona anlat ki üzülerek gitsin. Çünkü o iznimi almadan benim hizmetçimi sattı.”

3. teklik kişi zamirinin yönelme hâl eki almış biçiminin Dîvânu Lugâtî't-Türk'te **añar** şekli ile kullanılmasının yanı sıra **aña** biçimi de tespit edilmiştir:

Ol **añar** kapug yaptırdı *“O, ona kapıyı çarpmayı emretti.”*(483)

Ol **añar** tām yaptırdı *“O, ona duvar inşa etmesi görevini verdi.”*(483)

Ol **añar** yarmakın yittürdi *“O, ona parasını vb. şeyleri yok ettirdi.”*

(483)

Ol **aña** yıgaç yarturdi *“O, ona odun vb. şeyleri yardırdı.”*(483)

Sen ve **siz** kişi zamirlerine +**IA-** ve +**IA-t-** eklerinin getirilmesi ile türetilmiş **senle-**, **sizle-**, **senlet-**, **sizlet-** gibi fiiller de Dîvân'da madde başı yapılmışlardır:

senle-: Ol anı senledi *“O, ona küçüklere edilen hitapla hitap etti.”* Bu “*sen*” anlamındadır. Hitapta çokluk, **sizledi** demekle olur; bunun anlamı da “*siz*” olur; bu da hükümdarlara hitap şeklidir. Yüce Allah’ın “*inna: enzelna:hu* (biz onu indirdik-12-2)” dediği gibidir. (575)

senlet-: Ol anı senletti *“O, onu çocukmuş gibi muhatap ettirdi.”* Açıkladığımız gibi Türkler büyüklere sin ve ze ile hitap ederek **siz** derler; onlardan makamca aşağı olanlara sin ve nun’la hitap ederek **sen** derler. Bundan **Ol anı senletti** denir; *“O onu aşağılamak için bu şekilde hitap ettirdi”* demektir. (436)

sizlet-: Men anı sizlettim *“Ben ona, büyüklere hitap edilir gibi hitap ettim.”* (436)

Dîvânı Lugâti’t-Türk’te dönüşlülük zamiri olarak 11. yüzyıl Türk lehçeleri için herhangi bir lehçe kaydı olmaksızın çoğunlukla **öz** zamiri, az olmakla birlikte (madde başı ve iki cümlede) **kendü** ~ **kendi** zamiri kullanılmaktadır:

öz: *kendi*. Şöyle derler:

Körklüg tonug **özünke** / Tatlıg aşıg adınka

Tutgıl konuk ağırlıg / Yağsun çavın boğunka (34)

“Güzel elbiseyi kendin giy; lezzetli yemeği başkasına yedir; misafiri ağırla; böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın.”

Öz köz ir kışlag *“İnsan kendi işini kendisi yapar ve başkasına havale etmezse paylaşmada kışlağı almış gibi olur. Orası (kışlak) dağların doğu kısmıdır; orada otlar daha uzun, kışın kar daha az olur.”* (234)

Tilkü **öz** yinike ūrse uđuz bolur *“Tilki kendi inine ūrüse uyuz olur. Bu, kendi kabilelerini kötöleyip sonra da onlarsız yapamayan için söylenir.”* (446)

kendü: *kendi*. Ol **kendü** aydı *“O kendi söyledi.”* (211)

Yılan **kendi** egrisin bilmes, teve böynün egri tır “*Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir.*”(76)

Uragım **kendü** yırak / Bulnadı meni karak (456)

“*Uğrayacağım yer uzaktır. Ancak sevgilinin gözü beni esir etti ve hedefime gitmeme engel oldu.*”

3.2.2. İşaret Zamirleri

Dîvân’da işaret zamiri olarak madde başı yapılan kullanımlar şunlardır:

ol: “o” anlamını ifade eder. “*O adam*” anlamında **Ol er** denir. (31) Verilen örnek cümlede **ol** işaret sıfatı olarak kullanılmıştır; ancak bu kullanım **ol** sözcüğünün işaret anlamı da taşıdığına göstergesi olarak değerlendirilmeli ve 11. yüzyılda işaret zamiri olarak da kullanılabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Farklı cümlelerde **ol** sözcüğünün işaret zamiri olarak da kullanıldığı olmuştur: **Ap bu ap ol** “*Ne bu ne o*”(29) örneğinde olduğu gibi.

onu: “onu” anlamında. (550)

mūnu: “*bunu*” anlamında. Belirli bir şeyi işaretlerken. (550) Sözcük **bu** şekli ile madde başı yapılmamakla birlikte farklı cümlelerde işaret zamiri olarak kullanılmıştır: **Ap bu ap ol** “*Ne bu ne o*” (29), **Bu bizniñ öz kişi ol** “*Bu bizim akrabalarımızdandır*”(35) örneklerinde olduğu gibi.

munu: “*işte bu*” anlamında bir edat. Bu, “*nerede*” anlamındaki **kani**’ya cevap olarak verilir. (549)

munda: “*burada*” anlamında bir edat. **Ol munda ol** “*O buradadır.*”(211)

anda: “*orada*” anlamında bir edat. Oğuzlar eğer “*sonra*” anlamında olursa elif’i nun’a çevirirler; “*orada*” anlamında olursa diğerlerine uyarlar. (77-78)

uş: “*böylece*” anlamını verir. “*Böylece yap*” anlamında **Uş mundag kıl** denir. (30) (“Aslında ‘böyle’ anlamına gelen kelime mundag’dır. Uş, ‘işte’ anlamında gösterme edatıdır; ‘şimdi’ anlamına gelişi de dolaylı yoldandır.” (Ercilasun-Akkoyunlu,

2015:17)) / **uş**: “*şimdi*” anlamındadır. “*Gelişim şimdidir*” anlamında **Uş keldüküm** bu denir. (30)

3.2.3. Belgisiz Zamirler

Dîvân’da belgisiz zamir olarak madde başı yapılan kullanımlar şunlardır:

kamug: “*hepsi*” anlamında bir edat. **Kamug kişi tüz ermes** “*İnsanların hepsi eşit değildir.*” (189)

barça: “*bütün, hepsi*” anlamında bir edat. **Barça keldiler** “*Hepsi geldi.*” (210)

nēñ ~ neñ: *şey*. **Ep eğğü nēñ** “*Çok iyi bir şey*” demektir. (29)

3.2.4. Soru Zamirleri

Dîvân’da kullanılan soru zamirlerinden bazıları şunlardır:

nē: “*ne*” anlamında bir kelime. Bundan **Nē tır sen** denir; anlamı “*Ne diyorsun?*”dur. (539)

neçe: sayıda “*kaç*” anlamında bir kelime. Bundan **Neçe yarmak birdiñ** denir; “*Kaç para verdin?*” demektir. Soru da olur. (542)

nü: “*nē*” yerine geçen ve “*ne*” anlamında kullanılan bir kelime. Bundan **Nü tır sen** denir; “*Ne diyorsun?*” demektir. Aslı **negü**’dür; düşürölmüŝtür. (539)

kayu: “*xayu*” şekli de vardır; kaf (k), hı’dan (x’dan) dönmedir. Oğuzlar ve Kıpçaklar (bazen) kaf’ı hı’ya dönüştürebilirler. Bunlar Halaçlardan bir tabakadır. **Xızım** derler; “*Kızım*” demektir. Türkler **kızım** derler. Ve yine **Xanda erdiñ** derler; “*Nerede idin?*” demektir. Türkler ise **kanda erdiñ** derler. (541)

kanu: “*hangi*” anlamında bir kelime. Bundan **kanu kişi** denir; “*Hangi insanlar?*” anlamındadır. Argu lehçesi. Nun, ye’den dönüşmüştür. (549)

kanı: “*nerede*” anlamında bir kelime. **Oğlum kanı** denir; “*Oğlum nerede?*” anlamındadır. (549) / **kanı**: “*nerede*” anlamında bir kelime. (550)

kança: *nereye*. Yılan yarpuzdın kaçar **kança** barsa yarpuz utru kelür “*Yılan devamlı fîravun fâresinden kaçar; nereye yönelirse karşısına fîravun fâresi çıkar. Sevmediği bir şeyden kaçtığı hâlde, (kaçtığı şey) devamlı karşısına çıkan ve onu gören için kullanılır.*”(461)

kanda: yer için kullanılan soru edatı. Anlamı “*nereye*”dir. **Kanda erdin** “*Nerede idin?*” n, y’den dönüşmüştür: **kayda**. Bunun da aslı **kayuda**’dır. (211)

kaç: sayı edatıdır; “*kaç*” anlamındadır. **Kaç yarmak birdi** “*Kaç para verdi?*” (161) / **kaç:** “*defa*” anlamında bir edat. **Kaç kata aydım** “*Kaç defa söyledim.*”(161)

kim: “*kim*” anlamında soru edatı. **Bu kim** “*Bu kimdir?*” Bu, teklik ve çokluk için kullanılır. Oğuzlar **Boy kim** derler. “*Boy kimdir?*” (Hangi boydansın?) demektir. Bu, çokluk bir isimdir. (170)

3.2.5. İlgî Zamiri

Dîvân’da ilgi zamiri olarak +**ki** bir atasözü ile örneklendirilmiştir.

Yakada+**ki** yalgagalı eligde+**ki** ıçgınur “*İnsan, yakasındaki yemek parçacıklarını yalarken elindeki kap düşer ve yalayan, (asıl yemeği de) kaçırmış olur. Bir şeye tamah edip bütün varlığını ona harcayan için söylenir. Elde bulunanı tutmak ve mevcut olmayana tamah etmeyi bırakmak için öğütlenir.*”(132-578)

3.3. Fiiller

3.3.1. Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Fiil Çekimi

3.3.1.1. Geçmiş Zaman Çekimi (-DI, -mİş)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde geçmiş zaman kullanımı hakkında lehçeler düzeyinde açık bilgiler vermiştir. Bu bağlamda sayfa 281’de 11. yüzyılda lehçe ayırımı yapmadan geçmiş zaman ekinin -**DI** olduğunu belirtir. Burada ektaki d’nin sert harflerden sonra t’ye dönmesi gerektiğini çıkağın zorlanacağı gerekçesi ile veren Kaşgarlı, sayfa 289-290’da geçmiş zaman ekinin

her zaman, bütün Türk lehçelerinde, bütün kitaplarda ve bütün fiillerde esreli yani dar ünlü ile kullanıldığı bilgisini de paylaşır:

“Geçmiş zaman bütün fiillerde dal ve ye’ye bağlıdır ve bu değişmez. Ancak sert harflerle beraber olunca, çıkak zorlanacağı için dal, te’ye döner.” (281)

“Geçmiş zaman belirtisi olan dal her zaman; birinci, ikinci ve üçüncü şahıslarda esrelidir. Örnek: ‘*ben gittim*’ anlamında **bardım** denir; dal esrelidir. ‘*Sen gittin*’ anlamında **bardın**; ‘*o gitti*’ anlamında **bardı** denir. Bütün durumlarda dal esre almıştır. Anlattığım gibi dal bütün durumlarda esre almıştır; bütün Türk lehçelerinde, her kitapta, bütün fiiller bu kurala tâbidir.” (289-290)

Aynı bölümde -DI ekinden sonra getirilen +m, +n, +Ø eklerinin teklik şahıs ekleri olduğunu belirten Kaşgarlı, II. çokluk şahıs eki +nIz biçiminin Türklerde saygıdeğer birine hitap edildiği zaman kullanıldığını buna karşılık bu eki, Oğuzların sadece çokluk şahıs eki olarak kullandıkları ayrımını yapar. Özellikle Türklerin güzel konuşma ve büyük küçük farkı gözetme noktasında Oğuzlardan ayrıldıklarına vurgu yapar:

“‘*Ben gittim*’ anlamındaki **bardım** sözünde mim, fiilin birinci şahsa ait olduğunu gösteren belirtidir. ‘*Gittin*’ anlamındaki **bardın** sözünde gunneli kef, ikinci şahıs belirtisidir. O gidince söylediğin **bardı** sözündeki ye, üçüncü şahıs belirtisidir. (289-290) Türkler saygıdeğer birine hitap ettikleri zaman ‘*gittin*’ anlamında **bardınız** derler. Aslında ze ve gunneli kef çokluk için kullanılır. Oğuzlar bununla çok kişiye hitap ederler ve **bardınız** derler. Bununla ‘*gittiniz*’ demek isterler. Bu kural Oğuzlar içindir; güzel konuşma ve büyük küçük farkını gözetme ise Türkler içindir.” (290)

Sayfa 350’de fiil çekiminde kullanılan şahıs eklerinin Arguların bazı ağızlarında farklılaştığı bilgisi de Kaşgarlı tarafından belirtilir. Özellikle ikinci teklik şahıs ekinde Arguların bazı ağızlarında gunneli kef yerine gayın kullanılması Kaşgarlı tarafından melezleşme olarak açıklanmaktadır:

“Birinci şahısta mim ile **tapındım** denir; ‘*İbadet ettim*’ demektir. İkinci şahısta gunneli kef ile **tapındın** denir; üçüncü şahısta, daha önce geçtiği gibi ye ile **tapındı** denir. Arguların bazı ağızlarında ikinci şahıs (gunneli) kef’i, gayın’a çevrilir. Örnek: **Tapındug** ‘*Sen ibadet ettin*’. **Sen anı kaçurdug** ‘*Sen onu kaçırdın*’. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir. (Gunneli) kef asıldır; burada gayın kullanılması melezleşmedir.” (350)

Bütün Türklerin 11. yüzyılda geçmiş zaman eki olarak **-DI** ekinde ittifak halinde olduklarını belirten Kaşgarlı; zaman ekinden sonra getirilen şahıs eklerinin kullanımında Kıpçak, bir kısım Suvar ve Oğuzların genel kullanımın tersine düştüklerini ifade eder. Yağma, Toxsı, Çiğil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının çoğunun kullandığı, yukarıda belirttiği teklik ve çokluk şahıs eklerine karşılık Kıpçak, bir kısım Suvar ve Oğuzların çokluk ve teklik ayrımı gözetmeksizin **+k** şahıs ekini kullandıklarını örneklerle açıklar:

“Yağma, Toxsı, Çiğil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının (*tawa:yif*) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye'ye bağlı olmasında ittifak hâlinedirler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oguzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef'li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelime, **Yā kurduk** denir; '*O yay kurdu.*' demektir. **Men yā kurduk** '*Ben yay kurdum.*' demektir. **Biz yā kurduk** '*Biz yay kurduk.*' demektir. Gayın'lıda, **Ol sūt sagduk** denir; '*O sūt sağdı.*' demektir. **Olar tāgka agduk**, '*Onlar dağa çıktı*' demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **Biz agduk** '*Biz çıktık.*' demektir. Kalın kelime, '*O onu dövdü.*' anlamında **Ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **Men munda turduk** denir; '*Ben burada durdum.*' demektir. Kef'lide, **Ol keldük** denir; '*O geldi.*' demektir. **Biz keldük**, '*Biz geldik*' demektir. **Olar evke kirdük**, '*Onlar eve girdi.*' demektir. Yumuşaklarda, **Men anar tavar birdük**, '*Ben ona mal verdim*' demektir. **Men yarmak tirdük**, '*Ben para biriktirdim.*' demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oguzların çoğu, bu kaf ile kef'i, '*gittim*' anlamında **bardım** dediklerindeki gibi mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oguzlar, '*gitti, geldi*' anlamında **barduk**, **keldük**³⁹ demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur.” (298-299)

Kaşgarlı Dîvân'ın 297-298. sayfalarında görülen geçmiş zaman ile öğrenilen geçmiş zamanın farkı hakkında hedef kitle için oldukça doyurucu açıklamalarda bulunarak 11. yüzyılda geçmiş zaman ekleri üzerinden dil alanındaki yetkinliğini de ortaya koymaktadır.

Özellikle görülen geçmiş zaman eki **-DI** ile öğrenilen geçmiş zaman eki **-mİş**'i alan fiilleri bu ekler sayesinde ifade ettikleri anlamlara göre gruplandırır. **-DI** getirilen bir

³⁹ Kaşgarlı, metinde “keldi” yazmıştır.

fiilde, konuşan kişi yapılan işe tanıklık ederken **-mİş** getirilen bir fiilde konuşan kişinin yapılan işe tanıklığı söz konusu değildir. Bu kural, bütün geçmiş zaman fiilleri için geçerlidir:

“Geçişsizlerde mim ve şın (-mİş) geçmiş zaman fiillerinde bulunur. ‘*O eve gitti; fakat ben farkında olmadım.*’ anlamında **Evke barmış** denir. ‘*O bana geldi; fakat ben fark etmedim.*’ anlamında **Ol maña kelmiş** denir. Buradaki mim ile şın, geçmiş zaman belirtisi olan dal ile ye yerine gelmiştir. Gidince **bardı**; gelince **keldi** dedikleri gibi. Aradaki fark şudur: Geçmiş zaman fiillerinde dal ile ye (-DI) gelince yapılan iş konuşanın gözü önünde ve işin gerçekleşmesi (konuşanın) yanında olmuştur. Örnek: **Bardı** denince anlamı ‘*O gitti ve onun gidişini açıkça gördüm.*’ olur. Mim ile şın ise işin, konuşanın bulunmadığı durumda yapıldığını ifade eder. Örnek: **Ol barmış** denir; ‘*O gitti ve ben onun gidişini görmedim.*’ demektir. Bu kural, geçişsiz olsa da olmasa da bütün geçmiş zaman fiillerinde geçerlidir. Kaf’lı, kalın; kef’li, ince kelimelerde; erkeklik ve dişilikte daha önce geçtiği gibi, kural değişmez.” (297-298)

Geçmiş zamanın olumsuz biçiminin **-mA** olumsuzluk eki ile yapıldığı da sayfa 299-300’de belirtilmiştir.

“Olumsuzda ‘*gitmedim*’ anlamında **barmadım**; ‘*gelmedim*’ anlamında **kelmedim** denir. Birinci şahısta bütün dillerde ittifak vardır. Üçüncü şahsın olumsuzunda, ‘*Gitmedi, öyle duydum veya öyle göründü*’ anlamında **barmaduk**; ‘*Daha gelmedi, öyle göründü*’ anlamında **kelmedük** denir. Bu tür olumsuzlar, daha önce gösterdiğim gibi, tahkik (işin olup olmadığını bilmek) için kullandıkları ‘*O gitti; gidişini fark etmedim ve görmedim*’ anlamında **barmış**; ‘*O geldi; gelişini görmedim*’ anlamında **kelmiş** sözleri gibidir. Kaf’lı, kalın vb. kelimelerde olumsuzluk kaf’la; geri kalanlarda kef’le yapıldığı zaman bütün fiillerde bu anlamı verir. Eğer olumsuzluğun tahakkuk ettiğini (görmek) istersen o zaman ‘*O gerçekten gitmedi*’ anlamında **barmadı**; ‘*O gerçekten gelmedi*’ anlamında **kelmedi** der(sin). Oğuzlar ise tahkik için ‘*O gitti*’ anlamında **barduk**, ‘*O geldi*’ anlamında **keldük** derler. Üçüncü şahıstaki ye ve Türklerin olumsuz birinci şahsındaki mim yerine kaf ile kef getirirler; ‘*Gitmedi*’ anlamında **barmaduk**, ‘*Gelmedi*’ anlamında **kelmedük** (derler). Bu (kaf ile kef), tahkik belirtisi olarak konulmuştur. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir; hiçbir şey bunun dışına çıkamaz.” (299-300)

Bütün bu verilen açıklamalardan hareketle Türkler ve Kıpçak, bir kısım Suvar ile Oğuzlar arasında geçmiş zaman eklerinin (**-DI**, **-mİş**) kullanımında ittifaklık söz konusu iken özellikle görülen geçmiş zaman eki **-DI** ekinden sonra kullanılan şahıs eklerinde ayrılıklar söz konusudur, denilebilir. Oğuzlar ve diğerleri cümlelerin başında kullanılan zamirlerle şahıs ayrımlarını yapmakla birlikte teklik ve çokluk ayrımı yapmaksızın (2. çokluk şahıs hariç) **+k** şahıs ekini kullanmaktadırlar. Ayrıca sayfa 289-290’da geçmiş zaman eki **-DI** ekinin her durumda esreli, dar ünlülü olduğunu belirten Kaşgarlı, Kıpçak, Suvarların bir kısmı ve Oğuzlar için verdiği örneklerde söz konusu eki ötreli yani yuvarlak ünlülü yazmıştır.

-DI	Türkler (Yağma, Toxsı, Çiğil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boyları)	Kıpçak, bir kısım Suvar ve Oğuzlar
I. Teklik	Bar-dı+m “Ben gittim.”	Men yā kur-du+k “Ben yay kurdum.” Men munda tur-du+k “Ben burada durdum.” Men aḡar tavar bīr-dü+k “Ben ona mal verdim.” Men yarmak tīr-dü+k “Ben para biriktirdim.”
II. Teklik	Bar-dı+ḡ “Sen gittin.”	
III. Teklik	Bar-dı “O gitti.”	Yā kur-du+k “O yay kurdu.” Ol sūt sag-du+k ⁴⁰ “O süt sağdı.” Ol anı ur-du+k “O onu dövdü.” Ol kel-dü+k “O geldi.”
I. Çokluk		Biz yā kur-du+k “Biz yay kurduk.” Biz ag-du+k “Biz çıktık.”

⁴⁰ Metinde “sagdı”.

		Biz kel-dü+k “Biz geldik.”
II. Çokluk	Bar-dı+ñız “Gittin.” (saygıdeğer birine hitapta-Türkler)	Bar-dı+ñız “Gittiniz.” (Oğuzlar)
III. Çokluk		Olar tākka ag-du+k “Onlar dağa çıktı.” Olar evke kir-dü+k “Onlar eve girdi.”

Görülen geçmiş zaman eki **-DI** üzerine bu kadar açık ve somut bilgiler vermesinin ardından Kaşgarlı, sayfa 504’te sin “*sen*” maddesinde yukarıda verdiği kesin bilgilerin aksi yönde açıklamalarda bulunur.

Bütün Türk lehçelerinde görülen geçmiş zaman eki **-DI**’nın her durumda esreli yani dar ünlülü olacağı bilgisini veren Kaşgarlı, bu defa ekteki ünlünün karakterine yönelik lehçesel düzeyde farklılıklar ortaya koyar. Söz konusu ek, Türklerde esreli (**-DI**) iken Oğuzlar ve diğerlerinde üstünlü (**-DA**), Argularda ise ötrelidir (**-DU**). Oğuzlar için verdiği **bardam** “*gittim*” kullanımında, tıpkı Türklerde olduğu gibi **+m** I. teklik şahıs ekinin kullanılması da dikkat çekicidir. Zira Oğuzlar görülen geçmiş zaman çekiminde teklik ve çokluk ayrımı gözetmeksizin **+k** şahıs ekini kullanmakta idiler.

sin: *Sen.* Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çiğil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin’e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum’a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (‘fe ile’ olmalı) **tevi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (‘vav ile’ olmalı) **tewe** derler. Türkler ‘*gittim*’ anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum, keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır. (504)

Yine Oğuzlar ve onlarla birlikte sayılanlarda, görülen geçmiş zaman ekinin sonra kullanılan **+k** şahıs eki kullanımı Dîvân’da zaman zaman lehçe kaydı olmadan da örneklendirilmiştir. “**Otagka öpkelep sūke sözlemedük** ‘Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.’ (536), **Kaşaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış** ‘Kardeş ve

akraba dendi; kimse ona iltifat etmedi. Kayın dendi; o, onu kayırdı. Bu, kayınların hürmetine uymak için söylenir.’ (553)” atasözlerindeki gibi. Bu ve benzeri kullanımlar ya adı geçen lehçelere ait kabul edilmeli ya da bu kullanımların aynı zamanda 11. yüzyıl Türk lehçelerinin genelinde de yer tutabilecekleri gerçeği göz ardı edilmemelidir.

3.3.1.2. Geniş Zaman Çekimi

11. yüzyıl Türk lehçeleri için Kaşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geniş zaman ekinin **-(X) r** olduğu bilgisini açıkça belirtmektedir:

“Geniş zaman, bütün fiillerde sadece r’ye bağlıdır. Kelimenin aslında, sonda rı varsa rı’lar iki defa tekrarlanır. Birisi asli rı, öbürü de geniş zaman harfi (eki)dir. Bu dildeki geniş zaman rı’sı, eğer geniş zaman belirtisi ise Arapçadaki elif, te, nun ve ye gibidir. Kelimenin aslında, sonda rı yok ise kelimeye bir rı gelir ve bu da geniş zaman belirtisi olur.” (282)

Sonu r ünsüzü ile biten fiil köklerine geniş zaman ekinin getirilişi konusunda özellikle Oğuzlar, Türklerin aksine hareket ederek farklılaştıkları gerekçesi ile öne çıkarılır. Kaşgarlı, Oğuzların sonu r ünsüzü ile biten fiillere geniş zaman ekini getirmediğini söyler ve bunu da Oğuzların hafifletmek maksadı ile yaptıklarını örneklerle açıklar:

“Oğuzlar pek çok geniş zaman fiilinde, hafifletmek maksadıyla iki rı’dan birini düşürürler ve emir kipinde olduğu gibi bir rı ile konuşurlar. Bu, ne iyi bir şeydir, ne de bir kuraldır.” (283)

“Oğuzlar geniş zaman fiilinde rı’nın birini düşürürler; asli rı’yı bırakarak geniş zaman rı’sını atarlar. ‘Ben giderim’ anlamında **Men baran**⁴¹; ‘Ben kalkarım’ anlamında **Men turan** derler. Ancak kelimedede rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı’sı konur. ‘Ben gelirim’ anlamında **Men keliren** denir. *Gelince keldi* dedikleri zaman rı yoktur. ‘Ben gülerim’ anlamında **Men küleren** denir. *Gülünce küldi* dedikleri zaman rı

⁴¹ Metinde **baran** ve **turan** sözcüklerinin sadece ilk harflerinde hareke vardır. Ercilasun-Akkoyunlu bu sözcükleri **barın**, **turın** şeklinde okumuşlardır. Atalay, Dankoff-Kelly, Rustamov-Kormuşin üstünlü olarak tasarlayıp okumuşlardır. Bizce de bu sözcükler üstünlü olarak okunmalıdır. Çünkü Kaşgarlı Dîvân’ın 278. sayfasında **tun-** fiilini açıklarken fiilin **tunur** biçiminde geniş zaman çekimini verdikten sonra **tunar** biçimini de verir ve bu tür fiillerin üstünlü olmasının Oğuz ve Kıpçakların âdeti olduğunu belirtir. Ayrıca açıklamanın devamında Oğuzlar için **keliren**, **küleren** örneklerini üstünlü vermektedir.

yoktur. Fiilden sonra gelen mim'i elif'e çevirirler. '*Ben giderim*' anlamında **Men baran**⁴² dedikleri gibi. '*Ben yayı kurarım*' anlamında **Men yā kuran**⁴³ dedikleri gibi. Türkler iki rı ile '*Kurarım*' anlamında **Kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oguzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir." (300-301)

Yani 11. yüzyılda Oguzlar dışındaki Türkler, fiil kökü r ünsüzü ile bitsin veya bitmesin geniş zaman ekini açıkça kullanırlarken Oguzlar fiil kökü r ünsüzü ile biten sözcüklerde geniş zaman ekini kullanmamaktalar ve Türklerden ayrılmaktadırlar. Sonu r ünsüzü ile bitmeyen fiillerde ise Oguzlarla Türkler uyum içerisindedirler:

"Oguzlar, içinde rı bulundurmayan bu tür fiillerde Türklerle uyum içindedirler ve rı'yı düşürmezler. Bu kural, üçlü, dörtlü, türemiş bütün fiillerde genel bir kuraldır." (283)

Türkler	Oguzlar
Bar-ır men " <i>Giderim.</i> "	Men bar-an " <i>Ben giderim.</i> "
Ol yokaru tur-ur " <i>O ayağa kalkar.</i> "	Men tur-an " <i>Ben kalkarım.</i> "
	Men kel-ir+en " <i>Ben gelirim.</i> "
	Men kül-er+en " <i>Ben gülerim.</i> "
Kur-ar men " <i>Kurarım.</i> "	Men yā kur-an " <i>Ben yayı kurarım.</i> "

Geniş zaman ekindeki ünlü sesin karakteri konusunda da Kaşgarlı lehçeler düzeyinde açıklamalar yapmaktadır. Sayfa 275'teki **bil-** fiilinin geniş zaman çekimini **bilir** şeklinde veren Kaşgarlı, **bilür** şeklindeki ötreli geniş zaman çekimini; sayfa 563'teki **kakı-** fiilinin **kakır** şeklinde verilen geniş zaman çekiminin yanı sıra ötreli **kakıyur** şeklini Argular kaydı ile verir. Argular dışında başka kimsenin ötreli geniş zaman ekini kullanmadıklarını belirten Kaşgarlı, Arguların ötreli geniş zaman kullanımlarını dilde

⁴² Metinde **barır men**.

⁴³ Metinde sonradan eklendiği açıkça belli olan bir rı vardır.

zayıflık olarak niteler. Geniş zaman ekindeki ünlü sesin üstünlü (a-e) kullanılmasını da “Oğuz ve Kıpçakların âdetidir” kaydı ile sayfa 278’de “*kapan-*” anlamındaki **tun-** fiilini açıklarken verir. Bu fiilin açıklamasında Kaşgarlı “bu tür fiillerin üstünlü olması Oğuz ve Kıpçak âdetidir” dedikten sonra **tun-** fiilinin bulunduğu bölümdeki fiillerin geniş zamanlarını da üstünlü vermiştir.

bil-: Ol bilig bildi “*O, akıl, ilim, hikmet vb. şeyleri bildi.*” **bilir, bilmek.** Argular lâm’ı ötreleyerek **bilür** derler; başkaları buna hiç uymaz. (275)

kakı-: Ol andın kakıdı “*O, ona kızdı ve yaptığı şeyden bıktı.*” **kakır, kakımak.** Argu lehçesinde **kakıyur.** Bu bapta, bu ötre için tabi olunacak bir şey olmadığı hâlde (Argular) geniş zamanda fiilleri ötreli yaparlar. Bu kural değildir ve dilde zayıflıktır. (563)

tun-: **Kapug tundi** “*Kapı kapandı.*” Dağ geçidi karla kapanınca **art tundi** denir. **Tunur,** geniş zaman için ayrıca **tunar; tunmak.** Bu tür fiillerin üstünlü olması, Oğuz ve Kıpçakların âdetidir. (278)

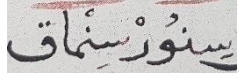
Yukarıdaki açıklamaların yanı sıra Kaşgarlı, Dîvân’da Oğuz, Kıpçak lehçeleri kaydı ile verdiği fiillerin geniş zaman biçimlerinde, özellikle Oğuzca kaydı ile verdiği bazı fiillerde Arguca kullanıma uygun şekilleri kullanmıştır.

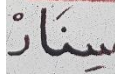
Oğuz ve Kıpçak kaydı ile verdiği **yut-ar** (422), sadece Kıpçak kaydı ile verdiği **töz-er** (525) fiillerinin yanı sıra **utan-ur** (108), **aşat-ur** (113), **atlan-ur** (133), **savaş-ur** (319), **topul-ur** (toplur) (328), **karıl-ur** (335), **çaltur-ur** (358), **kartur-ur** (361), **keltür-ür** (364), **bildüz-ür** (368), **bekleş-ür** (368), **çakrış-ur** (371), **satgaş-ur** (373), **beklet-ür men** (434) fiillerini, Oğuzca kaydı ve ötreli geniş zaman biçimi ile verir.

boşan-ur (339), **közün-ür** (345), **koğuzlan-ur** (400), **boşat-ur** (419) fiillerini de Arguca kaydı ile verir.

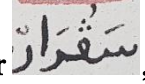
Dîvân’da geniş zaman ekindeki ünlünün karakterine dair lehçeler düzeyinde açıklamalar yapan Kaşgarlı Mahmut, metin içerisinde zaman zaman, yaptığı açıklamaları örneklendiren kullanımları lehçe kaydı olmaksızın da vermiştir. Bazen bazı fiillerin geniş zamanlarının her iki biçimini de vermiş, bazen de madde başı yaptığı fiilin geniş zamanını, Oğuz veya Argu lehçelerinde olması gereken biçimleri ile, lehçe kaydı

vermeden kullanmıştır. Bu durumda bunların adı geçen lehçelere aitlikleri de göz ardı edilmemelidir. Bu madde başlarından bazıları şunlardır:

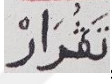
sın-: Sū sındı “*Ordu yenildi.*” **sınur**, **sınmak** . **Sınar**

 da denir. (278)

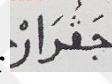
savur-: Er tarığ savurdu “*Adam samanı savurarak (samanından) temizledi.*”

Rüzgârda savurup temizlediğin her şey için aynıdır. **savurar** , **savurmak**. (310)

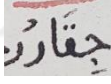
evür- tevür-: Er tavarığ evürdi tevürdi “*Adam malı (hayvanları) ters*

çevirdi; tutup karnını, sırt durumuna getirdi.” **tevürer** , **tevürmek**. (310)

çevür-: Er ok çevürdi “*Adam oku tırnağı üzerinde gagalatarak çevirdi.*” Ol

çıgrını çevürdi “*O makara vb. şeyleri çevirdi.*” **çevürer** , **çevürmek**. (310)

çıkar-: Men anı evden çıkardım “*Ben onu ev vb. yerlerden çıkardım.*”

çıkarur , **çıkarmak**. (310)

yort-: Atlığ yorttı “*Athı (atını) eşkin koşturdu.*” İki şekilde **yortur - yortar**

, **yortmak**. (632)

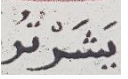
yırt-: Ol tönın yırttı “*O, elbise vb.ni yırttı.*” **yırtar** , **yırtmak**. (632)

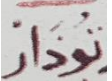
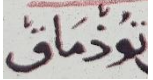
yenç-: Ol kâgunug yençdi “*O, kavun vb.ni ayağı altında ezdi ve çiğnedi.*”

Bir şeyi ısırip parçacıklarını birbirine katarsa yine aynıdır. **yençer** , **yençmek**. (632)

yulk-: Tâş anıñ adakın yulkdı “*Taş onun ayağını sıyırdı ve ezdi.*” Herhangi

bir şey bir başka şeyi sıyıırırsa yine aynıdır. **yulkar** , **yulkmak**. (632)

yaşart-: Yagmur otug yaşarttı “*Yağmur bitkiyi yeşertti.*” **yaşartur**
, yaşartmak. (632)

tođ-: Meniñ karın toğtı “*Benim karnım doydu.*”-İki şekilde- **toğar**
- toğur , toğmak. (633)

Bu kullanımlar da göstermektedir ki her ne kadar geniş zamanın ünlüsü konusunda lehçesel sınıflandırma yapılmış olsa bile Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’ın genelinde, geniş zaman ekinin ünlü sesinin farklı kullanımlarını lehçe kaydı olmaksızın da madde başı yapmıştır.

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda Türk lehçelerini, geniş zaman ekini kullanma biçimlerine göre bir sınıflandırma yapma ihtiyacı içerisine girmişse bu konu biraz irdelenmelidir. Zira bu farklılıkları belirtme ihtiyacı içerisine girmezdi. Sınıflandırma yaparak aslında belirttiği Oğuz, Kıpçak, Argu ve Türklerdeki karakteristik kullanımı öne çıkarmış, Dîvân’daki lehçe kaydı olmaksızın verilen kullanımlar ile de karakteristik özelliklerin dışı kullanımların da var olabileceğini hedef kitleye bildirmiş olur. Yani hedef kitle için “lehçelerin kullanımları bu şekildedir; ancak bu kullanımların dışına da çıkabilirsin; yanlışlık olmaz” izlenimi uyandırmaktadır.

Sayfa 633’teki **toğ-** fiilinde olduğu gibi. Bu fiil için bir anlamda, geniş zamanda **toğar** veya **toğur** şeklinde de kullanabilirsin, uyarısını lehçe kaydı olmadan genel kullanım dâhilinde yapmaktadır. Bu örnekler **yortur ~ yortar** (632), **sınur ~ sinar** (278) gibi kullanımlarla çoğaltılabilir. 11. yüzyıl Türk dilinde geniş zaman ekinin ünlüsü konusunda lehçesel sınıflandırma yapılmakla birlikte ekin ünlüsü her zaman sınıflandırma dâhilinde kullanılmamaktadır. Bu durum 11. yüzyıl Türk lehçeleri içerisindeki ağızların varlığını ortaya koyan dilsel özelliklerden birisidir.

Akartürk Karahan *Dîvānu Luğātî’t-Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* başlıklı çalışmasında geniş zaman ekinin -Ur biçimi ile dönemin eserlerinden Kutadgu Bilig’de sıklıkla geçmesinden hareketle ekin yuvarlak biçiminin Argulara özgü olmadığını belirtmektedir. “Karahanlı Türkçesinde -(X)r biçimindeki geniş zaman ünlüsünü Oğuz ve Kıpçakların her zaman kesreli yani -Ar olarak, Arguların da her zaman

ötreli yani -Ur olarak söyledikleri ifade edilmiştir. Fakat -Ur biçimindeki kullanımın Kutadgu Bilig’de sıklıkla geçmesinden, ekin yuvarlak biçiminin Argulara özgü olmadığı düşünülmektedir.” (Karahan, 2013:160)

Aslında Kaşgarlı yaptığı açıklamalar ve Dîvân içi kullanımları ile lehçeler düzeyinde karakteristik olan kullanımları ve bu kullanımların dışına da çıkılabileceğini vermiştir. Zira Kutadgu Bilig’de -Ur biçiminin yanı sıra -Ir biçimi de sıklıkla kullanılmaktadır. Yani Kaşgarlı, geniş zamanın -Ur biçimi Argular için, -Ar biçimi Oğuz ve Kıpçaklar için, -Ir biçimi Türkler için karakteristiktir, demiş olur; ancak bu kullanımların dışına da çıkılabileceğine işaret ederek 11. yüzyıl Türk dili için genel kullanımları ve lehçeler içerisindeki ağızları vermiş olur. Yani geniş zamanın -Ur biçimi Argulara özgüdür; ancak ek, bu hali ile Türklerde, Karahanlı Lehçesinde de bir veya birkaç ağızda kullanılabilmektedir.

Ahmet Bican Ercilasun ise geniş zaman ekinin ünlüsü konusunda Kaşgarlı’nın verdiği bilgilerin eksik olduğu kanaatindedir. “Uygur ve Karahanlı metinlerinde *‘bil-, kel-, al- ve kal-’* fiillerinin *-ır/-ir*’li şekilleri vardır. Kutadgu Bilig’de bu fiillerin hem *-ur/-ür* ile hem de *-ır/-ir*’li şekilleri vardır. Kaşgarlı Mahmud’a göre *‘bil-’* ve *‘kel-’* fiillerinde geniş zamanın fasih şekli *‘bilir’* ve *‘kelir’*’dir. Ancak Argular *‘bilür’* derler. Ancak bunun yalnız Argulara mahsus olmadığı, aynı fiillerin *-ur/-ür*’lü şekline Kutadgu Bilig’de çokça rastlanmasından anlaşılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de *‘bilir, gelir’* değil, *‘bilür, gelür’* kullanılması, Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilginin eksik olduğunu, hiç olmazsa Oğuzlarda da yuvarlak şeklin hâkim bulunduğunu düşündürmektedir.” (Ercilasun, 2014:359) Oysa Kaşgarlı, lehçeler düzeyinde genel kullanımı vermekle birlikte, genel kullanımın dışına çıkılabileceğine ve lehçeler içerisindeki ağızların varlığına da işaret etmiştir. Kaşgarlı’nın Dîvân’daki tavrı her zaman dil özelliklerinin istisnalarını belirtmekle birlikte geneli vermekten yana olmuştur.

Ayrıca 11. yüzyıl Türk dili için düşünüldüğünde lehçeler arası etkileşim de göz ardı edilmemelidir.

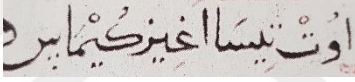
Geniş zamanın olumsuz biçiminin -mAs eki ile yapıldığı (**buş-, bış-** fiilleri hariç) Kaşgarlı tarafından verilmiştir. Dîvân’da sadece **buş-** ve **bış-** fiillerinin geniş zamanda olumsuz biçimleri -mAz olumsuzluk eki ile verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için *Fiillerde Olumsuzluk* başlığına bakınız:

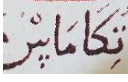
“Olumsuzda, ‘*O gítmez*’ anlamında **Ol barmas**, ‘*Ben gítmem*’ anlamında **Men barmas men** denir. Bunda, boylar arasında ihtilaf yoktur. Geniş zaman fiillerinde olumsuzluğun kuralı, üçüncü ve birinci şahıslarda, emir kipi üzerine mim, elif, sin eklemektir.” (301)

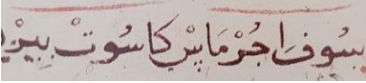
Sayfa 581’de fiil çekiminde olumsuzluk ekinin **-mA** olduğu; ancak geniş zamanda bu eke sin (s) eklendiğinin bilgisine vurgu yapılır:

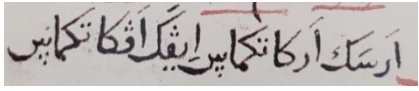
“Geniş zamanın olumsuzu: Olumsuzluk ekinden sonra sin (s) eklenmesiyle olur. Örnek: **Ol et togramas** ‘*O, et doğramaz*’; **Ol saña ugramas** ‘*O sana uğramaz*’.” (581)

Bu konuda belirtmeden geçemeyeceğimiz noktalardan birisi de Kaşgarlı Mahmut *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te, **-mAs** olumsuzluk ekindeki sin harfini zaman zaman altı üç noktalı sin ile yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri* bölümünde *11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüzler* başlığına bakınız.

Öt tîse ağız küymes “Ateş demekle ağız *yanmaz*” demektir. (34)

Erñenke elig karı bözüm ūm tükemes “Bekâr adamın şalvarı için *elli arşın kumaş yetmez*.” (71)

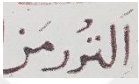
Sûv içürmeske sût bîr “Sana su içirmeyene *sût içir. Yani sana kötülük edene iyilik et*.” (117)

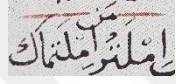
Ersek erke tegmes, İvek evke tegmes “Acele eden orospular acele ettikleri için, çoğunlukla erkek bulamazlar. Bu yüzden istedikleri şartları bir araya getiremezler. Nasıl ki acele eden insan da evine varamaz. Acele ettiği için bindiği hayvanı sakatlar ve evine hasret kalır.” (64-65)

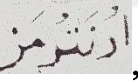
Geniş zamanın olumsuz biçimini açıkladığı sayfa 301'deki bölümde Kaşgarlı Mahmut, geniş zamanın çokluk çekiminin aynı zamanda **-lar** eki ile sağlandığı bilgisini de verir:

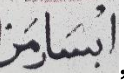
“Bu fiillerde çokluk için **-lar** eklenir. ‘*Onlar gitmezler*’ anlamında **Olar barmaslar**; ‘*Bunlar gitmezler*’ anlamında **Bular barmaslar**; ‘*Biz gitmeyiz*’ anlamında **Biz barmas miz** dendiği gibi.” (301)

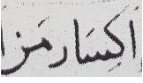
Genel olarak 11. yüzyıl Türk lehçelerinde, geniş zamanın çekiminde kişi zamirlerinin kullanıldığı açıktır. Bazı fiillerin madde başlarında Kaşgarlı, geniş zaman çekimlerini zamirlerle vermiştir. Bu fiillerden bazıları şunlardır:

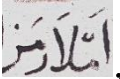
altur-: Men andan yarmak alturdum “*Ben ondan para alınması için emir verdim.*” **alturur men** , **alturmak.** (119)

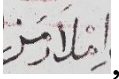
imlet-: Men anı imlettim “*El veya göz kırpmasıyla ona işaret edilmesi için emir verdim; işaret ettirttim.*” **imletür men, imletmek.** (137)

ornat-: Men nēḡ ornattım “*Ben nesneyi yerine koydum.*” **ornatur men** , **ornatmak.** (137)

öpüse- ~ öpse-: Men anı öpsedim “*Ben onu öpmek istedim.*” **öpüser men** , **öpüsemek.** (140)

egise-: Men butak egisedim “*Ben, dal vb. şeyleri eğmek istedim.*” **egiser men** , **egisemek.** (141)

emle-: Men anı emledim “*Ben onu tedavi ettim.*” **emler men** , **emlemek.** (146)

imle-: Men aḡar imledim “*Ben göz kırparak veya elle ona işaret ettim.*” **imler men** , **imlemek.** (146)

kurşatur men (432), **baglatur men** (434), **bekletür men** (434), **taplatur men** (439), **sizletür men** (436), **öpürtür men** (629).....

Dîvânü Lugâti't-Türk'te bir de “geniş zaman fiilidir” açıklaması ile **turur** (524) fiilinden bahsedilir. Aslında 11. yüzyılda “*ayağa kalkma*” anlamı ile kullanılan bu fiilin özel olarak geniş zaman fiili olduğu ve kullanıldığı cümleye “*o şeyin yerinde durduğu ve orada bulunduğu*” anlamlarını kattığı vurgulanır. Verilen örnekler de göstermektedir ki söz konusu sözcük, 11. yüzyıldaki bildirme ekidir.

“**turur**: Geniş zaman fiilidir. Ne geçmiş zamanı ne de mastarı vardır. Arabın *yede'u* ve *yezzeru* dediği gibi. Zikredildiği zaman, o şeyin yerinde durduğunu ve orada bulunduğunu anlatır. Bundan **Ol evde turur** denir; ‘*O evde bulunuyor*’ demektir. Burada ‘*ayağa kalkma*’ kastedilmiyor. **Er sökel turur** ‘*O hastadır*’. ‘*Ayağa kalkma*’ kastedilmiyor.” (524)

3.3.1.3. Gelecek Zaman Çekimi

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçelerinin tamamı için fiilin bildirdiği işin gelecek zamanda yapılacağını bildirmek amacı ile **-Gay** ekinin kullanıldığını örneklerle belirtir:

“İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın’lı kelimelerde kaf eklenir. ‘*O yay kuracak*’ anlamında **Ol yâ kurgay** denir; ‘*O süt sağacak*’ anlamında **Ol sūt sagkay** denir; ‘*O eve gidecek*’ anlamında **Ol evke bargay** denir; ‘*O bana gelecek*’ anlamında **Ol maña kelgey** denir; ‘*O para vb. biriktirecek*’ anlamında **Ol yarmak tırgey** denir. Bu kural, bu anlam için, bütün bapların bütün fiillerinde geçerlidir.” (301-302)

Sayfa 580’de gelecek zamana dair açıklamalarında Kaşgarlı, verdiği örneklerde 11. yüzyıl Türk dilleri için gelecek zaman çekiminde şahıs zamirlerinin kullanımına işaret etmiştir:

“‘*O yapacaktır*’ anlamı istendiğinde emir kipine kalın ve gayın’lı kelimelerde gayın, elif, ye (-gay) ince ve kef’li kelimelerde gayın yerine kef (-gey)

eklenir. Örnek: **Men et togragay men** ‘*Ben et doğrayacağım*’; **Men anar ugragay men** ‘*Ben ona uğrayacağım*’. Bu bapta ve diğerlerindeki bütün fiiller buna göre kıyaslanır.” (580)

Kaşgarlı Mahmut bir de **-GAlIr** ekinden bahseder. Bu eki alan fiillerde bildirilen işin “yakın gelecek zamanda” gerçekleştirileceğini örneklerle açıklar. Bu ekin bu anlamda bütün lehçeler düzeyinde, bütün fiillerde kullanıldığının altını çizer:

“Failin işi yapmak üzere olduğunu veya neredeyse yapacak olduğunu ifade eden fiil anlatılmak istendiği zaman emir kipine, kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın, elif, lâm ve rı; gayın’la bitenlerde kaf ve geri kalanlarda kef eklenir. Bu, bütün lehçelerde böyledir. Örnek: ‘*Ben gitmek üzereyim*’ anlamında **Men bargalır men** denir; ‘*Ben kalkmak üzereyim*’ anlamında **Men turgalır men** denir; ‘*O yayı kurmak üzeredir ve neredeyse kuracaktır*’ anlamında **Ol yā kurgalır** denir. ‘*O dağa çıkmak üzeredir ve neredeyse çıkacaktır*’ anlamında **Ol tāgka agkalır** denir. Kef’li kelimelerde, ‘*O neredeyse eve girecek; girmesi yaklaştı*’ anlamında **Ol evke kirgelir** denir; ‘*O neredeyse para biriktirecekti ve onu yapmak üzereydi*’ anlamında **Ol yarmak tırgelir** denir. Bu, bütün fiillerde geçerli olan bir kuraldır.” (302)

3.3.1.4. Şimdiki Zaman Çekimi

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te şimdiki zaman için özel bir ek belirtmemiştir. Hatta şimdiki zamana dair herhangi bir imada da bulunmamıştır; ancak geniş zaman kipi ile çekimlenmiş fiillerin yüklem olduğu bazı cümleleri anlamlandırırken şimdiki zaman anlamı ile vermiştir. Bu kullanımlardan hareket edersek 11. yüzyılda şimdiki zaman genellikle geniş zaman eki **-(X) r** ile karşılanmıştır, yorumu yapılabilir.

Ayrıca Dîvân’ın giriş bölümünde “*Kitapta Zikredilmeyen Masterlar Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyıl Türk lehçeleri için isimfiillerden bahsederken yaptığı açıklamalarda fiillerin geniş zaman çekimlerini hem geniş zaman anlamı ile hem de şimdiki zaman anlamı ile anlamlandırarak geniş zaman ekinin aynı zamanda şimdiki zaman eki olarak da kullanıldığını örneklendirmiştir:

“Masterlar iki çeşittir. Birisi kendi başına müstakil olan mastardır. Bu tür master, fiillerde, geçmiş ve geniş zamanla birlikte zikredilmiştir. İkincisi, izafet (tamlama) olmadan master olamaz. Bunun içinde durum anlamı da vardır. Bunları

mecbur kalmadıkça zikretmedim. Kendi başına müstakil olan mastarlara örnek: bardı ‘gitti’, barır ‘gider, gidiyor’, barmak ‘gitmek’; keldi ‘geldi’, kelir ‘gelir, geliyor’, kelmek ‘gelmek’.” (18)

Dîvân’dan tespit edebildiğimiz söz konusu kullanımlar şunlardır:

Sā ayur men “*Sana söylüyorum*” (536)

Bu ogul nē tîr “*Bu çocuk ne diyor?*” (49)

Kelir mü sen azu barır mu sen “*Geliyor musun yoksa gidiyor musun?*” (57)

Karaksız teg körür “*Savaş vb. durumlarda savaşçıları ve hazırlıklarını bilmiyormuş gibi göz kırpıp duruyor.*” (248-249)

Ol maña yarmak bîrür erken katrındı “*O bana para vb. veriyordu; sonra inatlaşıp vermekten vazgeçti.*” (390)

Bu sukak nē tîr “*Bu Fars ne diyor?*” (409)

Nü tîr sen “*Ne diyorsun?*” (539)

Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu’nun Dîvânu Lugâtî’t-Türk çalışmasında yukarıda verilen cümleler şimdiki zaman anlamı ile anlamlandırılırken Besim Atalay tercümesinde geniş zaman ile çekimlenerek yüklem olan bu kullanımlar yine geniş zaman anlamı ile anlamlandırılmıştır. **Sa ayurmen** “*Sana söylerim*” (Atalay, 1998:III-208) gibi.

3.3.1.5. Emir Çekimi

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ün çeşitli bölümlerinde Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçelerindeki emir çekimi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Özellikle de Türkler ile Oğuz ve Kıpçakları karşılaştırarak emir çekimi konusunda bazı ayrılıkları vurgulamıştır. Özellikle sayfa 288-289’da 11. yüzyıl Türk lehçelerinde emir çekimi kullanımını ayrıntılandıran Kaşgarlı, bu bölümde emir çekiminin teklik ve çokluk şahıs çekimlerini örneklendirmiştir.

2. teklik şahıs emir çekiminin kök ve gövde halindeki fiillerle eksiz (-Ø) yapılabileceği gibi özellikle Türklerin çoğunda **-GII** eki ile de yapılabileceği örneklendirilir. Kaşgarlı'nın açıklamaları gösterir ki 2. teklik şahıs emir çekiminde eksiz kullanım (-Ø) 11. yüzyıldaki bütün Türk lehçeleri için geçerli iken **-GII** eki ile kullanım Türkler için geçerlidir:

“Emir iki harf üzerinedir. Onun için buna ikili (sünâi) adını verdik. Bundan ‘*Gît*’ anlamında **Bar**; ‘*Gel*’ anlamında **Kel** denir; aslı budur. Türklerin çoğu emirde, asıl harflerden sonra, muhatap tek kişi ise, kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın ve lâm kullanırlar. Gayın’la biten kelimelerde kaf ile lâm gelir. Kef ve lâm ise; kef’li veya imaleli yahut da ince kelimelerde bulunur. O zaman (bu ekler gelince) emir; ikiliden dörtlüye, üçlünden beşliye, dörtlüden altılıya çıkmış olur. Örnek: ‘*Gît*’ anlamında **Bargıl**; ‘*Ayağa kalk*’ anlamında **Turgıl** denir. Bu kelime kalın olduğu için gayın ve lâm geldi. Sonunda gayın olan için ‘*Dağa çık*’ anlamında **Tägka agkıl**; ‘*Süt sağ*’ anlamında **Süt sagkıl** denir. Kelimenin sonunda gayın olduğu için kaf gelmiştir. Kef için, ‘*Eve gir*’ anlamında **Evke kirgil**; ‘*Para biriktir*’ anlamında **Yarmak tirgil** denir. Söylediğim gibi kef’li biçim gelmiştir. Kök, ikiliden dörtlüye girmiş oldu. Üçlü için: ‘*Yükü kaldır*’ anlamında **Yük kötür** denir; ‘*Duvarı del*’ anlamında **Tām ötür** denir. Bunların emrinde **kötürgil**, **ötürgil** kullanılır. Üçlünden beşliye girmiş oldu. Dörtlü için: ‘*Atı suvar*’ anlamında **At suvgar**; ‘*Beni uyandır*’ anlamında **Meni oğgur** dedikleri gibi. Bundan **oğgurgıl**, **suvgargıl** emir biçimleri çıkar. Emir, dörtlüden altılıya çıkmış oldu. Bu tür emir, muhatap bir kişi ise caizdir. Ancak (muhatap) iki veya daha çok ise bu kullanılmaz.” (288)

Sonu gayın ile biten sözcüklere **-GII** ekinin kaf ile **-kıl** biçiminde getirilmesi gerektiğini iki gırtlak harfinin bir araya gelmesinden dolayı telaffuzun zor olacağı gerekçesi ile veren Kaşgarlı, hedef kitle için oldukça açıklayıcı olur:

“Gayın’ın kaf’a dönüşmesi, aynı türden iki gırtlak harfinin bir araya gelmesinden dolayıdır; bunun telaffuzu zordur. Bu zorluğu gidermek için birisi kaf’a dönüşmüştür. Bu, emirde de böyledir; kelime gayın’la bitiyorsa kaf ile değiştirilir. ‘*Dağa çık*’ anlamında **Tägka agkıl**; ‘*Süt sağ*’ anlamında **Süt sagkıl** dedikleri gibi.” (292)

Dîvân’da iki yerde, 350-580, Kaşgarlı Mahmut 2. teklik şahıs emir çekiminin hem eksiz (-Ø) biçimi ile hem de **-GII** biçimi ile yapılabileceğini, kullanırın isteğine göre her ikisinin de geçerli olduğunu söyler:

“Bu bapta emir üç şekildedir: Bu sebeple onu üçlü (sülâsi) diye adlandırdık. Örnek: **Tenrike tapın** ‘Yüce Allah’a ibadet et.’ **Tenrike yükün** ‘Yüce Allah’a secde et.’ **Serin** ‘Sabret’. İstersen, emrin tekliği için daha önce geçen kurala göre **tapıngıl, yüküngil, seringil** (diyebilirsin).” (350)

“Kural: Bu bapta emir dört harflidir; onun için dörtlü (*rubâî*) adını verdik. Örnek: **Et togra** ‘Eti kes’; **Evke ugra** ‘Eve uğra’. Söyleyen isterse **togragıl, ugragıl** diyebilir.” (580)

Kaşgarlı, Dîvânü Lugâti’t-Türk’te farklı bölümlerde eksiz ikinci şahıs (-Ø) emir cümlelerinin kullanımını birçok defa örneklendirmiştir:

“Kural: Bu bapta emir dört harf ile yapılır. Örnek: **Meni toğgur** ‘Beni doyur’; **At suvgar** ‘Atı suvar’; **Meni oğgur** ‘Beni uyandır.’” (394)

“Bu bapta emir altı harflidir. Örnek: **Sökmenlen** ‘Kahraman kılığına gir!’; **Kırşenlen** ‘Yüzüne düzgün sür!’.” (405)

“Kural: Bu bapta emir, iki harf üzerinedir. Bunun için ikili diye ad verdik. Örnek: **At tut** ‘Atı tut’; **Tavar sat** ‘Malı sat’.” (414)

“Bu bapta emir üç harf üzerine (kurulur). **Ev bezet** ‘Evi bezet!’; **Bitig bitit** ‘Kitabı yaz!’.” (424)

“Kural: Bu bapta emir beş harf üzerinedir. Örnek: **Meni ağırla** ‘Beni ağırla’; **Maņa at bağışla** ‘Bana at bağışla’.” (494)

“Bu bapta emir beş harf üzerinedir. Örnek: **Yıgaç köndger** ‘Tahtayı düzelt’; **Tenrike kirtkün** ‘Yüce Tanrı’ya iman et’.” (627-628)

“Bu bapta emir üç harf üzerinedir. Örnek: **Ert** ‘Git’, **Kert** ‘Kert’. Bu fiiller aslında üç harftir; telaffuzda ikilidir.” (629)

“Bu bapta emir dört harf üzerinedir. Örnek: **Sekirt** ‘Atı koştur’. Ancak telaffuzda üçlü gibidir. Fail, mef’ul, yer, zaman ve alet isimlerinin çekimleri, daha önceki baplarda geçen kurala göre yapılır; aynı düzen üzerine yürür ve tersi olmaz.” (631)

“Bu bapta emir beş harf üzerinedir. Örnek: **Berkle nēñni** ‘Nesneyi sağlamlaştır’. **Sürple** ‘Kura çek’. Ancak bu yapı, daha çok dörtlü telaffuza benzer ve ona

yüklenir; çünkü söyleyişte sükûnlunun biri net olarak ortaya çıkmaz. Bu sebeple şair, bu ikisini, daha önce açıkladığım gibi tek harf kabul edebilir.” (636)

3. teklik şahıs emir çekiminin bütün lehçelerde **-sUn** eki ile yapıldığı da sayfa 300’de açıkça belirtilmiştir. Burada dikkat çeken ayrıntı, bu ekin bütün lehçelerde yuvarlak ünlülü olarak verilmesidir:

“Üçüncü şahısta ‘*O gitmesin*’ anlamında **Ol barmasun**; ‘*O gelmesin*’ anlamında **Kelmesün** denir. Olumluda ise ‘*Gitsin*’ anlamında **Barsun**, ‘*Gelsin*’ anlamında **Kelsün** denir. Üçüncü şahıs için, ikinci şahıs emir kipine bütün lehçelerde sin, vav, nun getirilir.” (300)

“Üçüncü şahıs için **Tograsun** ‘*Doğrasın*’, **Ugrasun** ‘*Uğrasın*’. Üçüncü şahsın olumsuz **Ugramasun** ‘*Uğramasın*’, **Togramasun** ‘*Kesmesin*’ şeklinde söylenir. Üçüncü şahıs emrin olumsuz **Ol et togramasun** ‘*O, et doğramasın*’; **Ol anar ugramasun** ‘*O, ona uğramasın*’. (580-581)

2. ve 3. çokluk şahıs emir çekiminin Türklerde aynı şekilde **-(İ)nlAr** eki ile yapıldığı belirtilir. Ayrıca Türklerin saygıdeğer birine, bir diğer çokluk şahıs eki **-(İ)ñ** ile hitap ettikleri bilgisi de verilir. 2. çokluk şahıs emir çekiminde Oğuz ve Kıpçakların Türklerden ayrıldıkları da sayfa 289’da örneklendirilir. **-(İ)nlAr** ekini kullanan Türklerle karşılık Oğuz ve Kıpçaklar, Türklerin kullandığı ekteki çokluk belirtisini atarak **-(İ)ñ** biçimini kullanırlar. Türklerin saygıdeğer birisi için kullandıkları **-(İ)ñ** ekine Oğuz ve Kıpçaklar **z** sesini getirerek **-ñIz** biçiminde kullanırlar ve muhatabı yüceltme anlamını verirler. Ekteki **-ñ** ve **-Iz** ayrı ayrı çokluk olarak değerlendirilir ve Kaşgarlı bu durumu Oğuz ve Kıpçaklarda çokluğun çokluğu yapılmış olur, şeklinde açıklar:

“Emir, ikilik ve çokluk için aynı şekildedir; erkeklik dişilik farkı da yoktur. Bir kişi için ‘*Git*’ anlamında **Bar** denir. ‘*İkiniz gidin*’ anlamında **Barñlar ikigü**; çoklukta **Barñlar kamug** denir. Muhatap, yaş veya mevki bakımından saygıdeğer birisi ise Türkler ona çokluk biçimi ile hitap ederler; ‘*Git*’ anlamında **Barñ** derler; aslında anlamı ‘*Gidin*’dir. Oğuz ve Kıpçaklar, bir kişi için ‘*Git*’ anlamında **Bar**; ‘*Hepiniz gidin*’ anlamında **Barñ** derler. **-lar** çokluk belirtisi bundan düşer ve onun yerine tek muhatap için damak ne’si ile birleşmiş **ze (-ñXz)** gelir. Yüceltmek ve hoş tutmak istendiği zaman bunu yaparlar. Böylece onun dilinde çokluğun çokluğu yapılmış olur. Ancak bu, tek kişiye hitap şeklidir. Şiir:

Avlap meni **koyma-ηız** / Ayık ayıp **kayma-ηız**

Akar közüm uş teηız / Tegre yöre kuş uçar

‘Beni avladıktan sonra, terk edip gitme. Sözünü tut. İşte gözümünden deniz suyu akmakta. Denize benzetmesinin sebebi gözyaşında tuz olmasıdır. Ve diyor ki: Kuşlar gözyaşının çevresinde dönüp uçuşuyor.’ Bu anlattığım, sadece muhatap (ikinci şahıs) için caizdir. Birinci ve üçüncü şahısta kullanılmaz. Çünkü gunneli kef (damak n’si), sadece muhataba emirde tasavvur edilebilir. *‘Gittin’* anlamında **Bardın**, *‘Geldin’* anlamında **Keldin** dedikleri gibi. Bu söylediklerim emir olmayan muhatap (ikinci şahıs) fiille ilgilidir. Bu sebeple *‘Git’* anlamında **barın** dedikleri zaman karışıklık yaratılmamış ve (gunneli kef) düşmemiştir.” (289)

Dîvân’ın 300. sayfasında Türklerin **-(D)ηıAr** ekinin yanı sıra **-η** ekini de çokluk emir çekiminde kullandıkları belirtilir:

“Çokluk için *‘Gidin’* anlamında **Barınlar** denir. Lâm, elif ve rı’nın muhataplar için getirilmesi Türklerin kuralıdır. Çok kişiye hitap ederken gunneli kef (η) kullanırsın. Türklerin saygıdeğer tek kişiye hitap ettikleri gibi. *‘Gidin’* anlamında **barın** denir.” (300)

Ayrıca sayfa 581’de Oğuz ve Kıpçaklardaki eksiz teklik emir kipine getirilen **-η** ekinin çokluk çekiminde kullanıldığı, bu biçimin Türklerde sadece saygı ifade etmek için tercih edildiği vurgulanmıştır. Dolayısı ile Türklerin çokluk emir çekiminde **-η** ekine çokluk eki **-ıAr’ı** getirmeleri öne çıkarılmıştır. Çokluk emir çekiminde Oğuz ve Kıpçakların **-ıAr** ekini atarak kullanmalarının doğruluğu da vurgulanmıştır:

“Çokluk: Kuralı geçmişti. Bu, Kıpçak ve Oğuzların kuralına göre teklik emir kipine gunneli kef (η) gelmesidir. Örnek: **Et tograη** *‘Eti kesin’*; **Evke ugraη** *‘Eve uğrayın’*. Bu doğru kuraldır. Ancak Türkler konuşmada gunneli kef’i (η) saygıdeğer veya yaşlı kişiler için kullanırlar ve bunu saygıdeğer tek kişiye hitap için bir sembol hâline getirmişlerdir. Dolayısıyla çok kişiye hitap için **tograηlar, ugraηlar** demek caiz sayılmıştır. Aksi takdirde diğer Türkler için biri diğerinin yerini tutan iki çokluk ekini yan yana getirmek caiz olmazdı. Oğuz ve Kıpçaklar birinci yolu tuttular; kural da budur.” (581)

Kaşgarlı Mahmut’un yaptığı açıklamalardan hareketle 11. yüzyıl Türk dilleri için emir çekimini şu şekilde tablolaştırabiliriz:

	Türkler	Oğuz ve Kıpçaklar
1. Teklik	---	---
2. Teklik	-Ø, -Gİl	-Ø
3. Teklik	-sUn	-sUn
1. Çokluk	---	---
2. Çokluk	-(I)ŋlAr, -(I)ŋ (saygı ifade etmek için)	-(I)ŋ, -ŋIz (saygı ifade etmek için)
3. Çokluk	-(I)ŋlAr	

Emir çekiminin olumsuz biçimi Dîvânu Lugâtî't-Türk'te, farklı bölümlerde **-mA** olumsuzluk yapısının getirilmesi ile yapılır, şeklinde birkaç defa belirtilmiştir:

“Olumsuzun ise bütün lehçelerde tek kural vardır; o da emre mim ile elif getirmektir. Örnek: ‘*Gitme*’ anlamında **Barma**; ‘*Kalkma*’ anlamında **Turma**; çoklukta, ‘*Gitmeyin*’ anlamında **Barmaŋlar**, ‘*Kalkmayın*’ anlamında **Turmaŋlar** denir. Üçüncü şahısta ‘*O gitmesin*’ anlamında **Ol barmasun**; ‘*O gelmesin*’ anlamında **Kelmesün** denir.” (300)

“KURAL: Bu bâbın emir şekli iki harflidir. ‘*Parayı al*’ anlamında **Yarmak al**; ‘*Attan in*’ anlamında **Attın ıl** örneklerinde olduğu gibi. Sonra bil ki bu dilde, fiil şekillerinin üzerine kurulduğu taban, emir şeklidir. Emir şeklinde görülen bir harf fiilin aslında var demektir. Başka şeyleri ifade etmek üzere, o anlamları veren harfler, emir üzerine eklenir. Olumsuzluğu ifade etmenin yolu, bütün fiillerde, asli harflerden sonra mim ile elif eklemektir. ‘*Alma*’ anlamında **Alma**, ‘*İnme*’ anlamında **Ilma** örneklerinde olduğu gibi. Bu kural ve ölçülerin geniş şekli ‘sâlim’ kitabındadır; inşaallah (a.c.) orada zikredilecektir.” (90)

“Olumsuzluk daha önce zikrettiğim gibi mim ve elif ile yapılır. Örnek: **Sakınma** ‘*düşünme*’, **Sevinme** ‘*Sevinme*’.” (280)

“Bu baptaki emir dört harf üzerinedir. Örnek: **Tavrat** ‘*Acele et*’, **Tepret** ‘*Hareket ettir*’. Olumsuzu: **Tavratma** ‘*Acele etme*’, **Tepretme** ‘*Hareket ettirme*’.” (346)

“Olumsuz, emir kipine mim ile elif’in (-mA) eklenmesiyle olur. Örnek: **Ugrama** ‘*Uğrama*’; **Tograma** ‘*Doğrama*’. Üçüncü şahsın olumsuzu **Ugramasun** ‘*Uğramasın*’, **Togramasun** ‘*Kesmesin*’ şeklinde söylenir. Üçüncü şahıs emrin olumsuzu: **Ol et togramasun** ‘*O, et doğramasın*’; **Ol anjar ugramasun** ‘*O, ona uğramasın*’. (580-581)

Kaşgarlı bir de emrin ve olumsuzluğun sonuna gelen ve pekiştirme anlamı ile kullanılan bir **çU** edatından bahseder. Sadece hitaplarda kullanıldığını belirttiği edatı Dîvân’da sayfa 536’da madde başı yapmıştır. Sayfa 537’de de **çU** edatının yerine kullanılabilecek **şU** edatını örnekendirir.

çU: emrin ve olumsuzluğun sonuna gelen bir edattır; emir ve olumsuzluğun pekiştirilmesi anlamını verir. Bundan **Kel çü** denir, “*Mutlaka gel*” demektir. **Barma çu** denir, “*Asla gitme*” demektir. Bu sadece hitapta kullanılır. (535-536)

şU: “*çU*” yerine kullanılabilen bir edat. **Bargıl şu** “*Mutlaka git*”, **Kel şü** “*Mutlaka gel*”. (537)

3.3.1.6. Gereklilik Çekimi

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te iki yerde **kerek** sözcüğü ile gereklilik kipinin karşılandığı tespit edilmiştir. Bu kullanımlar şunlardır:

Tâşig ısrumasa öpmiş **kerek** “*Taşı ısıramayan onu öpmelidir. Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır.*” (92)

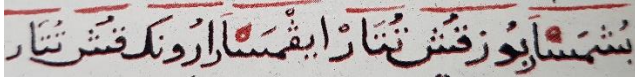
Köñül isigliki **kerek** “*Kalpте sevginin sıcaklığı olması gerek.*” (87)

3.3.1.7. Şart Çekimi

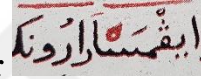
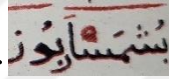
Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün 536. sayfasında Kaşgarlı, sadece fiillere getirilir açıklaması ile **-sA** ekinden bahseder. Eklendiği fiile “eğer” anlamını kattığını belirttiği ek konusunda lehçe ayrımı yapmaz.

-sA: “eğer” anlamında bir ek. Bundan **Ol evke barsa** denir; “*O giderse, eğer giderse*” demektir. **Sen kaçan barsa sen** “*Eğer sen gidersen*”. Bunlar sadece fiillere girer. (536)

Sayfa 269’da “*bıkmak*” anlamındaki **buş-** fiili açıklanırken verilen atasözünde söz konusu ek, **-sAr** biçimi ile kullanılmıştır. **Buşma-sar boz kuş tutar ivme-ser ürün kuş tutar**

“*Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş (akdoğan) tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar. Maksadına ulaşması için, işinde yavaş ve özenli davranması tavsiye edilene söylenir.*” (269)

Yalnız burada **buşmasar** ve **ivmeser** kullanımlarında r’ler sonradan konmuş gibi. Bu atasözünde r sesleri sonradan konulmuş olsa bile önemlidir; çünkü Dîvân’ın yazımından birkaç yüzyıl sonra müstensih tarafından konulduğunu kabul bile etsek **-sAr** kullanımının Dîvân’ın yazımından sonraki tarihlerde bile varlığı ortaya konmuş olur. Bir de bu kullanım atasözü gibi bir değerde karşımıza çıkmıştır ki atasözleri değişime daha kapalı dil birlikleridir. Bu durumda bu atasözündeki **-sAr** kullanımı 11. yüzyılda şart kipi noktasında eski biçimi yansıtıyor, diyebiliriz.

Aşağıdaki örnekler Dîvân’da geçen atasözlerindeki şart kipi kullanım örneklerinden bazılarıdır:

İm bil-se er ölmes “*Adam parolayı bilirse, parolayı bilen tarafından yanlışlıkla öldürülmez.*” (31)

Öt tî-se ağız küymes “*Ateş demekle ağız yanmaz*” demektir. Yanlış bir sözünden dolayı özür dileyenler için kullanılır.” (34)

Egir bol-sa er ölmes “*Eğir kökü insanın yanında olsa insan karın ağrısından ölmez; çünkü onu yer ve kurtulur.*” Önceden tedbir almak için kullanılan bir atasözüdür. (39)

Tilkü öz inke ür-se uduz bolur “*Tilki kendi inine ürüse uyuz olur.*” Bu, kabilesini, aşiretini, kendi ülkesini inkâr ederek ve ayıplayarak kötüleyen kimseler için kullanılır. (39)

Agız yi-se köz uyaður “*Ağız yer, göz utanır.*” Birinin verdiği hediyeği yiyip sonra sahibinin işini yapamayacağından utanan kimse için kullanılır. (40)

Öküz adakı bolgınça buzagu başı bol-sa yig “*Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir.*” Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir. (41)

Tirig esen bol-sa tañ üküş körür “*İnsan sağ salim yaşarsa çok hayret verici şeyler görür.*” (43)

Avçı nece al bil-se açıg anca yöl bilir “*Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.*” İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu söz kullanılır. (43)

Agılđa oglak tog-sa arıkda otı öner “*Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter.*” Rızık kazanmada ağır davrananlara bunun sebebi sorulduğunda bu sözle karşılık verirler. (45)

Sartnıñ azukı arıg bol-sa yöl üze yır / Sart azukı arıg bol-sa yolda yır “*Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer.*” Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir. (45-172)

Üme kel-se kut kelir “*Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir. Misafir mübarek tutulur, istiskal edilmez.*” (59)

Tāşig ısruma-sa öpmiş kerek “*Taşı ısıramayan onu öpmelidir.*” Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır. (92)

Kümüş künke ur-sa altun adakın kelir “*Paralar güneşe serilirse altın ona yürüyerek gelir.*” İş yürütmede para harcamak için söylenir. (92)

Kölüm kōmı kopsa kalı tāmıg iter / Körse anı bilge kişi sözke büter “*Havuzumun suyu dalgalanıp sarayımın duvarına, onu yerinden itip yok edercesine çarparsa onu gören akıllı bir insan dediğime inanır.*” (503)

Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te iki farklı **-sA** ekinden bahseder. Bunlardan birisi eklendiği sözcüğe “*eğer*” anlamını katar ve sadece fiillere eklenir. Diğer ise eklendiği sözcüğe “*arzu, istek*” anlamlarını katar ve fiillerle birlikte isimlere de eklenebilmektedir. Fiillerle birlikte isimlere de eklenebilen ve “*arzu, istek*” anlamlarında kullanılan **-sA** ekinin **-IgsAk, -sAk, -IgsA** şeklinde genişletilmiş biçimleri de verilmiş ve köken itibari ile Kaşgarlı tarafından “*nesneyi saydı*” anlamındaki **sādı nēḡni** söz grubundaki **sā-** fiiline bağlanmıştır.

Bu bağlamda “*eğer*” anlamında şart ifade eden ve tarihî Türk lehçelerinde **-sAr** biçimi ile de karşımıza çıkan **-sA** ekinin kökenini de, bazı araştırmacıların yaptığı gibi, **sā-** fiiline bağlamak ne kadar doğrudur? Zira Kaşgarlı, “*niyet, istek*” anlamındaki **-sA** ekinin “*say-*” anlamındaki **sā-** fiilinden geldiğini açıkça belirtmiş ve “*eğer*” anlamındaki **-sA** ekini ayrı tutmuştur: (*Bk. Sıfatfiiller - -IgsAk / -IgsA / -sA / -sAk Ekleri*)

“Bu iki harfin aslı, **sādı nēḡni**’den gelmiştir; ‘*nesneyi saydı*’ demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūvsadı** ‘*Adam susadı*’, ‘*Su, onun arzuları arasında sayıldı*’ manasına gelir.” (143)

3.3.2. Fiillerde Olumsuzluk

11. yüzyıl Türk lehçeleri için Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 538. sayfasında madde başı yaparak **-mA** olumsuzluk ekinden bahseder. Lehçe ayrımı yapmadan verdiği bu ek için fiillerde emrin bünyesine eklenir açıklaması ile olumsuzluk eki **-mA**’nın bütün kip eklerinden önce getirildiğine işaret eder. Kaşgarlı, Dîvân’da fiilin emir biçimi ile kök ve gövde halindeki, kip eki almamış fiilleri kastetmektedir.

mA: *olumsuzluk eki*. Fiillerde emrin bünyesine eklenir. Bundan “*yap*” anlamında **Kıl**, “*yapma*” anlamında **Kılma** denir. Bu, basit ve türemiş fiillerin hepsini içine alan olumsuzluk kuralıdır. (538)

Kaşgarlı sayfa 538’de madde başı olarak verip açıkladığı **-mA** olumsuzluk eki ile ilgili Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde farklı kip ekleri üzerinden açıklamalarda bulunur. Özellikle 279-305. sayfalar arasında verdiği dil kurallarını açıkladığı özel bölümde kip ekleri ile birlikte olumsuz biçimlerini de izah etmiştir:

“Olumsuzluğu ifade etmenin yolu, bütün fiillerde, asli harflerden sonra mim ile elif eklemektir. ‘*Alma*’ anlamında **Alma**, ‘*İnme*’ anlamında **Ilma** örneklerinde olduğu gibi. Bu kural ve ölçülerin geniş şekli ‘sâlim’ kitabındadır; inşallah (a.c.) orada zikredilecektir.” (97)

“Olumsuzda ‘*Gitmedim*’ anlamında **Barmadım**; ‘*Gelmedim*’ anlamında **Kelmedim** denir. Birinci şahısta bütün dillerde ittifak vardır. Üçüncü şahsın olumsuzunda, ‘*Gitmedi, öyle duydum veya öyle göründü*’ anlamında **Barmaduk**; ‘*Daha gelmedi, öyle göründü*’ anlamında **Kelmedük** denir. Bu tür olumsuzlar, daha önce gösterdiğim gibi, tahkik (işin olup olmadığını bilmek) için kullandıkları ‘*O gitti; gidişini fark etmedim ve görmedim*’ anlamında **Barmış**; ‘*O geldi; gelişini görmedim*’ anlamında **Kelmiş** sözleri gibidir. Kaf’lı, kalın vb. kelimelerde olumsuzluk kaf’la; geri kalanlarda kef’le yapıldığı zaman bütün fiillerde bu anlamı verir. Eğer olumsuzluğun tahakkuk ettiğini (görmek) istersen o zaman ‘*O gerçekten gitmedi*’ anlamında **Barmadı**; ‘*O gerçekten gelmedi*’ anlamında **Kelmedi** der(sin). Oğuzlar ise tahkik için ‘*O gitti*’ anlamında **Barduk**, ‘*O geldi*’ anlamında **Keldük** derler. Üçüncü şahıstaki ye ve Türklerin olumsuz birinci şahsındaki mim yerine kaf ile kef getirirler; ‘*Gitmedi*’ anlamında **Barmaduk**, ‘*Gelmedi*’ anlamında **Kelmedük** (derler). Bu (kaf ile kef), tahkik belirtisi olarak konulmuştur. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir; hiçbir şey bunun dışına çıkamaz.” (299-300)

“Olumsuzda, ‘*O gitmez*’ anlamında **Ol barmas**, ‘*Ben gitmem*’ anlamında **Men barmas men** denir. Bunda, boylar arasında ihtilaf yoktur. Geniş zaman fiillerinde olumsuzluğun kuralı, üçüncü ve birinci şahıslarda, emir kipi üzerine mim, elif, sin eklemektir.” (301)

“Olumsuzunda ise bütün lehçelerde tek kural vardır; o da emre mim ile elif getirmektir. Örnek: ‘*Gitme*’ anlamında **Barma**; ‘*Kalkma*’ anlamında **Turma**; çoklukta, ‘*Gitmeyin*’ anlamında **Barmañlar**, ‘*Kalkmayın*’ anlamında **Turmañlar** denir. Üçüncü şahısta ‘*O gitmesin*’ anlamında **Ol barmasun**; ‘*O gelmesin*’ anlamında **Kelmesün** denir.” (300)

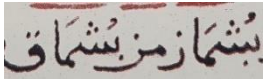
“Olumsuz, emir kipine mim ile elif’in (-mA) eklenmesiyle olur. Örnek: **Ugrama** ‘*Uğrama*’; **Tograma** ‘*Doğrama*’. Üçüncü şahsın olumsuzu **Ugramasun** ‘*Uğramasın*’, **Togramasun** ‘*Kesmesin*’ şeklinde söylenir. Üçüncü şahıs emrin olumsuzu: **Ol et togramasun** ‘*O, et doğramasın*’; **Ol añar ugramasun** ‘*O, ona uğramasın*’. (580-581)

Kara muş kelmeginçe Kara Yalga keçme “*Kara bela gelmedikçe bu sarp geçidi geçme; çünkü o sarptır ve devamlı kar tutar.*” **Kara Yalga:** Fergana ile Türk diyarı arasında sarp bir dağ geçidinin adı. (458)

Yukarıda Dîvân’dan alınan açıklamalar da göstermektedir ki 11.yüzyıl Türk lehçeleri için olumsuz fiil çekimleri **-mA** olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Kaşgarlı, farklı olarak sadece geniş zamana, **-mAs** (zaman zaman üç noktalı sin ile) yazılmaktadır) biçimine, işaret etmiştir. Bu da demektir ki 11. yüzyılda bütün Türk lehçelerinde geniş zaman hariç bütün kipler **-mA** olumsuzluk eki ile olumsuz çekime girmektedirler. Sayfa 538’deki madde başı **-mA** ekinin açıklamasında da “fiillerde emrin bünyesine eklenir” genellemesi ile de kök ve gövde halindeki bütün fiillerde kullanıldığına dair yönlendirme yapmıştır.

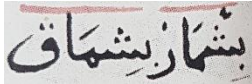
Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te fiil çekimlerinde olumsuz yapı için **-mA** ve **-mAs** eklerini öne çıkarmıştır. Yalnız Dîvân’da sayfa 269 ve 270’te dikkatimizi çeken bir kullanım daha mevcuttur. Dîvân’da madde başı yapılan bütün fiillerin geniş zamanda olumlu çekimleri, maddenin sonunda mastar hâlleri ile birlikte verilirken belirtilen sayfalardaki madde başı yapılan “*bıkmak*” anlamındaki **buş-** fiilinin ve “*pışmek, olgunlaşmak, çalkalamak*” anlamlarındaki **bış-** fiilinin de geniş zamanda olumsuz biçimleri madde sonlarında verilmiştir. Ancak bu fiillerin olumsuz biçimleri beklendiği gibi **-mAs** eki ile değil; **-mAz** olumsuzluk eki iledir.

buş-: Men bu işdın buşdum “*Ben bu işten bıktım.*” **buşmaz men, buşmak.**

(269)

bış-: Eşiç bışdı “*Tencere oldu ve yemek pişti.*” Yemiş bışdı “*Meyve olgunlaştı.*” Er kıımız bışdı “*Adam kıvama gelmesi için kıımızı çalkaladı.*” **bışmaz, bışmak.**

(270)

Burada sorulması gereken soru şudur: Kaşgarlı, bütün fiillerde geniş zamanın olumlu biçimini madde sonlarında verirken bu iki fiilde niçin geniş zamanın olumsuz biçimlerini vermiştir? Dîvân’ın genel gidişatına aykırı bir durumdur bu.

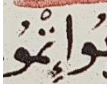
Bir de sayfa 278’de **tın-** fiilinin açıklamasında Kaşgarlı, bu fiilin olumsuz biçiminin Oğuzlarda kullanımının yanlışlığına dair Türklerdeki kullanımı ile karşılaştırma yaparak Oğuzların hata yapmasına vurgu yapar:

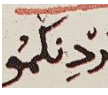
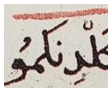
“Oğuzlar bir kişiyi susturmak isteyince ona **tınma** derler. Bu, terstir; onun anlamı ‘*susma*’dır. Türkler **tın** derler. Anlamı ‘*sus*’tur. Eğer **tınma** deseler anlam ‘*susma*’ olur. Burada Oğuzlar hata yapmışlardır.” (278)

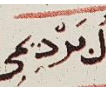
3.3.3. Fiillerde Soru

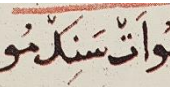
11. yüzyıl Türk lehçelerinde fiillerin soru biçimleri, fiillerin sonuna **mU** soru edatının getirilmesi ile yapılır. Dîvân’da sayfa 539’da madde başı yapılan **mU** soru edatı örneklendirilmiş ve Oğuzların bazılarının **mU** soru edatını özellikle fiil çekimlerinin 3. şahıs çekiminde, genel kullanımdan ayrılarak, dar ünlülü biçimi ile (**mI**) kullandıkları bilgisi paylaşılır.

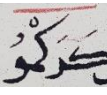
“**mU**: soru edatı. Hem isimlerin hem fiillerin sonuna gelir. Bundan **Bu at**

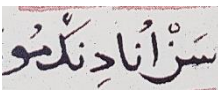
mu denir; ‘*Bu, at mı?*’ demektir. **Bu ıt mu** denir; ‘*Bu, köpek mi?*’dir.

Bardı mu denir; ‘*Gittin mi?*’ demektir. **Keldi mü** denir; ‘*Geldin mi?*’ demektir. Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsının soru şeklinde Türklerden ayrılırlar. Mim’i esreli yaparlar; vav’ı da ye’ye dönüştürürler ve ‘*O, gitti mi?*’ anlamında **Ol bardı**

mı derler. İsimlerde Türklere uyarlar ve ‘*Bu at senin mi?*’ anlamında **Bu at seni**

mü derler. Aynı şekilde **Bu oğul seni mü** derler; ‘*Bu oğul senin mi?*’ demektir.” (539)

kerek mü “*Gerekir mi?*” (197)

Sen unadı mu “*Sen kabul ettin mi, razı oldun mu?*”

(557)

Yukarıdaki kullanımlar göstermektedir ki **mU** soru edatının kendinden önceki sözcükten ayrı yazılması veya kendinden önceki sözcüğe bitişik yazılması konusunda 11. yüzyılda bir kesinlik yoktur.

3.3.4. Fillerde Pekiştirme

Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* fiillerde pekiştirmeyi sağlayan iki yapıdan bahseder: **ok** ve **ol**. **Ok** yapısını sadece fiillerde pekiştirme unsuru olarak verirken **ol** yapısını isim ve fiillerde pekiştirme unsuru olarak örneklendirir. Bu kullanımlarda lehçe ayrımı yapmamaktadır.

ok: fiillerde pekiştirmeyi ifade eder. “*Gitsene*” anlamında **Bargıl ok** denir. (31)

ol: isim ve fiillere getirilen pekiştirme. **Ol meniñ oğlum ol** denir; “*O, benim gerçekten oğlumdur*” anlamına gelir. “*O gerçekten eve gitti*” anlamında **Ol evke barmış ol** denir. (31)

Emir çekiminin olumlu ve olumsuz çekimlerinde **çU** ve **şU** edatlarının pekiştirme anlamları ile kullanıldıklarını çalışmamızın Emir kipi maddesinde de açıklamıştık.

çU: emrin ve olumsuzluğun sonuna gelen bir edattır; emir ve olumsuzluğun pekiştirilmesi anlamını verir. Bundan **Kel çü** denir, “*Mutlaka gel*” demektir. **Barma çu** denir, “*Asla gitme*” demektir. Bu sadece hitapta kullanılır. (535-536)

şU: **çU** yerine kullanılabilen bir edat. **Bargıl şu** “*Mutlaka git*”, **Kel şü** “*Mutlaka gel*”. (537)

Ayrıca Kaşgarlı, 11. yüzyıl için cümlede kuvvetlendirme, pekiştirme (te’kîd) yapılırken mastar (isimfiil) kullanımını öne çıkaran açıklamalarını, sayfa 300’de, dil kurallarını verdiği bölümde örneklerle izah eder. Benzer açıklamalar *Dîvân’ın* 194. sayfasında da mevcuttur. Bu açıklamalara göre cümlede pekiştirme anlamı için mastarlardan da yararlanılmaktadır.

“Pekiştirme (te’kîd) yapılırken, Arapça kuralın aksine, mastar fiilden önce gelir. ‘*O bir gidiş gitti*’ anlamında **Ol barmak bardı** denir. Mastar, temel kelimedenden önce

gelmiştir. ‘*O bir geliş geldi*’ anlamında **Ol kelmek keldi** denir. Master, temel kelimeden önce gelmiştir.” (300)

“**Ol kulın tepig tepdi** ‘*O kölesine ayağıyla vurdu, tepti.*’ **Bâş titig titti** ‘*Yara çok şiddetli acıdı.*’ Bu şekil, kuvvetlendirme için kullanılır. **Ol erig urug urdı** sözünde olduğu gibi. ‘*O, adamı öyle bir dövdü ki*’ demektir. **Ol kaçig kaçdı** sözü gibi. ‘*O, öyle bir kaçış kaçtı ki*’ demektir.” (194)

3.3.5. Bildirme

Dîvânı Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için bildirme görevi ile kullanılan **erdi**, **ol** ve **turur** yapılarını öne çıkarır. Fiil ile birlikte kullanılan **erdi** yapısının failin daha önce yaptığı işi bildirdiğini, **ol** ve **turur** yapısının ise failin işi yapmaya karar verdiğini; ancak henüz yapmadığını bildirdiğini örneklerle belirtir:

“Bir şeyi yapmaya kararlı ve kendinde o hakkı gören fail ise *fâ‘ul‘ulul* veznindedir; iki ayın (ikinci ve dördüncü harfler) üç harekeyle harekelendirilebilir. İki lâm (üçüncü ve altıncı harfler) ise sükûnludur. Örnek: **Beg yâzuk keçürgülük erdi** ‘*Beyin suçu affetme hakkı vardı.*’ **Ol Tenrike tapınguluk erdi** ‘*Onun Yüce Allah’a ibadet etme hakkı vardı.*’ Kuralı, kaf’lı ve diğer şekildeki kelimeleri dikkate alarak, bu harfleri, kelimenin aslî harflerine eklemektir. İçinde bir parça master anlamını da taşıyan şekil, failin işi yapanlardan olduğu manasını verir. Örnek: **Ol Tenrike tapıngılı erdi** ‘*O Yüce Allah’a ibadet eden idi.*’ **Ol meni suvdın keçürügli erdi** ‘*O beni sudan geçiren idi.*’ Bu kuralın kalıbı iki ayını (ikinci ve dördüncü harfi) sükûnlu, iki lâm’ı (üçüncü ve beşinci harfi) harekeli olan *fâ‘la‘li:*’dir. Fiille birlikte **erdi** kelimesi kullanılırsa, failin daha önce yaptığı işi bildirir. Ancak ondan (fiilden) sonra **ol** veya **turur** kelimeleri gelirse, failin işe karar verdiğini, fakat henüz yapmadığını bildirir.” (351)

Ayrıca Dîvân’da sayfa 266-267’de Kaşgarlı, **turur** fiilini madde başı yaparak açıklamalarda bulunmuştur. Açıklamalarında söz konusu fiilin geniş zamanı ifade ettiğini belirten Kaşgarlı, özellikle geçmiş zaman ve master biçimlerinin olmamasına vurgu yaparak fiilin “*ayağa kalkmak*” anlamındaki **tur-** fiilinden farkını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu farkı bir kez daha sayfa 524’te madde başı yaptığı **turur** fiilinin açıklamasında açıkça söyler:

turur: Bu geniş zaman (aorist) fiilidir. Geçmiş zamansız ve mastarsız kullanılır. Anlamı da “o”dur. Açıklaması: **Ol tās turur** denir; “*O, taşır*” demektir. **Ol kuş turur** denir; “*O, kuştur*” demektir. Bu, konuşmada bildirme (şıla) ekidir. Arapçadaki benzeri *yenbağî*: (gerekir)dir; geçmiş zamanı da mastarı da yoktur. (266-267)

turur: geniş zaman fiilidir. Ne geçmiş zamanı ne de mastarı vardır. Arabın *yede’u* ve *yezeru* dediği gibi. Zikredildiği zaman, o şeyin yerinde durduğunu ve orada bulunduğunu anlatır. Bundan **Ol evde turur** denir; “*O evde bulunuyor*” demektir. Burada “*ayağa kalkma*” kastedilmiyor. **Er sökel turur** “*O hastadır*”. “*Ayağa kalkma*” kastedilmiyor. (524)

Dîvân’da bildirme yapılarının kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

Etil suvı aka **turur** / Kaya tüpi kaka **turur**

Balık telim baka **turur** / Kōlūn takı köşerür

“*İdil ırmağının suyu sert, dağın dibini döverek akıyor. Onun bolluğundan oluşan göllerde balıklar ve kurbağalar çoğaldı.*” (49)

Ol barguluk **erdi** “*Gitmek onun hakkıdır.*” (295)

Ol munda turguluk **erdi** “*Burada kalmak onun hakkı ve niyetidir.*” (295)

Ol munda turugsak **erdi** “*Burada durmak onun hakkıdır.*” (296)

Ol munda turuglı **ol** “*O, burada kalmakta ve kalmayı içinden geçirmektedir.*” (296)

Ol maña keligli **turur** “*O, bana gelmektedir; içinden gelmeyi niyetlemekte ve onu içinde saklamaktadır.*” (296)

Ol maña tavar birigli **ol** “*O, bana mal vermektedir.*” (296)

Dîvân’ın 414. sayfasında Kaşgarlı, Türklerdeki **-gUIUk** eki ile Oğuzlardaki **-Igsak** eklerini açıklarken verdiği örneklerde bildirme yapılarını da kullanır. Buradaki kullanımlar, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için bildirme yapılarının da ortak olduğunu gösterir.

Ol tutguluk **erdi** “*Onun tutmaya hakkı vardı.*” (Türkler) (414)

Ol satguluk **turur** “*Onun satmaya hakkı vardır.*”(Türkler) (414)

Ol anı tutugsak **erdi** “*O, onu almaya niyetlenmişti.*”(Oğuzlar) (414)

Ol anı satıgsak **ol** “*O, onu satmaya niyetlidir.*”(Oğuzlar) (414)

Ol anı tutuglı **ol** “*O, onu tutmaya niyetlidir.*”(Türkler) (414)

Ol tavarın satıglı **ol** “*O, malını satmaya niyetlidir.*”(Türkler) (414)

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te verilen örnekler incelendiğinde bildirme yapılarında olumsuz biçimlerin **ermes** ve **tegül** sözcükleri ile yapıldığı gözlemlenmektedir. **Tegül** sözcüğünün Oğuzlarda olumsuzluk ifade ettiğini sayfa 198'de belirten Kaşgarlı, bu ifade doğrultusunda Oğuzlarda olduğunu belirttiği **-AsI** ekini örneklendirdiği cümlelerde **tegül** olumsuzluk yapısını; **-AsI** ekine karşılık Türklerin kullandığı **-GU** ekini örneklendirdiği cümlelerde de **ermes** olumsuzluk biçimini kullanmıştır.

Yani 11. yüzyılda, dar anlamda Oğuzlarda olumsuz bildirme **tegül** ile, Türklerde **ermes** ile yapılmaktadır. Geniş anlamda ise **-GU** ve **-AsI** ekleri üzerinden 11. yüzyıl Türk lehçelerini iki gruba ayıran Kaşgarlı, bir anlamda olumsuz bildirme biçimlerinde de Türk lehçelerini iki gruba ayırmış olur. Oğuzlarla birlikte Kıpçak, Beçenek ve Bulgarlar **tegül** olumsuzluk biçimini; Çiğillerle birlikte Yağma, Toxsi, Argu ve Uygur lehçeleri **ermes** olumsuzluk biçimini kullanmaktadırlar:

“Zaman, mekân ve alet isimlerinde; Çiğil, Yağma, Toxsi, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef'li kelimelerde ise gayın yerine kef eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, ‘*Şimdi yay kurma zamanı değildir*’ anlamında **Bu yâ kurgu ugur ermes** denir. ‘*Burası durulacak yer değil*’ anlamında **Bu turgu yir ermes** denir. Oguz lehçesinde ‘*Şimdi, yay kurma zamanı değildir*’ anlamında **Bu yâ kurası ugur tegül** denir; ‘*Burası durulacak yer değil*’ anlamında **Bu turası yir tegül** denir. ‘*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir*’ anlamında **Bu tākka agku ugur ermes** denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştim; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde ‘*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir*’ anlamında **Bu tākka agası ugur tegül** denir.” (302-303)

Ol mundin barıgsak **tegül** “*O, buradan gidecek değil.*” Oğuzlarda. (296)

Bu togragu ugur **ermes** “*Bu doğrama zamanı değildir.*” Türklerde. (583)

11. yüzyıl Türk lehçeleri, **erdi, turur, ol** olumlu bildirme yapılarının kullanımında ittifak halinde iken olumsuz bildirme yapılarında iki gruba ayrılmışlardır. Oğuzlar ve Oğuzlarla birlikte hareket edenler **tegül** sözcüğü ile; Türkler ve Türklerle hareket edenler **ermes** sözcüğü ile olumsuz bildirme yapılarını kullanmaktadırlar.

3.3.6. Fiil Çatıları

3.3.6.1. Özne İle İlgilerine Göre Fiil Çatıları

3.3.6.1.1. Etken Fiil

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te etken fiil ile ilgili doğrudan bir açıklama yapmamıştır; ancak özellikle edilgen fiillerin veya geçişsiz fiillerin açıklamalarında, bir anlamda 11. yüzyıl Türk lehçeleri için etken fiilin de kullanımına ve tanımına dair işaretlerde bulunmuştur.

Özellikle “meçhul fiil” olarak belirttiği edilgen fiillerle ilgili açıklamalarında kullandığı “faili olmayan fiiller” tanımlaması bizi etken fiile de götürmektedir. Bu ifadede söylenenden hareketle söylenmeyi de çıkartabiliriz. Faili olmayan fiil edilgen fiil ise “faili olan fiil” de etken fiil olur:

“**Lâm (l)**: Faili olmayan fiillerde kullanılır. **Er ok attı** ‘*Adam ok attı*’ - **Ok atıldı** ‘*Ok atıldı*’; **Böz tokıdı** ‘*Kumaş vb.ni dokudu*’ - **Böz tokıldı** ‘*Kumaş vb. dokundu*’.” (15)

Etken durumdaki geçişli fiillerin geçişsiz fiil durumuna getirilirken gerçek öznenin de ortadan kaldırılarak asıl görevi nesne olan ögenin özne durumuna getirilmesi ile aynı zamanda edilgen fiillerin de oluştuğunu Dîvânu Lugâti't-Türk'te defalarca örneklendiren Kaşgarlı, geçişsiz - edilgen fiiller bünyesinde etken fiilleri de açıklamış olur.

“Bu dilde (Türkçede) **Er tügün yazdı** dersin; “*Adam düğümü çözdü.*” demektir. Arkasından buna nun (n) eklenir, **Tügün yazındı** denir; “*Düğüm çözüldü.*” anlamındadır. Nun (n) eklenerek fiil geçişsiz oldu.” (490)

Dîvân'dan etken fiilli cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

Ol tarıg ekdi “*O tohum serpererek ekin ekti.*”(94)

Tiken tönug ildi “*Diken elbise vb. şeyleri çekti.*”(94)

Bizniñ anda bîr çart algumuz bâr “*Ondan bir parça alacağımız var.*”(172)

Ol anı basgında tuttu “*O onu gece baskını sırasında yakaladı.*”(187)

Ol atıg yabıtak mündi “*O, çıplak ata bindi.*”(465)

İm bilse er ölmes “*Adam parolayı bilirse, parolayı bilen tarafından yanlışlıkla öldürülmez.*”(31)

Oluk yagırı ogulka kalır “*Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası, sinir ve mafsalların toplandığı yerdir ve bu yüzden çabuk iyileşmez.*”(46)

Âç nê yîmes, tok nê tîmes “*Aç, kendisine sunulan yemeği bırakmaz; tok ise onu ayıplar.*”(52)

Yırak yir sâvın arkış keldürür “*Uzak yerin haberini yolculuk (kervan) getirir.*”(61)

Endik üme evligni ağırlar “*Ebleh misafir ev sahibini ağırlar. Aslında misafiri ağırlamak vaciptir.*”(65)

Emgek eginde kalmas “*Sıkıntı, mahrum olan ve imtihan edilen kimselerin omuzunda devamlı kalmaz.*”(68)

3.3.6.1.2. Edilgen Fiil / Meçhul Fiil

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün giriş bölümünde “*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, bazı açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamalar içerisinde -l ekini alan fiillerden bahseder ve 11. yüzyılda edilgenliği “faili olmayan, faili belirsiz olan fiiller” şeklinde tanımlar.

“**Lâm (l)**: Faili olmayan fiillerde kullanılır. **Er ok attı** ‘Adam ok attı’ - **Ok atıldı** ‘Ok atıldı’; **Böz tokıdı** ‘Kumaş vb.ni dokudu’ - **Böz tokıldı** ‘Kumaş vb. dokundu.’”
(15)

Edilgenlik terimi için Kaşgarlı, Dîvân'da birçok defa Arapçada olduğu gibi “meçhul fiil” tabirini kullanmıştır (347-490-594) ve farklı bölümlerde farklı örneklerle izah ettiği edilgen fiiller için 11. yüzyılda **-l** ve **-n** eklerini öne çıkarmıştır.

“Kural: Bu fasıl lâm üzerine kurulmuştur. Onun üç şekli vardır:

Birincisi: İkiliden (iki ünsüzlü fiil) yapılmış üçlü (üç ünsüzlü fiil) bir fiil olmasıdır. Faili belirsiz olan fiili belirtmek için araya lâm girer. Örnek: **Yâ kuruldı** ‘Yay kuruldu’; **Er uruldi** ‘Adam dövüldü’. Bu bap, bunun içindir. Aslı da **kurdi**, **urdi**’dir.

İkincisi: Geçişsizden meçhul fiil olmasıdır. Bu Arap dili kuralının dışındadır. Örnek: **Ol nēj körüldi** ‘O şey görüldü’; **Ol yirke barıldı** ‘O yere gidildi’.

Bu harf, kendisinden sonra gelen harfe uyar. Örnek: **Bitig bitindi** ‘Kitap yazıldı’. **Bitildi** de aynı şekilde. **Er itindi** ‘Adam süründü’. Başka bir şekli **itildi**’dir.

Üçüncüsü: Kendi başına bağımsız bir fiil olmasıdır. Örnek: **Ölüg tirildi** ‘Ölü dirildi’; **Sūt soguldi** ‘Süt çekildi’; **Suv süzüldi** ‘Su saflaştı.’ (337)

Edilgenlik eki olarak **-l** ve **-n**’nin birbirinin yerine kullanılabileceğini birkaç defa dile getiren Kaşgarlı, aynı fiilleri her iki ek ile örneklendirmesine rağmen **-l** ekinin kullanımda daha yaygın olduğunu belirtmiştir.

“Bu bapta meçhul bir fiil yapılmak istendiğinde emir kipine lâm (l) eklenir ve orada iki lâm olur. Örnek: **Er ağırlaldı** ‘Adam ağırlandı’; **At bağışlaldı** ‘At bağışlandı’. Lâm (l) yerine nun (n) konsa da caizdir. Örnek: **At bağışlandı** ‘At bağışlandı’; **Er ağırlandı**. Ancak birincinin kullanımı daha yaygındır.” (594-595)

Sūt öpüldi “Sulu yemek vb. şeyler höpürdetilerek içildi.” Bu kuraldır. Geçmiş zamandaki bir fiil üzerine lâm gelirse, fiil, faili belli olmayana dönüşür. (105)

Dîvân’da edilgen fiillerle kurulmuş cümlelerden bazıları şunlardır:

Ok **atıldı** “Ok atıldı.” (105)

Koy başı **ütüldi** “Koyun vb. lerinin başının kılı yakıldı.” (106)

Bu söz **ukuldi** “Bu söz anlaşıldı.” (108)

Etmek sirkeke **manıldı** “Ekmek sirkeye vb. şeylere banıldı.” (336)

Açar yarmak **birildi** “Ona para vb. verildi.” (334)

Yıgaç **tikildi** “*Ağaç dikildi.*”(333)

Yitük **bulundu** “*Kayıp vb. bulundu.*”(339)

Kōy **baglandı** “*Koyun vb. bağlandı.*”(385)

Arvış **arvaldı** “*Büyülü sözler söylendi.*”(130)

3.3.6.1.3. İşteş Fiil

“*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, fiillere getirilerek iki kişi arasında yapılan eylemi anlatan fiillerin türetildiği bilgisini -ş eki üzerinden açıklar:

Şın (ş): Fiil iki kişi arasında ise ortaklaşma anlamına gelir. **Ūrdı** “*vurdu*” kelimesinden **uruşdı** “*vuruşdu*”; **turđı** “*kalktı*” kelimesinden **turuşdı** “*başkalarıyla beraber ayağa kalktı*”. “*Bir kişinin övünmesi, üstünlük taslaması ve iki kişi arasında yarışma*” anlamlarını da ifade eder. Bunları yeri geldikçe zikredeceğiz. (14-15)

Dîvân’ın girişinde bahsettiği ve örneklendirdiği -ş işteşlik eki hakkında çeşitli bölümlerde açıklamalar yapan Kaşgarlı, özellikle bu eki alan fiillerde bildirilen işin, en az iki kişi veya varlık arasında karşılıklı veya birlikte yapılan bir eylemi ifade ettiğini vurgular.

Bu ek ile türetilen fiillerde karşılıklılık ve birlikteliği de özellikle yardımlaşma ve yarışma kavramları üzerinden açıklar. Yardımlaşmanın birlikteliği ifade ettiği, yarışmanın da karşılıklılığı ifade ettiği örneklerde -ş işteşlik ekinin hangi anlamda kullanıldığının ayırt edilebilmesi için cümledeki bağlantı edatının önem kazandığını belirtir. Bu anlamda -ş işteşlik eki ile türetilmiş bir fiilin bulunduğu cümlede “*bana*” anlamındaki **maña** sözcüğü bulunuyorsa “*yardımlaşma*” anlamı ile; “*benimle*” anlamındaki **meniñ birle** bulunuyorsa “*yarışma anlamı*” ile kullanılmış demektir:

“Bu fiillerin kullanılışı iki türdür. Birincisi, Arapçadaki *mufa:‘ale* bâbında olduğu gibi, iki özne arasında fiilin geçişli olmasıdır. Yahut işi yapmada yardımcı olmayı yahut da bir işte yarışmayı ifade eder. (100) ‘*Yardımlaşma*’ ile ‘*yarışma*’yı birbirinden ayırt etmek isteyen, bağlantı edatına baksın. Fiile ‘*bana*’ anlamındaki **maña** edatı bağlanırsa burada ‘*yardımlaşma*’ anlamı vardır. Eğer fiile ‘*benimle*’ anlamında

meniñ birle edatı bağlanırsa burada ‘*yarışma*’ anlamı vardır. Bu kural, iki kişi arasında geçen bütün fiillerde uygulanır. Üçüncü şahıslarda ‘*yardımlaşma*’ anlamını vermek için ‘*ona*’ anlamındaki **añar**; ‘*yarışma*’ ve ‘*çekişme*’ anlamını vermek için ise ‘*onunla*’ anlamındaki **anıñ birle** kullanılır. Bunu ezberle.” (102)

Ol **maña** üzüm **üzüşdi** “*O, üzüm koparmakta bana yardım etti.*” İp vb. şeylerin koparılması için de aynı fiil kullanılır. Yarışma için de aynıdır. (102)

Ol **meniñ birle** at **ozuşdı** “*O, benimle at yarışı yaptı.*” Yardımlaşmada da aynı fiil. (102)

Ol **maña** toprak **eşişdi** “*O, toprak akıtmakta bana yardım etti.*” Yarışma için de aynı fiil. (102)

Ol **meniñ birle** tãgka **agışdı** “*O, dağ vb. yerlere çıkmakta benimle yarıştı.*” (102)

Ol **meniñ birle** **öpüşdi** “*O, beni öptü, ben de onu öptüm.*” (99)

Ol **meniñ birle** ok **atışdı** “*O, benimle ok atışta yarıştı.*” Herhangi bir şeyi atmak için de böyle denir. (99)

Ol **anıñ birle** yarmak **utuşdı** “*O, onunla kumar oynadı; para vb. şeyleri ütüştüler.*” (99)

Ol **maña** kapug **açışdı** “*O, bana kapıyı açmakta yardımcı oldu.*” Onunla yarıştığı zaman da bu kullanılır. (100)

Ol **maña** öt **ürüşdi** “*O, ateşi üflemede bana yardım etti.*” Onunla yarışırda da aynı fiil kullanılır. (101)

Ol **maña** yışığ **örüşdi** “*O, ipi örmekte bana yardım etti.*” Herhangi bir şeyi örmekte de yarış edilince aynıdır. (101)

Bu açıklamaların ardından Kaşgarlı, sayfa 325’te -ş işteşlik ekini alan fiillerin dört grupta karşımıza çıkacağını özetler:

“Bu konuda kural: Bu fasıldaki şın harfinin farklı anlamları vardır. Bu fiillerin aslı, ikililerden ‘*Adam malı çaldı*’ anlamında **Er tavar kaptı** ve ‘*O, onu ayağıyla*

tekmeledi’ anlamında **Ol anı tepdi** sözlerine şın’ın girmesiyle iki ve çok kişi arasında karşılıklı yapılan işi ifade etmektedir. ‘*O benimle top kapıştı*’ anlamında **Ol meniñ birle topık kapuşdı**; ‘*O benimle tekmeleşti*’ anlamında **Ol meniñ birle tepişdi** dendiği gibi.

Bu, dört kola ayrılır.

Birincisi: İşte yardımlaşma anlamına gelir. Örnek: **Ol maña tön tikişdi** ‘*O bana elbiseyi dikmede yardım etti.*’ **Ol maña bitig bitişdi** ‘*O bana kitap yazmada yardım etti.*’

İkincisi: Bir işte yarışma anlamına gelir. O işte hangisinin daha maharetli, daha ezici güce sahip, daha güçlü ve daha iyi yol gösterici olduğu ortaya çıksın diye. Örnek: **Ol meniñ birle çalışdı** ‘*O benimle güreşti ki hangimizin daha güçlü ve yere çalıcı olduğu görünsün.*’ **Ol meniñ birle yā kuruştı** ‘*Hangimizin yay kurmada daha güçlü olduğu ortaya çıksın diye o benimle yay kurmada yarıştı.*’

Yardım ile yarış arasındaki fark şudur: ‘*Benim için*’ anlamında **maña** kelimesini söylersen yardım anlamı çıkar. ‘*Benimle birlikte*’ anlamında **meniñ birle** kelimelerini eklersen yarış anlamı çıkar.

Üçüncüsü: İsimlere lâm ve şın eklenirse o isim, kumarda, yarışta ve atışta ortaya konan şeyin adı olur. Örnek: **Oynadım atlaşu** ‘*Ortaya atı koyarak (atına) oynadım*’; **Oynadım altunlaşu** ‘*Ortaya altın koyarak (altınına) oynadım.*’ Bunda bir çeşit yarışma da vardır.

Dördüncüsü: Fiilin kendi anlamında olmasıdır. Bunda, bu (geçen) anlamlardan hiçbirisi aranmaz. Örnek: **Kemişdi nēñin** ‘*Nesneyi attı*’; **Ol anıñ birle kerişdi** ‘*O, onunla dalaştı.*’ Anla artık!” (325-326)

Farklı bölümlerde Kaşgarlı’nın işteş fiili açıklarken verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

Ol maña at **suvğarışdı** “*O, at suvarmada bana yardımcı oldu.*”(367)

Ol meniñ birle karın **toğguruşdı** “*O karın doyurmada benimle yarıştı.*”
(367)

Ol maña yük **kötürüşdi** “*O, yükü kaldırmada bana yardım etti.*”(379)

Ol meniñ birle **sekreşdi** “*O, benimle yarış amacıyla zıpladı.*”(379)

Ol meniñ birle ok attı **atlaşu** “*O, benimle atına ok atma yarışması yaptı.*”
(379)

Ol meniñ birle oynadı **kögürçgünleşü** “*O benimle güvercinine oynadı.*”
(379)

Ol at yarışdı meniñ birle **tavışganlaşu** “*O, benimle tavşanına at yarışı yaptı; kazanan onu alır.*”(379)

Ol maña tarıg **arıtışdı** “*O bana buğday temizlemede yardımcı oldu.*”(426)

Ol maña at **közetişdi** “*Atı korumada bana yardımcı oldu veya onu vb. şeyleri korumada benimle yarıştı.*”(426)

Ol yığaç **tepretişdi** “*O, ona ağacı sallamakta yardım etti veya (onunla) yarıştı.*”(444)

Ol anıñ birle **tavratişdı** “*O, onunla acele etmede yarıştı; hangisinin daha hızlı yürüdüğü görülsün diye.*”(444)

Ol meniñ birle yığaç **ırgaşdı** “*O, benimle ağacı salladı*”; yardım veya yarış olarak. (585)

Kişi barça **yıglaşdı** “*İnsanlar ağladı.*”(585)

3.3.6.1.4. Dönüşlü Fiil

Dîvân’ın girişinde “*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Kakkında*” bölümünde Kaşgarlı, verdiği ekler arasında saydığı **-n** eki için “başkasının müdahalesi olmaksızın işi kendinin yapmasını ifade eder” tanımlamasını yapar. Yapılan bu tanım ve verilen örnekler 11. yüzyıl Türk dilleri için dönüşlü fiili tanımlayan, örnekleyen ifadelerdir:

Nun (n): Başkasının müdahalesi olmaksızın işi kendisinin yapmasını ifade eder. **Ol yarmakın alındı** “*O parasını ısrarla kendisi aldı*”, **Ol mendin tavarın kolundı** “*O işi ele alarak malını benden istedi*”. (15)

Fiilin bildirdiği işi yapanın belli olmadığı fiillerde edilgenlik eki olarak karşımıza çıkan **-n** eki, işi yapanın belli olduğu fiillerde Kaşgarlı’nın ifadesine göre iki anlamda

karşımıza çıkmaktadır. Birincisi öznenin işi yapmadığı hâlde yapmış gibi görünmesi anlamında; ikincisi ise, ki bu anlam ile dönüşlülük eki anlamındadır, öznenin bir işi, başkalarının yardımını almadan ve başkasının tesiri altında kalmadan tek başına yapması anlamını ifade eder.

“Nun (n) ile yapılan bazı fiiller de bu anlamdadır. Bu anlamdan murat, failin o işi yapmadığı hâlde yapmış görünmesidir. Yahut da bir işi, başkalarının yardımını almadan ve başkasının tesiri altında kalmadan tek başına yapmayı ifade eder.” (108)

Er **arındı** “*Adam yıkandı ve temizlendi.*” (109)

Ol özin **urundu** “*O, bir işten dolayı pişman olduğu için dövündü.*” Döver görüldüğünde de aynı fiil kullanılır. (109)

Er suvluk **urundu** “*Adam sarık sarındı.*” (109)

Uragut bürünçük **urundu** “*Kadın yaşmak örtündü.*” (109)

Ol yāzukuña **ökündi** “*O, işlediği suçtan dolayı pişman oldu.*” (110)

Men Tenrike **tapındım** “*Ben Yüce Allah’a itaat ettim ve emirlerine uydum.*” (337)

Uragut **bezendi** “*Kadın süslendi.*” (338)

-n eki dönüşlülük eki olarak kullanıldığında yani öznenin işi yaparken başkasını katmadan kendi başına yapması anlamında kullanılırken anlamı tamamlayabilmek için Kaşgarlı, “*kendisi için*” anlamında **öziñe**, “*kendisi*” anlamında **özi** sözcüklerinin de kullanılması gerektiğini belirtir. Bu gereklilik -n ekinin dönüşlülük anlamını pekiştirmektedir. Eğer -n eki dönüşlülük anlamında değil de “*iş yapmadığı hâlde yapmış gibi görünmek*” anlamında kullanılırsa **öziñe** ve **özi** sözcüklerini kullanmaya gerek yoktur:

“Failin işi, başkasını katmadan kendi başına yapmasıdır. Örnek: **Er alımın alındı** ‘*Adam alacağını kendi başına aldı.*’; **Ol tarıg tarındı** ‘*O, kendi başına, kendisi için ekin ekti.*’ Bu anlamda olduğu zaman ‘nefs’ zikredilir; ‘*kendisi (nefsi) için*’ anlamında **öziñe**; ‘*kendisi*’ anlamında **özi** denir. Buna (özi kelimesine) lâm (li-) anlamında kef eklenir (öziñe). Eğer gerçekte yapmadığı bir şeyi yapar görünüyorsa burada ‘nefs’ in zikredilmemesi mümkündür.” (346)

Ayrıca **Özi**, **Özi** sözcükleri kullanılmadan da **-n** ekinin dönüşlülük anlamında kullanıldığını ayırt etmenin bir yolu olarak Kaşgarlı, fiilin geçişsizliğine vurgu yapar. Geçişsiz bir fiil, **-n** eki ile zaten “*kendisi için, kendisi*” anlamlarını ifade etmektedir.

“Fiil de geçişsiz olup başkasının karışmamasını ifade etseydi fiille birlikte ‘nefs’ kelimesi söylenmese dahi söylenmiş gibi olurdu. Çünkü geçişsiz fiil ona delalet eder ve ifade orada tam olurdu. Türkçede ‘*İşinin sonuna bak*’ anlamında **İşka bakın**, ‘*Kurulan*’ anlamında **Kurın**, ‘*Yıkan*’ anlamında **Suvka kirin** dendiği gibi.” (347)

Er **Özi**ne yemiş **evdindi** “*Adam kendi başına meyve tolamaya başladı.*” (393)

Ol **Özi**ne et **söğölündi** “*Adam başkasının yardımını almadan kendi başına ızgara et yaptı.*” (393)

“Er **kartın kartandı** ‘*Adam yarasını iyileştirdi*’. Bu geçişsiz fiil yerindedir; aslı **kartadı**’dır. Er **küglendi** ‘*Adam bir şarkı söyledi*’, aslı **kügle**’dir. Kur **kurşandı** ‘*Kemer kuşandı*’, aslı **kurşadı**’dır.” (393)

3.3.6.2. Nesne İle İlgilerine Göre Fiil Çatıları

3.3.6.2.1. Geçişli - Geçişsiz Fiil

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dilleri için geçişli fiilleri geçişsiz fiil üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Geçişsiz olan fiillere **-r** ve **-t** eklerinin getirilmesi ile geçişli fiil yapılabileceğini örneklemiştir. Örneklemeleri yaparken de geçişliliği ve geçişsizliği ortaya koyan cümlelerde nesnenin varlığı veya yokluğu da anlam kazanmıştır. Nesnesi olmayan geçişsiz fiillere Kaşgarlı, belirttiği ekleri eklerken aynı zamanda bu fiillere nesne de aldırarak farkı ortaya koymuştur.

Dîvân’ın giriş bölümünde sayfa 14’te Kaşgarlı, fiili geçişli yapan ekler olarak **-r** ve **-t** eklerini sıralamaktadır:

Te (t): Fiili geçişli yapar. **Tarıg arıttı** “*Buğday vesaireyi temizledi*”. **Tön kuruttı** “*Elbiseyi kuruttu*”. Bunların aslı **arıd** “*Temizlendi*” ve **kurıd**’dır.

Rı (r): Çoğu durumlarda **te (t)** ile beraber geçişli fiil yapar. **Bardı** “*Gitti*” fiilinden **barturdu** “*Götürdü*”. **Keldi** “*Geldi*” fiilinden **keltürdi** “*Getirdi*”.

Geçişsiz fiillere **-r** ve **-t** eklerinin getirilmesi ile geçişli fiillerin oluşturulduğunu örneklendiren Kaşgarlı, bu defa sayfa 490'da nesne alabilen geçişli fiillere **-l** ve **-n** eklerini getirerek fiilin bildirdiği işi yapan özneyi ortadan kaldırıp asıl görevi nesne olan ögenin özne durumuna geçtiği geçişsiz fiiller oluşturmaktadır.

“Kural: İkili ve geçişli olan her fiile lâm (l) girdiği zaman daha önce anlattığım gibi geçişsiz ve meçhul fiil olur. Geçişli fiile nun (n) eklendiği zaman geçişsiz fiil olur. Bu da Arapçaya uyar. Arapçada *feteḥa 'l-ba:be* (kapıyı açtı) denir; bu geçişli bir fiildir. Arkasından *infeteḥa 'l-ba:bu* (kapı açıldı) denir; bu geçişsiz fiildir. Nun (n) girdiği zaman fiil geçişliden geçişsize dönüşür. Yine *kesru 'r-raculu 'ş-şey'e* (adamın nesneyi kırması) denir. Arkasından *inkesera* (kırıldı) denir; bu geçişsiz fiildir. Bu dilde (Türkçede) **Er tügün yazdı** dersin; ‘*Adam düğümü çözdü*’ demektir. Arkasından buna nun (n) eklenir, **Tügün yazındı**⁴⁴ denir; ‘*Düğüm çözüldü*’ anlamındadır. Nun (n) eklenerek fiil geçişsiz oldu. Lâm'da (l'de) **Tügün yazıldı** denir; ‘*Düğüm çözüldü*’ (*ḥullet*) anlamındadır. *İnhallet* (kendi kendine çözüldü) denirse yine aynıdır. Nun (n) ile lâm (l) birlikte eklenir ve **yazındı** denir; ‘*Düğüm kendi kendine çözüldü*’ demektir. **Er topık yuvdı** denir; ‘*Adam topu yuvarladı*’ demektir. Arkasından **Topık yuvıldı** denir; ‘*Top yuvarlandı*’ demektir. Sonra ona nun (n) eklenir; **yuvlandı** denir; ‘*Kendi kendine yuvarlandı*’ demektir. Nun (n), lâm'a (l'ye) eklenmeden önce fiil iki yönden geçişsiz idi. Birincisi, meçhul bir fiil tarafından işin yapılmasıdır. Bu durumda fiil geçişsizdir. Ancak nun (n) ona eklenirse fiil, başkasının işe müdahalesi olmadan geçişsiz olur. Anlattığım gibi ‘*yuvarladı*’ anlamındaki **yuvdı**, ikili ve geçişli bir fiildir. Ona lâm (l) eklenir ve ‘*birisi tarafından yuvarlandı veya kendi kendine yuvarlandı*’ anlamında **yuvıldı** denir. Böylece fiil, üçlü ve iki yönden geçişsiz hâle gelmiş oldu. Sonra lâm'a (l'ye) nun (n) eklenerek ‘*kendi kendine yuvarlandı*’ anlamında **yuvlandı** denildi. Böylece fiil ikiliden üçlüye, üçlünden dörtlüye geçerek dörtlü ve geçişsiz oldu.” (490-491)

Kaşgarlı Mahmut, zaman zaman öznesi olmayan yani kendi tabiri ile faili belirtilmeyen edilgen fiiller üzerinden de geçişli - geçişsiz fiilleri açıklamıştır. Eğer bir fiilin faili belirtilmemişse, edilgen fiil ise, o fiil aynı zamanda geçişsiz bir fiildir. Arapçada söz konusu olmayan bu kural Türkçe için oldukça yaygındır:

⁴⁴ Dîvân'da **yazındı** biçimindedir.

tınıl-: Emgektin tınıldı “*Sıkıntı ve yorgunluk bitti, rahata kavuşuldu.*” Bu geçişsiz fiillerdendir; faili belirtilmemiştir. Bu dilde bunun benzeri çoktur. Eğer faili belirtilmemişse Arapçada ondan geçişsiz fiil yapılmaz; hâlbuki Türkçede bu çok yapılır. Örnek: **Evke barıldı** ‘*Eve gidildi*’; **Tāgdın inildi** ‘*Dağdan inildi.*’ (333)

Dîvân’da **sarmal-** “*dolanmak*” (383), **koşlun-** “*koşulmak*” (392), **yılıt-** “*sıtmadan ateşlenmek*” (423), **anu-** “*hazırlanmak*” (557), **törü-** “*yaratılmak*” (559), **küçen-** “*gücü azalmak*” (345), **bîlel-** “*gark olmak*” (530) gibi madde başı yapılan bazı fiillerin yanında geçişsiz fiil oldukları Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir.

Bîlel- “*bağlanmak*” (530), **küçen-** “*gasp etmek*” (345), **yılıt-** “*suyu ısıtmak*” (423) gibi fiillerin açıklamasında da geçişli fiil oldukları belirtilmiştir.

Bazı fiillerin yanında da hem geçişli hem geçişsizdir, ibaresi konulmuştur. Bu fiillerden bazıları şunlardır: **sürül-** “*ezilmek*” (330), **tıdıl-** “*çalışmaktan imtina etmek*” (331), **tizil-** “*dizilmek*” (332), **tökül-** “*dökülmek*” (333), **tügül-** “*düğümlemek*” (333), **buzul-** “*harap olmak*” (334), **bükül-** “*eğilmek*” (334), **sarmaş-** “*dolaşp karışmak*” (375), **sürtül-** “*sürtülüp kazınmak*” (382), **kağrıl-** “*boynu burulmak*” (383), **beklen-** “*korunmak*” (385), **sıtgan-** “*kollarını sıvamak*” (389), **sarlan-** “*sarılmak*” (389), **yıgıl-** “*çalışmaktan imtina etmek*” (477), **boşu-** “*boşamak*” (561), **terle-** “*kaşağılamak*” (572)

3.3.6.2.2. Ettirgen - Oldurgan Fiil

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te öne çıkarılan **-r (-z)**, **-t**, **-gUr**, **-DUr (-DUz)** ekleri ile Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için, bildirilen işin bir başkasına yaptırıldığı fiil veya nesne alamayan geçişsiz bir fiilin nesne alabilen geçişli bir fiile dönüştürülebilme kuralından bahseder.

Bildirilen işin, bir başkasına yaptırılma anlamı ile geçişli olan bir fiilin, bir derece daha geçişli hale getirilmesi ile ettirgen fiilleri izah eden Kaşgarlı, bu tip fiillerde özellikle iki öznenin varlığından bahseder. Biri işi yaptırtan, diğeri yapandır.

Tek öznenin olduğu ve geçişsiz fiil iken geçişli fiil durumuna getirilerek oluşturulan oldurgan fiillerde de bu eklerin varlığı öne çıkarılmaktadır.

Sayfa 121’de Kaşgarlı, ettirgen ve oldurgan fiilleri oldukça somut bir şekilde hedef kitle için anlatmıştır. Söz konusu ekler ile geçişsiz fiili geçişli yapmak veya iki özne ile geçişli yapmak izah edilerek madde başları sıralanmıştır:

“Bu baplardan geçişsiz fiilleri, geçişli yapmak veya iki faille geçişli hâle getirmek istersen o takdirde geçmiş zamanın belirtisi olan ‘dal’ı şeddeli ‘te’ yap. Bunlardan birisi benzeşmiş olan ‘dal’dır, diğeri geçişlilik ‘te’sidir. Sözü hatırladığı zaman **Söz üşkürdi** denir. Bu fiili geçişli yapman için **üşkürtti** dersin; *‘Bir insana unuttuğu her şeyi hatırlattı’* demektir. İki faille geçişli fiil yapmak için örnek: **Anıñ atın argurttı**. *‘Birisine atını yordurdu.’* Bunun başka bir yolu da vardır: Yordurmak için emir verirse **argurturdu** dersin; teşvik ettirirse **üşkirtürdi** dersin. Birincisi daha fasih ve daha doğrudur.” (121-122)

Burada somut bir biçimde ortaya koyduğu ettirgenlik ve oldurganlık başlıklarını Dîvân’da birçok defa örneklendiren ve açıklayan Kaşgarlı Mahmut, sayfa 365’ten itibaren konuyu ayrıntılandırmıştır:

“Birincisi, ikililerden geçişli yapmaktır. Örnek: *‘Gitti’* anlamında **Bardı**; başka birisi onun gitmesini sağlarsa **Barturdu** denir. *‘Su adamın boğazını tıkadı.’* anlamında **Er suvka kardı**; başkası tıkanmaya sebep olursa **Anı suvka karturdu** denir. Bu, ikililerden geçişsiz fiildir; bu bapta geçişli olur. İkililerden bir de geçişli olur ve onun üzerine te ile rı eklenir. Örnek: *‘Adam yayı kurdu’* anlamında **Er yâ kurdu** denir; burada fail tektir. Eğer birisi bu işi yaptırttı veya bu işi yapma görevi verdi denmek istenirse fiile te ve rı eklenir; *‘O ona yayı kurdurdu ve o da (yayı) kurdu’* anlamında **Ol anar yâ kurturdu** denir. Burada iki fail vardır; biri emreden, diğeri de yapandır. Bu, *‘neqata’r-raculu’l-muşhafa’* (adam Kur’an’ın noktalarını koydu) ve *‘enqatahu gayruhu’* (o, noktaları başkasına koydurdu); *‘leqata’s-sunbule’* (o, başak topladı) ve *‘elqatahu gayruhu’* (onu başkasına toplattı) dedikleri gibidir. Burada fail ikidir. Yahut da buna (köke) gayın ile rı veya kef ile rı eklenir. Örnek: *‘At zayıfladı’* anlamında **At tordı**, *‘Adam atını zayıflattı’* anlamında **Er atın torgurdu** denir. *‘Adam ayağa kalktı’* anlamında **Er yokaru turdu**; *‘Birisi onu ayağa kaldırdı’* anlamında **Anı turgurdu** denir. *‘Yağ eridi’* anlamında **Yâğ erüdi**, *‘Adam yağı eritti’* anlamında **Er yâğ ergürdi** denir. *‘Ok düzeldi’* anlamında **Ok köndi**; *‘Okçu oku düzelitti’* anlamında **Okçı köndgerdi** denir. Burada fiilleri geçişli yapan te, gayın ve kef değil; sadece rı’dır. Örnek: **Kuş uçurdu** *‘Kuş uçurdu’*; **Suv keçürdi** *‘Suyu geçirdi’*. Buradaki geçişlilik sadece rı ile yapılmıştır; bunlar da öyledir. Te, gayın veya

kef'in gelmesinin sebebi telaffuzu kolaylaştırmaktır. Bunlar gelmeseydi geçişlilikte, geçmiş zamanda iki rı; geniş zamanda üç rı bir araya gelecekti. Örnek: **Kutgardı** 'kurtardı'. Gayın olmasaydı **Kutrardı** olacaktı; **Suvgardı** da **Suvrardı** olacaktı. Bu geçmiş zamandadır. Geniş zamanda ise 'Onu kurtartır' anlamında **Kutrarur**, 'Suvarır' anlamında **Suvrarur** olacaktı. Rı'lardan biri kökteki; ikincisi geçişlilik; üçüncüsü ise geniş zaman rı'sıdır. Bu sebeple sert, gayın'lı, kaf'lı ve kalın köklerde, kökteki rı, te'ye; kef'li ve ince kelimelerde ise kef'e (g'ye) çevrilir. Böylece telaffuz düzelmiştir.

İkincisi, üçlü, geçişsiz fiilin bu bâba girerek geçişli olmasıdır. Örnek: **Er tirildi** 'Adam dirildi.'; daha sonra **Teñri tırgürdi** 'Yüce Allah onu diriltti.' denir. **Er kızıldı** 'Adam yaptığı işin cezasını çekince kendini menetti.'; daha sonra **Anı kızgurdı** 'Onu başkası menetti ve yaptığı işin cezasını verdi.' denir." (365-366-367)

Dîvân'ın farklı bölümlerinde Kaşgarlı, ettirgenlik ve oldurganlık kurallarını farklı örneklerle şöyle izah etmiştir. Ettirgen fiillerde özellikle iki failin nesneye yöneldikleri, birinin işi yaptırdığı, diğerinin işi yaptığı vurgulanmaktadır:

Er burnı kānadı . (geçişsiz)	Er burnın kanattı . (geçişli) (426)
"Adamın burnu kanadı."	"Adam burnunu kanattı."
Er komıdı . (geçişsiz)	Anı komıtı . (geçişli) (426)
"Adam bir işte heyecanlandı."	Onu bir işte heyecanlandır."
Kuş uçdı . (geçişsiz)	Uçurdı . (geçişli) (427)
"Kuş uçtu."	"Onu başkası uçurdu."
Ölüg tirildi . (geçişsiz)	Teñri tırgürdi . (geçişli) (427)
"Ölü dirildi."	"Tanrı onu diriltti."
Er toğtı . (geçişsiz)	Ol toğgurdı . (geçişli) (427)
"Adam doydı."	"O, onu doyurdu."
Er bitig bitidi . (geçişli)	Ol añar bitig bititti . (geçişli) (427)
"Adam kitabı yazdı."	"O, ona kitap yazdırdı."
Er biçek biledi . (geçişli)	Biletti . (geçişli) (427)

“Adam bıçağı bile*di*.”

“Başkası onu bile*di*.”

Ol anıñ yūzin **tarmadı**. (geçişli)

Ol anı **tarmattı**. (geçişli) (444)

“O, onu tırmaladı.”

“O, onu ona tırmalattı.”

Ol anı **bagdadı**. (geçişli)

Ol anıñ adakın **bagdattı**. (444)

“O, onun ayağını bağdaladı.”

“O, onun ayağını bağdalanması için emir verdi.”

Togurdı. (geçişli)

Tenri ogul **togturdı**. (geçişli) (353)

“Doğurdu.”

“Allah, kadına çocuk doğurttu.”

Suv **ıçürdi**. (geçişli)

Suv **ıçtürdi**. (geçişli) (353)

“Suyu içirdi.”

“Su içirmek için başkasına emir verdi”

Ol anı **bogdı**. (geçişli)

Bogturdı. (geçişli) (353)

“O, onu boğdu.”

“Onu boğmak için başkasına emir verdi.”

Ol atın **suvgarttı**. “O, birisine kendi atını suvarttı.”(394)

Men anı **toğgurttum**. “Ben onun doyurulması için emir verdim.”(394)

Ol nēñ **berkletti**. “O, nesneyi korumayı emretti.”(628)

Ol yıgaç **köndgertti**. “O, tahtayı vb.ni düzeltmek için emir verdi.”(628)

Barturdı. “O, onun gitmesini sağladı.”(628)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’da **-r** oldurgan fiil ekinin, bazı madde başı fiillerin açıklamasında da **-tUr** oldurgan fiil ekinin Oğuzlarda bazen **-z** ve **-DUz** biçiminde olduklarını belirtir. Bu tarz kullanımları da kural dışı olarak niteler.

Sayfa 311-312’deki **tapuz-** “söyle-”, **tutuz-** “söz tutmasını buyur-”, **tamuz-** “damlat-”, **küdez-** “sakla-”, **küdez-** “bekle-” fiillerini madde başı yaptıktan sonra yaptığı

açıklamada geçişsiz fiillerin geçişli hale getirilmesi için emir kipine **-r** getirilmesi gerektiğini belirtir. Oğuzların **-r** ekini bazen **-z** olarak kullanmalarını da tasvip etmez:

“Bu fiillerde ze (z) kural dışıdır; çünkü geçişsizi geçişli yapmak, emir kipine rı (r) getirilerek olur. ‘*Adam kaçtı*’ anlamında **Er kaçtı** örneğindeki fiil geçişsizdir. Geçişli (için) ‘*O, onu kaçırdı*’ anlamında **Ol anı kaçurdu** denir. ‘*Adam suyu geçti*’ anlamında **Er suv keçti** denir; ‘*O, onu sudan geçirdi*’ anlamında **Ol anı keçürdi** denir. Şu fiiller aslında geçişsizdirler: **Suv tamdı** ‘*Su damladı*’; **Meni küğti** ‘*Beni bekledi*’. Kurala göre ⁴⁵ olması gerekirdi. Oğuzlar bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürürler. ‘*Onun malı yağmalandı ve çalındı*’ anlamında **Ol tavar alduzdı** denir. Aslı, ‘*yakaladı, aldı*’ anlamında **aldı**’dır.” (312)

Hem **biltür-** biçimi ile hem de **bildüz-** biçimi ile madde başı yapılan fiilde de **bildüz-** maddesi Oğuzca kaydı ile verilmiş ve bu maddede **-düz** ekinin kural dışılığı tekrar edilmiştir. Ayrıca Kaşgarlı, Türklerin söz konusu eki **z** sesi ile ağızlarına bile almayacaklarını da belirtir. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Dîvânü Lugâtî’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri* bölümünde *11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde r~z Kullanımı* başlığına bakılabilir. **Bulduz-** fiili ise lehçe kaydı verilmeden madde başı yapılmıştır.

biltür-: Ol maña iş biltürdi “*O, bana işi tanıttı ve bildirdi.*” (354)

bildüz-: Ol maña iş bildüzdi “*O, bana işi (konuyu) bildirdi.*” Bu Oğuz lehçesidir; kural dışıdır; Türkler bunu ağızlarına almazlar. (368)

bulduz-: Bulduzdı nēñni “*O, ona nesneyi buldurdu.*” (368)

Oğuzca kaydı ile verilen **-z**, **-düz** biçimindeki kural dışı kullanımlar Dîvân’da sayfa 349’da yine kural dışı olarak ancak bu defa lehçe kaydı belirtilmeden örneklendirilmiştir:

“Ze fashı iki şekildedir: Birincisi: Fiili geçişli yapmaktır. Örnek: **Er suv tamuzdı** ‘*Adam suyu damlattı.*’ Bu, kural dışıdır. İkincisi: Kendi başına olmasıdır. Örnek: **Tapuzguk tapızdı** ‘*Bilmece sordu.*’ (349)

⁴⁵ Tercümede eksik bırakılan yer “geçişli biçimlerinin z yerine r ile” anlamında bir ibare olmalı. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:257)

Ayrıca Dîvân'da -gur ekindeki g sesinin düşürülmesi olayı da örneklendirilmiştir:

toḡdurgan: Bu er ol āçıg toḡdurgan “*Açları devamlı doyuran, bu adamdır*”. Aslı, **toḡdurgan**’dır. (258)

ötrüş-: Olar bîr bîrke bitig ötrüşdi “*İkisi birbirlerine mektup vb. şeyleri ulaştırdılar*.” Aslı, **ötgürüşdi**’dir. (123)

3.3.7. Fiilimsiler

3.3.7.1. İsimfiiller

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te giriş bölümünde “*Kitapta Zikredilmeyen Masterlar Hakkında*” başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk dilleri için isimfiillerden bahseder. İsimfiil terimi karşılığında Arapçadaki gibi **mastar** terimini kullanır.

Bu başlık altında Kaşgarlı, 11 yüzyıl Türk dilleri için iki tip fiilimsiden bahseder. Birincisi, kendi başına müstakil olan mastarlardır, diye tanımladığı ve **-mAk** eki ile yapılan isimfiillerdir. Sözlük kısmında madde başı yaptığı her fiilin **-mAk** eki ile mastar biçimlerini de Dîvân’da vermiştir.

İkincisi ise, izafetle (isim tamlaması) kullanılan mastarlardır, diye tanımladığı ve **-IG** eki ile yapılanlardır. Kaşgarlı Mahmut, bu eki alarak kurulan isimfiillerin bir isim tamlamasının (izafetin) parçası olduğuna özellikle vurgu yapar.

Giriş bölümünde kısaca örneklendirdiği isimfiiller hakkında asıl ve ayrıntılı açıklamaları sayfa 284’ten itibaren yapan Kaşgarlı, her iki ekin de Türkçedeki bütün fiillerle kullanılabilecek genel bir kurala sahip olduğunu belirtir.

“Mastarlar iki çeşittir. Birisi kendi başına müstakil olan mastardır. Bu tür mastar, fiillerde, geçmiş ve geniş zamanla birlikte zikredilmiştir. İkincisi, izafet (tamlama) olmadan mastar olamaz. Bunun içinde durum anlamı da vardır. Bunları mecbur kalmadıkça zikretmedim. Kendi başına müstakil olan mastarlara örnek: **bardı** ‘gitti’, **barır** ‘gider, gidiyor’, **barmak** ‘gitmek’, **keldi** ‘geldi’, **kelir** ‘gelir, geliyor’, **kelmek** ‘gelmek’.

İzafetle kullanılan mastarlara örnek: **Meniñ bargım bolsa maña tuşgıl** ‘*Gitme vaktim gelince beni bul*’, **Keyik keligi bolsa okta** ‘*Yabani hayvan gelince onu vur*’. Atasözünde de şöyle geçer: **Taz keligi borkçıke** ‘*Kelin gelişi borkçu dükkânınadır*’.

Bu tür mastarın kuralı, kalın ve kaf’lı kelimelerde kök üzerine gayın (g) veya kaf (k) gelmesidir. **Barıg bardı** ‘*Tam bir gidişle gitti*’, **Ol kulın urug urdı** ‘*O, şiddetli bir şekilde kölesini dövdü*’. Kaf (k) izafet harfiyle beraber gelir. Kef (k) de öyle. Gayın’ın yalnız gelebildiği gibi bunlar yalnız gelemezler. Kaf için örnek: **Anıñ yorukı neteg** ‘*Onun yürüyüşü nasıl*’. Bu tür kaf, gayın’dan çevrilmiş olabilir. Kef, kef’li ve ince kelimelerle gelir: **Anı söküğ sökti** ‘*Ona aşırı bir şekilde küfretti*’, **Ol kulın tepig tepdi** ‘*O kölesini şiddetli bir şekilde tekmeledi*’. Bu tür, kuvvetlendirme ve kesinlik için kullanılır. Yüce Allah’ın *we kelleme’lla:hu Mu:sa tekli:men* (Allah Mûsâ ile fiilen konuştu 4-164) dediği gibi. Kuralları bir sistem içinde dizmek için bu tür örneklerle, bütünü öz olarak vermeyi gaye edindim. İşte işaret ettiğim her ölçü ve koyduğum her temel üzerine bütün bu lehçeler döner. İleride inşallah bunlar üzerinde durulacaktır.” (18-19)

Giriş bölümünde kısaca açıklanan isimfiil eklerini Dîvân’dan tespit ettiğimiz bilgilerle şöyle ayrıntılandırabiliriz:

3.3.7.1.1. -mAk Eki

Kalın ünlülü fiillerde **-mak**, ince ünlülü fiillerde **-mek** biçiminde karşımıza çıktığı belirtilen **-mAk** isimfiil eki, Dîvân’da madde başı yapılan her fiilin mastar biçimi ile çekimi yapılarak kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te madde başı yapılan bütün fiillerin **-mAk** eki ile mastar biçimlerinin verilmesinin nedeni kalın ünlülü sözcüklerde **-mak** biçiminin, ince ünlülü sözcüklerde **-mek** biçiminin kullanılması gerektiğinin bilinemeyeceği endişesidir. Bu gerekçe ile Kaşgarlı, madde başı yaptığı bütün fiilleri **-mak** veya **-mek** eklerinden hangisi ile mastar hâline geliyorsa onunla madde sonlarında belirtmeyi tercih etmiştir.

Özellikle yazılışları aynı olan bazı sözcüklerin ince ünlülü mü yoksa kalın ünlülü mü olduklarını aldıkları **-mak**, **-mek** mastar ekleri ile izah etmiştir. “Çekmek” anlamındaki **il-** fiilinin mastarının kef ile **-mek**; “inmek” anlamındaki **ıl-** fiilinin mastarının kaf ile **-mak** olması gerektiğini belirttiği gibi. Bu yöntem ile Kaşgarlı, sözcükleri kalın sıradan mı

yoksa ince sıradan mı okumak gerektiğine işaret etmiştir. Bu durumu zaman zaman gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde de izah etmiştir.

“**Tiken tönug ildi** ‘*Diken elbise vb. şeyleri çekti.*’ / **Er tãgdan koğı ıldı** ‘*Adam dağ vb. yerlerden indi.*’ ‘*Elbise*’ ve ‘*diken*’le ilgili olanda lââm üstünlü olarak **iler**; ‘*iniş*’ ile ilgili olanda lââm ötreli olarak **ılur** gelir. ‘*İnmek*’teki mastar kaf’lı olarak **ılmak**; ‘*çekmek*’teki mastar kef’li olarak **ilmek**’tir.” (94)

Ekin kullanımı özellikle sayfa 284-285’te kalın ve ince ünlülü sözcüklerle kullanımına göre örneklendirilmiştir.

“Mastar, bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın’lı, kaf’lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g’li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf’lı için örnek: **Ol yã kurdı** ‘*O yay kurdu*’: **kurar, kurmak**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayın’lı kelimeye örnek: **Ol sũt sagdı** ‘*O sũt sağdı*’: **sagar, sagma**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: **Er bardı** ‘*Adam gitti*’: **barır, barmak**. Ayağa kalkınca: **turur, turmak**. Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: **Keldi** ‘*Geldi*’: **kelir, kelmek**. Mastar kef’le geldi; çünkü kelime kef’lidir. Yumuşak (rakîke) kef (g), sertte (sulbe) olduğu gibidir; **Ol meni ögdi** denir, ‘*O beni övdü*’dür: **öger, ögmek**. Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef (k) ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek: **Er telim serdi** ‘*Adam çok sabretti*’: **serer, sermek**. Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi. Telaffuzda ona (serdi’ye) benzediği hâlde kalın olan kelimenin mastarının kaf’lı geldiğini görmelisin. Örnek: **Beg anı sardı** ‘*Bey onu azarladı*’: **sarar, sarmak**. **Er bitig türdi** denir; ‘*Adam mektubu vb. şeyleri dũrdü*’: **tũrũr, tũrmek**. **Ol yarmak tirdi** ‘*Adam para biriktirdi*’ demektir: **tirer, tirmek**. **At sũrdi** ‘*At sũrdü*’: **sũrer, sũrmek**. Mastar, söylediğim gibi kef’li geldi. Bu, basit ve türemiş fiillerle ilgili her kitabın bütün baplarında genel bir kuraldır. Hiçbiri bundan sapmaz. Bu zikredilen harflerde kaf’ın ve kef’in yerine dikkat edilir ki doğru yerlerine konulsun. İşte bunlar mastar usulleridir.” (284-285)

Zaman zaman bu ek ile türetilen sözcüklerin kalıcı isme dönüştükleri de Kaşgarlı tarafından örneklendirilmiştir. Sayfa 272’deki **çak-** fiilinin mastar ekli **çakmak** biçiminin Kaşgarlı tarafından hem mastar hem de isim olarak kullanıldığının belirtilmesi gibi. Bu

fiilin yanı sıra kalıcı isim hâline gelen **üğmek** sözcüğünün de aslında mastar olduğu belirtilmiştir:

çak-: Ol çakmak çakdı “*O, çakmak çaktı.*” **çakar, çakmak.** Bu, hem mastar, hem isimdir. (272)

üğmek: *altından veya gümüşten kadın halkası.* Aslında mastardır. (65)

üğmek: *yığılmış olan her şey için ügmek* denir; bu da aslında mastardır. (65)

3.3.7.1.2. -IG Eki

İzafet (tamlama) olmadan mastar olamayacağını bildirdiği bu yapının durum anlamının da bulunduğunu giriş bölümünde belirten Kaşgarlı, sayfa 286’da bu eki alan fiillerin, isim gibi kullanıldıklarını söyleyerek fiilimsi özelliğini öne çıkarmaktadır. Bir yönü ile isimfiillerin, fiillerin adı olduklarını izah etmiş olur.

“Mastarlardan diğer bir tür ise, fiil yaptırıldığı zaman faile izafe edilen mastardır. İsim gibi kullanılır. Bunun kuralı, içinde kaf veya gayın yahut kalın ünlü bulunan kelimeye asli harflerden sonra kaf ve ye ekleme. Daha önce verilen örneklerde olduğu gibi, bunun dışındakilerde kef kullanılır. Yahut da, işaret edilen şeye izafe edildiği zaman, emir kipinde sabitlenmiş köke gayın ve ye gelir. **Ol barıg bardı.** ‘*O bir gidiş gitti; hiçbir yana sapmadı*’; **Anıñ iş kılğı belgülig** ‘*Onun işi meydandadır*’; **Sökel tınığı artak** ‘*Hastanın soluğu kötüleşti*’ Bu, **Er ulug tındı** ‘*Adam oh diye derin nefes aldı*’ dedikleri sözden alınmıştır. **Meniñ yorıkım nē teg** ‘*Benim gidişatım nasıl*’; **Seniñ yorıkıñ nē teg** ‘*Senin gidişatın nasıl*’; **Anıñ yorıkı nē teg** ‘*Onun gidişatı nasıl*’ denir. Bu tür böylece, izafet yoluyla mastar hâline geldi; aslı yürüyünce **yorıdı** dedikleri kelimedir. Bu fiilde kaf yoktur. Gayın ise sadece kaf bulunduran mastarlara girer. Kendisinden mastar çıkarılan bu tür fiillerde ölçü; kelimenin kökünde, yani geçmiş zamanı gösteren dal ve ye atıldıktan sonra emir için kalan kökte aranır. Kaf giremeyen kelimelere bu anlam için kef girer. **Anıñ yarmak tırıgı kör** denir; ‘*Onun para biriktirmesine bak*’ demektir. Atasözü: **Taz keligi borkçıke.** Anlamı: “*Kelin gelişi borkçüyedir*”. Başka çaresi yok; kelini örtmek için oradan bir şey satın alması lazım. Yapması gereken şeyden kaçan için söylenir. Bu fiilin aslı **keldi**’dir; ‘*geldi*’ anlamındadır. Bu anlamdan farklılaştığı zaman araya,

görüldüğü gibi mastar kef'i girdi. Bu anlamdaki ve bu derecedeki mastara gayın yerine kaf gelmez. Ancak bu dereceden sonra, gayın'ın giremediği yerde, geçmiş zaman belirtisinden dal ile ye arasına kaf girer. Böylece doğru ve tamlanan (muzâf) olan bir mastar hâline gelir. Kef de işaret ettiğim durumlarda yerine girer. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; bundan bir mastar ortaya çıkarılır: **Anıñ bardukı barmadukı bîr** '*Onun gitmesi ve gitmemesi birdir*'. Kalkınca **turdı** denir; bundan bir mastar ortaya çıkar: **Meniñ turdukum turmadukum bîr** '*Ayağa kalkmam da kalkmamam da birdir*'. Burada gayın'ın yeri yoktur. '*Kalkması*' anlamında **turdukı** yerine **turduğı** demek caiz değildir. Gidişim (gitmeyişi) anlamında **meniñ bardugum, barmadugum** demek caiz değildir. Burada gayın kullanılmaz. Kef ise '*Onun gelmesiyle gelmemesi birdir*' anlamındaki **Anıñ keldüki kelmedüki bîr** örneğindeki gibidir. **Seniñ kördükün körmedükün bîr** denir; '*Senin görmenle görmemen birdir*' anlamındadır. Bu gibi mastarları, fiillerde de isimlerde de zikretmeyeceğim. Çünkü bu kuralı anlayan bunları, kelimelerden kendisi çıkarabilir. Bu kural, bütün söz türlerinde; sahih, illetli, muzâaf (ikiz ünsüzlü) ve diğer kök fiillerle türemiş fiillerde genel bir kuraldır." (286-287)

Yukarıdaki açıklamalarında Kaşgarlı Mahmut, aynı zamanda isimfiillerin olumsuz biçimlerinin **-mA** olumsuzluk eki ile yapıldığını da örneklendirmiştir. Ek ile ilgili Dîvân'ın farklı bölümlerinde verilen örnek kullanımlardan bazıları şunlardır:

Anıñ yük **kötrügi** kör "*Onun yük kaldırmasını bakıp gör*". (350)

Anıñ suv **keçrügi** kör "*Onun suyu geçişine bak*". (350)

Anıñ et **togragı** kör "*Onun et doğramasını gör*". (583)

Anıñ **ugragı** kör "*Onun uğramasını gör*". (583)

Kaşgarlı Dîvân'da bir de fiillere gelerek zaman, mekân ve alet isimleri oluştururlar diye **-gU** ve **-Asİ** eklerinden bahseder. **-gU** ekini Türklerde, **-Asİ** ekini Oğuzlarda verir. Verilen örnek kullanımlarda bu ekler de isimfiil ekleri olarak değer kazanmışlardır; ancak Dîvân'da Kaşgarlı isimfiilleri yukarıdaki gibi iki tür ve ek üzerinden açıkladığı için biz de **-gU** ve **-Ası** eklerini fiilden isim yapım ekleri arasında verdik. Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Fiilden İsim Yapım Ekleri* başlığına bakılabilir.

Bir de sayfa 184'te madde başı yapılan "*biliş*" anlamındaki **biliş** sözcüğünün açıklamasında Kaşgarlı Mahmut, bu sözcük "burada sıfattır, mastar değildir" açıklamasını yapmıştır. Bu açıklamada söylenen kadar söylenmeyen de önem kazanmaktadır, bu kullanım burada mastar değildir; ancak başka yerlerde mastar olabilir şeklinde bir çıkarıma yönlendirme yapılarak bir anlamda **-İş** ekinin mastar (isimfiil) eki olduğuna da işaret edilmektedir.

biliş: biliş. Burada sıfattır, mastar değildir. (184)

3.3.7.2. Kalıcı İsimler

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te hareket anlamlarını kaybederek tamamen isimleşmiş fiil soylu sözcüklerden de bahseder. Fiil köklerine **-mA**, **-MA**, **-IG**, **-gU** fiilimsi eklerinin getirilmesi ile oluşturulan sözcüklerin mastar (isimfiil) olmadıkları, kalıcı isimler oluşturdukları bilgisi madde başı yapılan kullanımlar ile zikredilir:

bıçma yorınçga: *biçilmiş yonca*. Mim ve elif (-mA) eklenip mef'ul anlamı veren isimler, kalıcı isim olurlar (mastar olmazlar); bundan dolayı onları zikrediyorum. (217)

tutma: *sandık*. (217)

turma: *turp*. (217)

sarıg turma: buradan havuç için "*sarı turp*" anlamında **sarıg turma** denir. (217) **tizme**: *şalvarın uçkurluğu*. Ona benzer her şey. Kesenin ağzı gibi. İçine ip geçirildikten sonra onunla (ağzı) bağlanır. (218)

tegme: "*her biri*" anlamında bir kelime. Atasözü: **Tegme kişi öz bolmas yât yaguk tüz bolmas**: Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz. (218)

tügme: *gömlek düğmesi*. Kaftan ve elbise düğmesi de aynı. (218)

tikme: **tikme nēḡ**: (iğneyle) *dikilmiş şey*. (218)

çalma: *kurumuş çamur parçası, kesek*. (218)

çalma: *koyun ağıllarında ve deve ağıllarında toplanıp kesilen ve kışın yakıt olarak kullanılmak üzere kurutulan tezek de çalma'dır.* (218)

satma: *bağ bekçisinin geceleri oturmak üzere ağacın üzerine kurduğu rafa benzer tahta.* (218)

süzme: *keş (yağsız, kurutulmuş yoğurt).* (218)

katma yuvga: *yağda pişirilen ufalanmış ekmek.* (218)

karma: *yağma. Nēñ karmaladı: Bir şey yağmaladı.* (218)

kırma: *mahrutî (konik) olan her şey. Buradan mahrutî topa kırma topık denir.* (218)

kesme: *enli ok temreni.* (218)

kesme: *perçem.* (218)

Tünle bile bastımız / Tegme yañak bustımız

Kesmelerin kestimiz / Mıñlak erin bıçtımız

“Uygurlar üzerine yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: Geceleyin onlar üzerine baskın yaptık. Her taraftan pusuya yattık. Atlarının perçemlerini kestik ve Mıñlak erlerini öldürdük. O (Mıñlak), yer adıdır.”

-mAk isimfiil ekini alan sözcüklerden de kalıcı isim olan örnekler verilmiştir:

çakmak: *kendisiyle ateş yakılan çakmak taşı.* Bu hem isim hem mastardır. (Arapçada) *cemedet*’ten *cemdun*, (*mim*) *cemdi*’l-*ma:i*’den de *cemed*e dendiği gibi. Bunların ikisi de hem isim hem mastardır. (236)

üğmek: *altından veya gümüşten kadın halkası.* Aslında mastardır. (65)

üğmek: *yığılmış olan her şey için ügmek* denir; bu da aslında mastardır. (65)

-gU isimfiil ekini alan sözcüklerden de kalıcı isim olan örnekler verilmiştir:

menğü: *ebedî olan şey ve ebedî oluş.* Bu, hem isim, hem mastardır. **Menğü** **ajun** denir; *“sonsuzluk yurdu (cennet)”* demektir. (609) Şiir:

Togup takı kalmadı **menğü** eren / Ajun küni yulduzı tutçı togar

“Zamanı niteleyerek diyor ki: Doğan, sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar.” (609)

-IG isimfiil ekini alan, ancak kalıcı isim olduğu belirtilenlere örnek olarak da **bitig** sözcüğü verilebilir:

bitig: *yazı, yazmak.* Bu, aynı zamanda mastardır. **Anı bitigi belgölüg**
“Onun yazısı açıktır.” (193)

3.3.7.3. Sıfatfiiller

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 17.-18. sayfalarında *“Kitapta Zikredilmeyen Sıfatlar Hakkında”* başlığı altında Kaşgarlı, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için beş maddede farklı anlamları ifade eden beş sıfatfiil eklerinden bahseder.

Yine aynı başlık altında bütün bu sıfatların fiillerden türetildikleri bilgisini verir. Yani beş maddede verilen ekler, fiil köklerine getirilmekte ve sıfatfiiller türetilmektedir. Aynı zamanda verdiği örneklerden yola çıkarak bu beş ekin her türlü fiile getirilebileceğini belirterek Türkçe'nin matematikselliğine de işaret etmiş olur:

“Bütün baplardan değişik şekillerde, değişik anlamlar için sıfatlar yapılabilir.

Birincisi: İşi seyrek yapan faili gösterir. **Bardı er** ‘Adam gitti’. Bunun faili için **Bardaçı er** ‘Giden adam’ kullanılır. **Keldi er** ‘Adam geldi’, **Keldeçi er** ‘Gelen adam’. Bu tür sıfatlar kitapta zikredilmedi.

İkincisi: Fiili sürekli olarak ve sık sık yapan faili gösterir. **Ol er ol evke bargan.** O adamın evine sık sık gittiğini ve bunu her zaman yaptığını anlatır. **Ol kişi ol bizke kelgen.** ‘O adam bize sık sık gelir’ anlamındadır. Bu tür sıfatlar da zikredilmedi.

Üçüncüsü: Bir işi yapmak niyetinde ve arzusunda olan faili ifade eder. **Ol er ol evke barıgsak.** ‘Evine gitmek niyet ve arzusunda olan adam’ demektir. **Ol kişi ol bizke keligsek.** Yani “O, bize gelmek arzusunda olan bir insandır”. Bu da zikredilmedi.

Dördüncüsü: Hakkı olan işi yapan faili bildirir. **Ol evke barguluk⁴⁶ erdi.** Yani, o eve gitmek onun hakkı idi. Bu da zikredilmedi. Oğuzlar bu lââm'ı bu anlamlar için bütün baplarda sin'e çevirirler. **Ol yigit bizke kelgölük erdi.** Yani, o delikanlının bize gelmek hakkı vardı.⁴⁷

Beşincisi: Bir işi yapmak üzere olan faili belirtir. **Men evke barıglı men.** Yani, ben eve gitmek üzereyim. **Men sizke keligli men.** Yani, sana gelmek üzereyim.

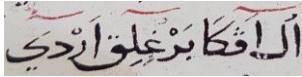
Bütün bu sıfatlar bir fiilden türetilmiştir. Bu ölçüye uyarak bütün diğer fiillerden de bu manalarda sıfatlar türetilir.” (17-18)

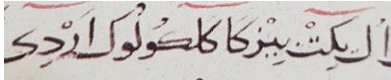
Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün giriş bölümünde maddeler halinde verdiği ve çeşitli bölümlerde de örneklendirerek açıkladığı sıfatfiil ekleri ile ilgili olarak sayfa 583'te olumsuz biçimlerine değinmiş ve sıfatfiillerin olumsuz biçimlerinin sıfatfiil eklerinden önce getirilen **-mA** olumsuzluk eki ile yapıldığını belirtmiştir.

“Bu iki failin olumsuzu, emir kipinden sonra mim eklenmesiyle olur. Örnek: **Ol er et togramadaçı turur** ‘Adam eti doğrayan değildir’, **Ol yük yüklemedeçi turur** ‘O, yükleyen değildir’. Diğerleri de bu kural üzerinedir. Başka bir lehçede: **Togramaglı ol, Yüklemeqli ol.** Emir kipine kalınlarda gayın, mim, lam ve ye ile, zıt olanlarda kef ile.” (583)

Dîvân'ın giriş bölümünde ve metin kısmında Kaşgarlı, sıfatfiilleri beş maddede izah ettiği için biz de bu beş madde üzerinden sıfatfiilleri açıkladık; ancak Dîvânü Lugâtî't-Türk'te açıklamaları ve örnekleri ile aslında sıfatfiil eki görevinde olan **-mİş** ve **-ndİ** eklerini de fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirdik. Bu ekler ile ilgili ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Fiilden İsim Yapım Ekleri* bölümüne bakılabilir.

Kaşgarlı'nın giriş bölümünde beş maddede verdiği sıfatfiil eklerini Dîvân içerisinde tespit edebildiğimiz açıklamalar ile birlikte şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁶ Metinde **bargılık** biçiminde yazılmıştır. Gayın'da kahverengi silik bir esre, kırmızı silik bir ötre de vardır. Hemen devamındaki örnekte ise ek harekelenmekle birlikte ünlü harfleri ile

birlikte **kelgölük** biçiminde yazılmıştır.

⁴⁷ On yedinci sayfanın sonunda “bu da zikredilmedi” notu sonradan yazılmıştır.

3.3.7.3.1. -KUÇI / -DAÇI Ekleri:

Bu iki sıfatfiil ekini Dîvânü Lugâtî't-Türk'te defalarca bir araya getiren Kaşgarlı Mahmut, özellikle Türkler ve Türkler grubunda yer alanlar ile Oğuzlar ve Oğuzlar grubunda yer alanları öne çıkarır. **-DAÇI** eki için Oğuz, Kıpçak, Yağma, Uğrak, Rus'a kadar Suvarlar ve Peçenekleri bir grup yapan Kaşgarlı, **-KUÇI** eki için de Türkler, Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçelerini bir grup yapar:

“Oğuz, Kıpçak, Yağma, Uğrak, Rus'a kadar Suvarlar ve Beçeneklerde, geçmiş zaman belirtisi olan dal ile ye arasına cim (ç) girer. Kural budur; çünkü dal esrelenmiştir ki geçmiş zamanı belirtsin.” (290)

“Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçelerinde bu anlamdaki sıfatfiiller emirden yapılır. Gayın'lı ve kaf'lı veya kalın kelimelerde, geçmiş zaman belirtisi olan dal yerine gayın gelir. Bunların dışında (incelerde) yumuşak kef'tir. Cim (ç) ile ye yerlerinde kalır.” (291)

Sayfa 290-291-292'de bu gruplandırmayı yapan Kaşgarlı, lehçelere göre kullanılan ve aynı anlamda ve görevde olduklarını belirttiği bu eklerin, özellikle fiil soylu sözcüklere getirilip sıfat görevli sözcükler türetmelerine işaret eder:

“Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye'yi isme eklemekte ittifak hâlinedirler. *'Ekin'e tarıg*, *'ekinci'ye tarıgçı* dedikleri gibi. *'Ayakkabı'ya etük*, *'ayakkabıcı'ya etükçi* denir. Ancak *'giden'* anlamındaki **bardaçı**, *'ayakta duran'* anlamındaki **turdaçı** da sıfat olmakla beraber fiilden yapılmışlardır. Öbürleri ise isimlerden yapılmıştır.” (291)

Kaf'lı, kef'li, gayın'lı ve yumuşak sözcüklere uygun şekilde eklendikleri bildirilen ekler Dîvân'da çeşitli bölümlerde lehçe kayıtları ile örneklendirilmiştir:

“Gayın'lı ve kaf'lı veya kalın kelimelerde, geçmiş zaman belirtisi olan dal yerine gayın gelir. Bunların dışında (incelerde) yumuşak kef'tir. Cim (ç) ile ye yerlerinde kalır. Örnek: Emirde, *'gıt'* anlamında **bar** denir; *'giden'* için bu dilde **barguçı** denir. *'Kalk'* anlamında **tur**; *'ayakta duran, kalkan'* anlamında **turguçı** denir. Kaf'lı kelimelerde *'yay kuran'* anlamında **yâ kurguçı**; *'mal çalan'* anlamında **tavar kapguçı** denir. Gayın'lı kelimelerde, *'at suvaran'a at suvgarguçı*; *'beni uyandıran'* anlamında **meni odgurguçı**

denir. İkili baplarda, gayın’lı kelimelerde gayın, kaf olur; ‘*dağa çıkan*’ anlamında **tāgka agkuçi**; ‘*koyun sağan*’ anlamında **kōy sagkuçi** denir. Gayın’ın kaf’a dönüşmesi, aynı türden iki gırtlak harfinin bir araya gelmesinden dolayıdır; bunun telaffuzu zordur. Bu zorluğu gidermek için birisi kaf’a dönüşmüştür. Bu, emirde de böyledir; kelime gayın’la bitiyorsa kaf ile değiştirilir. ‘*Dağa çık*’ anlamında **tāgka agkıl**; ‘*süt sağ*’ anlamında **sūt sagkıl** dedikleri gibi. Kef’li kelimelerde ise, geçmiş zamanı ifade eden dal yerine yumuşak kef (g) gelir. ‘*Gülen adam*’ anlamında **kūlgüçi er**; ‘*eve giren adam*’ anlamında **evke kirgüçi** dedikleri gibi. Yumuşak kelimelerde de ‘*para biriktiren*’ anlamında **yarmak tīrgüçi**; ‘*at süren*’ anlamında **at sürgüçi** denir.” (292)

Türkler ve Türklerle birlikte olanlar -KUÇI	Oğuzlar ve Oğuzlarla birlikte olanlar -DAÇI
Suvgarguçi “ <i>suvaran</i> ”(394)	suvgardaçi (394)
Toğurguçi “ <i>doyuran</i> ”(394)	toğgurdaçi (394)
tutguçi “ <i>tutan</i> ”(414)	tuttaçi (414)
satguçi “ <i>satan</i> ”(414)	sattaçi (414)
bititgüçi “ <i>yazdırtan</i> ”(424)	bititdeçi (424)
közetgüçi “ <i>koruyan</i> ”(424)	közetteçi (424)
tavratguçi “ <i>acele eden</i> ”(442)	tavrattaçi (442)
tepretgüçi “ <i>hareket ettiren</i> ”(442)	tepretteçi (442)
tapınguçi “ <i>ibadet eden</i> ”(350)	tapındaçi (350)
yüküngüçi “ <i>secde eden</i> ”(350)	yükündeçi (350)
tograguçi “ <i>doğrayan</i> ”(582)	togradaçi (582)
ugraguçi “ <i>uğrayan</i> ”(582)	ugradaçi (582)

Aynı anlamda ve görevde sözcük türeten bu iki ekin lehçeler düzeyinde kullanımlarını dile getiren Kaşgarlı, özellikle meslek isimlerini ifade eden sözcüklerin türetilmesinde bütün Türk lehçelerinin ortak hareket ettiklerini belirtir. Özellikle Oğuzlar ve onlarla birlikte hareket edenlerin meslek isimlerini türetirken **-dAçI** ekini kullanmayı bıraktıkları ve diğer Türklerle birlikte hareket ederek ortak noktada buluştuklarını belirtir.

Kural gereği, bu isimlerin türetilmesinde Oğuzların **-dAçI** ekini kullanmalarının beklentisi içerisinde olan Kaşgarlı, Oğuzların bu eki kullanmayarak bütün Türk lehçeleri ile birleşip aynı türetme yöntemini kullandıklarını belirtir:

“Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye’yi isme eklemekte ittifak hâlinedirler. *‘Ekin’e tarıg, ‘ekinci’ye tarıgçı* dedikleri gibi. *‘Ayakkabı’ya etük, ‘ayakkabıcı’ya etükçi* denir. Ancak *‘giden’* anlamındaki **bardaçı**, *‘ayakta duran’* anlamındaki **turdaçı** da sıfat olmakla beraber fiilden yapılmışlardır. Öbürleri ise isimlerden yapılmıştır.” (291)

“Oğuzlar ve onlarla birlikte zikrettiklerimin kuralları vardır ve konuşmaları birinci düzene göredir. Şimdi anlatacağım türde; Oğuz ve onlarla birlikte saydıklarım ile Çiğil Türkleri ve diğerleri arasında uyum vardır; ihtilaf ortadan kalkmıştır. *‘Kayınlar ile damat tarafı arasındaki elçi’ye* Oğuzların **yoridaçı** demeyip de **yorigçı** demeleri gibi. Bütün lehçelerde de *‘çiftçi’ye tarıdaçı* denmeyip **tarıgçı** denir.” (292-293)

Bu iki ekin lehçeler düzeyinde kullanımlarını açıklayan Kaşgarlı aslında bu eklerin genişletilmiş ekler olduğuna işaret etmektedir. **-KUçI** ekinin emir halindeki fiile getirildiğini (kök halindeki fiil), eğer **+çI** ekinden önce kök fiil ile **+çI** eki arasına **-KU** eki getirilmeden kullanılırsa kök fiilin yapısının bozulacağını, bunun için de **-KU** ekini araya getirmek gerektiğini belirtir. **Bar-gu+çı** biçimindeki kullanımda **-gu** eki kullanılmazsa **baru+çı** şeklinde kök değişeceği için araya **-gu** ekini yerleştiren Kaşgarlı, bu kullanımı doğru bulur ve eki **-gu+çı** biçiminde genişletir.

“Emir üzerine kurulan bu sıfatlarda, sükûnlu olan emrin üzerine faillik belirtisi olan cim (ç) ve ye getirmekle yetinselerdi o zaman rı harekeli hâle gelecek ve *‘giden’* anlamında **baruçı**, *‘ayağa kalkan’* anlamında **туруçı** olacak ve böylece emrin yapısı bozulacaktı. Bundan dolayı kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın; diğerlerinde kef eklediler; böylece emrin sonu sükûnlu kalarak yapısı bozulmadı. Bu tür sıfatlarda, bütün boyların (*ṭawa:yif*) lehçelerinde sıfatların emir üzerine kurulduğu meydana çıktı. Sonuç olarak,

herhangi bir anlam için bu sıfatların sonuna başka harfler yerine gayın ve kef'in getirilmesi daha iyidir; çünkü onlar tamlanan (muzâf) olan mastarlara girerler. '*Onun kalkması nasıldır*' anlamında **Anıñ turuğı nē teg**; '*Kelin gelişi bōrkçüyedir*' anlamında **Taz keligi bōrkçike** dedikleri gibi." (293)

Oğuzlar ve Oğuzlar grubunda yer alanların sıfatı oluşturan asıl ek **+çI**'dan önce dal kullanarak **-DA+çI** biçimini kullanmaları ile diğer gruptan ayrıldıkları bilgisini veren Kaşgarlı, bu eklerin kullanımında lehçeler arasında ihtilaflı bir durum olduğuna vurgu yapar.

Türkler ve Türkler grubunda olanlar **+çI** ekinden önce kaf'lı ve kalın sözcüklerde gayın'ı, gayınlı sözcüklerde telaffuz kolay olsun diye kaf'ı, kef'li ve yumuşak kelimelerde kef'i kullanırlarken Oğuzlar ve Oğuzlar grubunda olanlar her durumda dal'ı kullanmaktadırlar.

Yani Türkler ve Türkler grubunda yer alan lehçeler **-GU+çI** biçiminde genişletilen eki, Oğuzlar ve Oğuzlar grubunda yer alan lehçeler **-DA+çI** biçiminde genişletilen eki aynı anlam ve görevde sıfatfiil eki olarak 11. yüzyılda kullanmaktadırlar:

"İhtilaflı olan birinci husus, '*giden*' anlamında **bardaçı**; '*ayakta duran*' anlamında **turdaçı** demeleridir. Failin sıfatı (sıfat-fiil) geçmiş zaman üzerine kurulmuştur. Oğuz, Kıpçak, Yağma, Uğrak, Rus'a kadar Suvarlar ve Beçeneklerde, geçmiş zaman belirtisi olan dal ile ye arasına cim (ç) girer. Kural budur; çünkü dal eselenmiştir ki geçmiş zamanı belirtsin. Ye ise üçüncü şahsı ifade eder. O gidince **bardı** dediklerindeki gibi. '*Gittin*' anlamındaki **bardıñ** sözünde, muhataba izafe edilince (ye'nin) düştüğünü görmüyor musun? Aynı şekilde '*gittim*' anlamındaki **bardım** sözünde, birinci şahsa izafe edince ye'nin düştüğünü, dal'ın ise yerinde kaldığını ve bütün durumlarda düşmediğini, fiilin de geçmiş zaman olduğunu (görmüyor musun?) **Bardaçı** derken cim ile ye'nin faillik belirtileri olduğu anlaşıldı. Ye, geçmiş zaman fiilinin üçüncü şahsını gösteren ye değildir; eğer öyle olsaydı bu, '*kasab*'a **etçi**, '*ekmekçi*'ye **etmekçi** dediklerindeki gibi nispet ve niteleyici üzerine kurulmuş olurdu. Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye'yi isme eklemekte ittifak hâlinedirler. '*Ekin*'e **tarıg**, '*ekinci*'ye **tarıgçı** dedikleri gibi. '*Ayakkabı*'ya **etük**, '*ayakkabıcı*'ya **etükçi** denir. Ancak '*giden*' anlamındaki **bardaçı**, '*ayakta duran*' anlamındaki **turdaçı** da sıfat olmakla beraber fiilden yapılmışlardır. Öbürleri ise isimlerden yapılmıştır. Kuralların tek bir düzen üzerinde

olması daha iyidir; bu kural; kaf'lı olsun, kef'li olsun, kalın vb. olsun hiçbir kelime de değişmez.” (290-291)

3.3.7.3.2. -GAn Eki

Bir diğer sıfatfiil eki olarak Kaşgarlı, Dîvân'ın girişinde *Kitapta Zikredilmeyen Sıfatlar Hakkında* başlığı altında ikinci sıradan verdiği **-GAn** ekini, sayfa 293-294'te örneklendirir. Özellikle “iş devamlı ve sık sık yapan faili anlatır” açıklaması ile bu eki alan ve sıfatfiil görevi ile kullanılan sözcüklerde lehçe ayrımı yapmaksızın sürekliliği öne çıkarır.

Kaf'lı ve kalın kelimelerde **-gan**; kef'li ve yumuşak kelimelerde **-gen** biçimlerinin kullanılacağı da Kaşgarlı tarafından örneklendirilir:

“İş devamlı ve sık sık yapan faili anlatır. Bu türün emirden yapılışı, bütün gruplarda ve bütün baplarda ittifak hâlinde aynıdır. O da, kaf'lı ve kalın kelimelerde emre gayın, elif, nun eklenmesi; kef'li ve yumuşak kelimelerde ise gayın yerine kef eklenmesidir. Örnek: Emirde ‘*gît*’ anlamında **bar** denir; vasfedilen kişinin işi sık yapması anlatılmak istendiğinde, **Ol evke bargan** yani ‘*O, eve çok giden adamdır*’ denir. ‘*İşlerin her zaman üstesinden gelen, o adamdır*’ anlamında **Ol er ol işlarka turgan** denir. Kef'li kelimelerde ‘*gülen adam*’ anlamında **külgen er** denir; bunun emir biçimi ‘*göl*’ anlamındaki **kül**’dür; bu anlam için emir üzerine bu harfler eklendi.” (293-294)

Dîvân'ın 256. sayfasından itibaren bol miktarda **-GAn** sıfatfiil eki almış sözcükleri madde başı yapan Kaşgarlı Mahmut, örneklerin ardından ek ile ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Bu eki alan sözcüklerin beş farklı anlamda kullanılabileceğine vurgu yapar ve bunları şöyle sıralar:

1) Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu eki alan bir sözcükte vasfedilen şeyin devamlılığı ve tabiatından dolayı çok olduğu ifade edilir.

“Bu bap beş şekilde kullanılır. Bunlar gayın ve kef faslıdır. Bunlardan birincisi, vasfedilen şeyin fiilinin devamlılığını ve tabiatından dolayı çok olduğunu ifade etmektir. ‘*Devamlı burnu kanayan, bu cocuktur*’ anlamında **Bu ogul ol burnı tamurgan** dedikleri gibi. ‘*Devamlı iyi şöhretle yaşayan, bu adamdır*’ anlamında **Bu er ol edgü sāvın tirilgen** dedikleri gibi.” (261)

“İşin sürekliliğini anlatan fail ise **tapıngan, yüküngen**’dir. Kelimelerin kaf’lı, kef’li, gayın’lı, kalın vb. oluşu daha önce izah ettiğim şekilde göz önünde bulundurulur.” (350)

“Bir işi çok yapan fail niteliğinde **tutgan, satgan** ‘devamlı tutan ve devamlı satan’.” (414)

“Fiilin devamlılığını niteleyen fail: Gayın, elif, nun veya daha önce verdiğimiz kurala göre gayın yerine kef eklenir: **Ol atıg közetgen ol** ‘O, atı devamlı koruyandır.’; **Ol evin bezetgen ol** ‘O, devamlı evini bezetendir.’ Kalın kelimelerde: **Ol tarıg tarıtgan ol** ‘O, devamlı (toprak) sürmeyi emredendir.’; **Ol bugday arıtgan ol** ‘O, buğday vb. şeyleri devamlı temizletendir.’ Kef’li, gayın’lı, ince ve kalın kelimeler önceki düzen üzerinedir.” (424)

“Fiilin devam etmesini niteleyen fail: **tavratgan** ‘yürümede acele eden’, **tepretgen** ‘çok hareket ettiren’.” (442-443)

“İşin devam ettiğini bildiren fail: **togragan** ‘devamlı doğrayan’; **ugragan** ‘devamlı uğrayan’. Hepsi bu kural üzerinedir.” (582)

2) Kendisiyle nitelenenle birlikte o sıfatı devam ettirmek anlamı ifade edilir. Yani hareket alışkanlığa dönüştürülmüştür.

“İkincisi, niteleneni bırakıp başkasına geçen bir sıfat olmaktır. Kendisiyle nitelenenle birlikte o sıfatı devam ettirmek demektir. Buna örnek: **Bu er ol tönın kurıtgan**, yani ‘Bu, elbisesini çok kurutan adamdır’. Bir örnek daha: **Bu er ol süvug sömürgen** yani ‘Bu, su ve benzeri şeyleri içine çekip emen adamdır’.” (261-262)

3) Devamlılık anlamı ile birlikte bu eki alan sözcükle nitelenen varlığın işten etkilenen durumunda olduğu vurgulanır.

“Üçüncüsü, nitelenen mef’ul manasında olmaktır. Buna örnek: **Bu er ol kakılğan sokulğan**; yani ‘Bu, devamlı itilip kakılan, aşağılanan adamdır’. Bir örnek daha: **Bu er ol yirdin yirke sürülgen**; yani ‘Bu, bir yerden bir yere devamlı sürülen adamdır’.” (262)

4) Bu eki alan sözcükte devamlı gerçekleşen hareketin irade dışında gerçekleştiği ifade edilir.

“Dördüncüsü, bir şeyin, iradesi dışında yaptığı bir fiille nitelenmesidir. Buna örnek: **Bu kişi ol sözüg unıtgan**; yani ‘*Bu, sözü devamlı unutan adamdır*’. Bir örnek daha: **Bu tügün ol seşilgen**; yani ‘*Bu, devamlı çözülen bir düğümdür*’.” (262)

5) Bu eki alan sözcüklerden bazıları da hareket anlamlarını tamamen yitirerek doğrudan kalıcı isimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Beşincisi, bu manalardan hiçbirini ifade etmeyen doğrudan isimler olmaktır. Buna örnek: **kövürgen**; yani ‘*ada soğanı*’. Bir örnek daha: **tavışgan**; yani ‘*tavşan*’.” (262)

Sayfa 202’de madde başı yaptığı **tiken** “*diken*” sözcüğünün **tik-** fiil köküne getirilen sıfat eki ile türetildiği bilgisini veren Kaşgarlı, bu maddede farklı fiil köklerine getirilen **-GAn** sıfatfiil eki ile türetilmiş fiilimsileri örneklendirir:

tiken: *diken*. Bu, hafifletilmiş telaffuzdur. Kurallı olanı iki k ile söylenendir: **tikken**. Bu isim “*batırdı, (dikiş) dikti, dürttü*” anlamlarına gelen **tikdi** sözünden alınmıştır. Kef (k), asli harftir. Sıfat olması için ikinci kef’in eklenmesi gerekir. Mesela “*Eti şişe geçirdi.*” anlamında **Tevdi etni** denir; bundan bir sıfat yapmak istersen **etni tevgen** dersin; “*eti geçiren*” demektir. Sıfatta, aslında olmayan bir kef (g) ekledin. “*Adam suya daldı.*” anlamında **Er çömdi suvda** dersin; bundan sıfat yapmak istersen “*dalgıç*” anlamında **suvka çömgen er** dersin. Sıfatta kef’i (g) ekledin; aslında bu yoktu. Kelimenin aslında bir kef (k) varsa kural, bir sıfat kef’i ekleyip iki kef’i şedde ile birleştirmektir. Mesela “*Adam kadını sikti.*” anlamında **Er uragutnı sikti** denir; bundan sıfat yaparsan **sikken er** dersin; “*siken adam*” demektir. “*Diken*” anlamındaki **tiken**⁴⁸ için de aynı şey söz konusudur; kef’lerden (k’lerden) birisi hafifletilmek için atılmıştır. (202)

⁴⁸ Kef’e sonradan bir şedde konulmuştur.

Ek ile ilgili önemli bir lehçe ayrımını da dile getiren Kaşgarlı, Oğuzlar ve Rum'dan Çin'e kadar çadır halkının (göçebelerin) **-GAn** ekindeki **G** sesini hafifletmek maksadı ile attıkları bilgisini sayfa 262'de paylaşır. (*Bk. Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Ünsüz Düşmesi*) Hatta verdiği bu bilgiyi sayfa 88'de, ekteki **n** sesinin Oğuz ve Kıpçakların çoğunda **k** sesine döndüğü bilgisi ile ve doğru bir kuraldır, açıklaması ile birlikte örneklendirmiştir:

“Oğuzlar ve Rum'dan Çin'e kadar çadır halkı (göçebeler) fiilin devamlı yapılışının belgesi olan gayın ile kef'i, hafifletmek maksadıyla, atarlar.” (262)

“Bu bap, vasfedilen kimsenin o işi sık yaptığını ifade eder. Bir işin vasfedilen tarafından çok yapıldığını anlatıyorsa, Arapçadaki *miʿa:l* bâbının karşılığıdır. ‘Çok yediren’ için *miṭʿa:mun*; ‘çok savaşıran’ için *miṭra:bun* dendiği gibi. Bu bapta nun bulunması şarttır. Oğuz ve Kıpçakların çoğu bu nun’u kaf yapar. ‘İçi sıkıntılı adam’ anlamındaki **buşgan** kelimesini, asli gayın’ın da düşmesiyle Oğuzların **buşak** yapması gibi. Bu doğru bir kuraldır.” (88)

Bu açıklamayı yapmasına rağmen sayfa 394'te ekin **g**'li biçiminin kullanımında bu sefer Türkler ve Oğuzların itifak halinde oluşlarının belirtilmesi önemlidir.

“Failin işi devam ettirdiği anlatılmak isteniyorsa: kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde **oğgurgan, toğgurgan**; kef'lilerde **külsirgen er** ‘*gülmseyen adam*’, deve için **kevşengen teve** ‘*çok geviş getiren deve*’ örneklerinde (Türkler ve Oğuzlar) ittifak hâlinedirler.” (394)

Lehçe kaydı düşerek yaptığı bu açıklamaların yanı sıra **buşgan** sözcüğünün Oğuz ve Kıpçakların çoğunda gayın'ın düşmesiyle birlikte nun'un kaf yapılması sonucu **buşak** şeklinde kullanıldığını “doğru bir kuraldır” açıklaması ile belirten Kaşgarlı, sayfa 237'de “*çok sıçan adam*” anlamında madde başı yaptığı **sıçgak** sözcüğünde, lehçe kaydı belirtmeden, aynı değişimi (**n > k**) bu defa kural dışı olarak verir. Devamlılık bildiren sıfatların (sıfatfiillerin) nun ile yapılması gerektiğini örneklendirir.

sıçgak: *Çok sıçan adam*. Bu kural dışıdır; çünkü kurala göre kaf (**k**) yerine nun (**n**) olması gerekirdi. Devamlılık belirten sıfatlar bu yolla (nun ile) yapılır. “*Yarış kazanan at*” anlamında **ozgan at** dendiği gibi. Ve **Ol iş kılğan ol** denilir; “*O çok iş yapar*” demektir.(S.205)

Ek ile ilgili Dîvân'ın çeşitli bölümlerinde verilen kullanım örneklerinden bazıları şunlardır:

Ol kişi ol tarıg **arıtgan** “*O, buğday vb. şeyleri devamlı temizleyen adamdır.*”(88)

Ol er özin kişiden **abıtgan** “*O, insanlardan saklanma âdeti olan adamdır.*”(88)

Ol küp ol süçigni **açıtgan** “*O, içine konan tatlı şeyi daima ekşiten küptür.*”(88)

Isırgan ıt “*çok ısırın köpek*”(89)

Bu er ol işıg **evürgen tevürgen** “*Bu, işleri evirip çeviren adamdır.*”(89)

Kadırgan er “*boyun eğmeyen kişi*”(256)

Bu ot ol burun **kanatgan** “*Devamlı burun kanatan, bu ilaştır.*”(257)

Bu tügün ol **seşilgen** “*Bu, devamlı çözülen bir düğümdür.*”(261)

3.3.7.3.3. -IgsAk / -IgsA / -sA / -sAk Ekleri

Yapmadan önce işi temenni eden veya arzulayan faili ifade etmek için **-IgsAk** ekinin fiillere eklenmesi gerektiğinden giriş bölümünde bahseden Kaşgarlı, bu ekin emir biçimindeki kök fiiller üzerine getirilemeyeceğini sayfa 294'te açıkça bildirir. Yani isimlere eklenirken **+sAk** biçiminde kullanılan ek, fiillere eklenirken **-Ig** eki ile birlikte genişletilerek kullanılmaktadır. Kök halindeki fiile önce **-Ig** eki ardından **+sAk** eki getirilmektedir. Böylece ek, fiillerde **-IgsAk** biçimi ile kullanılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün çeşitli bölümlerinde iki farklı ekmiş gibi **-IgsAk** ve **-sA** eklerinden bahseder; ancak bu iki ekin de isim ve fiillere eklenebileceği ve eklendikleri fiillerin, yapmadan önce işi temenni eden, arzulayan faili nitelediklerine vurgu yapar.

-IgsAk eki için Dîvân'ın çeşitli bölümlerinde olmakla birlikte özellikle sayfa 294-295'te ayrıntılı açıklamalar yapan Kaşgarlı Mahmut, ekin kalın ve ince sıradan ünlülerle kullanımına dair izahlarda bulunduktan sonra sonu ünsüzle biten sözcüklere eklenirken

dar ünlü ile eklenmesi gerektiğine dikkatleri çeker. Fiil soylu sözcüklere eklenerek sıfatfiil oluşturan ekin, aynı anlam ile isimlere de getirilebileceğini belirten Kaşgarlı, bu durumda hedef kitleden eki, **-sAk** biçimi ile kullanmalarını ister:

“Yapmadan önce işi temenni eden veya arzulayan faili ifade etmek için bu anlamdaki sıfat kullanılır. Bu, emir üzerine kurulmaz. Kalın, gayın’lı ve kaf’lı kelimelerde kök üzerine gayın, sin, elif ve kaf eklenir. Kef’li ve ince kelimelerde ortadaki gayın ve sondaki kaf yerine kef gelir. Emir biçimindeyken sükûnlu olan harfin harekesi de esre olur. Örnek: ‘*Git*’ anlamında **bar** denir; eğer ‘*O gitmeyi temenni eder*’ şeklinde nitelenmek istenirse ‘*O, eve gitmeyi arzuluyor*’ anlamında **Ol evke barıgsak** denir. ‘*İşte şurada dur*’ anlamında **Tur munda** denir; eğer bu mana istenirse ‘*O burada durmayı temenni ediyor*’ anlamında **Ol munda turugsak** denir. Kef’li kelime, ‘*O buraya gelmeyi temenni ediyor*’ anlamında **Ol berü keligsek erdi** denir. ‘*O eve girmeyi temenni ediyor*’ anlamında **Ol evke kirigsek ol** denir. Yumuşak kelime, ‘*O, mal biriktirmeyi temenni ediyor ve seviyor*’ anlamında **Ol tavar tirigsek ol** denir. Bu kuralları aklında tut. Bu anlam istendiğinde isimlerde de adam bu şekilde nitelenebilir. ‘*O adam malı sevendir*’ anlamında **Ol er ol tavorsak** denir. ‘*Bu, erkek isteyen kadındır*’ anlamında **Bu uragut ol ersak** denir. Ancak isimlerde gayın’ın da kef’in de yeri yoktur.” (294-295)

Eklendiği sözcüklere **-IgsAk** ekinin kattığı anlamları katan ve aynı görevde karşımıza çıkan **-sA** ekinden ise özellikle sayfa 142-143’te bahseder, Kaşgarlı Mahmut. Aslında **-IgsAk** ve **-sA** ekleri aynı eklerdir. Sayfa 141’den itibaren madde başı yaptığı fiilleri, **-sA** eki ile birlikte veren Kaşgarlı’nın, **-sA** ve **-IgsA** biçimlerinin birlikte kullanımda olduklarına vurgu yapması önemlidir:

“Kural: Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili, üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne var ki henüz işi yapmamıştır. İsim ve fiillerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır. İkili isimler için, **Er etsedi** denildiği gibi. ‘*Adam et istedi.*’ demektir. **Et** ‘*laḥm*’ demektir ve iki harflidir. Sin ve elif ona eklendiği zaman ‘*niyet ve istek*’ manasını katmış oldular. Aynı şekilde **Er evsedi** denir; ‘*Adam evini arzuladı ve oraya gitmeye niyetlendi.*’ demektir. **Ev**, ‘*beyt*’tir ve iki harflidir. Bu iki harf onlara eklendiği zaman ‘*istek ve niyet*’ manası katılmış oldu. Üçlü isimlere gelince: ‘*Ekşi veya acı*’ bir şeye **açıg** derler. ‘*Adam ekşiyi arzuladı*’ denilmek istendiği zaman **Er açıgsadı** denir. ‘*Lezzet*’ anlamına gelen **tatig** kelimesinden de ‘*Adam lezzet arzuladı*’

denilmek istendiği zaman **Er tatıgsadı** denir. (Üçlüden) fazla olanlara gelince: **Er kăgunsadı** ‘*Adam kavun istedi.*’ **Er çeniştürüksedi** ‘*Adam maruf meyveyi istedi.*’ Erken çıkan, fındığa benzeyen bir Çin meyvesidir. Kural, hepsi için kullanılabilir; fakat biz bazılarına işaret ediyoruz; diğerleri (kurala göre) çıkarılabilir. İkili fiillere gelelim: Mesela: **Er kīzın öpüsedı** ‘*Adam kızını öpmek istedi.*’ **Ol yā atısadı** ‘*O ok atmak istedi.*’ Bunların aslı **öpdi** ve **attı**’dır. Üçlü fiillerde: **Er yük kötürsedi** ‘*Adam yükü taşımak istedi.*’ **Ol kuş uçursadı** ‘*O, kuşu uçurmak istedi.*’ (Üçlüden) fazla olanlarda: **Ol Tenrike kirtkinsedi** ‘*O, Allah’ın birliğini ikrar etmek istedi.*’” (142-143)

Ekleneceği kelimenin sonunda **r** ve **l** sesleri var ise **-sA** ekinin **-IgsA** biçimini aldığı sayfa 143’te örneklerle açıklanır. Yine sayfa 569’da **kör-** ve **kel-** fiillerinin hem **-sA** eki ile hem de **-IgsA** eki ile kullanılabileceği asıl kullanımların **-IgsA** eki ile olanlar olduğu belirtilerek verilir. Bu kullanımlar da söz konusu her iki ekin de aynı ekler olduklarının izahıdır. Ekin asıl biçiminin **-IgsA** olduğu da Kaşgarlı tarafından belirtildiğine göre ekteki **g** sesinin zamanla düştüğü açıktır. Hatta aynı sözcüğün her iki ek ile kullanımları verildiğine göre 11. yüzyıl itibari ile ek, her iki biçimi ile kullanımdadır, demek yanlış olmayacaktır:

“Bu kural, sonunda **re** (**r**) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde **gayın** (**ğ**), aksi durumda **kef** (**g**) eklenir. **Ol evke barıgsadı** denir; ‘*O eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti*’ demektir. Yine **Men seni körügsedim** denir; ‘*Ben seni görmek istedim*’ demektir. **Barıgsadı** yerine **barısadı**, **körügsedi** yerine **körüsedı** denildiği zaman da caizdir. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimdir. Aslı **bardı**, **kördı**’dir. Kelimenin sonunda **lam** (**l**) varsa aynı şekildedir. **Ol andın yarmak alıgsadı**. ‘*O, ondan para almak istedi.*’” (143)

körüse-: Men amı körüsedim “*Ben onunla buluşmayı arzuladım.*” Aslı, **körügsedim**’dir. Akıcı (**zella:qa**) harflerde kural böyledir. “*Bir şeyi isteme*”yi ifade etmede, fiilin aslına **kef**, **sin** ve **elif** eklenir. (569)

keligse- ~ kelise-: Men saña kelıgsedim “*Ben sana gelmek istedim.*” **kelisedim** şekli de vardır. (569)

Yukarıda Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten aldığımız ve Kaşgarlı’nın yaptığı açıklamalar ile örneklendirmeler açıkça göstermektedir ki **-IgsAk** ekindeki **-Ig** biçimi fiillere getirilen isim yapma ekidir. Zira Kaşgarlı, sayfa 294’te “bu, emir üzerine kurulmaz” derken ekin

doğrudan fiillere eklenemeyeceğini, fiil kökünden sonra bir ek getirildiğine işaret etmiştir. O da fiilden isim yapım eki olan **-İg** ekidir ve bu ekin düşürülmesi ile **-sA** biçimi de 11. yüzyılda kullanımdadır. Ahmet Bican Ercilasun da “*Kâşgarlı Mahmud’da -sĀ- / -sĒ Eki*” başlıklı makalesinde **-İg** ekinin fiilden isim yapım eki olduğunu eski dönemlerden örneklerle belirtmektedir. “Görüldüğü gibi Kâşgarlı Mahmud bu konuda geniş ve aydınlatıcı açıklamalarda bulunmaktadır. Bizim için asıl mühim olan, bu açıklamanın sonlarında yer alan *r* ve *l* ile biten fiillerdeki durumdur. Kâşgarlı bu tür fiillerin, *barıgsā-*, *alıgsā-* şeklinde söz konusu eki aldıklarını ifade etmektedir. Üstelik *barırsā-*, *körüsē-* şekillerinin caiz sayılabileceğini söylemekle beraber, doğru ve fasih şekillerin *barıgsā-*, *körügsē-*, *alıgsā-* olduğunu belirtiyor. İşte bu örnekler, fiillere geliyormuş gibi görünen *-sā-*, *-sē-* ekinin de aslında fiilden *-g* eki ile türemiş isimlere geldiğini göstermektedir. Dîvânü Lügati’t-Türk’ten daha eski olduğu tahmin edilen Maniheist Uygur metinlerinden Aprınçur Tigin’in meşhur aşk şiirinde *kavışıgsāyur men* (kavuşmak istiyorum) ve *öz amrak(ımın) öpügsēyür men* (sevgilimi öpmek istiyorum) örneklerinde *p* ve *ş* gibi başka seslerden sonra da *g* ekinin geldiği görülmektedir. Yani bu örneklerde de *-sā-*, *-sē-* eki fiilden *g* eki ile türemiş isimlere gelmektedir.” (Ercilasun, 2014:143)

Sonu *r* ve *l* ile biten fiillere ekin, **-İg** fiilden isim yapım ekinde sonra getirilmesi ve aynı zamanda **barıgsadı ~ barırsadı** şeklinde ikili kullanımların varlığının belirtilmesi de önemlidir. Bu tür ikili kullanımların Dîvân’da açıkça dile getirilmesi fiilden isim yapım ekindeki *g* sesinin düşme sürecinin 11. yüzyılda devam ettiğini düşündürmektedir. Ahmet Bican Ercilasun’un yukarıdaki makalesinde de belirttiği gibi *g* sesi düşmekte; ancak aradaki dar ünlü varlığını hala korumaktadır. Zira Kaşgarlı, sayfa 294’teki açıklamasının devamında “emir biçimindeyken sükûnlu olan harfin harekesi de esre olur” diyerek **-İg** ekindeki dar ünlüye işaret etmiştir.

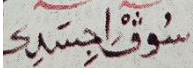
Bu durumda Besim Atalay⁴⁹, Robert Dankoff - James Kelly⁵⁰ gibi araştırmacıların sayfa 141-142’deki **-sA** eki ile verilen fiil madde başlarını **atsa-**, **ötse-**, **açsa-** biçiminde ikinci harflerini harekesiz (sükûnlu) okumaları doğru değildir. Her iki araştırmacı da bu bölümdeki sözcükleri kırmızı mürekkeple esrelendikleri gerekçesi ile aslî kabul etmezler ve esreleri dikkate almadan okurlar. Oysaki her ne kadar kırmızı mürekkep ile

⁴⁹ Besim Atalay, DLT I, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, s.275-278.

⁵⁰ Robert Dankoff, James Kelly, Mahmud el-Kaşgari- Türk Şiveleri Lügati I, Harvard Üniversitesi Basımevi, 1982, s.23.

esrelenseler de Kaşgarlı bu sözcüklerin esreli okunmaları gerektiğini açıkça dile getirmiştir. Bundan dolayı bu sözcükleri ve diğerlerini **atısa-**, **ötüse-**, **açısa-** biçimlerinde okumak doğru olacaktır ki ses bilgisi de bunun doğruluğunu ortaya koymaktadır. Kaldı ki bu açıklamanın yanında bir de Dîvân'da sayfa 14'te *Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında* başlığı altında Kaşgarlı Mahmut, **-sA** ekini örneklendirirken verdiği **içisedi**, **yeyisedi** sözcüklerini siyah mürekkep ile harekelendirir:

“Sin: Fiilin gösterdiği hareketi yapmak için, dilek anlamında fiile katılır.

Sûv içisedi ‘Su içmeyi arzu etti.’, Aş yeyisedi ‘Yemek yemeyi arzuladı.’” (14)

Ahmet Bican Ercilasun da yukarıda adı geçen makalesinde aynı noktaya temas etmiştir. “Aprınçur Tigin’in şiirlerindeki *kavışığsā-*, *öpügsē-* ve Kâşgarlı’daki *barıgsā-*, *körügsē-*, *alıgsā-* örneklerinde, başlangıçta *-g* fiilden isim yapma ekinin olduğu, bunun sonradan düştüğü açıktır. Ancak bu düşmeyle birlikte hemen, *-g*’den önce gelen ünlünün de düştüğü düşünülemez; *-g* düşmüş, fakat ünlü bir süre daha korunmuş ve *içisē-*, *atisā-*, *ötüsē-* gibi şekiller ortaya çıkmıştır ve bence Kâşgarlı Mahmud zamanında *r* ve *l* ile biten fiiller dışındaki fiillerde bu şekiller hâkimdir.” (Ercilasun, 2014:144)

Yukarıdaki açıklamalarımız göstermektedir ki **-sA** biçimi, Kaşgarlı’nın verdiği “*yapmadan önce işi temenni eden, arzulayan*” yani “*istek*” anlamlarına sahip olan asıl ektir. **Barıgsadı ~ barısadı**, **körügsedi ~ körüsedı**, **alıgsadı ~ alısadı**, **kelıgsedi ~ kelısedı** şeklindeki ikili kullanımlar da bunu kanıtlamaktadır. Ekin sonundaki **k** sesi de ayrı bir yapı olmalı ki Kaşgarlı, **-IgsA** biçiminden de bahseder. Muhtemeldir ki ekin sonundaki **k** sesi, **ok** pekiştirme edatının ekleşmesi durumunun sonucudur. **-IgsAk** ekinin başındaki **-Ig** yapım eki, sonundaki **-k** ekleşmiş pekiştirme edatı ise “*niyet ve istek*” anlamlarını taşıyan asıl ek, **-sA** ekidir.

Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde birçok defa işi yapmaya karar verip onu yapmayı temenni eden, arzulayan faili niteleyen **-IgsAk** ekli sözcükleri örneklendiren Kaşgarlı, sayfa 414’te Oğuzların bu eki, “*işî yapmaya hakkı olan faili nitelemek*” anlamı ile kullandıkları ayrıntısını verir:

“Failin bir işi yapmak hakkı olduğunu nitelemek için: **Ol tutguluk erdi** ‘Onun tutmaya hakkı vardı’; **Ol satguluk turur** ‘Onun satmaya hakkı vardır’. Oğuzlar bu

anlam için lââm'ı sin'e çevirirler: **Ol anı tutugsak erdi** '*O, onu almaya niyetlenmişti*'; **Ol anı satıgsak ol.**' (414)

Bu kayıt dışında Dîvân'da söz konusu ekin kullanımına lehçe kaydı olmaksızın işaret eden kayıtlar şunlardır:

"Bir işi yapmayı temenni ediyorsa **tapugsak er** '*hizmet etmeyi seven adam*' örneğindeki gibidir. Bu sıfatlar, üçlülerde ve daha fazlasında ancak nadir olarak gelir. Kural, hepsinde geçerlidir. İkiliden fazla olunca kelimenin son harfidüşürülür ki üzerine bu sıfatları anlatan harfler eklensin. '*İbadet etti*' anlamında **tapındı**'dan sıfatında **tapugsak** yapılır. Burada nun düşürülmüş ve kelime aslına dönmüştür ki o da '*hizmet*' anlamında **tapug**'dur." (350-351)

"Fail işi yapmaya karar verip onu yapmayı temenni ederse: **Ol at suvgarıgsak erdi** '*O, atı suvarmada kararlı ve arzulu idi*'; **Ol anı suvdın keçrüşsek erdi** '*O, ona suyu geçmede yardım etmeye karar vermişti ve bunu arzu ediyordu*.' Ancak bu bapta bu tür seyrek." (394)

"İş yapmayı temenni eden failin nitelenmesi için: **tutugsak, satıgsak.**" (414)

"İş yapmayı temenni eder nitelikteki fail: **Ol tarıg tarıtsak ol** '*O hırslıdır ve ekmeyi temenni etmektedir*.'; **Ol evin bezetigsek ol** '*O, evi bezetmede hırslıdır ve onu temenni etmektedir*.' Gayın'lı, kaf'lı ve kalınlarda asıl harflere sin ve kaf'la birlikte gayın ve kaf eklenir. Öndeki ve sondaki ke, ke'li, imaleli ve ince kelimelere, sahih fiillerde daha önce geçen kurala göre eklenir." (424-425)

"İş yapmaya arzulu olan fail: **tavratıgsak er** '*acele etmeyi arzulayan adam*'; **Ol yıgaçig tepretigsek ol** '*O, ağaç vb. şeyleri sallamayı arzulayandır*.'" (443)

"İş yapmayı isteyen fail için akıcı harfli kalınlarda ve gayınlılarda gayın; buna zıt olanlarda ke ve ayrıca sin, kaf / ke eklenir. Örnek: **Ol et togragsak ol** '*O, et doğramada isteklidir*'; **Ol teweke⁵¹ yük yüklegsek ol** '*O, deveye yük yüklemede isteklidir*'. Ancak bu, dörtlerde, diğer baplarda kullanıldığından daha az kullanılır." (582)

⁵¹ Tewe sözcüğü burada vav ile yazılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda, **-sA** ekinin kökenine dair de açıklamalarda bulunmuş, eklerin, kelimelerin ekleşmesi yolu ile oluştuklarına dair açıklamalar ortaya koymuştur. (Bk. *Kaşgarlı Mahmut'a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*) Türkçedeki eklerin, kelimelerin ekleşmesi yolu ile oluştuğu üzerine oldukça fazla görüş bildirilmiştir. L. Bazin, Şinasi Tekin, Zeynep Korkmaz, Ahmet Buran gibi isimler bu konuda görüş bildirenlerdendir. “*Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni*” başlıklı makalesinde Ahmet Buran, “Türkçede başlangıç itibariyle ekler yoktu, işlevsel bakımdan temel ve yardımcı kelimeler vardı. Yardımcı kelimelerin bir kısmı ekleşirken, bazı temel kelimeler de yardımcı kelime durumuna geldiler. Bu sistem, Türk dilinde genel ve canlı bir temayül olarak günümüzde de yaşamaya devam etmektedir.” (Buran, 1999:214) açıklaması ile eklerin kelimelerin ekleşmesi yolu ile oluştukları görüşünü ortaya koymaktadır. Bu noktada 11. yüzyılda Kaşgarlı’nın **-sA** eki için söyledikleri ve söz konusu ekin “*nesneyi saydı*” anlamındaki **sādi nēḡni**’den geldiğini örnek kullanımlarla izah etmesi önemlidir.

“Bu iki harfin aslı, **sādi nēḡni**’den gelmiştir; ‘*nesneyi saydı*’ demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūvsadı**. ‘*Adam susadı*.’ ‘*Su, onun arzuları arasında sayıldı*’ manasına gelir.” (143)

3.3.7.3.4. -gUIUk / -IḡlIk / -IḡsAk Ekleri

11. yüzyıl Türk lehçeleri için eklendiği fiile “*hakkı olan işi yapan faili bildirme*” anlamını katan **-gUIUk** ekinden Dîvân’ın girişinde bahseden Kaşgarlı, Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde de bu ekten örneklerle bahseder. Özellikle sayfa 295-296’da ayrıntılı gramer bölümünde eki izah eder. Bu ekin kattığı anlam için Oğuzların bu eke karşılık **-IḡsAk** ekini kullandıkları bilgisini de verir:

“Dördüncüsü: Kendinde, bahsedilen fakat henüz ortaya çıkmamış işi yapma hakkını gören fail, bu manayı ifade eden sıfatla nitelenir ve ondan başka bir anlam çıkar; o da yapmak niyetiyle hazırlık gördüğü işle nitelenen (anlamı)dır. Bu türün emir üzerine kuruluşu, emrin sonunun sükûnlu kalmasıyla olur. Ondan sonra kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın, lâm ve kaf gelir; (kef’li ve ince kelimelerde) ortadaki gayın ve sondaki kaf yerine kef gelir. Örnek: ‘*Git*’ anlamında **bar** denir; eğer ‘*Gitmek onun hakkıdır*’ demek istenirse **Ol barguluk erdi** denir; ‘*Gitmek onun hakkıdır veya onu yapmak için*

niyetlenmiştir. 'demektir. **Ol munda turguluk erdi** denir; *'Burada kalmak onun hakkı veya niyetidir'* demektir. Oğuzların bazısı lâm yerine sin kullanırlar. **Ol munda turugsak erdi** denir; *'Burada durmak onun hakkıdır'* demektir. **Ol mundın barıgsak tegül** denir; *'O, buradan gidecek değil'* demektir." (295-296)

Dîvân'da Kaşgarlı'nın söz konusu ek üzerine farklı bölümlerde yaptığı açıklamalar ve örneklendirmeler şöyledir:

"Bir şeyi yapmaya kararlı ve kendinde o hakkı gören fail ise *fa'ul'ulul* veznindedir; iki ayın (ikinci ve dördüncü harfler) üç harekeyle harekelendirilebilir. İki lâm (üçüncü ve altıncı harfler) ise sükûnludur. Örnek: **Beg yāzuk keçürgülük erdi** *'Beyin suçu affetme hakkı vardı.'* **Ol Teñrike tapınguluk erdi** *'Onun Yüce Allah'a ibadet etme hakkı vardı.'* Kuralı, kaf'lı ve diğer şekildeki kelimeleri dikkate alarak, bu harfleri, kelimenin aslı harflerine eklemektir." (351)

"İşi yapmak failin hakkı olduğu ve işi yapma kararında olduğu anlatılmak isteniyorsa: **Ol at suvgarguluk** *'Onun atı suvarmaya hakkı vardı';* **Ol anı toğgurguluk erdi** *'Onun, onu doyurmaya hakkı vardı.'*" (394)

"Failin bir işi yapmak hakkı olduğunu nitelemek için: **Ol tutguluk erdi** *'Onun tutmaya hakkı vardı';* **Ol satguluk turur** *'Onun satmaya hakkı vardır'.* Oğuzlar bu anlam için lâm'ı sin'e çevirirler: **Ol anı tutugsak erdi** *'O, onu almaya niyetlenmişti';* **Ol anı satıgsak ol.**" (414)

"İşi yapma hakkını kendinde gören ve ona niyetlenen fail: **Ol tarıg tarıtgılık ol** *'Ekin için emir vermek niyetindedir.';* **Ol at közetiglik ol** *'Atı korumak onun hakkıdır ve o niyettedir.'* Gayın ve kaf yerine göre kullanılır. Bazı Oğuzlar, daha önce gösterdiğim gibi lâm'ı sin'e çevirirler." (425)

"İşi yapmaya hakkı olan fail: **Ol et tograguluk erdi** *'Et doğramak onun hakkı idi';* **Ol saña ugraguluk erdi** *'Onun sana uğramaya hakkı var idi'.* Oğuz ve Kıpçaklarda lâm (l) yerine sin (s) kullanılır. Örnek: **Ol et togragsak⁵² erdi** *'Et doğramak*

⁵² Sin'de kırmızı mürekkep ile esre de var.

onun hakkı idi’; **Ol saña ugragsak**⁵³ **erdi**. Çoğunluk diğer Türklerin kuralına göre konuşur.” (582)

“İşi yapmaya hakkı olan fail: **Ol tavratiğlık ol** ‘*Acele etmek onun hakkıdır*’, **Ol tepretiglik erdi** ‘*Hareket ettirmek onun hakkıydı ve neredeyse onu yapacaktı*’. Oğuzların bazıları lâm’ı sin’e çevirirler: **Ol tavratiğsak erdi** ‘*Acele etmek onun hakkıydı*’, **Ol tepretigsek erdi** ‘*Hareket ettirmek onun hakkı idi*’. Onların başka bir ağzında kaf, ye yapılır: **Ol tavratiğsı erdi, tepretigsi erdi**. Önceki anlam gibi. Ancak ilk şekil daha doğrudur. Bazıları da bu türde, asıl Türklere uyarlar.” (443)

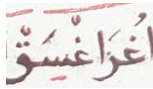
Son kayıtta Kaşgarlı, 11. yüzyıldaki Oğuz Türkleri için ilgi çekici bir bilgi paylaşmaktadır. Türklerin, işi yapmaya hakkı olan faili anlatmak için kullandıkları **-İğllk** ekine karşılık Oğuzların ekteki **l** harfini **s** harfine çevirerek **-İgsAk** biçiminde kullandıklarını belirttikten sonra, 11. yüzyıl Oğuzlarındaki ağızların varlığını belirtir. **-İgsAk** ekinin Oğuzların başka bir ağzında da **-İgsI** biçiminde kullanıldığını söyler.

3.3.7.3.5. -İğll Eki

Kitapta Zikredilmeyen Sıfatlar Hakkında başlığı altında, sayfa17-18’de Kaşgarlı’nın beşinci sıradan açıkladığı **-İğll** eki, eklendiği fiile, bir işi yapmak üzere olan faili niteleme anlamı veya bir şeyi yapma niyetinde olup onu içinde saklayan faili niteleme anlamı katmaktadır. Özellikle sayfa 296’da diğer sıfatfiil ekleri ile birlikte **-İğll** ekini de örneklendirmiştir:

“Beşincisi: Bir şeyi yapma niyetinde olup onu içinde saklayan faili niteler. Bu, öncekine yakındır. Orada da fail bir şeye niyetlenip hazırlık görüyordu. Bu, emir üzerine kurulmaz. Bütün baplarda kelimenin sonu esreyle harekelenir ve eklenen harflerden ilki sükûnlu olur. Örnek: ‘*Git*’ anlamında **bar** denir. Kalın ve kaf’lı kelimelerde köke gayın, lâm ve ye eklenir; kef’li ve ince kelimelerde gayın yerine kef gelir. **Men saña barıglı men** denir; ‘*Ben sana gitmekteyim ve onu içimde saklamaktayım.*’ demektir. **Ol munda turuğlı ol** denir; ‘*O burada kalmakta ve kalmayı içinden geçirmektedir.*’ demektir. Kef’li kelimelerde, **Ol maña keligli turur** denir; ‘*O bana gelmektedir; içinden gelmeyi*

⁵³ Sin’de kırmızı mürekkep ile esre de var.

niyetlemekte ve onu içinde saklamaktadır.’ demektir. **Ol maña tavar birigli ol** denir; ‘*O bana mal vermektedir.*’ demektir. Bu tür sıfatların kuruluşu tamlanan (muzâf) olan mastarlar üzerinedir; ancak buna lâm ve ye de eklenmiştir ki sıfat olsunlar. Çünkü biz; gayın ve kef köke eklendiğinde ve sükûnlu harfi de harekelendirdiğimizde tamlanan (muzâf) mastar olur demiştik ki işin derhal yapıldığını bildirir. **Anıñ barıgı kör** denir; ‘*Onun gidişine bak.*’ demektir; **Anıñ keligi kör** denir; ‘*Onun gelişine bak.*’ demektir. Anlattığım gibi bunlar mastar iken lâm ve ye eklenerek sıfat olmuşlardır. Bu tür sıfatla, bütün Türk tabakalarında ittifak vardır; ihtilaf yoktur.” (296-297)

İlk dört maddedeki **-KU+çI / -DA+çI, -Ig+sAk / -Ig+sA, -gU+IUk / -Ig+Ilk** biçimlerindeki iki ekin birleştirilmesi ile genişletilerek verilen eklerde olduğu gibi **-IgII** ekinde de Kaşgarlı, ekin emir biçimindeki kök fiil üzerine getirilemeyeceğini, üzerine getirildiği fiilin son sesinin esre ile (I) harekeleneceğini belirterek ekin aslında **-Ig+II** biçiminde genişletilmiş bir ek olduğuna işaret etmiştir. Hatta bu bilgiyi yukarıdaki açıklamanın son bölümünde somutlaştırarak açıklamıştır. Son bölümde “Bu tür sıfatların kuruluşu tamlanan (muzâf) olan mastarlar üzerinedir; ancak buna lâm ve ye de eklenmiştir ki sıfat olsunlar. Çünkü biz; gayın ve kef köke eklendiğinde ve sükûnlu harfi de harekelendirdiğimizde tamlanan (muzâf) mastar olur demiştik ki işin derhal yapıldığını bildirir.” ifadesinde mastar halindeki (isimfiil halindeki, **bar-ig, kel-ig**) sözcüğe **+II** eklenerek sıfat olmuştur (**bar-ig+lı, kel-ig+lı**), diyerek ekin, **-Ig+II** biçiminde genişletildiğini açık bir şekilde ortaya koyar.

Dîvân’da Kaşgarlı’nın söz konusu ek üzerine farklı bölümlerde yaptığı diğer açıklama ve örneklendirmeler şöyledir:

“İçinde bir parça mastar anlamını da taşıyan şekil, failin işi yapanlardan olduğu manasını verir. Örnek: **Ol Teñrike tapınıgı erdi** ‘*O Yüce allah’a ibadet eden idi.*’ **Ol meni suvdın keçürügli erdi** ‘*O beni sudan geçiren idi.*’ Bu kuralın kalıbı iki ayını (ikinci ve dördüncü harfi) sükûnlu, iki lâm’ı (üçüncü ve beşinci harfi) harekeli olan *fâ‘la‘li*’dir. Fiille birlikte **erdi** kelimesi kullanılırsa, failin daha önce yaptığı işi bildirir. Ancak ondan (fiilden) sonra **ol** veya **turur** kelimeleri gelirse, failin işe karar verdiğini, fakat henüz yapmadığını bildirir.” (351)

“Fail bir işi yapmayı içinde saklıyorsa veya o işi yapmışsa: **Ol at suvgarılı erdi** ‘*O atı suvaran o idi*’; **Ol anı toğguruglı ol** ‘*O, onu doyurandır*’. Bu anlamda kökün son harfi harekelendirilir. (395)

“Neredeyse işi yapmak üzere olan faili nitelemek için: **Ol anı tutuglı ol** ‘*O, onu tutmaya niyetlidir*’; **Ol tavarın satıglı ol** ‘*O, malını satmaya niyetlidir*’.” (414)

“İş yapmaya niyetlenen ve onu yapmayı düşünen fail: **Ol tarıg tarıtlı erdi** ‘*O, ekin için emir vermeyi düşündü ve ona başlamak üzere oldu*.’; **Ol atıg közetıglı erdi** ‘*O, atı korumaya niyetlendi ve neredeyse bunu yapacaktı*.’ Bu şekil, sâlim faillerde birinci şekle yakındır. (425)

“İş yapmayı içinde saklayıp onu yapmak üzere olan fail: **Ol tavrıtlı ol** ‘*O çok acele etmeyi içinde saklamaktadır ve neredeyse onu yapacaktır*’, **Ol tepretıglı ol** ‘*O, çok hareket ettiricidir ve onu neredeyse yapacaktır*’.” (443)

“İşe niyet edip başlamak üzere olan, ancak onu yapmayan fail. Örnek: **Ol et tograglı ol** ‘*O, eti doğramaya niyetlidir; yapmak üzeredir*’; **Ol saña ugraglı ol** ‘*O sana uğrama niyetindedir ve gelmek üzeredir*’. Diğerleri, buna göre kıyaslanır.” (582)

3.3.7.4. Zarffiiller

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için isimfiiller (mastarlar) ve sıfatfiiller hakkında Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te ayrıntılı bilgiler ve örnekler paylaşırken zarffiiller hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak Dîvân’ın genelinde var olan cümleler, atasözleri ve şiirler bünyelerinde zarffiil ekleri barındırmaktadırlar.

Dîvân’dan tespit ettiğimiz zarffiil kullanımlarından bazıları şunlardır:

3.3.7.4.1. -A Eki

Kelse saña **yolğıra** / Üđun anı oğgur a⁵⁴

Barsun naru **kağgura** / Sattı meniñ ayımı

⁵⁴ “Emri pekiştiren ünlem edatı.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:288)

“Kendisini mağdur eden adamı niteliyor ve bir insana hitap ederek diyor ki: Eğer o, yoldan geçerken sana gelirse, onu uykusundan uyandır. Yaptığını ona anlat ki üzülerek gitsin. Çünkü o iznini almadan benim hizmetçimi sattı.”(363)

Birin birin miñ bolur **tama tama** köl bolur *“Birler toplanırsa ondan bin olur; bunun gibi damla arka arkaya damlarsa bununla göl dolar.”*(602)

Etil suvı **aka** turur / Kaya tüpi **kaka** turur

Balık telim baka turur / Kōlün takı köşerür

“İdil ırmağının suyu sert dağın dibini döverek akıyor. Onun bolluğundan oluşan göllerde balıklar ve kurbağalar çoğaldı.”(49)

Taň **ata** yortalım / Budruç kanın irtelim

Basmıl begin örtelim / Emdi yigit yevülsün

“Şafak sökünce gidelim; Budruç’un kanını ve öcünü isteyelim. Bu, Yabakulardan, öldürülmüş olan bir adamdır. Basmıl beyini yakalım. Şimdi gençler üşüşüp toplanmalıdır.”(600)

Külse kişi atma aňar örter kül e / Bakkıl aňar eđgülükün agzın **küle**

“Bir insanı sana gülüyor görürsen onun yüzüne sıcak kül atma; sen de ona gülümseyerek bak.”(277)

Kiçe turup yorır erdim / Kara kızıl böri kördüm

Katıg yānı **kura** kördüm / Kaya körüp baku agdı

“Geceleyin kalkıp yürüdüm. Kara ve kızıl kurtlar gördüm. Katı ve güçlü yayı kurdum. Kurt bana döndü ve beni görünce kaçarak tepeye tırmandı.”(541)

3.3.7.4.2. -gAlI Eki

Yazıdaki süvlin **eğer geli** evdeki takagu ıçgınma *“Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçıрма.”*(224)

Birdim saña kalıñ / Emdi munı alıñ

Emgek meniñ biliñ / Ugrar tünür **bargalı**

“Damat kayınpedere diyor ki: Sana kalın (mihr) verdim, al şunu! Çektiklerimi ve para biriktirmedeki emeğimi bil! Kayınpeder de der ki: O (kayınpeder) gitmeye hazırlanmıştır ve gitmek üzeredir.” (607)

3.3.7.4.3. -gInçA Eki

Sūv **körmeginçe** etük tartma *“Su görölmeden ayakkabı çıkarılmaz.”* İşlerde temkinli davranmak için söylenir. (629)

Eliç **tutgınça** ot tut *“Ateş tutmak kefil olmaktan iyidir; çünkü o, sonunda pişman olur.”* (412)

Tütüşmeginçe tüzülmes, **tüpirmeginçe** açılmas *“İki adam arasında kavga çıkmadıkça barışmazlar; rüzgâr da esmedikçe hava açılmaz.”* (305)

Kara muñ **kelmeginçe** Kara Yalga keçme *“Kara bela gelmedikçe bu sarı geçidi geçme; çünkü o sarıdır ve devamlı kar tutar.”* (458)

Tikmeginçe önmes **tilemeginçe** bulmas *“Dikmedikçe ağaç bitmez, istenen şey de istenmedikçe bulunmaz.”* (274)

Dîvân’da madde başı yapılan **kalı** sözcüğünün bulunduğu cümleye –InçA ekinin anlamını kattığı da Kaşgarlı Mahmut tarafından bildirilmiştir:

kalı: *“nasıl, ise, -InçA”* anlamlarında bir edat. Şiir:

Kelse **kalı** katıglık erter teyü seringil

Ödlek ıñın bilip tur ança añar tirengil

“Sana bir bela veya bir şiddet gelirse ona sabret ve ‘o geçer’ de! Zamanın işlerini bil ve her musibetten sonra kendini korkuyla telef etme!” (548)

3.3.7.4.4. -ken / erken Eki

Dîvân’ın 66 sayfasında madde başı yapılan **erken** sözcüğünün *“iken”* anlamında kullanıldığı Kaşgarlı Mahmut tarafından örneklendirilmiştir:

erken: “*iken*” anlamında edat. “*O gelirken onu gördüm*” anlamında **Ol kelür erken kördüm** denir. (66)

Ol maña yarmak birür **erken** katrundi “*O bana para vb. veriyordu; sonra inatlaşıp vermekten vaz geçti.*”(390)

Er barır **erken** kadıttı “*Adam bir süre yürüdükten sonra imtina etti ve yöneldiği yönden döndü.*”(416)

Ol bitig okır **erken** sekrittı “*O, kitabı veya Kur’an’ı okurken atlayarak okudu.*”(430)

3.3.7.4.5. -(I)p / -(U)p Eki

Teve **münüp** kōy ara yaşmas “*Deveye binen, kendisini koyunlar arasında saklayıp gizleyemez. Şöhret bulmuş bir işi saklamak isteyenler için söylenir.*”(470)

Bor **bolmadıp** sirke bolma “*Şarap olmadan sirke olma. Bu, yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir.*”(495)

Yalñuk menğü tirilmes sınka **kirip** kirü yanmas “*Âdemoğlu sonsuza dek yaşamaz; mezara girince bir daha oradan dönmez.*”(472)

Çagrı **birip** kuşlatu / Taygan **ıdıp** tışlatu

Tilkü toñuz taşlatu / Erdem bile öglelim

“*Av ve kır gezisini niteleyerek diyor ki: Çakırdoğan kuşunu gençlere veririz; avlanırlar. Tazıları; ceylan, domuz ve tilkileri dişlesin diye alırız. Ona (tazıya) yardımcı olmak için onları taşlarız. Güzel işlerle de övünürüz.*”(435)

Beg birle ewleştı **oynap** “*Bey onunla oyun oynadı ve ortaya evi koydu.*”(126)

Tegme ïvet ışka **körüp** turgıl ele / Çakmak **çakıp** ïvse kalı uğnur yula

“*Bir işe aceleyle gitme; onun girişine bak; dur ki onun nasıl olduğuna karar veresin. Çakmağı yakıp (kandili) aceleyle yakmak isterse aceleden kandil söner.*”(455)

Otagka **öpkelep** sūke sözlemedük “Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.”(536)

Yalñuk ürülmiş kâp ol agzı **yazlıp** alkınur “Âdemoğlu şişirilmiş tulum gibidir; ağzı açılınca havası biter.”(107)

Tavgaç xānnıñ torkusu telim **tenlemedip** bıçmas “Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez.”(215)

Tokum **yüzüp** kudrukta bıçek sīma “Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma.”(238)

Söksüp urşur otra tōn titişür “Sövüşmekten döğüş kızışır; arada elbise yırtılır.”(313)

3.3.7.4.6. - (X)pAn Eki

Bardı saña yek utru tutup bal / Barçın **keçipen** telü yuvga bolup kâl
 “Diyor ki: Şeytan seni karşıladı ve sana bal verdi. Bununla dünya lezzetini kastediyor. Hatta ona kanıp ondan ipek bile giyindim. Mademki onun entrikasını anlamıyorsun öyle kal ve dililik içinde yaşa.”(513)

Sevünmegil yund ügür adğır anın / Altun kümüş **bulnupan** agı tavar
 “Diyor ki: At sürüsü, aygır, kısarak ve bunlarla beraber gümüş, altın ve ipek bulunca sevinme. Yani bunlardan kendine bir iş yarat demek istiyor.”(343)

Kolsa kalı **ugrapan** birgil takı azukluk
 Kargış kılur ümeler yunçığ körüp konukluk
 “Eğer bir misafir senden yiyecek isterse ve onun için sana gelirse ona ver; çünkü ağırlama kötü ise misafir ev sahibine lanet eder.”(140)

Bilge erig edğü tutup sözün işit / Erdemini **öprenipen** ıška sür-e
 “Âlim, akıllı ve bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle. Onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini kullan.”(215)

Öl kar kamug kışın iner / Aşlık tarıg anın öner

Yavlak yağı mende tınar / Sen **kelipen** tepreşür

“Yazla kışın atışmasını niteliyor. Kış yazı diyor ki: Kar ve çiy kışın iner. Bu sayede yazın yiyecekler biter (yeşerir). Kötü düşman bende durur ve saldıramaz; sen gelince ey yaz, o zaman (düşman) sende harekete geçer.”(369)

Eren ıdıp söke turdı / Başı boynın söke turdı

Uvut bolup büke turdı / Udu kılma **tipen** yıgdı

“Bozguna ugrayan birini niteleyerek diyor ki: O, bana adamlar gönderdi ve bunlar yanımda diz çökerek oturdular. O, yani kavmin koçu (başı), yaptıklarından dolayı başına ve boynuna durmadan sövmekteydi. Utandı, yere eğildi ve insanların gözünden kaybolarak bana koştu; ‘beni takip etme’ dedi; ben de bu sebeple durdum.”(547)

Yây **yarupan** ergözi / Aktı akın munduzı

Togdı yaruk yulduzı / Tıñla sözüm külgüsüz

“Bahar sabahı ağardı; Buzun erimiş suyuyla gelen sel aktı ve parlak yıldız doğdu. İlgi çekici sözümü gülmeden dinle.”(60-61)

3.3.7.4.7. -U Eki

Kişi **sözleşü** yılkı **yıdlaşu** *“İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışırlar; hayvanların tanışması ise koklaşma ileler.”(487)*

Kördi meni **emleyü** / Baktı maña **imleyü**

Kaldım köñül **tumlıyu** / Kađgu meni torgurur

“Diyor ki: Sevgilim bana baktı ve bakışıyla beni tedavi etti. Selam vererek bana işaret etti. Arkasından kalakaldım; bana uğrayan sıkıntılardan gönlüm soğudu ve hüznü beni bitiriyor.”(573)

Ördi bulıt **ıñraşu** / Aktı akın **münreşü**

Kaldı bodun **tañlaşu** / Kökrer takı mañraşur

“Yağmuru niteleyerek diyor ki: Bulut gürleyerek belirdi. Ondan şarıl şarıl seller aktı. İnsanlar şaşkınlık içinde kaldılar. Şimşek çakıyor, gök gürüyor ve yıldırım beliriyor.”
(617)

Kiçigde katıglansa **ulgadu** sevnür *“Küçüklüğünde çalışan, büyüyünce sevinir.”*(400)

Ügür sürüg köy tewe yundı bile / **yumurlayu** erkenin sütün sagar
“Koyun, deve ve at sürülerine sahip olan kimse sütlerini sağlamak için onları toplar ve onlardan faydalanır.”(196)

Keldi esin **esneyü** / Kağka tükel **ösnayü**

Kirdi boğun **kasnayu** / Kara bulıt kökreşür
“Baharı niteleyerek diyor ki: Rüzgâr savrulması ve sis tipiye benzetiliyor. Kavim soğuktan titremeye başladı. Kara bulut gürledi.”(378)

Müş oğlu **muyavu** togar *“Kedinin yavrusu anası gibi miyavlar. Babasının huyunu alan evlat için söylenir.”*(271)

Agdı bulıt **kökreyü** / Yağmur tolı **sekiyü**

Kalık anı **ügriyü** / Kança barır belgüsüz
“Şimşek çakarak bir bulut çıktı, ondan dolu ve yağmur saçılıyor. Hava onu savurup oynatıyor. Hangi yöne gideceğini bilemiyor.”(178-179)

3.4. Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Türkçede Sözcük Türetme

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, Türk dilinde kök dediğimiz unsurun değişmezliğine ve Türkçenin sondan eklemeli dil özelliğine vurgu yaparak değişmeyen köklerin ardına getirilen ekler vasıtası ile yeni sözcükler türetileceğini Arapça ile karşılaştırarak verir:

“Arap lehçelerinde anlamlar; kelimenin başına eklenen harflerle bilinir. Gelecek zaman ve soru harfleri, gelecek zaman sin'i, ayırma elifleri, atıf vav'ı vb. (baş) eklenir. Türk lehçelerinde ise kelimenin kökü olduğu gibi, değişmeden kalır; anlam bildiren ekler görüldüğü gibi bunların sonuna gelir. Arapçada fail olan sıfatlar için faillik

belirtisi ortaya gelir. Örnek: *ga:firun*, *gaffa:run*, *gafu:run* (bağışlayan, bağışlayıcı). Bu dilde (Türkçede), açıkladığım gibi, kelime olduğu gibi (değişmeksizin) geldikten sonra bu belirtiler (ekler) eklenir.” (581)

Ekleri “anlam ifade eden harfler” olarak tanımlar, Kaşgarlı:

“Diğerleri de anlattığımız gibidir. Bir karşılaştırmacı, diğer şekillerde bir karşılaştırma yapar ve zikredilen anlamlardan birini söylerse zararı yoktur; çünkü isimler, anlam ifade eden harfleri (ekleri) almak suretiyle o yola girmekten imtina etmezler.” (532)

Dîvân’ın giriş bölümünde *Fiilden Türemiş İsimler Hakkında* (8) ve *Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında* (13) başlıkları altında 11. yüzyılda Türk lehçeleri için kelime türeten ekleri sıralayan Kaşgarlı, bu bölümlerde isimden fiil, isimden isim, fiilden isim ve fiilden fiil türeten ekleri sıralar. Bir anlamda 11. yüzyılda hem isim köklerinden hem de fiil köklerinden türetilen isimlerin ve fiillerin varlığını ortaya koymuş olur.

Giriş bölümünde genel anlamda Türkçede sözcük türetme eklerini gruplandırdıktan sonra Dîvân içerisinde zaman zaman türetme işlemi ile ilgili görüşlerini de açıklar. Köklerin ardına getirilen eklerle yeni sözcükler türetildiği bilgisini veren Kaşgarlı, Türkçedeki isimlerin fiillerden türetildiği kanaatindedir. Zira sayfa 584-585’te verdiği bilgilerde **yumşak**, **yastuk**, **bulgayuk**, **suğuk**, **siğük**, **bışığ** sözcüklerinden hareketle böylesi bir çıkarımda bulunmuştur.

“Bu bâba sahîh isimlerden rubâiler de girer. Ondan son harf atılarak kelime sülâsiye döner. Sonra üzerine elif gelir ve yine rübâi olur. Örnek: **yumşak** ‘yumuşak şey’. Arkasından **yumşadı** denir; ‘Nesne yumuşadı’ demektir. **Ol anjar söz yastadı** ‘O, ona söz attı’. Ona bir yastık koyarsa yine aynıdır. Aslı **yastuk**’tur. **Suv bulgadı** ‘Su bulandı’. Aslı, **bulgayuk**’tur. Bu isimlerden kaf, elif vasıtasıyla atılmıştır ve fiil oluşmuştur. Yahut da bu isimler, üzerlerine bir harf eklenerek fiillerden alınmıştır. Bence bu daha doğrudur. Çünkü isimler, fiillerden türer. Örnek: **suğtı** ‘tükürdü’. Sonra ‘tükürük’ için **suğuk** denir. İşediği zaman **siğti** denir; sonra ‘sidik’ için **siğük** denir. **Et bışdı** ‘Et pişti’. Sonra ‘pişen’ için **bışığ et** denir. Bu üstünlük, Arap ve Türk dilinden başkasında görülmez.” (584-585)

Yukarıda isimlerin fiillerden türetildiği kanaatinde olan Kaşgarlı, sayfa 444-445’te, bu defa fiillerin isimlerden türetildiği düşüncesindedir.

“Bazıları isimden alınmış olur. Örnek: **Ol bözüg karşattı** ‘*O, bezi arşınlattı.*’ Aslı **karış**’tır; ‘*karış*’ demektir. **Ol anı korkuttı** ‘*O, onu korkuttu.*’ Aslı **korkınç**’tır. **Ol yirig aglattı** ‘*O, yeri boşalttı.*’ Aslı **aglak yir**’dir; ‘*boş yer*’ demektir. Bu tür isimlerde kelimenin son harfi, te için düşer.” (444-445)

Aslında burada verdiği örnekleri kendisi her ne kadar isimlerden türemiş fiiller olarak görse de bu örneklerde isimler fiillerden türemiştir. **kork-** > **korkınç** gibi.

Dîvân’da çoğunlukla verdiği kuralların genel kurallar olduğunu, kural doğrultusunda verilmeyenlerin de kullanıcılar tarafından çıkartılabileceğini belirten, Türk dilinin kuralları bakımından sağlamlığına vurgu yapan Kaşgarlı Mahmut, sayfa 596’da bu kez sözcük türetme konusunda hedef kitle için bir kısıtlama getirir. Her ne kadar kurala uygun bir şekilde yapılabilse de her isimden fiil türetilmemesini örneklerle ister:

“Bil ki kural bakımından caiz olsa bile her isimden fiil yapılamaz. Örnek: ‘*Fındık*’ için **kusık** denir; fakat bundan, **kaşuk** kökünden ‘*Kaşıkla bir şey yedi*’ anlamında **kaşukladı** yapıldığı gibi, **kusıkladı** denilip fiil yapılamaz. İkisi de sülâsi olan ‘*akdarı*’ anlamındaki **konak** ve ‘*misafir*’ anlamındaki **konuk**’tan ‘*O, beni konuk etti*’ anlamında **Ol meni konukladı** denebilir; fakat ‘*O (at), darı yedi*’ anlamında **At konakladı** denemez. Bu ikisinden birinden fiil yapılması mümkün olmuş, diğerinden ise olmamıştır. Eğer birisi kıyasa uyarak bu isimlerden fiiller yapar ve onunla konuşursa buna cevap verilir; o, ona (kurala) uymakta bir sakınca görmüyor, bir hata yapmıyor; dolayısıyla buna cevap verilir.” (596)

Kaşgarlı, bu açıklamayı yapmasına rağmen yine de kullanıcılar için açık kapı bırakmayı da ihmal etmez; çünkü Türkçenin kural bakımından sağlamlığı, Kaşgarlı’ya göre bunu gerektirmektedir. Ona göre, her ne kadar çok kullanılmayan, tercih edilmeyen bir türetme, eğer kurala uygun bir şekilde yapılır ise yanlış olmayacak, kabul görecektir.

Yapılan bu açıklamalara başka bir noktadan bakıldığında, aslında 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Türkçenin sonsuz sayıda sözcük türetmeye ne kadar elverişli bir dil olduğunu da ortaya koymuş olur. Zira hedef kitleye, kullanımda olmasa bile kurala uygun bir türetme yaparsan hata yapmış olmazsın, dolayısı ile cevap da alırsın, der.

Bugün birçok dil bilimcinin üzerinde birleştiği konulardan birisi de Türkçede tek heceli kök görünümündeki birçok sözcüğün aslında kök değil gövde halinde türemiş sözcük oluşudur. Kaşgarlı Mahmut da Dîvânu Lugâti’t-Türk’te buna dair açıklamalar

yapmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için *Ses Bilgisi* bölümünde 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde *r ~ z Kullanımı* başlığına bakılabilir.

3.4.1. Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)

Türkçenin en önemli yapısal özelliği sondan eklemeli bir dil olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı bir sözcüğün kendinden önceki sözcüğe bitişme, ekleşme eğilimi göstermesi son derece doğaldır. L. Bazin de “*Türk Dillerinin Müsterek Tarafları ve Temayülleri*” başlıklı çalışmasında şahıs eklerinin isim kökenli kelimelerden (zamirlerden) eklediklerini, son çekim edatlarının da genellikle ekleşme temayülünde olduklarını ortaya koymuştur.

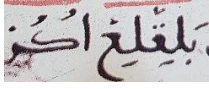
Ahmet Buran da “*Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni*” başlıklı çalışmasında L. Bazin’in ortaya koyduğu ekleşme temayüllerini Türk dili adına daha da genişleterek temayüllerin bugün de yaşamaya devam ettiğini vurgulamıştır. “Türkçede yeni morfolojik unsurlar meydana gelirken, bu unsurlar, önce bir yardımcı kelime olma süreci yaşarlar, daha sonra da ekleşirler. Bu süreçten geçen kelimelerin, iki ayrı grup halinde, iki ayrı temel kelimenin ekleri durumuna geldikleri görülmektedir. Bu unsurları katıldıkları temel kelimelere göre, ‘İsme Katılanlar’ ve ‘Fiile Katılanlar’ şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür.” (Buran, 1999:208) “Bu sistem, Türk dilinde genel ve canlı bir temayül olarak günümüzde de yaşamaya devam etmektedir.” (Buran, 1999:214)

Bu konu üzerinde Louis Bazin, Ahmet Buran, Nadir İlhan, Kuznetsov, Şçerbak, Kemal Eraslan, Vecihe Hatiboğlu, Muharrem Ergin gibi pek çok Türkolog görüşler bildirmekte ve genel olarak Türkçede eklerin, kelimelerin ekleşmesi temayülü ile oluştukları fikrinde birleşmektedirler.

Bugün üzerinde fikir birliği yapılan konu hakkında Kaşgarlı Mahmut da 11. yüzyılda bazı ekler üzerinden ipuçları ortaya koymuş, bugünün Türkologları ile fikir birliği yapmıştır.

Eklendiği sözcüğe “*sahibi olma*” anlamı katan +IIg eki hakkında Kaşgarlı, Dîvân’ın 250. sayfasında bazı açıklamalarda bulunur. Bu ekin kendinden önceki sözcükten ayrı yazılabileceği bilgisini paylaşır:

“İşte bu durum beni, sadece bazılarını zikretmeye yöneltti. Üzerinde durulsun diye. Yazıda, salt isimlerde lam ile gayın’ı ayrı yazmak caizdir. **Balıklığ** ögüz

örneğinde **balık**

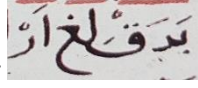

, -**lıg**

’dan ayrılır. ‘*Barak türünden, köpek*

sahibi adam’ anlamında **Barak lıg er** yazılabilir; ancak önceki şekil daha doğrudur; çünkü gerek vezin gerek yazı için kısalık sağlar.”

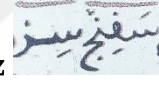

Dikkat edilirse Kaşgarlı **Barak lıg er** ifadesini üç kırmızı çizgi ile çizmiştir. Yani ifade üç kelimeden oluşuyor demeye çalışmıştır. Yine bu eki, farklı örneklerde de kendinden önceki sözcükten ayrı yazdığı kullanımlar mevcuttur. “*Akıllı adam*”

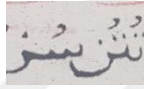
anlamında **könüllüg er** (604) örneğindeki gibi. Bu ekin zıddı olan -sIz ekini

de zaman zaman ayrı yazmıştır. **Toym tapugsak Tenri sevinçsiz** “*Kâfirlerin din adamı Yüce Allah’a ibadet eder; ancak Allah sübhânehu ve taalâ onun işinden razı*

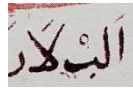
değildir.”(608-609), **Öt tütünsüz** bolmas yigit yāzuksuz bolmas “*Ateş dumansız olmaz, delikanlı günahsız olmaz.*”(202) örneklerinde olduğu gibi.

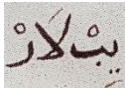
Ahmet Buran, adı geçen makalesinde, K. Grønbech ve Gabain’den yola çıkarak +**lAr** çokluk ekinin Orhun metinlerinde isme bitişik yazılmamasından dolayı aslında, bir kelimeden eklediği sonucunu çıkarır. Aynı sonuç Kaşgarlı’nın +**Ilg** eki için söylediklerinden de çıkarılabilmektedir. Zira Kaşgarlı bu ekin kendisinden önceki isimden ayrı yazılabileceğini; ancak bitişik yazmanın da daha doğru olduğunu belirterek bu yüzyılda söz konusu ekin, ek olma sürecini tamamlamak üzere olduğuna da işaret etmiş olur.

Ayrıca +**lAr** çokluk ekinin Orhun metinlerinde isme bitişik yazılmaması gerçeği Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te de karşımıza çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, +**lAr** çokluk ekini zaman zaman isme bitişik yazmakla birlikte çoğunlukla isimden ayrı yazmayı tercih

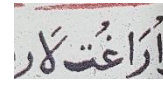
etmektedir. **Alplar**

başın togradım “*Alpların başını doğradım.*”(75), **Yıplar**

tüglüşdi “*İpler düğümlendi.*”(370), **Uragutlar**

yūzin yıplaşdı

“Kadınlar birbirlerinin yüzünden iplikle kıl aldılar.” (487) gibi. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *İsimlerde Çokluk* başlığına bakılabilir.

Dîvân’da ayrıntılı bir şekilde izah edilen, hem isimlere hem de fiillere getirilerek işi temenni eden ve arzulayan faili ifade eden sözcükler türettiği belirtilen $\pm$ **sA-** eki için Kaşgarlı, “*nesneyi saydı*” anlamındaki **sādı nēñni** ifadesine işaret eder. Bu ekin, bu ifadeden geldiğini açıkça belirten Kaşgarlı, böylece söz konusu ekin, “*istemek, temenni etmek*” anlamlarındaki **sā-** fiilinin ekleşmesi ile oluştuğunu da ortaya koymuş olur:

“Bu iki harfin aslı, **sādı nēñni**’den gelmiştir; ‘*nesneyi saydı*’ demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūvsadı**. ‘*Adam susadı*.’ ‘*Su, onun arzuları arasında sayıldı*’ manasına gelir.” (143)

Kaşgarlı, eklendiği isimlerden “*nispet edildiği şeyin özelliğini alma*” anlamında fiiller türeten **+sI-** ekinin de “*nesneyi kırdı*” anlamındaki **sıdı nēñni** ifadesindeki “*kırmak*” anlamındaki **sı-** fiilinden geldiğini belirtir. Yani **sı-** fiili ekleşerek isimden fiil türeten ek hâline gelmiştir:

“Elif ye’ye çevrildiği takdirde bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlinde başka bir hâle geçer. Örnek: **Süçig suvsıdı** ‘*Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı*’. **Üzüm açıgsıdı** ‘*Üzüm ekşidi; ekşilik tatlılığı bastırdı*’. Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, **sıdı nēñni**’den çıkmıştır; ‘*nesneyi kırdı*’ demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi bunda ittifak hâlinindedir.” (144)

Dîvân’da sayfa 31’de iki defa sözcük olarak değerlendirilip madde başı yapılan ve fiillerde pekiştirme anlamını sağlayan unsur olarak verilen **ok**, çoğunlukla cümlede ayrı yazılmakla birlikte sayfa 48’de “*kadınlar için kullanılan bir lakap*” anlamında **özök** maddesinde ve sayfa 451’de “*sonbahardaki, baharatla karıştırılmış ve doğranmış et*” anlamındaki **yazuk et** maddesinde ekleşerek bitişik yazılmıştır. Hatta **yazuk et** maddesinde Kaşgarlı, **yazuk** sözcüğünün **yāz ok > yazuk** biçiminde geliştiğini, **ok** pekiştirme edatının ekleştiğini açıkça dile getirmektedir:

özök: kadınlar için kullanılan bir lakap. “*Özü som altın gibi temiz*” anlamında **altun özök** denir. Vücudu inci gibi pürüzsüz olana **ertini özök** denir; çünkü nadir inciye **erdini** adı verilir ve değiştirilir. Bu lakap Çiğil kadınları için kullanılır ve aslı,

“*kendi*” demek olan **öz**’dür. Kef, anlama kesinlik vermek için katılır; o şeyin gerçekten ta kendisi olduğunu gösterir. **Ol erni ök keldür** denir ki “*O adamın ta kendisini getir*” demektir. Kalın, kaf’lı ve gayin’li kelimelerde bunun yerine **ok** kullanılır. (48)

yazuk et: sonbahardaki, baharatla karıştırılmış ve doğranmış etin adı. Bırakılır ve ilkbaharda yenir. **Yāz ok yī** sözünden alınmıştır; “*Onu sadece baharda ye; çünkü o durumda (ilkbaharda) hayvanlar zayıflar; dolayısıyla o da güzden kalan yağlı et yemiş olur.*” demektir. (451)

Kaşgarlı’ya göre “*hamur tahtası*” anlamındaki **yasgaç** sözcüğündeki +gaç eki de **yığaç** sözcüğünün ekleşmesi ile oluşmuş bir ektir:

yasgaç: *hamur tahtası*. Aslı **yası yığaç**’tır; “*enli tahta*” demektir. (461)

Ahmet Buran’ın “Bir fiil diğer bir fiile önce yardımcı fiil olarak yaklaşmakta ve daha sonra da şekil ve işlev olarak morfolojik unsur durumuna gelmektedir.” (Buran, 1999:209) görüşü Kaşgarlı tarafından “*terle-*” anlamındaki **terit-** maddesinde açıkça örneklendirilmiştir. Kaşgarlı **öt-** veya **at-** yardımcı fiillerinin **teri** veya **ter** sözcükleri ile ekleşmesi neticesinde **terit-** fiilinin oluştuğunu belirtir:

terit-: Er teritti “*Adam vb. terledi.*” Bu, “*deri*” anlamındaki **teri** sözünden alınmıştır. Buna göre manası (aslı), “*ter ciltten geçti*” anlamındaki **teri ötti** olur; hemze atılmış ve tek bir fiil oluşturulmuştur. Yahut da “*ter*” anlamındaki **ter** sözünden alınmıştır. Buna göre manası (aslı), “*vücut teri attı*” anlamında **ter attı** olur; hemze atılmış ve tek bir fiil hâline gelmiştir. (417)

Kaşgarlı Mahmut, **terit-** fiilini madde başı yaptığı bölümde **-t-** ettirgenlik - oldurganlık çatı ekini alan fiilleri madde başı yapmış, bölümün sonunda sayfa 424’ten itibaren gramer kurallarını açıkladığı bölümde de söz konusu çatı ekini açıklamıştır. Bu durumda **terit-** fiilinden hareketle **-t-** çatı ekinin **öt-** veya **at-** gibi bir yardımcı fiilin ekleşmesi sonucunda oluştuğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

Bu düşünme biçiminden hareketle **terit-** fiilinin madde başı yapıldığı bölümdeki **-t-** çatı ekli diğer madde başlarını gözden geçirdiğimizde **törü- etti > törütti** “*yarattı*”, **taru- etti > taruttı** “*daralttı*”, **kırı- etti > kırıttı** “*kuruttu*”, **beze- etti > bezetti** “*bezetti*”

gibi çıkarımlarda bulunulabilir. Böylece çatı eki **-t-**'nin yardımcı fiillerin ekleşmesi ile oluştuğu sonucuna varılabilir.

Yine bir yardımcı fiil olan **er-** fiili de kendinden önceki isim ile ekleşerek nesnenin bünyesinde oluşan değişimi anlatan fiiller türeten bir yapım eki olmuştur. Kaşgarlı, bu ekleşme neticesinde ortaya çıkan yapım eki ile türetilen fiilleri Dîvân'ın 348. sayfasında ekleşmeyi izah ederek örneklendirmiştir:

“Birincisi: İsimden fiil olanıdır. ‘*Elbise vb. kırmızılaştı.*’ anlamında **Tön kızardı** denir; aslı, ‘*kırmızı oldu*’ anlamında **kızıl erdi**’dir. İçinden lââm ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. ‘*Gece karardı.*’ anlamında **Tün karardı** denir; aslı, ‘*kara oldu*’ anlamında **kara erdi**’dir; bu da ‘*siyah*’ anlamında **kara** sözünden alınmadır.” (348)

Al-, bul-, bol- yardımcı fiilleri de kendilerinden önceki isim ile ekleşerek isimden fiil türeten yapım eklerine dönüşmüşlerdir. Kaşgarlı, **kut al- > kutsal-, kut bul- > kutul-, tusu bol- > tusul-** ifadeleri ile bu durumu açıkça ortaya koymuştur:

kutal-: **Kutaldı er** “*Adam talihli oldu.*” Aslı “*talih aldı*” anlamındaki **kut aldı** sözlerinden gelir. **kutalur, kutalmak.** (329)

kutul-: **Uragut kutuldu** “*Kadın doğum sıkıntısından kurtuldu.*” Bunun iki şekli vardır. Biri, kurtulunca söylenen **kurtuldu** sözünden düşme (*r*'nin düşmesi) yoluyla. Diğeri (kadın) kurtulunca söylenen “*baht buldu*” anlamında **kut buldı** sözünden terkip yoluyla. (329)

tusul-: **Bu ot anjar tusuldu** “*Bu ilaç ona yaradı.*” Bir şeyin bir şeye yararı dokunursa da aynıdır. Aslı **tusu boldı**’dır. (332)

Yukarıdaki örnek ve açıklamaların yanı sıra Dîvânü Lugâti’t-Türk’te yardımcı fiillerin ekleşmesi ile oluşmalarına işaret edilen fiiller şunlardır:

östük-: **Ol bu ışka östükti** “*O, bu işe özlem ve ihtiras duydu.*” Aslı **öz tiktı**’dir. (128)

tonat-: **Ol meni tonattı** “*O, bana hediye ettiği elbiseyi giydirdi.*” Aslı **tön ııdı**’dır; “*Ona elbiseyi gönderdi*” demektir. (421)

yiñit-: Er **yiñitti** “*Adam sümkürdü.*” Aslı **yiñ attı**’dır; “*Sümüğü attı*” demektir. (428)

yarsıt-: Ol anı **yarsıttı** “*O, ona pis bir şey bulaştırdı ve o yemek yemeyi bıraktı.*” Aslı **yar sūđtı**’dır; “*Tükürdüğü için ondan tiksindi*” demektir; benzeşmeye uğramıştır. (439)

küdez-: Ol maña **küdezdi** “*O, benim için nesneyi sakladı.*” (312) / **küdez-:** Ol meni **küdezdi** “*O, beni bekledi.*” Bu kelime hem saklamak hem de beklemek için kullanılır. **küdezür, küdezmek.** Aslı, “*bir şeyi korumak için ona göz attı*” anlamında **köz attı**’dır. Başka bir varyantı **közetti**’dir. (312) / **közet-:** Ol meni **közetti** “*O, beni bekledi.*” Aslı **köz attı**’dır; “*O beni bekleyerek bana göz attı*” demektir. (418)

Kaşgarlı, “*beklemek, saklamak*” anlamlarında kullanılan ve **küdez-** biçimi ile madde başı yapılan fiilin, **at-** yardımcı fiilinin **köz** ismine ekleşmesi ile oluştuğuna işaret etmektedir. Bu fiil, Kül Tigin Abidesinde de **küzed-** biçimindedir.

“türük bilge kagan ayukıña inim küül tiginig **küüzedü** olurtum - Türk Bilge Hakan mülküne (?), kardeşim Kül Tigin’i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.” (Tekin,2010:40-41)

Orhun’da **küzed-** biçimindeki fiil, 11. yüzyılda Kaşgarlı’da **küdez-** biçiminde göçüşmeli olarak karşımıza çıkmıştır. Clauson da **küdez-** fiilinin **köz+ed-** fiilinin göçüşmeli biçimi olduğunu belirtir.

S ködez- ‘to watch over’ and the like; n.o.a.b. Unquestionably a metathesis of közed-, q.v.; the semantic similarity with küd- is purely coincidental, since morphologically the two words could not be connected. Xak. xı ol (Clauson, 1972:707)

Ayrıca Clauson, **-Az-** eki olmadığı için **küd-** “*beklemek*” **-ez-** bağlantısını mümkün görmez ki bizce de haklıdır. Ercilasun - Akkoyunlu ise sözcüğün **küd-üz-** > **küdez-** biçiminde olabileceğini belirterek Kül Tigin Abidesindeki **küzed-** fiilini göçüşmeli biçim olarak kabul ediyorlar. “Bizce *küd-üz-* > *küdez-* olabilir. Bu takdirde KT anıtındaki *küzed-* göçüşmeli biçim olur.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:257)

Oysa Kaşgarlı, açıkça belirtir ki **küdez-** fiili **at-** yardımcı fiilinin **köz** ismine ekleşmesi ile oluşmuştur. Yani **köz at-** > **közat-** ~ **közet-** biçiminden göçüşmeli olarak **küdez-** fiili gerçekleşmiştir.

Bu ifadeyi daha da açacak olursak; Kaşgarlı Mahmut, Dîvân'da oldukça işlek bir **-Ädtl (-Äd-tl)** ekinden bahseder. Bu ekin uzun ünlülü bir ek olduğunu çalışmamızın *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri* bölümünde *11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısılması* başlığı altında ortaya koymuştuk. Ayrıntılı bilgi için ilgili bölüme bakılabilir.

-Ädtl (-Äd-tl) ekinin kökenine gelince; Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te birçok fiilin, yardımcı fiilin kendinden önceki isme ekleşmesi olayına işaret eder. **Teri ötti ~ ter attı > terit-, törü etti > törüt-, taru etti > taruttı, kurı etti > kurıttı, kut al- > kutsal-, kut bul- > kutul-, tusu bol- > tusul-, öz tik- > östük-, tön ıd- > tonat-, yin at- > yinit-, yar sūd- > yarsıt- gibi.**

Bu ekleşmelerden “*bir şeye pis bir şey bulaştırmak*” anlamına gelen **yar sūd-** > **yarsıt-** (439) fiilini ele alacak olursak “*tükürmek*” anlamında **sūd-** (413) fiili uzun ünlülü ve kökte **đ** ünsüzü bulunduran bir fiil. Bu fiil kendinden önceki “*tükürük*” anlamındaki **yar** (446) ismine ekleşirken uzun ünlüsü kısalmakta, uzun ünlü kısalırken de yumuşak **đ** sesinin sert ünsüz **t**'ye dönmesine neden olmaktadır (tonsuzlaşma). Yani bu örnekte uzun ünlü kısalırken ardında bir seslik iz bırakmakta. **Yar sūd-** > **yarsut-** biçiminde gelişen fiil ardından gelen geçmiş zaman ekinin de ünsüz uyumuna uyarak **-tı** biçiminde eklenmesine neden olmaktadır ki Kaşgarlı açıklamalarında bunu “benzeşmeye uğramıştır” biçiminde verir:

yarsıt-: Ol anı yarsıttı “*O, ona pis bir şey bulaştırdı ve o yemek yemeyi bıraktı.*” Aslı **yar sūdıtı**'dır; “*tükürdüğü için ondan tiksindi*” demektir; benzeşmeye uğramıştır. (439)

Bu örnek için sondan başa doğru gidecek olursak, di'li geçmiş zaman ekinin **-tı** biçiminde gelebilmesi için fiilin son sesinin sert ses olması gerekir, fiildeki son ses yumuşak **đ**'nin sert ses **t** olabilmesi için de uzun ünlünün kısalması gerekir. Uzun ünlünün kısalması için de fiilin kendinden önceki isme ekleşmesi gerekir. Yani ekleşme olayı (gramerleşme) uzun ünlülerin kısalmasına neden olan olaydan birisidir.

Yarsıt- fiilinin oluşum aşamalarından hareketle **-ĀdtI (-Ād-tI)** ekinin oluşumunu da açıklamak mümkündür. Kaşgarlı bu eki, **körkēđti** (434), **bilgēđti** (434) fiilleri üzerinden açıklamış ve ekin uzun ünlülü olduğunu açıkça bildirmiştir. (*Bk. Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması*) Kaşgarlı'nın verdiği örnekler üzerinden ve **yarsıt-** fiilinin seyrinden hareketle **bilgetti** (434) fiili için **bilig ēđ-di > biligeğ-di > biliget-di > biliget-ti > bilgetti** aşamaları tespit edilebilir.

Birinci aşamada isim ve uzun ünlülü yardımcı fiil henüz ayrılır.

İkinci aşamada ekleşme yaşanıyor ve uzun ünlü kısalıyor.

Üçüncü aşamada uzun ünlünün kısalması neticesinde yumuşak ünsüz **đ**, sert ünsüz **t'**ye dönüşüyor. (**đ > t** ötümsüzleşmesi - tonsuzlaşması)

Dördüncü aşamada ünsüz uyumu neticesinde geçmiş zaman eki **-ti** biçiminde geliyor.

Beşinci aşamada **bilig** sözcüğündeki ikinci hecedeki dar ünlü ses, ünlü ile başlayan ekin eklenmesi sonucunda düşüyor.

Bu aşamalar, **küdez-** (312) fiili için de geçerlidir. Kaşgarlı Mahmut, fiilin **köz attı**'dan geldiğini bir varyantının da **közetti** olduğunu belirtiyor. **Köz attı** biçimi asıl biçim olarak veriliyor. Yukarıdaki aşamalardan **at-** fiilinin ilk şeklinin **ād-** biçiminde olması gerektiği açıktır. Zaten **küdez-** fiili Orhun'da da **d** sesi ile **küzed-** biçimindedir. Yani son sesi yumuşak ünsüz bir sestir.

Bu verilerden hareketle **köz ād-dı > közad-dı > közat-dı > közattı ~ közetti** gelişimi takip edilebilir. Bu durumda Kaşgarlı'daki **küdez-** biçimi Orhun'daki **küzed-** biçiminin göçüşmeli biçimi olur.

Dîvân'da oldukça yaygın bir şekilde karşımıza çıkan Kaşgarlı'nın verdiği biçimi ile **-ĀdtI (-Ād-tI)** eki de **at- (ād-)** yardımcı fiilinin ekleşmesi sonucunda oluşmuş bir ektir.

Talat Tekin, "*Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*" başlıklı çalışmasında Türk dilindeki birincil uzun ünlülerin kısalırken arkalarında bazı seslik (fonetik) izler bıraktıklarını belirterek bu izleri şöyle sıralar: "Birincil uzun ünlüler kıaldıkları bazı dil

ve lehçelerde seslik (fonetik) izler bırakmışlardır. Oğuz grubu lehçelerinde, birincil uzun ünlülerden sonraki ötümsüz patlayıcı *p, t, ç* ve *k* ünsüzlerinin ötümlüleşerek *b, d, c* ve *g* (*g, y*) olması Çuvaşçada, birincil uzun ünlüden önce *ś-* (< **y-*), *y-* ve *v-* türemesi, ünlü ve ünsüz ikizleşmeleri vb. gibi. Bu seslik izler Ana Türkçedeki birincil uzunlukların tesbitinde, yaşayan uzunluklar kadar işe yaramakta ve karşılaştırma malzemesi olarak kullanılmaktadır.” (Tekin, 1995:38)

Kaşgarlı Mahmut’un 11. yüzyılda Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yapmış olduğu yönlendirmeler göstermektedir ki Türk dilindeki birincil uzun ünlüler kısalırken Talat Tekin’in yukarıda saydığı seslik (fonetik) izlerin yanı sıra *đ > t* tonsuzlaşması - ötümsüzleşmesi de gerçekleşmektedir. Bu durum, Kaşgarlı tarafından ayrıca “*Türk lehçelerinin en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır.*” gibi söylemlerle Dîvân’da defalarca dile getirilmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun, “-maç, -meç Eki Üzerine” başlıklı makalesinde eklendiği fiillerden isim türeten -**mAç** eki için “ ‘doğramaç’ örneği üzerinde bunu açıklamak gerekirse ‘doğramaç < doğramaş < doğrama aş’ şeklinde bir gelişme ile -maç ekinin meydana çıktığı görülür.” (Ercilasun, 2014:353) açıklamasını yapar ve bu ek ile türetilmiş birçok sözcüğe de yer verir.

A. B. Ercilasun aynı çalışmasında “-maç/-meç eki; -ma/-me fiilden isim yapma eki ile ‘aş’ kelimesinin, ünlü birleşmesi (contraction) sonucu bir ek hâlinde kaynaşmasından meydana gelmiştir.” (Ercilasun, 2014:353) derken Kaşgarlı Mahmut, Türklerin tanınmış bir yemeği olan **tutmaç** örneği üzerinden -**maç** ekinin -**ma** olumsuzluk eki ile **aç** sözcüğünün birleşmesi ile oluşan bir ek olduğunu dile getirir. “*Acıktırma*” anlamındaki **tutma aç** > **tutmaç** biçiminde gelişmiştir. **Aç** sözcüğünün de ekleşme esnasında **a** sesini düşürerek **tutma** sözcüğüne eklendiği de açıkça Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

tutmaç: *Türklerin tanınmış bir yemeği.* Bu, Zülkarneyn’in (Büyük İskender’in) onlara bıraktığı değerli hatıralardandır. Şöyle ki: Zülkarneyn, karanlıklardan çıktığı zaman kavmin yiyeceği azaldı; ona açlıktan şikâyet ettiler ve şöyle dediler: **Bizni tutma aç**. Anlamı “*Bizi buralarda aç bırakma ve serbest bırak ki vatanımıza dönelim*”dir. Hakîmlerine danışarak bu yemeği meydana getirdiler. Bu yemek bedeni güçlendirir, yanaklara kırmızılık verir; çabuk sindirilmez. Yedikten sonra çorbasından içilir. **Tutmaç**,

onun artırılmış biçimidir; Türkler bunu görünce **tutmaç** adını verdiler. Bunun aslı **tutma aç**'tır; "*acıktırma*" demektir. Hafifletmek için iki elif kaldırılmıştır. Anlamı "*Kendini acıktırma, bunu al ve ye*"dir. (227-228)

"*Gerek, lazım*" anlamlarına gelen **kerek** sözcüğü de kendinden önceki **ne** sözcüğüne ekleşerek "*Ne gereği var*" anlamında, edat olduğu Kaşgarlı tarafından belirtilen **nerek** sözcüğünün türetilmesini sağlamıştır. Ekleşme esnasında da bazı harfler düşürülmüştür:

nerek: edattır; "*Ne gereği var*" anlamındadır. **Bu sana nerek** "*Bunun sana ne lüzumu var.*" Aslı **nē kerek**'tir; harfler düşmüştür. (197)

Kaşgarlı Mahmut, yapmış olduğu izahlarla ve örneklendirmelerle 11. yüzyılda Türk dilinin şifrelerini ortaya koymaktadır. Bu şifrelerden birisidir, bazı eklerin kelimelerin ekleşmesi (gramerleşmesi) sonucunda oluşmaları. Bugün birçok Türkologun, kelimelerin ekleşmesi gerçeği üzerine ettikleri fikir birliğine, 11. yüzyıldan Kaşgarlı Mahmut da katılmaktadır.

Gramerleşme terimi bugünkü anlamı ile ilk defa 20. yüzyılın başlarında Antoine Meillet tarafından kullanılmıştır. Buna karşılık Meillet'in kullandığı terimin dilbilimsel anlam geçmişi 18. yüzyılın ortalarına kadar götürülebilmektedir. "Bugünkü anlamı ile Gramerleşme terimi dilbilim alanına ilk defa Saussure'ün öğrencisi ve aynı zamanda bir Hint - Avrupa dilleri uzmanı olan Fransız dilbilimci Antoine Meillet tarafından dâhil edilmiştir. Buna karşılık söz konusu kavramın içerdiği dilbilimsel fikirlerin tarihi daha eskiye gitmektedir. Buna göre, gramatikal biçimlerin bağımsız sözlüksel birimlerden geliştiği tezi ilk olarak Fransız filozofu Étienne Bonnot de Condillac'ın *Essai sur l'origine des conaissances humaines* (1746) adlı çalışmasında ileri sürülmüştür." (Gökçe, 2013:21).

Görüleceği üzere düşünce alanı 18. yüzyıla kadar götürülebilen gramerleşme teriminin ifade ettiği anlamların Türk dili alanındaki geçmişi, Kaşgarlı Mahmut ile birlikte 11. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda, *Dîvânu*

Lugâti't-Türk'te doğrudan bir terim kullanmamakla birlikte, gramerleşme terimin anlamsal boyutunu ortaya koyan ifadeler ve örneklendirmelere yer vermiştir.

3.4.2. Türemiş İsimler

11. yüzyıl Türk lehçeleri için Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün giriş bölümünde *Fiilden Türemiş İsimler Hakkında* başlığı altında açıklamalarda bulunmuştur. Bu başlık altında on iki harften (ekten) bahsederek türemiş kelimelerin ek ve kök şeklinde bölünebileceklerine de vurgu yapar.

Vermiş olduğu on iki harf (ek) için açıklamalarda bulunan Kaşgarlı, işitilen ve kullanılan sözcükleri örnek olarak verdiğini bunun yanı sıra kullanılmayan sözcüklerin de kurala uygun olarak ortaya çıkarılabileceği bilgisini hedef kitle için paylaşıır.

Kaşgarlı'nın on iki harf olarak verdiği **elif (A)**, **te (t)**, **cim (ç)**, **şın (ş)**, **gayın (ğ)**, **kaf (k)**, **gerçek kef (k)**, **kaf ile kef arasında çıkarılan yumuşak kef (g)**, **lâm (l)**, **mim (m)**, **nun (n)**, **vav (U)** için açıklamaları şöyledir:

“İsimler ikiye ayrılır: Türemiş olanlar, kökler. Fiilden türemiş isimler, on iki harften bir veya bir kaçının araya sokulmasıyla elde edilir. **Kılıç** (*seyf*), **ok** (*sehm*) ve benzeri kök kelimeler bölünemezler; türemiş kelimeler ise bölünebilirler. Yine bunlardan bazıları işitilen ve kullanılan kelimelerdir; bazıları ise kurala uygun, fakat kullanılmayan kelimelerdir. Ben kullanılmayanı bırakıp kullanılanı aldım. Öyle bir usul koydum ki kullanılmayan kelimeler bu usulle ortaya çıkarılabilir. İşte bu yolla fiilden türemiş isimler, on iki harften birinin eklenmesiyle elde edilir. Bu harfler şunlardır: elif (A), te (t), cim (ç), şın (ş), gayın (ğ), kaf (k), gerçek kef (k), kaf ile kef arasında çıkarılan yumuşak kef (g), lâm (l), mim (m), nun (n), vav (U).

Elif (A): ‘*Âlim, hâkim, akıllı*’ anlamındaki **bilge** sözünde olduğu gibi. Bu kelime **bildi** sözünden türemiştir. ‘*Akılca üstün olana verilen lakap*’ anlamındaki **öge** sözünde de aynı şey söz konusudur; ‘*Bir şeyi düşündükten sonra anladı.*’ anlamına gelen **ödi nēñni** sözünden alınmıştır. Bir çeşit yemeğe **uwa** (vav ile yazılmıştır) denir; ‘*bir şeyi ovaladı*’ anlamındaki **uwdı** (vav ile yazılmıştır) sözünden alınmıştır; bu yemekte şeker ovulur. Elif, çoğunlukla mim ile birlikte olur. ‘*Kâkül*’ anlamındaki **kesme** sözünde olduğu

gibi. **Kesdi** sözünden alınmıştır. Saçın o kısmı gözü kapatmaması için kesilir. **Ördi** kelimesinden alınan **örme saç** örneğinde aynı şey vardır.

Te (t): *‘Kısa mızrak, harbe’* anlamına gelen **kaçut** kelimesinde olduğu gibi. **Kaçdı** sözünden alınmıştır. *‘Elbise giydi.’* anlamındaki **keçti** sözünden alınan ve *‘elbise’* anlamında olan **keçüt**’te aynı şey görülür.

Cim (ç): *‘Yuvarlak ekmek’* anlamındaki **kömeç** kelimesinde görülür. Bir şey küle ve benzeri şeye gömüldüğü zaman kullanılan **kömdi** kelimesinden alınmıştır. İnsan sevindiği zaman kullanılan **sevindi** sözünden alınan ve *‘sürur’* anlamına gelen **sevinç** kelimesinde de aynı şey vardır.

Şın (ş): *‘Tanıdık insan’* için kullanılan **biliş** sözünde görülür. **Bildi** kelimesinden alınmıştır. *‘Mücadele ve harp’* için **ürüş tokuş** denir. Her ikisi de *‘vurdu’* anlamına gelen **ürdi, tokıdı** kelimelerinden alınmışlardır.

Gayın (g): Üç durumu vardır.

Birincisi: Fiillere eklenerek onları isme benzetir. *‘Temiz şey’* için kullanılan **arığ** kelimesindeki gibi. *‘Herhangi bir şey temizlendi’* anlamına gelen **arındı nēṅ** sözünden alınmıştır. **Kurıdı** kelimesinden alınan ve *‘kuru şey’* için kullanılan **kurug** örneği de böyledir.

İkincisi: Kök isimlere eklenir ve onlardan yer isimleri yapar. *‘Yazlık’* anlamına gelen **yaylag** sözündeki gibi. **Yāy** *‘yaz’* demektir; bu anlamı kazansın diye gayın konmuştur. *‘Kışlık yer’* anlamındaki **kışlag** de böyledir. **Kış**’tan gelmiştir. Gayın ona bu anlamı vermiştir.

Üçüncüsü: Bütün Türk lehçelerinde vav (U) ile birlikte fiillere eklenir; fiili, eşya yapan alet ismine çevirir. *‘Bir şeyi kesen alet’* anlamındaki **bıçgu** sözünde olduğu gibi. **Bıçdı** kelimesinden alınmıştır. *‘Kendisiyle bir şeye vurulan nesne’* için **urgu nēṅ** denir; **urdu** kelimesinden alınmıştır. Yumuşak kef (g) de bu anlam için kullanılır. *‘Kesmek için kullanılan nesne’* anlamındaki **kesgü nēṅ** sözünde olduğu gibi. **Kesdi** kelimesinden alınmıştır. *‘Savurmak için kullanılan alet’* anlamındaki **evüsgü** kelimesi de böyledir. *‘Savurdu’* anlamındaki **evüsdi** kelimesinden alınmıştır. Gayın, kendilerinde incelik ve imale bulunmayan kalın ünlülü fiillere gelir; kef ise bunun tersi olan kelimelere eklenir. Türkçedeki gayın ve kef, Arapçada fiillerin başına eklenen mim yerindedir. Ekin

biçmek için kullanılan *mincel*; un ve benzeri şeyleri elemek için kullanılan *munxul*; tahıl savurmak için kullanılan *minsef* kelimelerindeki mim gibi. Oğuzlar ise aynı anlam için gayın (g) ile kef (g) yerine elif (A); vav yerine de sin ve ye (sl) getirirler. Ağaç kesen nesneye **yığaç biçesi nēñ**, odun kesen baltaya **otun kesesi baldu** dedikleri gibi.

Zaman ve mekân isimleriyle mastarlar da aynı şekilde yapılır.

Hâkaniye Türkleri ile diğerleri arasında; bir de Oğuz Türkmenleri ile diğerleri arasında bir fark vardır. Bu fark hiç değişmeyen bir ölçü olarak kullanılır. Bunlardan yeri gelince bahsedeceğiz inşallah.

Kaf (k): Saç taradı sözünden alınan ‘*tarak*’ anlamındaki **targak**. ‘*Ot kesti*’ anlamına gelen **Ot ordı** sözünden alınan ‘*orak*’ anlamındaki **orgak** örneklerinde olduğu gibi.

Sert kef (k): Kesdi’den alınan ve ‘*bir şeyin bir parçası*’ anlamına gelen **kesek nēñ**, ‘*sararak örttü*’ anlamındaki **eşüdi** kelimesinden alınan ve ‘*sarınmak için kullanılan örtü*’ anlamına gelen **eşük** örneklerinde olduğu gibi.

Yumuşak kef (g): ‘Canlandı’ anlamındaki **tirildi** sözünden alınan ve ‘*canlı*’ anlamına gelen **tirig**, **öldi** sözünden alınan ve ‘*ölü*’ anlamına gelen **ölüg** örneklerinde olduğu gibi.

Lâm (l): Bir şey kesildiği zaman söylenen **bıçıldı nēñ** sözünden alınan ve ‘*yerin yarıkları*’ anlamına gelen **bıçgıl yir**, ‘*bir şey dağıldı*’ anlamındaki **tarıldı**’dan alınan ve ‘*alaca*’ anlamına gelen **targıl** örneklerinde olduğu gibi. Çünkü ‘*alaca*’, siyah ile beyazın karıştıktan sonra birbiri içinde dağılması demektir.

Mim (m): ‘Yaydı’ anlamındaki **yaçtı**’dan alınan ve ‘*halı*’ anlamına gelen **yaçım**, ‘*kesti*’ anlamındaki **bıçdı**’dan alınan ve ‘*bir dilim kavun*’ anlamına gelen **bır bıçım kâgun** örneklerinde olduğu gibi.

Nun (n): ‘Su aktı’ anlamındaki **suv akdı**’dan alınan ve ‘*sel*’ anlamına gelen **akın**, **toprak yığdı**’dan alınan ve ‘*toprak yığımı*’ anlamına gelen **yığın toprak** örneklerinde olduğu gibi.

Vav (U): Kendisini izleyen bir eş (kelime) olmadan nadir kullanılır. Hayvan süt veya kan emerken kullanılan **sordı** kelimesinden alınan ve ‘*hacamat aleti*’ anlamına gelen **sorgu**, ‘*ikamet edilen yer*’ anlamındaki **turgu yir** örneklerinde olduğu gibi.

Feleğin kutbun etrafında dönmesi gibi bütün lehçeler, işte bu usuller etrafında döner. Bu ölçü; ikili, üçlü, dördlü, beşli ve daha fazla harften meydana gelen fiiller için de geçerlidir. Burada ifade ettik; inşallah gelecekte de bunlar üzerinde durulacaktır.” (8-9-10-11-12)

Kaşgarlı Mahmut, verdiği örneklerde fiillerin geçmiş zamanlarının teklik üçüncü şahıslarını esas alarak örneklendirmeler yapmıştır. **Bilge** sözü için **bildi** sözünden türemiştir, dediği gibi. Bunun nedeni Arap gramerciliğinde daima fiillerin geçmiş zamanlarının teklik üçüncü şahıs çekimlerinin esas alınmasıdır. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:5) Bundan dolayı burada Türkçeye uygun olarak **bilge** sözcüğünün **bil-** kökünden geldiğini anlamamız gerekmektedir.

3.4.3. Türemiş Fiiller

11. yüzyıl Türk lehçeleri için Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’ın 13. sayfasından itibaren *Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında* başlığı altında türemiş fiillerden bahseder. Bu bölümde on harf (ek) ile türemiş fiiller elde edilebileceği bilgisini veren Kaşgarlı, bu ekleri tek tek örneklerle açıklar.

Ayrıca bu ekleri, isimden fiil veya fiilden fiil yapan ekler biçiminde ayırmadan doğrudan fiil türeten ekler olarak her biri başka bir anlam katar, açıklaması ile verir.

Fiilleri türeten on harfi (eki) şöyle sıralar: **Elif (A), te (t), rı (r), sin (s), şın (ş), kaf (k), kef (k), lâm (l), nun (n), lâm-elif (lA) ve ye (I).**

Bu ekler içerisinde +A- ve +lA- ekleri isimden fiil yapım eki; -gAlI eki fiilden fiilimsi türeten ek olarak alınırsa geride kalanlar fiilden fiil türeten ekler olarak değerlendirilmelidir.

Kaşgarlı’nın 11. yüzyıl Türk dili için verdiği fiil türetme ekleri, açıklamaları ile birlikte şöyledir:

“Fiiller; ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılıdırlar. Ayrıca fiiller Şu on harfle arttırılır: Elif (A), te (t), rı (r), sin (s), Şın (Ő), kaf (k), kef (k), lâm (l), nun (n), lâm-elif (lA) ve ye (I). Bunlardan her biri başka bir anlam katar.

Elif (A): tepzedi ‘*kıskandı*’. ‘*Çorak yer*’ anlamındaki **tepiz**’den alınmıştır. **Kopzadı** ‘*ut çaldı*’. **Kopuz** kelimesinden alınmıştır.

Te (t): Fiili geçişli yapar. **Tarıg arıttı** ‘*Buğday vesaireyi temizledi*’. **Tön kuruttı** ‘*Elbiseyi kuruttu*’. Bunların aslı **aradı** ‘*temizlendi*’ ve **kuradı**’dır.

Rı (r): Çoğı durumlarda te (t) ile beraber geçişli fiil yapar. **Bardı** ‘*gitti*’ fiilinden **barturdı** ‘*götürdü*’. **Keldi** ‘*geldi*’ fiilinden **keltürdi** ‘*getirdi*’.

Sin (s): Fiilin gösterdiğı hareketi yapmak için, dilek anlamında fiile katılır. **Sūv içisedi** ‘*Su içmeyi arzu etti*’, **AŐ yeyisedi** ‘*Yemek yemeyi arzuladı*’.

Ayrıca fiile yapmacık olma anlamı katar. Hakikatte kendisinde olmayan bir Őeyi varmıŐ gibi göstermeyi ifade eder. **Ol mending yarmak alımsındı** ‘*O benden para alıyormuŐ gibi göründü*’, **Ol maňa külümsindi** ‘*O bana güler gibi göründü*’.

Őın (Ő): Fiil iki kiŐi arasında ise ortaklaŐma anlamına gelir. **Ūrdı** ‘*vurdu*’ kelimesinden **uruŐdı** ‘*vuruŐdu*’, **turđı** ‘*kalktı*’ kelimesinden **turuŐdı** ‘*Başkalarıyla beraber ayağá kalktı*’. ‘*Bir kiŐinin övünmesi, üstünlük taslaması ve iki kiŐi arasında yarışma*’ anlamlarını da ifade eder.

Kaf (k): Mağlup veya mecbur edilmiŐ olunduğı zaman mef’ul anlamını verir. **Er ačıkđı** ‘*Adam acıktı*’. Açlığá mahkûm olmaktan bu anlam çıkar. **Yılkı yutukđı** ‘*Sürü, afetten dolayı yandı, kırıldı*’. Kaf (k), çoğunlukla sin (s) ile beraber gelir. **Er arsıkđı** ‘*Adam aldatıldı*’, **Er soysukđı** ‘*Adam soyuldu*’.

Kef (k): Aynı anlamda, kaf’ın karşılığı olarak ince, imaleli ve kef’li kelimelerde kullanılır. **Kaçğın er yitsikti** ‘*Kaçan adama erişildi*’, **Ol er bilsikti** ‘*Adamın ne olduğı bilindi*’.

Lâm (l): Faili olmayan fiillerde kullanılır. **Er ok attı** ‘*Adam ok attı*’. **Ok atıldı** ‘*Ok atıldı*’, **Böz tokıdı** ‘*Kumaş vb.ni dokudu*’. **Böz tokıldı** ‘*Kumaş vb. dokundu*’.

Nun (n): Başkasının müdahalesi olmaksızın işi kendisinin yapmasını ifade eder. **Ol yarmakın alındı** ‘*O parasını ısrarla kendisi aldı*’, **Ol mendin tavarın kolundı** ‘*O işi ele alarak malını benden istedi*’.

Lâm-elif (lA): İsimlere girip onlardan fiiller yapar. **Bēg kuşladı** ‘*Bey kuş avladı*’. Çünkü **kuş** isimdir ve böyle bir isim çekime girmez. Lâm-elif’le birleştiği zaman tam bir fiil gibi bütün yönleriyle çekime girebilir. Bu çok büyük bir kuraldır, aklında tut. **Beg kendde kışladı** ‘*Bey şehirde kışladı*’. **Kış** isimdir; lâm-elif geldiği zaman fiil olmuştur.

Ye (I): Lâm (l) ile beraber gelerek yapılmak üzere olan, fakat henüz yapılmamış bulunan fiilleri ifade eder. **Ol turgalı kaldı** ‘*O kalkacak gibi oldu, fakat henüz kalkmadı*’, **Ol bargalı kaldı** ‘*O gidecek gibi oldu, fakat henüz gitmedi*’. Kuralları buna göre bil.” (13-14-15-16)

Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün giriş bölümünde 11. yüzyıl Türk dili için verdiği türemiş isimler ve türemiş fiiller açıklamalarının ardından Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’ın metin kısmında da bazı ekleri açıklayarak örneklendirmiştir. Kaşgarlı’nın vermiş olduğu bu ekleri şöyle gruplandırabiliriz:

3.4.4. İsimden İsim Yapım Ekleri

3.4.4.1. +çI+

Dîvân’ın 291. sayfasında gramer kurallarını açıkladığı bölüme Kaşgarlı, bütün Türk boylarında +çI ekinin, eklendiği isimlerden meslek adlarını türettiği bilgisini örneklerle açıklar. Aynı açıklama sayfa 503’te “*ıçki tüccarı*” anlamındaki **timçi** madde başında da tekrarlanır.

“..... eğer öyle olsaydı bu, ‘*kasab*’a **etçi**, ‘*ekmekçi*’ye **etmekçi** dediklerindeki gibi nispet ve niteleyici üzerine kurulmuş olurdu. Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye’yi (I) isme eklemekte ittifak hâlinde idirler. ‘*Ekin*’e **tarıg**, ‘*ekinci*’ye **tarıgçı** dedikleri gibi. ‘*Ayakkabı*’ya **etük**, ‘*ayakkabıcı*’ya **etükçi** denir.” (291)

timçi: *içki tüccarı*. Bazı kimseler içki tüccarına **tim** derler. Birincisi daha doğrudur; çünkü cim ve ye (+çi) meslek sahiplerini gösterir. / **tim:** *içkiyle dolu tulum*. (503)

Bu anlam ve görevde ekin kullanıldığı ve Dîvân'da madde başı yapılan türemiş isimlerden bazıları şunlardır:

ter: *parayla çalıştırılan kişinin ücreti*. / **terçi:** ücretle çalıştırılana **terçi** denir. (509)

sāv: *atasözü (meşel)* / **sāv:** *hikâye (kıssa)* / **sāv:** *anlatım (hika:ye)* / **sāv:** *mektup (risa:le)* / **sāv:** *söz (kela:m)* / **sāv:** *haberler ve havadisler (enba: ve eha:di:s)*. Bundan peygambere **sāvçı** denir. Çünkü o haberleri, kıssaları anlatır; tebliği (*risa:le*) ulaştırır ve atasözleri söyler. / **sāvçı:** *kayınlar arasında haber getirip götürən adam*. O, daha önce anlattığım gibi birinin sözünü ona, onun sözünü de ötekine anlatır. (512) / **sāvçı:** *elçi*. Yüce Tanrı'nın elçilerinden. Aslı "*haberler, sözler, atasözleri*"—ki bunları elçi iletir—anlamına gelen **sāv**'dan alınmadır. / **sāvçı:** *Dünürler arasında haber getirip götürən elçi*. Oğuz lehçesi. (634)

yi: *elbisenin dikişi*. Bundan 'terzi'ye **yiçi** denir. (539)

tarıgçı: *çiftçi*. (552)

sorugçı: *kayıp şeyi arayan*. (552)

korugçı: *koru bekçisi*. (552)

emçi: *ilaç yapıp tedavi eden, doktor*. (31)

temürçi: *demirci*. (562)

salçı: esas anlamı *aşçı*. Sonra "*aşçı bıçağı*" için **salçı bıçak** benilmiştir. (634)

3.4.4.2. +çII+

Sayfa 468'de +çII ekinin eklendiği ismi başka bir ismin sıfatı yaptığı ve niteleme anlamında çokluk, bolluk ifade ettiği belirtilmiştir.

yagmurçıl yir: *çok yağmur yağan yer*. Bu bir kuraldır. Bir şey, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelir ve devam ederse, kendisinden fiil çıkan isme cim ve lââm (+çil) eklenir ve o şeyin sıfatı olur. Örnek: Rüzgârın çok estiği yer olan rüzgârlı yer için **tüpiçil yir** sözü vardır. **Tüpi**, rüzgârın adıdır; üzerine cim ve lââm (+çil) eklenmiş ve çokluğun vasfı olmuştur. Çok hastalanan adama da **igçil** denir. Ancak bu çok dar bir kuraldır; fazla görülmez. (468-469)

3.4.4.3. +dAş+

Eklendiği sözcüğe arkadaşlık ve yakınlık anlamları kattığı belirtilen **+dAş** eki Kaşgarlı tarafından Dîvân'da sayfa 205'te örneklerle izah edilmiştir.

tūdaş: *birbirine benzetilen her türden nesne* için **tūdaş neñ** denir; aslı **tū**'dür, "*tüy*" demektir. Hayvanlar için **Bu at nē tūlūg** denir; "*Bu at ne renktir*" anlamındadır, –**daş**, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan, aynı karından olan iki çocuğa **karındaş** denir. **Karın**, "*karın*" demektir; ona –**daş** eklenince "*karın arkadaş*" anlamını kazanır. "*Meme*"ye **emig** denir; aynı memeden emen çocuğa ise **emigdaş** denir ki "*meme arkadaşları*" demektir. Aynı yerden olan iki kişiye **yirdaş** denir. "*Kardeş ve yakın*" için de **kadaş** denilmiştir. Aslı "*kap*" anlamındaki **kā**'dır. Buna –**daş** eklenince, yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karnıdır. "*Gönül dostu*" (*muşa:hibu'l-kalb*) anlamına da **könüldaş** denir; çünkü *kalb*'ın adı **könül**'dür. **Tūdaş**'ın anlamı da "*renkçe arkadaş ve benzer*"dir. (205)

Bu ek ile türetilerek madde başı yapılmış sözcüklerden bazıları şunlardır:

koldaş: *iş arkadaşı*. Bu, ancak büyüklerin hizmetlileri için kullanılır. (232)

kirdeş: *aynı evde iç içe oturan komşu*. (232)

3.4.4.4. +IIK+ (+IIk, +IIğ, +IIk, +IIg)

Dîvân'da "*Salim İsimler Kitabı*" bölümünün sayfa 247'de başlayan "*Beşli Baplar*" kısmında Kaşgarlı, **+IIK** eki ile türetilmiş isimleri madde başı yaptığı gibi söz konusu eki de ayrıntılı bir şekilde izah etmiş ve örneklendirmiştir. Dîvân'ın çeşitli bölümlerinde Kaşgarlı bu ek üzerine farklı örneklerle bilgilendirmelerde bulunmuştur.

Bu ek eklendiği isimlerden beş farklı anlamda yeni sözcükler türetmektedir. Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'ün genelinde yaptığı açıklamaları ve örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

1) Eklendiği isme, bir nesnenin menşeinin adı olma anlamı veya bir şeyin konulduğu yerin adı olma anlamı katmaktadır.

“Söğüdün yetiştiği yer”e söğütlük dedikleri gibi. (254)

“Kepek konan yer”e kepeklik dedikleri gibi. (254)

Tarıklık *“zahire ambarı”*(250)

Kurukluk *“okluk”*(250)

Kabaklık *“kabak tarlası”*(252)

Kagunluk *“kavunluk”*(252)

Yagalık *“ceviz yetişen yer”*(466)

2) Eklendiği isme yeni bir nesne yapmak için ayrılan malzeme anlamı katarak isimler türetilir.

“Yatak yapmak için ayrılan ipek”e töşeklik barçın dedikleri gibi. (254)

“Kapı için hazırlanan direk”e tireklik yıgaç dedikleri gibi. (255)

Sırukluk yıgaç *“çadırın ana direğini yapmak için hazırlanan ağaç”*. (252)

Tokalık yıgaç *“süzgeç yapmak için saklanan tahta”*. (252)

Yamaglık böz *“yamamak için hazırlanmış kumaş”*. (466)

3) Eklendiği isme bir şeyin tabiatında bulunan özellik anlamı katmaktadır.

“Aşırı şımarıklık” için küvezlik, “gençlik” için yigitlik dedikleri gibi. (255)

Torukluk *“cılızlık”*(252)

Ek, bu üç anlam ile kullanıldığında Kaşgarlı Mahmut, ekin son sesinin **k, k̄** (sağlam ve sert kef) olması gerektiğini bildirir ve bu durum bütün lehçeler için de geçerlidir. Burada Kaşgarlı'nın bildirdiği ön damak k sesi ile art damak k sesidir.

4) Eklendiği ismin sahibi olma anlamı ile kullanılmaktadır.

“Kuvvetli bileğe sahip olan kişi”ye bileklig er dedikleri gibi. (255)

“Kâğıt sahibi olan kişi”ye bitiglig er dedikleri gibi. (255)

Samanlig er “saman sahibi adam”. (250)

Yıparlig er “misk sahibi adam” (466)

Ayaklig tevsî “kâseli tepsi” (466)

Oyuglug ev “kemerli ev”. (466)

5) Bütün bu anlamlarının dışında sıfatfiil türünde sözcükler türetmektedir.

Bilig kişi ara ülüglüg ol dedikleri gibi, *“Akıl, insanlar arasında paylaştırılmıştır.”* demektir. (255)

“Serilmiş döşek” anlamında *töşeglig töşek* dedikleri gibi. (255)

Kuruglug yâ “kurulmuş yay”. (250)

Yadıglıg töşek “serilmiş yatak”. (466)

Yazıglıg at “bağından serbest bırakılmış at”. (466)

Son iki maddedeki kullanımlarında da ekin son sesinin **g** (yumuşak kef) ve **ğ** (gayın) olması gerektiği yine Kaşgarlı tarafından belirtilmektedir. Elbette burada yumuşak kef ile ön damak **g** sesinin, gayın ile de art damak **g** sesinin kastedildiği bilinmelidir:

“Bu bap beş şekilde kullanılır. Birincisi, bir nesnenin menşeinin adı olmaktır. *Söğüdün yetiştiği yere söğütlük* dedikleri gibi. Yahut da bir şeyin konulduğu

yerin adı olmaktadır. *Kepek konan yere kepeklik* dedikleri gibi. İkincisi, bir şeyden bir şey yapmak için ayrılan nesnenin adıdır. *Yatak yapmak için ayrılan ipeğe töşeklik barçın* dedikleri gibi. *Kapı için hazırlanan direğe bu yıgaç ol kapugka tireklik* dedikleri gibi. Üçüncüsü, bir şeyin tabiatında bulunan mastar manasında olmasıdır. *‘Aşırı şımarıklık’* için *küvezlik*, *‘gençlik’* için *yigitlik* dedikleri gibi. Eğer isim bu üç manada ise sağlam ve sert kef iledir; bütün lehçelerde bundan başkası olamaz. Dördüncüsü, adlandırılan şeyin sahibini ifade etmektir. *Kuvvetli bileğe sahip olan kişiye bileklik er* dedikleri gibi. *Kâğıt sahibi olan kişiye bitiglig er* dedikleri gibi. (Arapların) *raculun ta:mirun we la:binun* (hurma sahibi ve yoğurt sahibi olan kişi) dedikleri gibi. Beşincisi, mef’ul manasında olmaktadır. *Bilig kişi ara ülüglüg ol* dedikleri gibi. *‘Akıl, insanlar arasında paylaştırılmıştır.’* demektir. Ve *töşeglig töşek* dedikleri gibi. Yani *serilmiş döşek*. Bu iki durumda sadece yumuşak kef (g) kullanılır. Bu zikrettiğim isimler, asılları üçlü olan isimlerdir. Bu bapta bunların üzerine sert ve yumuşak kef eklenir. Aynı manalardaki kaf’ı ise daha önceki fasılda zikrettim. Ayrıca, mücerret isimlerin dörtlülerinde, beşlilerinde, sahih olanlarında ve diğerlerinde kelimenin aslına; bu beş mana için kalın ünlülü ve kaf’lı ise lâm-kaf; ince ünlülü ve kef’li ise lâm-kef eklenir. Bu kural oturmuştur; bunun tersi görülemez ve hiçbir lehçede tartışılmaz.” (254-255)

Kaşgarlı, yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah ettiği ekin son sesinin **ön damak k** sesi ile mi yoksa **ön damak g** sesi ile mi kullanılacağını *“hizmetçisi olan veya hizmetçiye sahip olan gelin”* anlamındaki **egetlig** maddesinde hedef kitle için çok güzel bir açıklama ile ortaya koymuştur. Sözcük **+lig** eki ile türetilirse *“hizmetçisi olan veya hizmetçiye sahip olan gelin”* anlamındadır; **+lik** eki ile türetilirse *“gelinle gönderilmek için ayrılan hizmetçi”* anlamındadır.

Bu açıklamaları ile Kaşgarlı, 11. yüzyılda dil konusundaki mahirliğini bir kez daha ortaya koymaktadır:

egetlig: *“gelin”* ise **egetlig**’dir. Bu, genel bir kuraldır. İsimlerin sonuna sert kef (k) eklendiği zaman, *“o isimle kastedilen şeyin yeri”* veya *“o ismin bir şey için ayrılması (tahsis edilmesi)”* yahut da *“mastar”* anlamı verir. Eğer bu üç anlamdan hiçbiri yoksa ve *“o isimle kastedilen şeyin sahibi”* anlamı verilmek isteniyorsa yumuşak kef (g) kullanılır. Sert kef (k) ile **egetlik** denildiği zaman *“gelinle gönderilmek için ayrılan hizmetçi”* anlamına gelir. Kef’i yumuşatırsak *“hizmetçisi olan veya hizmetçiye sahip olan gelin”* anlamını verir. Bütün benzer durumlarda aynı anlam söz konusudur. (86-87)

Bu kullanımlar Dîvân'da birçok defa örneklendirilmiştir:

eğerlik: *üzerine eyer konmak için ayrılmış tahta.* Yumuşak kef (g) ile ise “*eyerin sahibi*” anlamını verir. (87)

ügürlük: *akdarının konduğu yer.* “*Ona sahip olan*” anlamı yumuşak kef (g) ile verilir. (87)

eşüklük barçın: *şal için kullanılan uçları ipekli kumaş.* Yumuşak kef (g) ile olursa “*sahibi*” demektir. (87)

+IIK ekinin son sesinin **art damak g** sesi ile veya **art damak k** sesi ile kullanımlarını da ayrıntılandıran Kaşgarlı, **art damak g** sesi (+**lıg**) ile olursa ekin, eklendiği sözcüğe özellikle “*adlandırılan şeyin sahibi olma*” anlamını kattığını (**tarıglıg ev** “*buğdayı olan ev*”); **art damak k** sesi (+**lık**) ile olursa “*yer*” ismi türettiğini (**tarıklık** “*zahire ambarı*”) belirtmektedir:

“-**lig** eki aslında bu isimlerde, adlandırılan şeyin sahibi anlamına gelir; bu da mef’ul anlamında olur. Sonra bundan dallar ayrılır; ancak sırası geldiğinde bunlar üzerinde durulur. Bunlar yer adları da olur. Birincisi, **bedük karınlıg er** örneğindeki gibi ‘*karınlı, koca karnı olan adam*’ anlamına gelir. **Samanlıg er** örneğinde ‘*saman sahibi adam*’ anlamı vardır. İkincisi, **sarıglıg er** örneğinde olduğu gibi ‘*sarılık olmuş adam*’ ve **kuruglug yā** örneğindeki gibi ‘*kurulmuş yay*’ anlamlarına gelir. Üçüncüsü ‘*tarla*’ için **tarıglag**, ‘*durak yeri*’ için **turuglag** dendiği gibidir. Beşlilerin çoğunun aslının üçlü isimlerden oluştuğunu bil! Gayın (g) ve kaf (k) arasında durum farklıdır. Gayın (g), yukarıda gösterdiğim yerlerde gelir. Kaf (k) ise yerleri ifade eder.⁵⁵ Açıklaması: ‘*Buğdayı olan ev*’ anlamında **tarıglıg ev**; ‘*zahire ambarı*’ anlamında **tarıklık**; ‘*kurulmuş yay*’ anlamında **kuruglug yā**, ‘*okluk*’ anlamında **kurugluk** denir.” (250)

Kaşgarlı, ek ile ilgili açıklamalarında sayfa 250’de ekin gayınlı biçiminin (+**lıg**) eklendiği isimden ayrı da yazılabileceği bilgisini paylaşır; ancak doğru olanın bitişik

⁵⁵ Kaşgarlı Dîvân’da bu cümleleri “Kaf, yukarıda gösterdiğim yerlerde gelir. Gayın ise yerleri ifade eder.” biçiminde ters vermiştir. Oysa yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler doğrultusunda doğrusu “Gayın, yukarıda gösterdiğim yerlerde gelir. Kaf ise yerleri ifade eder.” biçimindedir.

yazmak olduğunun da altını çizer. Bu kullanım ile ilgili olarak *Bk. Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*:

“İşte bu durum beni, sadece bazılarını zikretmeye yöneltti. Üzerinde durulsun diye. Yazıda, salt isimlerde lam ile gayın’ı ayrı yazmak caizdir. **Balıklığ** ögüz örneğinde **balık, -lğ**’dan ayrılır. ‘*Barak türünden, köpek sahibi adam*’ anlamında **barak-lğ er** yazılabilir; ancak önceki şekil daha doğrudur; çünkü gerek vezin gerek yazı için kısalık sağlar.” (250)

3.4.4.5. +lIkIn+ / +lUkUn+

Eklendiği isme “*ile*” anlamı katan bir ektir. Eklendiği sözcüğün ünlülerine göre ünlü uyumuna uyduğu Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

“Ötreli ve esreli lâm ile ‘*ile*’ anlamına gelen iki ektir. Bazı yerlerde (Arapçadaki) bi- (ilsak be’si) ön takısı yerine kullanılır. Örnek: **Biligin uluglukka tegdim** ‘*Akıl ve ilimle şeref kazandım.*’; **Edgülikün kel isizlikin kelme** ‘*Hayırla gel, şerle gelme*’. Kaf asıldır; daha önce ilgili yerde anlattığım gibi kef, kef’li ve ince (imâleli) kelimelerde onun (kaf’ın) yerine gelir. Kendinden önce ortası ötreli bir kelime varsa lâm ötre alır. Kendinden önce ortası esreli veya sükûnlu bir kelime varsa (lâm) esre alır.” (314)

Ek, aşağıda geçen dörtlükte de kullanılmıştır:

Yarag bulup yaguşdı / Ortuklukın söküşdi

Kulun kapup ketişdi / Sürdi meniñ köyümü

“Birlikte kazandıkları şeyin bir kısmını saklayan ortağını niteleyerek diyor ki: Fırsattan istifade etti. Bir tay çaldı. Ortaklıkta başıma iş açtı. Koyunlarımı önüne kattı; sonra da ayrıldı.” (314)

3.4.4.6. +sIg+

Dîvân'da benzetme eki olarak madde başı yapılmıştır. Eklendiği sözcüğe “*gibi*” edatının anlamını kattığı açıktır. Kaşgarlı verdiği örneklerle ekin son sesi **g**’nin kalın ünlülü sözcüklerde **art damak g**’si, ince ünlülü sözcüklerde **ön damak g**’si olarak kullanılmasına vurgu yapar. İsimden isin yapım eki olduğu da yine Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

“Benzetme eki. İsimlerin sonuna gelir ve kastedilen şeyi, eki alarak adlandırılana benzetir. Örnek: **Kulsig er** ‘*huyu, köle huyuna benzeyen adam*’. **Bu karı ol oglansig** ‘*Bu, huyu oğlan huyuna benzer bir yaşlıdır*’. Eğer tabanı ince veya imaleli ise gayın yerine kef kullanılır. Örnek: **Bu er ol begsig** ‘*Bu, huyu beyler huyuna benzer adamdır*’. **Bu ogul ol ersig**, ‘*Bu çocuk adama benzer ve onların huyları ile huylanır*’.” (499)

Eskiden beri var olan bir ektir. Ornundaki kullanımı A. Von Gabain tarafından örneklendirilmiştir. “*+sig, +sig*; tali olarak da *+çig, +çig*: ‘gibi, benzer’, *kulsig* ‘köle gibi, kul gibi’, *bägsig* ‘bey gibi, beye yakışır’, *adinsig, adınçig* ‘başka türlü, seçkin’. Bu *+sig* eki *-ç*’li bir kelimeye *-çsig*’i *-çig*’a dönüşmüş olarak gelir. *küsânçig* ‘arzu edilen, istenilen’, *korqınçig* ‘korkunç’.” (Gabain, 2007:48)

3.4.5. İsimden Fiil Yapım Ekleri

3.4.5.1. +A-

Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün giriş bölümünde *Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında* (13-14) başlığı altında **tepze-** ve **kopza-** fiilleri ile örneklendirilen **+A-** isimden fiil yapım eki sayfa 584’te **yaşna-**, **kulna-**, **yılne-** fiilleri ile tekrar edilmiştir:

“Elif (A): **teppedi** ‘*kıskandı*’. ‘*Çorak yer*’ anlamındaki **tepiz**’den alınmıştır. **Kopzadı** ‘*ut kaldı*’. **Kopuz** kelimesinden alınmıştır.” (14)

“İsim eğer üçlü ve sahih ise elif (+A) ile yetinilir; buna lâm (l) ekleme ihtiyacı olmaz. Örnek: **yaşın** ‘*şimşek*’. Bundan **Yaşın yaşnadı** denir; ‘*Şimşek çaktı*’ demektir. **Kısrak kulnadı** ‘*Kısrak doğurdu*’; **Kısrak yilnedi** ‘*Doğum için kısrığın memesine süt doldu*’. Bunlardan isim sahih olduğundan elif (+A) ilavesiyle yetinilmiş;

lâm (l) eklenmeden tam bir fiil olmuştur. Bu bâba sahih isimlerden rubâiler de girer. Ondan son harf atılarak kelime sülâsiye döner. Sonra üzerine elif gelir ve yine rubâi olur. Örnek: **yumşak** ‘*yumuşak şey*’. Arkasından **yumşadı** denir; ‘*nesne yumuşadı*’ demektir. **Ol anar söz yastadı** ‘*O, ona söz attı*’. Ona bir yastık koyarsa yine aynıdır. Aslı **yastuk**’tur. **Suv bulgadı** ‘*Su bulandı*’. Aslı, **bulganyuk**’tur⁵⁶. Bu isimlerden kaf, elif vasıtasıyla atılmıştır ve fiil oluşmuştur. Yahut da bu isimler, üzerlerine bir harf eklenerek fiillerden alınmıştır. Bence bu daha doğrudur. Çünkü isimler, fiillerden türer.” (584-585)

3.4.5.2. +Ağ-tİ

Arap gramerciliğinde, fiillerin geçmiş zaman teklik üçüncü şahıs çekimlerinin daima esas alındığını daha önce belirtmiştik. Bundan dolayı Kaşgarlı bazı ekleri geçmiş zaman biçimleri ile vermiştir. +Açtı eki de +Ağ-Dİ biçiminde düşünülmelidir.

Bu ek ile ilgili ayrıntılı bilgi çalışmamızın *Dîvânu Lugâtî’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri* bölümünde 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzunlukların Kısalması başlığı altında verilmişti. Kaşgarlı, açıklamasında söz konusu ekin isimden fiil yapım eki olduğunu açıkça belirtmiştir. Nesnenin tabiatında olan değişimi anlatmak için isimlere getirilerek fiil oluşturulan bir ektir:

“Bil ki -Ağtİ, isimlere gelen bir ektir; o nesnenin tabiatını anlatmak içindir. Bununla fiil yaparız. ‘Güzel’ için **körk** denir; eğer ‘güzelleşti’ demek istersen ona -eğti eklenir ve **körkeğti** denir; ‘güzelleşti’ demektir. ‘Akıl’ için **bilig** denir; sonra **Oglan bilgeğti** denir; ‘Çocuk akıllandı’ demektir. Sonra telaffuzda elif erir ve zel de te’ye benzeşir; bundan şeddeli şekil ortaya çıkar.” (434)

⁵⁶ Tek dişte ye ve nun noktaları olan özel imlâlı yazım. (Bk. *Dîvânu Lugâtî’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinin Sesleri* - 11. Yüzyıl Türk Lehçelerinde ny ~ y ~ n Kullanımı)

3.4.5.3. +lA-dİ

Tıpkı +Açtı ekinde olduğu gibi bu ekte de Kaşgarlı Mahmut, eki geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekimi ile vermeyi tercih etmiştir. +lAdİ eki de +lA-dİ biçiminde düşünölmelidir.

Dîvân'ın çeşitli yerlerinde bu ek ile ilgili bilgiler vermekle birlikte Kaşgarlı, asıl açıklamaları sayfa 594'ten itibaren yapar. Her ne kadar eki +lAdİ biçiminde verse de ekin aslının +lA olduğuna dair işaretlerde de bulunur. Bu eki alan fiillerin emir biçiminin +lA eki ile olduğunu belirterek (ağırla-, bağışla- gibi) asıl eki ortaya koymuş olur:

“Bu bapta emir beş harf üzerinedir. Örnek: **Meni ağırla** ‘*Beni ağırla*’. **Maņa at bağışla** ‘*Bana at bağışla*’.” (594)

+lA-dİ eki ile isimlerden türetilen fiilleri Kaşgarlı altı gruba ayırmıştır:

“Birincisi, sâlim isimlerin üçlüsünden meydana gelmesidir. Örnek: **Kapug kiritledi** ‘*Kapıyı kilitledi*’. Aslı, ‘*anahtar*’ anlamında **kirit**’tir; -ledi eklenip fiile dönüştürölmüştür. **Ol anı kasıgladı** ‘*O, onun çenelerine vurdu*’. Bunun ismi ‘*çene dipleri*’ anlamındaki **kasıg**’dır; üzerine -ladı eklenerek fiil olmuştur. Bu bapta bütün anlamlarda bu bap, bu şekilde yürür.

İkinci şekil, zikredileni, yani adam vb.ni zikredilen cümlesinden saymak anlamında olmasıdır. Örnek: **Ol anı Oguzladı** ‘*O, onu Oğuz’a mensup kıldı ve onu onlardan saydı*’; **Ol anı Çigilledi** ‘*O, onu Çiğillerden saydı ve onlara mensup kıldı*’. Adam, herhangi bir şeye mensup kılınırsa yine aynıdır. Örnek: **Ol anı saranladı** ‘*O, onu cimri saydı ve cimriliğe mensup kıldı*’. Bu, Arapçada *zalletmehu we fessaqtehu* ‘onu zulme ve fiska mensup kıldın’ denildiğı gibidir.

Üçüncü şekil, zikredilen organlara vurup isabet ettirme anlamında olmasıdır. Örnek: **Ol anı karınladı** ‘*O, onu karınladı*’. Bu, onun karnına vurmaktır. **Ol anı böğürledi** ‘*O, onu böbrekledi*’. Bu da böbreğine vurmaktır.

Bu, Arapçayla iki yarış atı gibi yarıştığı için bu dilin (Türkçenin) bir meziyetidir. Çünkü bilindiğı gibi Arap isimden fiiller yapmıştır: ‘Bacak’ına vurduğunda *fexxazehu*, ‘baş’ına vurduğunda *ra’’esehu*, ‘mesane’sine vurduğunda *messenehu*, ‘cild’den *celledehu* vb. Türkler de aynı şekilde yaparlar. Onun göğsüne vurunca **töşledi**

denir; **tōş**, göğüstür. Bu anlamda fiiller, isimlerden yapılmıştır ve bütün lehçelerde kullanılır.

Dördüncü şekil, failin işi, zikredilen aletle mef'ule yapması anlamıdır.

Örnek: **Ol anı kılıçladı** '*O, ona kılıçla vurdu*', **Ol atıg çıbıkladı** '*O, ata çubukla vurdu*'."

Beşinci şekil, zikredileni, kendi cinsinden ayırmak anlamında olmasıdır.

Örnek: **Bāmuk urukladı** '*Pamuğu, çekirdeğinden ayırdı*'; **Taluladı nēñni** '*Nesneyi, cinsinden seçip ayırdı*'.

Altıncı şekil, bu anlamlardan hiçbirini ifade etmeyip bâbın aslı olmasıdır.

Örnek: **Ol maña at bağışladı** '*O, bana at vb.ni bağışladı*'; **Teñri meni ağırladı** '*Yüce Tanrı bana ikram etti*'." (595-596)

Açıklamanın devamında Kaşgarlı, bu ek ile isimlerden türetilen fiillerin, her zaman geçişli fiiller olduğu bilgisini örneklerle açıklar. Yukarıda altı maddede ifade ettiği eki Dîvân'da çeşitli bölümlerde birkaç defa daha örneklerle tekrarlamıştır ve yine bu ek ile türetilen çok çeşitli fiiller madde başı yapılmış ve açıklanmıştır.

"Birincisi, ikili ve üçlü isimlerden, failin adlandırılana bir şey yapması anlamında menkus (illet harfi bulunan sözcük) fiiller oluşturulmasıdır. Örnek: **Er ok kezledi** '*Adam okunun gezini ayarladı*'. Aslı **kez**'dir; bu da '*gez*'in adıdır; buna **-lAdI** eki eklendi ve fiil oldu. **Er tavar kizledi** '*Adam mal vb. şeyleri gizledi*'. Aslı **kiz**'dir; isimdir. Menkusta **Bulıt karladı** denir; '*Bulut kar yağdırdı*' demektir. Ve yine **Koguş yağladı** denir; '*Adam sırtını yağladı*' demektir; aslı **kār** '*kar*' ve **yāg** '*yağ*'dır. Bundan, hafifletmek için illet harfi atılmıştır." (584)

"Lâm'lı bap -ki bununla **+lAdI** eklemeni kasdediyorum- ise *tef'i:l* bâbı yerindedir ve her zaman geçişli fiil olurlar. Örnek: **Ol ôt körükledi** '*O, ateşi körükle üflledi*'. ; **Ol kapug kiritledi** '*O, kapıyı kapattı*'. " (597)

Kaşgarlı Mahmut, **+lA-dI** ekinin özellikle doğum yapan hayvanların yavrularının ismine getirilerek ortaya çıkan sonucun adını oluşturduğunu ifade eder. Madde başı yapılan **yeni-** ~ **yini-** fiilinin bu anlamda sadece kadınlar için kullanıldığını belirten Kaşgarlı, hayvanlar için **+lA-dI** ekini alan yavru isimleri ile sözcükler türetildiğini örneklerle açıklar:

“**Yeni- ~yini-**: Uragut **yenidi** ‘*Kadın doğurdu ve yükünü bıraktı*’. Bu kadın dışında bir şey için söylenmez. Hayvanlarda ise doğanın ismi alınır; üzerine **-lAdI** eklenir; bu da ortaya çıkan sonucun adıdır. İnekte, **İngək buzaguladı** denildiği gibi ki ‘*İnek, buzağı doğurdu*’ demektir. **Buzagu**, buzağıdır; sen ona **-ladı** ekledin; bu da doğurmak anlamında bir fiil oldu. Kuş yavrusuna **bala** denir; ‘*Kuş yavruladı*’ demek istendiğinde **Kuş balaladı** denir; ‘*Kuş yavruladı*’ demektir. Kural, kısarak hariç, böyledir. ‘*Kulun*’a **kulun** adı verilir; ‘*Kısarak yavruladı*’ demek istendiğinde, **Kulunladı** demek gerekir iken **Kısarak kulnadı** denir; çünkü nun (n) ile lâm’ın (l’nin) çıkışı aynıdır; bunlar birbirinin yerine geçebilirler; bu da hafifletmek için böyle yapılmıştır. **Arslan enükledi** denir; ‘*Arslan vb. yavruladı*’ demektir.” (482)

Söz konusu ekin Dîvân’da Kaşgarlı tarafından örneklendirilen kullanımlarından bazıları şunlardır:

Er tön **karaladı** “*Adam elbiseyi karaladı.*” (588)

Yir **karıladı** “*Yeri ölçtü.*” (588)

Ol erig **akıladı** “*O, adamı cömert saydı.*” (588)

Ol anı **karıladı** “*O, onu yaşlı saydı.*” (588)

Ol anı **kıçıladı** “*O, onu güldürecek yerlerinden kaşdı.*” (589)

Eşyek **tümiledi** “*Eşek tırıs gitti.*” (589)

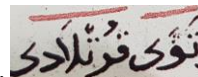
Türkledi “*Onu Türklerden saydı.*” (636)

Tewe⁵⁷ **kurtladı** “*Deve vb.den kurtları temizledi.*” (636)

Ol atıg **örkleği** “*O, atı bir tavlada köstekle köstekledi.*” (635)

Ol anı **sartladı** “*O, onu tüccar saydı.*” (635)

⁵⁷ Tewe sözcüğü üzeri üç noktalı vav ile yazılmıştır.

3.4.5.4. +lA-n

Kaşgarlı Mahmut'un **+lAn-** olarak verdiği ek aslında **+lA-n-** biçimindedir. İsimden fiil yapma eki **+lA** ekine **-n-** dönüşlülük ekinin ve edilgenlik ekinin getirilmesi ile oluşturulmuş bir ektir. **+lA-** isimden fiil yapım eki, Kaşgarlı'nın **+lAdI** biçiminde verdiği ektaki **+lA-** isimden fiil yapma ekidir.

+lAn biçimi Dîvân'da yaygın bir ek olarak yer tutmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, bu ek ile türetilen fiilleri her bapta madde başı yapmış ve bu ekin eklendiği sözcüğe kattığı anlamları da sayfa 406'da dört maddede izah etmiştir:

“Birincisi: Kendini adlandırılanlardan sayma, onların kılığına girme anlamıdır. Örnek: **Er Kıpçaklandı**; **Er Uğraklandı** ‘*Kıpçak ve Uğrak kılığına girdi.*’ - 406 (**Er Oguzlandı** ‘*Adam Oğuzların kılığına girdi ve kendisini onlardan saydı.*’; **Er Çigillendi** ‘*Adam Çiğil kılığına girdi.*’ - 401 / **Er atig kızlandı** ‘*Adam atı pahalı saydı.*’; **Ol anı kızılandı** ‘*O, cariyeyi kızlardan saydı.*’ - 531 / Adlandırılan şeye benzeme anlamında olmasıdır. Örnek: **Er tayuklandı** ‘*Adam zarif kılığına girdi.*’ - 532)

Diğer şekil: adlandırılanların maliki ve sahibi olmak anlamıdır. Örnek: **Er kısraklandı** ‘*Adam kısrak sahibi oldu.*’; **Er yarmaklandı** ‘*Adam para sahibi oldu.*’ - 406 (**Er tarıglandı** ‘*Adam ekin sahibi oldu.*’; **Er kaşuklandı** ‘*Adam kaşık sahibi oldu.*’ - 401 / **Er tayaklandı** ‘*Adam değnek sahibi oldu.*’ **Süt kayaklandı** ‘*Süt kaymaklandı.*’ - 531 / **Tāg titlandı** ‘*Dağ, çam ağacıyla birlikte oldu, Dağ çamlandı.*’; **Er kâplandı** ‘*Adam kap sahibi ve maliki oldu.*’ - 532)

Üçüncüsü: Dörtlü bir isimden fiil olmaktır. Örnek: **Anıj közi çelpeklendi** ‘*Onun gözü çapaklandı.*’; **Anıj közi kirpüklendi** ‘*Onun gözünde kötü kıl bitti.*’ - 406 (Bir şeyin tabiatında olmak anlamıdır. Örnek: **Yıgaç butaklandı** ‘*Ağaç dallarını çıkardı.*’; **Yıgaç yemişlendi** ‘*Ağaç yemişlendi.*’ - 401)

Dördüncü şekil: Kendi başına olmasıdır. Örnek: **Ter burçaklandı** ‘*Ter boncuk boncuk oldu.*’; **Yılan çokmaklandı** ‘*Yılan çöreklandı.*’ - 406 (**Er katıglandı** ‘*Adam çabaladı*’; **Kişi yumurlandı** ‘*İnsanlar toplandı.*’ - 401)

Bu türdeki altılı fiillerin hepsi dörtlü isimlerden yapılır; içinde kendi başına bağımsız bir fiil olmaz. Bütün ikili, üçlü, dörtlü isimlerden bu anlamlara çevrilmek istenirse bunun yolu, onların üzerine lâm ve nun (+lAn-) getirmektir; böylece bu

anlamları belirten fiiller olur. Bu, bütün lehçelerde, aksi görülmeyen yaygın bir kuraldır. Aklında tut artık!” (406)

Yukarıdaki açıklamalarda ve örneklerde **+lA-n-** ekindeki **-n-** ekini dönüşlülük eki anlamında kullanan Kaşgarlı Mahmut, sayfa 532’de **-n-** ekini edilgenlik eki olarak verdiği örnekleri “faili belirtilmemiş bir fiil” olarak tanımlar. Bu durum da **+lA-n-** ekinin genişletilmiş bir ek olduğunun göstergesidir.

“Üçüncüsü, faili belirtilmemiş bir fiil olmasıdır. Örnek: **Tavar çuglandı** ‘*Mal bohçalandı.*’; **Böz çıglandı** ‘*Kumaş vb. arşınlandı.*’” (532)

11 yüzyıl Türk lehçelerinde oldukça yaygın olarak verilen bu ek, Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi her bapta isimlerden fiiller türetmekte kullanılmaktadır ve bütün Türk lehçeleri için genel bir kuralı vardır.

“Bu tür fiiller, dörtlü isimlerden yapılmıştır. Beşli ve altılı isimlerden de (fiiller) yapılması mümkündür. Bunlar, bütün Türk lehçelerinde genel bir kural olarak kullanılır. Örnek: **Er sakalduruklandı** ‘*Adam borkün ipini bağladı.*’; **Er alaçulandı** ‘*Adam alaçık edindi.*’; **Er xumarulandı** ‘*Adam kendisini seven birinin veya bir başkasının malından yadigâr edindi.*’; **Er kerekülendi** ‘*Adam kendine bir çadır edindi ve içine girdi.*’” (534-535)

3.4.5.5. +lA-ş-tİ

+lA- isimden fiil yapım ekine bu defa **-ş** işteşlik eki getirilerek ek genişletilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, arkasından Arap gramerciliğine uyarak yine fiillerin geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekimlerine uygun olarak eki geçmiş zaman biçimi ile vermiştir. Bu ek ile türetilmiş oldukça fazla fiil Dîvânu Lugâti’t-Türk’te madde başı yapılmasına rağmen Kaşgarlı bu eki özellikle kumarda üzerine iddialaşılan, oynanan nesnenin adından türetilen fiillerde kullanmayı öne çıkarır:

“**Beg birle evleşti oynap** ‘*Bey onunla oyun oynadı ve ortaya evi koydu.*’ Bu bir kuraldır. Kumarda ortaya bir şey konursa o şeyin adı zikredilir, sonuna da bir ek getirilir; o da **-lAştİ**’dir. ‘*Üzerine oynanan şey*’ demektir.” (126-127)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen örnek kullanımlardan bazıları şunlardır.

Ol anıñ birle çögen urdı ümleştü “*O, pantolonunu ortaya koyarak onunla çevgen oynadı.*”(127)

Ol anıñ birle elgin imleşdi “*O, ona eliyle işaret etti, karşıdaki de onun gibi yaptı.*”(127)

Oglañ ıglaştı “*Çocuklar ağladılar.*”(126)

Ol meniñ birle işleştı “*O, benimle işte yarıştı.*”(126)

3.4.5.6. +lA-t

+lA- isimden fiil yapım ekine -t ettirgenlik çatı ekinin getirilmesi ile genişletilmiş bir ektir. Kaşgarlı’nın +lAt- biçimi ile verdiği ek Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yaygın bir kullanım alanına sahiptir:

“Bu bap farklı şekillerde yürür. Birincisi, lâm harfiyle olandır. Bunun çoğunun aslı ikili isimdir; ondan lâm ve te eklenerek fiiller yapılmıştır: **Ol anı emletti** ‘*O, onu tedavi etti*’. **Em** ilaçtır. **Bugday atıg kemletti** ‘*Buğday ve onu yemek atı rahatsız etti ve ona zarar verdi*’. Aslı **kem**’dir; o da hastalıktır.” (444)

Ol köyug yuñlattı “*O, koyunu ve devesinin yününü kırtırdı.*”(442)

Ol kuşnı sañlattı “*O, doğan vb. kuşları pisletti.*”(442)

Ol maña söz tıñlattı “*O bana söz işittirdi ve kendisini dinlememi sağladı.*”(442)

Ol meni tañlattı “*O beni şaşkınlığa düşürdü ve şaşırttı.*”(442)

Kaşgarlı Mahmut, Dîvân’ın giriş bölümünde “*Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında*” başlığı altında 11. yüzyıl Türk dilleri için fiil türeten yapım eklerini sıralamıştır. Bunlardan birisi de isimlere eklenerek fiil türeten +lA- ekidir. Dîvân’ın çeşitli bölümlerinde ise bu +lA- ekini farklı eklerle genişleterek +lA-dİ, +lA-n, +lA-ş-tİ, +lA-t biçimlerinde izah ederek örneklendirmiştir.

3.4.5.7. +(A) r

İsimlere gelerek nesnenin bünyesinde oluşan değişimi anlatan fiiller türeten bir yapım eki olarak verilir. **Er-** yardımcı fiilinin kendinden önceki isim ile birleşmesi, fiilin kendinden önceki sözcüğe ekleşmesi ile oluşmuş bir yapım eki olarak örneklerde öne çıkmaktadır: (*Bk. Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*)

“Birincisi: İsimden fiil olanıdır. ‘*Elbise vb. kırmızılaştı.*’ anlamında **Tön kızardı** denir; aslı, ‘*kırmızı oldu*’ anlamında **kızıl erdi**’dir. İçinden lââm ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. ‘*Gece karardı.*’ anlamında **Tün karardı** denir; aslı, ‘*kara oldu*’ anlamında **kara erdi**’dir; bu da ‘*siyah*’ anlamında **kara** sözünden alınmadır.” (348)

3.4.5.8. +sI-

“*Nesneyi kırdı*” anlamındaki **sıdı nēñni** söz grubundaki **sı-** fiilinden alındığı Kaşgarlı tarafından belirtilen isimden fiil yapım eki **+sI-** eklendiği isimden bir hâlden bir hâle geçişi anlatan fiiller türetmektedir. (*Bk. Kaşgarlı Mahmut’a Göre Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni (Gramerleşme)*)

“Elif ye’ye çevrildiği takdirde bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlinden başka bir hâle geçer. Örnek: **Süçig suvsıdı.** ‘*Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı.*’ **Üzüm açıgsıdı.** ‘*Üzüm ekşidi; ekşilik tatlılığı bastırdı.*’ Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, **sıdı nēñni**’den çıkmıştır; ‘*nesneyi kırdı*’ demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi bunda ittifak hâlinindedir.” (144)

3.4.6. Fiilden İsim Yapım Ekleri

3.4.6.1. -gU / -AsI

11. yüzyıl Türk lehçeleri arasında **-gU** ve **-AsI** eklerinin kullanımı üzerine Kaşgarlı Mahmut, iki grup oluşturmuştur. Fiillere eklenerek zaman, mekân ve alet isimleri oluşturan bu eklerden **-gU** ekini Çiğil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur

lehçesi konuşurları; **-AsI** ekini Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçesi konuşurları kullanmaktadır.

“Zaman, mekân ve alet isimlerinde; Çiğil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef’li kelimelerde ise gayın yerine kef eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, ‘*Şimdi yay kurma zamanı değildir*’ anlamında **Bu yā kurgu ugur ermes** denir. ‘*Burası durulacak yer değil*’ anlamında **Bu turgu yir ermes** denir. Oğuz lehçesinde ‘*Şimdi, yay kurma zamanı değildir*’ anlamında **Bu yā kurası ugur tegül** denir; ‘*Burası durulacak yer değil*’ anlamında **Bu turası yir tegül** denir. ‘*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir*’ anlamında **Bu tāgka agku ugur ermes** denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde ‘*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir*’ anlamında **Bu tāgka agası ugur tegül** denir. Bunun yanında; zaman ve mekân isimlerinde onunla (bu ekle) ‘*zaman*’ için **ugur**, ‘*mekân*’ için **yir** kullanılır. Kef’li kelimede, ‘*Şimdi eve girme zamanıdır*’ anlamında **Bu evke kirkü öd ol** denir. ‘*Onun bize geliş zamanı oldu*’ anlamında **Ol bizke kelgü boldı** dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar **Ol bizke kelesi boldı** derler. Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler. ‘*Gidişin ne zaman?*’ anlamında **Senin barguñ kaçan** denir. Aynı anlamda Oğuzlar **Senin barasıñ kaçan** derler. ‘*Gidişim yaklaştı*’ anlamında **Meniñ bargum yaktı** denir. ‘*Onun gidişi*’ anlamında **Anıñ bargusı** denir. Oğuzlar ‘*Gidişim*’ anlamında **Meniñ barasım** derler. Bu tür isimlerde sin ve ye’nin kuralı vardır. Kelime ister kaf’lı, ister kef’li, ister başkası olsun onun (Oğuz’un) lehçesinde kural değişmez. Diğerlerinin lehçelerinde gayın’lı, kaf’lı ve kef’li kelimelerde (kural) değişir.

Her tür alet ismi fiilden yapılır ve isim gibi kullanılır. Örnek: ‘*Yeme aracı, yenecek şey*’ anlamında **yġgü nēñ** denir. ‘*Kendisiyle bir şeye vurulan*’ anlamında **urgu** denir. ‘*Tahta vb. şeyi kesen balta*’ anlamında **yıgaç bıçgu** denir. ‘*Kan alma aleti*’ anlamında **sorgu** denir; bu, ‘*memeyi vb. şeyleri emdi*’ anlamındaki **emig sordı** sözünden alınmıştır. Gayın’lı, kaf’lı, kef’li kelimelerde bu tür isimler, Oğuzların dışında kalan bu tabakanın lehçelerinde daha önce anlattığım düzen üzere, değişir. Kural, daha önce anlattığım gibidir. Oğuzlarda ise bütün fiillerde alet isimleri sin ve ye ile dir. ‘*Kendisiyle tahta kesilen şey*’ anlamında **yıgaç bıçası nēñ** dedikleri gibi. ‘*Yemek aracı*’ anlamında **yġgesi nēñ** dedikleri gibi, ‘*yenecek şey*’ demektir.” (302-303-304)

“Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler.” gibi açıklamalar ile Kaşgarlı, bu eklerle türetilen sözcüklerin hareket anlamlarını kaybetmemiş isimler yani fiilimsiler grubunda yer aldıklarını izah etmiş olur. “Bu tür fiiller” ile hareket anlamlarını devam ettirdiklerinin, “isim gibi kullanılırlar” ifadesi ile de isim işletme eklerini de alarak cümlede isim görevi ile kullanıldıklarının izah edildiği açıktır.

Özellikle alet isimlerini oluşturan türetmeler hakkında bilgi verirken “her tür alet ismi fiilden yapılır ve isim gibi kullanılır” açıklaması ile de alet ismi olan ve fiilimsi ekleri ile türetilen sözcüklerin hareket anlamlarını kaybederek herhangi bir nesnenin ismi olduklarını vurgulamıştır. Yani alet isimleri haline gelen **-gU** ve **-AsI** ekleri ile türetilmiş fiil soylu sözcükler, hareket anlamlarını kaybederek kalıcı isim haline dönüşmüşlerdir. (**urgu, bıçgu, sorgu** gibi.)

Dîvân’da oldukça işlek bir şekilde verilen ekler, Dîvân’ın farklı bölümlerinde farklı örneklerle izah edilmiştir. Eklendikleri sözcüklerin ardından **öd** veya **ugur** “*zaman*”, **yir** “*yer*”, **nēḡ** “*şey*” sözcükleri getirilerek zaman, yer ve alet isimleri oluşturulmaktadır:

“Zaman, yer ve alet isimleri arasındaki fark: zaman ismi istenirse, arkasından **öd** veya **ugur** zikredilir: **Tarıḡ arıtgu ugur** ‘*Tahıl temizleme zamanı*’. Yer adı istenirse, arkasından **yir** zikredilir: **Arıtgu yir** ‘*Temizleme yeri*’. Alet ismi istenirse, arkasından **nēḡ** zikredilir: **Tarıḡ arıtgu nēḡ** ‘*Buğdayı temizleyecek nesne*’.” (425-426)

Kaşgarlı, sayfa 583’te söz konusu ekin kullanımlarını tekrar örneklendirdikten sonra olumsuz biçiminin **ermes** ile yapıldığı bilgisini de paylaşır:

“Zaman, mekân ve alet isimleri aynı düzen üzerinedir. Örnek: **Bu et togragu** ‘*Bu, doğranacak ettir*’; **Bu togragu ugur ol** ‘*Bu, doğrama zamanıdır*’; **Bu togragu yir ol** ‘*Bu, doğrama yeridir*’. Kesmek için kullanılan alete **togragu nēḡ** denir; ‘*kesme işini yapan nesne*’. Olumsuzda **Bu togragu ugur ermes** denir; ‘*Bu doğrama zamanı değildir*’ demektir. Geriye kalanlar da buna göre kıyaslanır.” (583)

Ayrıca Kaşgarlı Dîvân’ın 537. sayfasında **-gU** ekini doğrudan madde başı yaparak eklendiği fiillerden mekân, zaman ve alet isimleri türettiği bilgisini paylaşır:

gu: Bir ek. Emir hâlindeki fiillere eklenir; böylece kelime, mekân, zaman ve alet ismi olur. Bundan **bargu yir** denir; “*gidilecek yer*” demektir. **Turgu yir** “*ikamet edilecek yer*”. (537)

Kaşgarlı’nın Dîvânu Lugâti’t-Türk’te söz konusu eklerin kullanımına dair verdiği diğer örnek kullanımlar şunlardır. **-Ası** eki ile olanların Oğuzlarda olduğu Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir:

Bitig **bititgü** ugur “*Kitap yazdırma zamanı.*” (425)

Tarıg **taritgu** yir “*Ziraat yeri.*” (425)

Tarıg **arıtgu** yir “*Buğday temizleme yeri.*” (425)

Bitig **bititgü** nēḡ “*Üzerinde yazı yazılan nesne.*” (425)

Tarıg **arıtası** ugur “*Tahıl temizleme zamanı.*” (426)

Tarıg **arıtası** yir “*Tahıl temizleme yeri.*” (426)

Tarıg **arıtası** nēḡ “*Tahıl arıtan nesne.*” (426)

Tavratgu yıp “*Kıvrık ve fitilli hâle getirilmiş ip.*” (443)

Tepretgü nēḡ “*Hareket ettirici nesne.*” (443)

Tepretgü yēr “*Hareket ettirme yeri.*” (443)

Tepretgü ugur “*Hareket ettirme zamanı.*” (443)

Tavratgu yir “*Acele etme yeri.*” (443)

Tavratgu ugur “*Acele etme vakti.*” (443)

Tavratası (tek noktalı fe ile yazılmış) yir “*Acele etme yeri.*” (443)

Tepretesi ugur “*Hareket ettirme zamanı.*” (444)

3.4.6.2. -(X) k

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te **yatgak, yapgak, yuḡruk, yarmak, yastuk, yavlak, yumgak, yumşak, yandak, yandık, yundak, yanlık, yançuk...** gibi sözcükleri madde başı yaptığı bölümde **yunguk** maddesinde **-(X) k** fiilden isim yapım

ekinden bahseder. Özellikle eklendiği fiillerden alet isimleri türetmesi ile **-(X) k** yapım ekini öne çıkarır:

yunguk: *çöven (sıvısı ve dalları, suyu köpürten, kir temizleyici bir bitki).*

Bil ki kaf (-k) fiillere gelerek onlardan alet ismi yapar. “*Orak*”ın adı olan **orgak**, **ordı** sözünden alınmıştır; “*otu kesti*” demektir. Bu da ondandır; çünkü **yūdı** bir fiildir; anlamı “*yıkadı*”dır; burada elbiseyi yıkadığı için fiile, gördüğün gibi kaf eklenmiştir. (463)

kurugsıdı “*nesne kurumaya yüz tuttu.*” **kurugsır**⁵⁸, **kurugsımak**. Bundan “*mide*”**kurugsak** adını almıştır; çünkü saatler geçtikçe kurur ve bu sebepten yemek arzusu coşar. (590)

sınuk nēṇ “*kırık nesne*”. Oğuzlar buna gunnesiz olarak **sınuk** deyip öyle anlatırlar. Kural onlarınkidir; çünkü bu onların “*kırıldı*” anlamındaki **sındı** sözlerinden alınmıştır. Bunun fiilinde gunne yoktur. (604)

3.4.6.3. -mİş

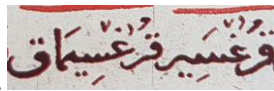
11. yüzyılda sıfatfiil eklerini beş maddede veren Kaşgarlı Mahmut, **-mİş** ekini bunlar arasında göstermemiştir. Bunun için aslında sıfatfiil eki olan söz konusu eki, fiilden isim yapım ekleri altında verdik. Sıfatfiil eki olan **-mİş** Kaşgarlı tarafından ayrıntılı bir şekilde örneklendirilmiştir. 11. yüzyılda, sıfatfiil eki olan **-mİş** ile öğrenilen geçmiş zaman eki olan **-mİş** karşılaştırılarak aralarındaki fark ortaya konmuştur.

-mİş sıfatfiil ekinin bütün baplarda aynı düzen üzerine kurulduğu bilgisini veren Kaşgarlı, bu ekin geçişli fiiller üzerine getirilmesi ile sıfatfiil eki görevi ile kullanılabileceğini belirtmiş, aksi takdirde geçişsiz fiillerle kullanıldığında görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılacağına işaret etmiş ve örnekler vermiştir.

Verdiği örneklerde Kaşgarlı, **-mİş** sıfatfiil ekini alan fiillerin sıfat görevi ile kullanıldıklarına vurgu yapmaktadır:

“Mef’ul’e gelince, bütün baplarda aynı düzen üzerinedir. O da emir biçiminden sonra mim ile şın eklenmesidir. ‘*Yayı kur.*’ anlamında **Yā kur** denir; sonra da

⁵⁸ Sin’de üstün de var.

mef'ul için '*kurulmuş yay*' anlamında **kurmuş yâ** denir. '*Kazılmış arık*' anlamında **kazmış arık** denir. Asıl kök hiçbir zaman değişmez; olduğu gibi kalır ve geçişli fiillerde üzerine bu iki harf eklenir. Geçişsizlerde mim ve şın geçmiş zaman fiillerinde bulunur. '*O eve gitti; fakat ben farkında olmadım.*' anlamında **Evke barmış** denir. '*O bana geldi; fakat ben fark etmedim.*' anlamında **Ol maña kelmiş** denir. Buradaki mim ile şın, geçmiş zaman belirtisi olan dal ile ye yerine gelmiştir. Gidince **bardı**; gelince **keldi** dedikleri gibi. Aradaki fark şudur: Geçmiş zaman fiillerinde dal ile ye gelince yapılan iş konuşanın gözü önünde ve işin gerçekleşmesi (konuşanın) yanında olmuştur. Örnek: **Bardı** denince anlamı '*O gitti ve onun gidişini açıkça gördüm.*' olur. Mim ile şın ise işin, konuşanın bulunmadığı durumda yapıldığını ifade eder. Örnek: **Ol barmış** denir; '*O gitti ve ben onun gidişini görmedim.*' demektir. Bu kural, geçişsiz olsa da olmasa da bütün geçmiş zaman fiillerinde geçerlidir. Kaf'lı, kalın; kef'li, ince kelimelerde; erkeklik ve dişilikte daha önce geçtiği gibi, kural değişmez. '*Giden adam*' anlamındaki **barmış kişi**, '*gelen adam*' anlamındaki **kelmiş er** sözlerindeki mim ile şın, fiili sıfat sınıfına sokarlar. **Bardı, keldi** sözlerindeki dal ile ye'nin burada yeri yoktur." (297-298)

Dîvân'da zaman zaman gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde Kaşgarlı mef'ul örnekleri adı altında **-mİş** eki ile türetilmiş sıfatfiil türünden kullanımlar sıralamıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

"Mef'ul tek şekildedir: Örnek: **közetmiş nēḡ** '*korunmuş nesne*', **koturmuş kāp** '*boşalmış kap*'. Mim ve şın geçişsiz fiillere eklenince, işin yapıldığının sıfatı olur. Örnek: **savılmış kūn** '*kaybolmuş güneş*', **sogulmuş suv** '*çekilmiş su*'. (351-352)

"Mef'ul: **odgurmış er⁵⁹** '*uyandırılmış adam*'; **toḡgurmış** '*doyurulmuş*'. (Mef'ul), daha önce kuralı geçtiği gibi aynı şekildedir." (395)

"Mef'ul: **közetmiş at** '*korunmuş at*'; **bititmiş bitig** '*emirle yazılmış kitap*'. Bu şekilde gelen şın'ın kuralı daha önceki baplarda geçmişti." (425)

"Mef'ul: **tavratmış yıp** '*kıvrık hâle getirilmiş ip*', **tepretmiş nēḡ** '*hareket ettirilmiş nesne*'. (443)

⁵⁹ Kaşgarlı metinde "odgurmış ol" biçiminde vermiştir; ancak anlamında "uyandırılmış adam" şeklinde verdiği için "odgurmış er" olmalıdır.

“Mef’ul: **togramış et, ırgamış yıgaç** ‘doğranmış et’, ‘sallanmış ağaç’. Sahih (fiillerde) kuralı geçtiği gibi.” (583)

3.4.6.4. -ndI

Tıpkı **-mİş** sıfatfiil ekinde olduğu gibi Kaşgarlı Mahmut, bu eki de sıfatfiil eki olmasına rağmen o grup içerisinde vermektense ayrı bir ek olarak açıklamıştır. Bunun için tarafımızca fiilden isim yapım ekleri arasında gösterilmiştir. Fiillere eklendiği zaman onları isim yapar açıklaması ile **-ndI** ekinden bahseden Kaşgarlı, bu eki alarak türetilen sözcüklerin anlamca ya nesnelerin kırtısı olan ya da mef’ul (sıfatfiil) durumuna düşen sözcükler olduklarını belirtir.

“Nun, dal ve ye (-ndI), fiillere eklendiği zaman onları isim yapar; anlamca ya nesnelerin kırtısı olur ya da mef’ul durumuna düşer. Bu da Arapçadaki *fu’a:le* gibidir. Başka bir açıklama daha vardır: Bütün fiillerde geçmiş zamanın sonuna, onun emir olduğunu gösteren asli harf ile geçmiş zaman belirtisi olan dal-ye’nin arasına nun gelirse fiil, mef’ul manasında bir isme dönüşür. **Suvnı süzti**’de dendiği gibi. Anlamı ‘*suyu süzdü*’dür. Eğer nun, asli olan ze ile geçmiş zaman belirtisi olan dal-ye arasına yerleştirilir ve **süzündi suv** denirse o zaman fiil, üzerinde hareketin vuku bulduğu bir isim hâline gelir; anlamı da ‘*süzdürülmüş su*’ olur. Zikretmediğim her şey bu kurala tâbidir.” (226)

Açıklamasındaki “fiil, üzerinde hareketin vuku bulduğu bir isim hâline gelir” ifadesi ile Kaşgarlı, fiil soylu bir sözcüğün **-ndI** ekini alarak her ne kadar isimleşse de hareket anlamını kaybetmediğine vurgu yaparak bir nevi fiilimsilerin en önemli özelliğini de ortaya koymuş olur.

-ndI ekini açıkladığı bölümde Kaşgarlı şu kullanımları madde başı yapmıştır. Dikkat edilirse bu örneklerden bazılarının kalıcı isim oldukları görülecektir:

süzündi suv “çok süzülmüş su”, **kazındı toprak** “kazılmış toprak”, **bogundı** “hayvan mesanesi”, **salındı otuñ** “sellerin nehir kıyısına fırlattığı odun”, **salındı nēñ** “bırakılmış şey”, **sulundı** “adamın saç örgüsü, aslı **salındı nēñ**’dir, yani bir şey sallandı ve o her zaman sallanmaktadır”, **tamındı suv** “su damlası”, **kömündi nēñ** “gömülmüş şey”. (226)

3.4.7. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

3.4.7.1. -A / -I / -UmsIn

Bir iş yapılmadığı halde yapılmış gibi gösterilmek istendiğinde yani olunmadığı gibi görünmek istendiğinde Kaşgarlı, fiil soylu sözcüklere **-A/I/UmsIn** ekinin getirilmesini ister:

“Eğer bir iş yapılmadığı hâlde yapılmış gibi görünmek istenirse bunun iki şekli vardır:

Birincisi, daha önce kuralı verildiği gibi dal’dan önce nun eklenmesidir. Örnek: **Ol at suvgarındı** ‘*O, kendini atı suvarıyormuş gibi gösterdi.*’ **Ol karın toğgurundı** ‘*Karnını doyuruyor veya bu işi tek başına yapıyor.*’ En doğru ve en iyi şekil -ki bu en çok kullanılır- nun’dan önce mim ve sin getirilmesidir. Böylece nun’la birlikte üç harf olur. Örnek: **Ol at suvgarımsındı** ‘*O, kendini atı suvarıyormuş gibi gösterdi.*’ Mim ile nun sükûnlu, sin ise esre ile harekelenmiş olur; bunun açıklaması yerinde gelecektir.” (367-368)

Barımsındı, tarımsındı, kelımsındı, külümsındı, yaramsındı gibi fiilleri madde başı yaptıktan sonra Kaşgarlı, söz konusu ek hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Özellikle ekin alacağı ünlülerin ne tür ünlülü sözcüklere göre değişeceği üzerinde özenle durmaktadır.

Bu noktada ek, üstünlü bir sözcüğe getiriliyorsa üstünle (-AmsIn); ötreli bir sözcüğe getiriliyorsa ötreyle (-UmsIn); esreli bir sözcüğe getiriliyorsa esreyle (-ImsIn) harekelenerek getirilmelidir. Yalnız ikili sözcüklerde (Arap harfleri ile yazımda kök halindeki sözcüğün iki harfle yazılması durumu) ek esreli olarak (-ImsIn) getirilir.

“Bu anlam isteniyorsa bunun kuralı, kelime kökünün harfi üstünlüye üstünle, ötreliyse ötreyle, esreliyse esreyle harekelemektir. Üstünlüye örnek: **Ol andın nēñ tilemsındı** ‘*O ondan bir şey istiyor gibi göründü*’; **Ol bıçek bilemsındı** ‘*O bıçağı biler göründü; aslında bilememektedir*’. Bundan emir yaparsan **tile** ‘iste’ ve **bile** ‘bile’ dersin. Lâm emirde üstünlüdür; değişmeden kalmıştır. Ötreye örnek: **Ol maña telim külümsındı** ‘*O kendini çok gülüyor gösterdi*’; **Ol yokaru turımsındı** ‘*O ayağa kalkıyor gibi göründü; gerçekte ise kalkmamaktadır*’. Bundan emir yapılırsa **kül** ‘gül’, **tur** ‘kalk’ denir. Lâm ve rı, emirde sükûnludur; bu anlam için ötre alırlar. Tâbi olacakları harf olarak birinci harfi buldular ve ona tâbi oldular. İkilide kelime üstünlü ise esreli olur ve üstüne uymaz. Örnek:

Ol evke barımsındı ‘*O, eve gider göründü*’; **Er suvka karımsındı** ‘*Onun boğazı su ile tıkanır göründü*’. Açıkladığımız gibi bu fiillerde son harfin harekesi üstün olmamıştır. İkililerde ilk harf esreli ise öyle bırakılır. Örnek: **Ol evke kirımsındı** ‘*O, eve girer göründü*’, **Ol yarmak tirımsındı** ‘*O, para vb. biriktiriyor göründü*’. Mim her zaman sükûnlu, sin her zaman esreli, nun da sükûnludur. Sadece, zait harflerin birincisinden (mim’den) önceki harfin harekesi değişir.” (396-397)

Bu açıklamaların ardından Kaşgarlı, hedef kitle için açıklamalarını devam ettirmektedir. Üçlüler diyerek üç harfle yazılan sözcükleri, dörtlüler diyerek dört harfle yazılan sözcükleri kasdederek ekin kullanımını örneklendirmiştir. Bu ekin 11. yüzyıl Türk lehçelerinin hepsinde de aynı biçimde kullanıldığı notu da Kaşgarlı tarafından düşünülmüştür.

“Bu anlattıklarım ikililer hakkındadır. Üçlülere gelince: **Ol anı kaçrumsındı** ‘*O, onu kaçırıyor ve kovalıyor göründü; aslında kovalamamaktadır*’; **Ol anı yāzukın keçrumsındı** ‘*O, onun suçunu, gerçek olmadığı hâlde, affeder göründü*’. Burada rı ötrelidir; çünkü **kaçur** denildiğinde cim ötrelidir. Bu fasılda cim sükûnlu oldu; ötre ise rı’ya verildi. Harekeyi üçlünün ortasından aldı; çünkü o, kelimenin son harfine daha yakındır.

Dörtlülere gelince: **Er at suvgarımsındı** ‘*Adam atı suvarır göründü*’. Burada rı esreli, gayın üstünlüdür; çünkü üstün esre ile zıt düşmez. Nitekim ikililerde de ‘*O gider göründü*’ anlamında **barımsındı** denir; ancak ‘*ister göründü*’ anlamında **tilemsındı** denir; **tilımsındı** denmez; çünkü bu dörtlülerdendir; aslı **tile**’dir. Lâm, bu anlamı ifade eden harflere (mim, sin, nun) bağlanmak için muhafaza edildi. Elif söyleyişte eridi ve yazıda atıldı. Elif atıldıktan sonra, üçlü fiil ikiliye benzemesin diye lââm’ın esreli yapılması mümkün olmadı. Örnek: **Yarındak tilımsındı** ‘*Sırım yapar göründü*’; **Biçek bilemsındı** ‘*O bıçağı bilir göründü*’. Bunun lââm’ı esreli yapıldığında ‘*İşi bilir göründü*’ anlamındaki **İş bilımsındı** sözüne benzemiş olur. Bu (bil-) ikilidir; o (bile-) üçlüdür.

Daha önce dediğimiz gibi, **kaçur**, **keçür** gibi üçlülerde kural, (harekenin) orta harften alınmasıdır. Bu fasılda, ‘*O, onu kovalar göründü*’ anlamındaki **kaçrumsındı** sözünde görüldüğü şekilde cim’in (harekesi), rı’ya verildi. Daha önce demiştik ki üstün esre ile zıtlaşmaz ve o şekilde bırakılır. Ancak ötre zıtlığı için esreye dönüşmez. Örnek: **Ol anı todğurumsındı** ‘*O, onu doyurur göründü*’. Açıkladığım bu kurallar, Türk

lehçelerindeki bütün fiilleri kapsar ve hiçbirisi bunun dışında kalmaz. Bu anlamda bu tür için, bir kelime hariç beşli yoktur.” (397-398)

Ol sağa **ugramsındı** “*O, sana gerçekte uğramadığı hâlde uğramış göründü.*” (585)

OL yük **yüklemsindi** “*O yük taşımadı, gerçekte ise taşır göründü.*” (585)

3.4.7.2. -z

-z- fiilden fiil yapım ekini Kaşgarlı Mahmut, “*damlatmak*” anlamındaki **tamuz-** ve “*sormak*” anlamındaki **tapız-** fiilleri ile açıklamıştır. Açıklamalarında Kaşgarlı, bu eki ettirgenlik çatı eki -r yerine Oğuzlar tarafından kullanılan bir ek olarak verir ve kullanımını kural dışı olarak niteler. (Bk. *Ettirgen - Oldurgan Fiil*)

“Ze faslı iki şekildedir:

Birincisi: Fiili geçişli yapmaktır. Örnek: **Er suv tamuzdı** ‘*adam suyu damlattı.*’ Bu, kural dışıdır. İkincisi: Kendi başına olmasıdır. Örnek: **Tapuzguk tapızdı** ‘*bilmece sordu.*’” (349)

Sayfa 311-312’deki **tapuz-** “*söyle-*”, **tutuz-** “*söz tutmasını buyur-*”, **tamuz-** “*damlat-*”, **küdeş-** “*sakla-*”, **küdeş-** “*bekle-*” fiillerini madde başı yaptıktan sonra yaptığı açıklamada geçişsiz fiillerin geçişli hale getirilmesi için emir kipine -r getirilmesi gerektiğini belirtir. Oğuzların -r ekini bazen -z olarak kullanmalarını da tasvip etmez:

“Bu fiillerde ze (z) kural dışıdır; çünkü geçişsizi geçişli yapmak, emir kipine rı (r) getirilerek olur. ‘*Adam kaçtı*’ anlamında **Er kaçtı** örneğindeki fiil geçişsizdir. Geçişli (için) ‘*O, onu kaçırdı*’ anlamında **Ol anı kaçurdu** denir. ‘*Adam suyu geçti*’ anlamında **Er suv keçti** denir; ‘*O, onu sudan geçirdi*’ anlamında **Ol anı keçürdi** denir. Şu fiiller aslında geçişsizdirler: **Suv tamdı** ‘*Su damladı*’; **Meni küğti** ‘*Beni bekledi*’. Kurala göre ⁶⁰ olması gerekirdi. Oğuzlar bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürürler. ‘*Onun malı yağmalandı ve çalındı*’ anlamında **Ol tavar alduzdu** denir. Aslı, ‘*yakaladı, aldı*’ anlamında **aldı**’dır.” (312)

⁶⁰ Tercümede eksik bırakılan yer “geçişli biçimlerinin z yerine r ile” anlamında bir ibare olmalı. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:257)

3.5. Edatlar ve Bağlaçlar

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, *“Harflerin Birbirinin Önüne Alınması Hakkında”* başlığı altında Dîvân'da izlediği yol hakkında açıklamalarda bulunurken özellikle Arapça'da nesak vavı olarak bilinen bağlama ve'sinden bahseder. Bağlama ve'sinin Türk dilinde yeri olmadığını belirtir.

“Sonlarında be bulunan isimlerle başladık. Sonra Arap sözlerinin yapısına benzeterek ve edebiyatın öncülerine uyararak elifbedeki, sırasıyla bütün harfleri arka arkaya aldık. Bununla beraber kelimenin başına ve parçalarına da dikkat ettik. Hangi harf hemzeye daha yakınsa yapıda onu diğerlerine göre öne aldık. Kitapta nesak vavı'nı (bağlama vesini) zikretmedik; çünkü onun bu dilde yeri yoktur, böylece bil.” (16-17)

Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugâtî't-Türk'te madde başı yaptığı edat ve bağlaçlar aşağıdaki gibidir:

evet: bir edattır, *“evet”* demektir. Üç farklı şekli de vardır. **Evet**, Yağma, Toxsı, Kıpçak ve Oğuzlara aittir. **Emet, ewet, yemet** diğer Türklere aittir. (37)

oluç: çocukları sevmek için kullanılan edat. Karluk lehçesinde *“oğulcuğum”* anlamında **Oluçum** denir. (38)

üçün: bu edatla sebep ifade edilir. *“Senin için geldim”* anlamında **Senin üçün keldim** denir. (50)

için: *“aralarında”* anlamına gelen edat. *“Onlar aralarında barıştılar”* anlamında **Olar için aytışdılar** denir. (50)

ağın: *“başka”* anlamındaki edat. Çiğilcedir. (51)

ilel: Hakaniye lehçesinde *“evet”* anlamında edat. Hakan ve beylere bununla cevap verilir. (52)

ayıg: iyi ve kötü şeyler için *“pek, çok”* yerine geçen bir edattır. *“Ne kadar iyi şey”* anlamında **Ayig eđgü** denir; *“Ne kadar kötü şey”* anlamında da **Ayig yavuz nēñ** denmektedir. Bu edat, iyi vb. şeyler için pekiştirme ifade eder. (54)

azu: İki şey arasında seçme yapmak üzere kullanılan kelime. **Üzüm yığil azu kăgun yığil** denir; anlamı “*Ya üzüm ya kavun ye*”dir. Bu, çoğunlukla soru için kullanılır. “*Geliyor musun yoksa gidiyor musun*” anlamında **Kelir mü sen azu barır mu sen** denir. (56-57)

ava: üzüntü edatı. Arapların *wa:weyli:* sözü yerine. İnsan bir şeyden acı duyunca **ava ava** der. (57)

ele: edattır “*yavaş*” demektir. “*Yavaş yavaş*” anlamında **ele ele** denir. Kef ve lâ’m’ın eklenmesiyle **elegil** de denebilir. (58)

añar: edattır, “*ona*” demektir. “*Ona dedim*” añar aydım denir. Şöyle derler:

Aydım añar sevük / Bizni tapa nêlük

Keçtiñ yazı kerik / Kırlar ediz bedük

“*Sevgilinin hayalini tasvir ediyor ve diyor ki: Ona “Ey sevgili” dedim. Engin çölleri ve yüce dağları nasıl aşıp da bize gelebildin?*” (59)

öñin: edattır; “*başka*” demektir. “*Bu attan başka bir at getir*” anlamında **Bu atta öñin keldür** denir. (60)

erken: “*iken*” anlamında edat. “*O gelirken onu gördüm.*” anlamında **Ol kelür erken kördüm** denir. (66-67)

üstün: “*üst*” anlamında edat. “*Onun üzerinde*” anlamında **anda üstün** denilir. (67)

astın: “*alt*” anlamında edat. Bu kötü bir kullanıştır; fasih şekli **altın**’dır. (67)

altın: “*alt*” anlamında edat. (67)

akru: “*yavaş*” anlamında bir edat. “*Yavaş ol*” anlamında **Akru akru** denir. (70)

öñdün: “*Ön*” anlamında bir edattır. Oğuzlar dal ile nun’u atıp **öñ** derler. “*Atını önden yürüt*” anlamında **Öñdün yorut** denir. Onlar için bir kuraldır. (70)

andag: “*öyle*” anlamında bir edat. “*Öyle dedim*” anlamında **Andag aydım** denir. Çiğil lehçesinde. (72)

emdi: “*şimdi*” anlamında bir edat. “*Şimdi geldim*” anlamında **Emdi keldim** denir. Oğuzlar elif’i esreli yapıp **imdi** derler. Şöyle denir:

Öpkem kelip uğradım / Arslanlayu kökredim

Alplar başın togradım / **Emdi** meni kim tutar

“*Düşman üzerine içim sıkıntılı ve kinli olarak gittim. Aslan gibi kükredim. Alpların başlarını kopardım. Kalabalığın ortasında “Beni kim tutar” diye bağırdım.*” (75)

anda: “*orada*” anlamında bir edat. (75)

ayru: “*değilse*” anlamında bir edat. “*Buna razı değilsen o hâlde ne istiyorsun?*” anlamında **Mûnı tilemese sen ayru nē kerek** denir. (75)

asra: “*alt*” anlamında bir edattır. (75)

erki: şüphe edatı. “*O acaba gelir mi?*” anlamında **Ol kelir mü erki** denir. Soru yerine kullanılır. (77)

ötnü: borçlanmada kullanılan bir edat. “*Ben parayı ödünç verdim*” anlamında **Men yarmak ötnü bîrdim** denir. (77)

aşnu: “*önce*” anlamında bir edat. “*Ben ondan önce geldim*” anlamında **Men anda aşnu keldim** denir. (77)

anda: “*orada*” anlamında bir edat. Oğuzlar, eğer “*sonra*” anlamında olursa elif’i nun’a çevirirler; “*orada*” anlamına olursa diğerlerine uyarlar. Elif’in nun’a çevrilmesi Arapçada da caizdir. (77-78)

erinç: “*ola ki*” anlamında bir edat. “*Ola ki o geldi*” anlamında **Ol keldi erinç** denir. (78)

apañ: “*eğer*” anlamında bir edat. “*Eğer gitse idin*” anlamında **Apañ sen barsa** sen denir. (79)

öñi: “*başka*” anlamında bir edat. Ye, **öñin** kelimesindeki nun’dan dönüşmüştür. Nitekim, Arapçada da ye, nun’dan dönüşebilir. Kaybolunca *inkemene* ve *inkema:* (kayboldu) denildiği gibi. (80)

ebeki: bir şeyi az görmeyi ifade eden bir edat. (81)

“Yardımlaşma” ile “yarışma”yı birbirinden ayırt etmek isteyen, bağlantı edatına baksın. Fiile “bana” anlamındaki **maña** edatı bağlanırsa burada “yardımlaşma” anlamı vardır. Eğer fiile “benimle” anlamında **meniñ birle** edatı bağlanırsa burada “yarışma” anlamı vardır. Bu kural, iki kişi arasında geçen bütün fiillerde uygulanır. Üçüncü şahıslarda “yardımlaşma” anlamını vermek için “ona” anlamındaki **añar**; “yarışma” ve “çekişme” anlamını vermek için ise “onunla” anlamındaki **anın birle** kullanılır. Bunu ezberle. (101)

tap: “yeter” anlamında bir edat. Örnek: **Bu aş maña tap** “Bu yemek bana yeter”. **Tap boldı** “Kâfî geldi”. (160)

zap zap: Hızlı adım atmak için kullanılan taklidî bir edat. **Zap zap bargıl** “Acele et, çabuk ol.” (160)

şap: Çabukluk edatı. Arapların “hella:” dediği gibi. Örnek: **Şap kel** “Çabuk gel.” (160)

kop: Mübalağa ve kuvvetlendirme edatı. Örnek: **Ogul kop bedüdi** “Çocuk oldukça büyüdü”. **Kop edgü nēñ** “Çok iyi şey”. (160)

pat: **Pat kel** “Çabuk gel”. Çabuklaştırma için kullanılan **Şap kel** gibidir. (161)

kat: Oğuzca. “Yanında, indinde” anlamında bie edat. **Beg katında** “Bey huzurunda.” (161)

met: “öyle” anlamında bir edat. **Andag met** “O öyle.” (161)

kaç: sayı edatıdır; “kaç” anlamındadır. **Kaç yarmak birdi** “Kaç para verdi?” (161)

kaç: “defâ” anlamında bir edat. Örnek: **Kaç kata aydım** “Kaç defâ söyledim?” (161)

ked: hem dal (d), hem zel (d) ile. Bir şeyi nitelerken kullanılan kuvvetlendirme ve mübalağa edatı. **Keç at** “Ne güzel at!” **Keç nēñ** “Ne güzel şey!” (162)

biz: “biz” anlamında bir edat. **Biz keldimiz** “Biz geldik.” (163)

çak: bir şeyin tam kendisini anlatmak için kullanılan bir edattır. **Çak ol atını tutgıl** “*Tam şu atı tut*”. **Çak amaçını urgıl** “*Hedefin ta kendisini vur.*”(167)

zak zak: Koçların birbirlerine toslamasını teşvik için kullanılan edat. (167)

sak sak: kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat. **Sak sak** “*Uyanık olun.*” (167-168)

çik: Aşık oyununda aşığın karnı üzerine düşmesi hâlinde kullanılan edat. **Çik turdı** denir. (168)

çim: nemliliği ve hamlığı mübalağa için kullanılan edat. **Çim yığ et** “*Çok çiğ et.*” **Çim öl tön** “*Çok nemli elbise.*”(170)

köm: Oğuz lehçesinde gri renk için kullanılan mübalağa edatı. **Köm kök** “*Tam gri.*”(170)

kim: “*kim*” anlamında soru edatı. **Bu kim** “*Bu kimdir?*” Bu, teklik ve çokluk için kullanılır. Oğuzlar **Boy kim** (*qabi:le*) derler. “*Boy kimdir?*” (Hangi boydansın?) demektir. Bu, çokluk bir isimdir. (170)

kamug: “*hepsi*” anlamında bir edat. **Kamug kişi tüz ermes** “*İnsanların hepsi eşit değildir.*”(189)

kerek: “*gerek*” anlamında bir edat. “*Gerekir mi*” anlamındaki **Kerek mü** diyene cevap olarak “*evet*” anlamında **kerek** derler. (197)

neteg: soru edatıdır; “*nasıl*” demektir. **Neteg sen** “*Nasılsın?*”(197)

neçük: edattır, “*niçin*” demektir. **Neçük bardın** “*Niçin gittin?*” Yabaku lehçesinde. (197)

nelük: diğer Türklerde **neçük** anlamına gelen edat; “*niçin*” demektir. (197)

nerek: edattır; “*Ne gereği var*” anlamındadır. **Bu saña nerek** “*Bunun sana ne lüzumu var.*” Aslı **nē kerek**’tir; harfler düşmüştür. (197)

kaçan: “*ne zaman*” anlamında bir edat. **Kaçan keldin** “*Ne zaman geldin?*” “*Eğer*” anlamında da olabilir. **Kaçan barsa sen** “*Eğer gideceksen.*” “*Ne zaman ki*” anlamına da gelir. Asıl anlam birincisidir (ne zaman). (203)

tūdaş: birbirine benzetilen her türden nesne için **tūdaş neṅ** denir; aslı **tū**'dür, "tüy" demektir. Hayvanlar için **Bu at nē tūlūg** denir; "*Bu at ne renktir*" anlamındadır. -**daş**, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan, aynı karından olan iki çocuğa **karındaş** denir. **Karın**, karın demektir; ona -**daş** eklenince "*karın arkadaş*" anlamını kazanır. "*Meme*" ye **emig** denir; aynı memeden emen çocuğa ise **emigdaş** denir ki "*meme arkadaşları*" demektir. Aynı yerden olan iki kişiye **yirdaş** denir. "*Kardeş ve yakın*" için de **kadaş** denilmiştir. Aslı "*kap*" anlamındaki **kā**'dır. Buna -**daş** eklenince, yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karnıdır. "*Gönül dostu*" (*muşa.hibu'l-kalb*) anlamına da **könüldaş** denir; çünkü *kalb* ın adı *könül*'dür. **Tūdaş**'ın anlamı da "*renkçe arkadaş ve benzer*"dir. (205)

tīmin: "*şu andan önce*" anlamında bir edat. **Tīmin keldim** "*Şu andan biraz önce geldim.*" (206)

barça: "*bütün, hepsi*" anlamında bir edat. **Barça keldiler** "*Hepsi geldi.*" Şiir:

Koldaçıkı min yagak / **Barça** bile ayruk tayak

"*Dilenciye benden bin ceviz. Bununla beraber ona dayanması için bir de baston veririm.*" (210)

kanda: yer için kullanılan soru edatı. Anlamı "*nerede*"dir. **Kanda erdiṅ** "*Nerede idin?*" *n, y*'den dönüşmüştür: **kayda**. Bunun da aslı **kayuda**'dır. (211)

köndi: bu kelime, sözün arkası hatırlanmayınca sözün devamı akla gelinceye kadar bir bağlama (doldurma) edatı olarak kullanılır (şey). (211)

munda: "*burada*" anlamında bir edat. **Ol munda ol** "*O buradadır.*" (211)

mende: "*bende, yanımda*" anlamında bir edat. Şiir:

Emgeksizin turgu yök **munda** ye mü / Edgölüküg körmedip ajun çıkar

"*İnsanın burada yorulmadan kalacağı tasavvur edilemez. İnsan iyiliği görmeden vakti geçer ve ölür.*" (211)

birle: "*ile*" anlamında bir edat. **Ol meniṅ birle erdi** "*O benimle idi.*" Hafifletmek için *r* düşürülüp **bile** de denilebilir. (217)

taparu: Ol meniñ taparu keldi “*Bana geldi.*” Ol anıñ taparu bardı “*O ona geldi.*” **Tapa,** “*bana*” manasında bir edattır; r ve vav zait harftir. (223)

yemü: bir edattır; anlamı “*Bu sözü kabul ettin mi; sana emredileni yapmak için onu aklında tuttun mu*”dur. **Sen bargıl yemü** “*Sen git, tamam mı?*” Aslı **yah**’tır; edattır ve “*evet*” demektir; mim ile vav (mü) sorudur. (455)

yana: edattır; anlamı “*ikinci defa*”dır. **Yana keldi** “*İkinci defa geldi.*” (455)

tah tah: şahini gönderdikten sonra çağırmak için kullanılan bir edat. He (h) duraklama içindir. (493)

çuñ çuh: atı sürmek ve azarlamak için kullanılan bir edat. (493)

keh keh: köpeği çağırmak için kullanılan bir edat. (493)

mah: bir edattır; anlamı “*(işte) orada, al*”dır. Bu, bir şey verildiği zaman söylenir. (493)

yah: “*evet*” anlamında bir edat. Bu, “*Atı al*” anlamında **At tut** diyene cevap olarak söylenir; cevap veren **yah** der; “*evet*” demektir. (493)

kîp: Oğuzlarda “*benzer*” ve “*gibi*” demektir. Bundan “*Bu adam onun gibidir*” anlamında **Bu er anıñ kîpi** denir. (494)

yök: “*değil*” anlamında bir edat. Bundan **Ol munda yök** denir; “*O burada değil*” demektir. (506)

yig: “*daha iyi*” anlamında bir edat. Bu, bir şeyi bir şeyden daha iyi göstermek için kullanılır. Bundan **Bu at anda yig** denir; “*Bu at ondan daha iyidir.*” demektir. (506)

bār: bir şeyin mevcut olduğunu ve yerinde bulunduğunu haber veren bir edat. Bundan **Sende yarmak bār mu** denir; “*Sende para var mı?*” demektir. Öteki de **bār** der; “*Evet, bende para var*” demektir. Bu da Arapçadaki *leyse* ile Türkçedeki **yök**’un zıddıdır. (508)

dag ~ ɖag: “*yok*” anlamında bir edat. Argu lehçesi. **Ol andag dag ol** denir; “*Bu böyle değil*” demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve **ɖag ol** sözünü değiştirmişler;

“*değil*” anlamında **tegül** demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argu’ya komşudurlar. Konuşmalarında, onlarla karışmalar vardır. (511)

teg: bir benzetme edatı. Bundan **Ol andag teg** denir; “*O, ona benziyor.*” demektir. (513)

yana: dönüp yapmayı (tekrarlamayı) gösteren bir edat. Bundan **Yana keldim** denir; “*Döndüm ve ikinci defa geldim*” demektir. (519)

tıdın: vakti bildiren bir edat. Bundan **Bu tıdın keldi** denir; “*Bu vakitte geldi.*” demektir. (520)

kayda: “*nerede*” anlamında bir edat. Bundan **Kayda sen** denir; “*Neredesin?*” demektir. **Kanda**, nun’lu (n’li) diğer bir şekildir. **Kayuda** da bir diğer şekildir. (520)

çU: emrin ve olumsuzluğun sonuna gelen bir edattır; emir ve olumsuzluğun pekiştirilmesi anlamını verir. Bundan **Kel çü** denir; “*Mutlaka gel*” demektir. **Barma çu** denir; “*Asla gitme*” demektir. Bu sadece hitapta kullanılır. (535-536)

şU: “**çU**” yerine kullanılabilen bir edat. **Bargıl şu** “*Mutlaka git*”. **Kel şü** “*Mutlaka gel*”. (537)

kī: (Arapçadaki) nida yâ’sı yerine kullanılan ünlem edatı. Bundan **Kī berü kel** denir; anlamı “*Ey sen, gel*”dir. Kaf ile ye arası uzatılır. (538)

la: Oğuzlarca kullanılan bir edat. İşin tahakkuk edip bittiği anlamındadır. Fiillerin sonuna eklenir. Bundan **Ol bardı la** denir; “*O gerçekten gitti ve gidişi gerçekleşti*” demektir. **Ol keldi la** “*O gerçekten geldi ve gelişi gerçekleşti*”. Bunda, işin vukuunu fazla bilmediği için muhatabın biraz inkârı da söz konusudur. Türkler bunu bilmez. (538)

ma: “*Al*” anlamında bir edat. Bundan **ma** denir; “*İşte şurada, al*” demektir. He (h) ile de elif (a) ile de söylenebilir: **mah**. *Ebriye ~ hebriye* (saç kepeği, konak) ve *era:qa ~ hera:qa* (döktü, kan akıttı) dendiği gibi. (538)

mU: soru edatı. Hem isimlerin hem fiillerin sonuna gelir. Bundan **Bu at mu** denir; “*Bu, at mı?*” demektir. **Bu it mu** denir; “*Bu, köpek mi?*”dir. **Bardıñ mu** denir; “*Gittin mi?*” demektir. **Keldiñ mü** denir; “*Geldin mi?*” demektir. (539)

tapa: “*rağmen*” anlamında bir edat. Bundan **Ol anı tapası kıldı** denir; “*O, ona rağmen yaptı*” demektir. (540)

naru: “*taraf*” anlamında bir edat. Bundan **Naru bar** denir; “*Öte tarafa git*” demektir. (543)

basa: “*sonra*” anlamında bir edat. Bundan **Men anda basa keldim** denir; “*Ben ondan sonra geldim*” demektir. (544)

takı: “*yine*” anlamında bir edat. Bundan **Takı yarmak bîr** denir; “*Bir dirhem daha ver*” demektir. Oğuz lehçesinde “*beraber*” anlamında da olabilir. Bundan **Ol takı anda** denir; “*O da orada birliktedir*” demektir. (545)

kalı: “*nasıl, ise -Inca*” anlamlarında bir edat. Şiir:

Kelse **kalı** katıglık erter teyü seringil / Ödlek ışın bilip tur ança anar tirengil
 “*Sana bir bela veya bir şiddet gelirse ona sabret ve “o geçer” de! Zamanın işlerini bil ve her musibetten sonra kendini korkuyla telef etme!*” Yine **Sen bu ışık kalı kıldın** denir; “*Sen bu işi nasıl yaptın?*” demektir. Ve yine **Sen kalı barsa sen** denir; “*Eğer sen gidersen*” demektir. (548)

munu: “*İşte bu*” anlamında bir edat. Bu, “*Nerede*” anlamındaki **kani**’ya cevap olarak verilir. (549)

erinç: “*belki*” (*le’alle*) anlamında bir edat. Bundan **Ol bardı erinç** denir; “*O belki gitti*” demektir. (637)

3.6. Ünlemler

vā: muhatabın bir iş emretmesine karşı inkâr kelimesi. Bundan **vā nē tîr sen** denir; “*-söylediğini reddederek- sen ne diyorsun?*” demektir. Aynı zamanda üzüntüden duyulan acıyı anlatan bir ünlemdir.

yā: birincisi gibi (*vā* gibi). İnkâr ünlemidir.

yū: kadının, bir şeyden utanınca kullandığı ünlem.

balu balu: kadının, beşikte çocuğunu uyutmak için kullandığı bir ünlem.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SÖZ DİZİMİ

4. DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TÜRK'E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE SÖZ DİZİMİ

Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te 11. yüzyıl Türk lehçeleri için söz dizimi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır; ancak eserinde madde başı yaptığı bütün sözcükleri cümle içerisinde kullanarak hatta zaman zaman bazı madde başlarının içinde bulunduğu atasözlerine yer vererek bir anlamda 11. yüzyılda Türk lehçeleri için söz dizimlerini de örneklendirmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk, yazılış amaçları doğrultusunda öğretici bir metin olduğu için madde başı olan sözcüklerin kullanıldığı cümlelerin neredeyse tamamına yakını basit cümle yapısındadır. Bunun yanı sıra kullanılan atasözleri söz dizimi çeşitliliği bakımından daha zengindir.

Kaşgarlı'nın Dîvân'da kullandığı cümle ve atasözlerinden hareketle 11. yüzyıl Türkçesi için söz dizimlerini şöyle gruplandırabiliriz:

4.1. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

4.1.1. Fiil Cümleleri

“Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelerdir. Kip ve şahıs bildiren bütün fiiller yargı taşır. Bu yargı, emir kipinin 2. şahsı dışında daima ekle yapılır. Her türlü kılış ve oluş, fiil cümleleri ile karşılaşılır.” (Karahan, 2018:96)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten tespit edilen fiil cümlelerinden bazıları şunlardır:

Ot öndi “*Ot bitti.*”(29)

Atka ot bîrgil “*Ata yem ver.*”(29)

Ot içtim “*İlaç içtim.*”(29)

Beg añar ot bîrdi “*Bey ona zehir içirdi.*”(29)

Añar bîr ok tegdi “*Ona mirastan bir hisse kaldı.*”(35)

Beg ugurında meniñ işim itildi “*Beyin saltanatı devrinde işim düzeldi.*” (38)

Bu iş ugurlug boldı “*İş zamanında ve imkân içinde oldu.*” (39)

Sū ön kūn örüg boldı “*Askerler on gün bir yerde kalıp, oradan ayrılmadılar ve gazâ yapmadılar.*” (47)

İm bilse er ölmes “*Adam parolayı bilirse, parolayı bilen tarafından yanlışlıkla öldürülmez.*” (31)

Ermegüke eşik art bolur “*Tembel için eşik, dağ geçidi olur.*” (33)

Öt tise agız küymes “*Ateş demekle agız yanmaz*” demektir. Yanlış bir sözünden dolayı özür dileyenler için kullanılır. (34)

Avçı nece al bilse adığ anca yöl bilir “*Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.*” İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu söz kullanılır. (43)

Üme kelse kut kelir “*Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir.*” Misafir mübarek tutulur, istiskal edilmez. (59)

Teşük suvda belgürer “*Çatlak olan şeyin çatlağı suda belli olur.*” Bir işi yaparken övünen kimse için kullanılır; ona “*Senin işinin iyiliği kötülüğü işi bitirdiğin zaman belli olur*” denir. (195)

Būzdan sūv tamar “*Buzdan su damlar.*” Bu, huyca babasına benzeyen için söylenir. (496)

4.1.2. İsim Cümleleri

“Yüklemi bir isim veya isim grubu olan cümlelerdir. İsim ve isim grupları, ‘i-’ek-fiili ile görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar. İsim cümlelerinde, kip eki taşımayan yüklemler, geniş zaman kipindedir. Bu ve diğer bazı kiplerde, anlamı pekiştirmek veya yükleme *ihimal*/anlamı katmak üzere –Dİr eki de kullanılır.” (Karahan, 2018:96)

Leyla Karahan’ın açıklamasında belirttiği –**Dİr** eki 11. yüzyıl Türk dili için **erdi**, **ol** ve **turur** yapıları ile karşılanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın *Dîvânu Lugâtî’t-Türk’e Göre Türk Dilinin Yapısı* bölümünde *Bildirme* başlığına bakılabilir.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ten tespit edilen isim cümlelerinden bazıları şunlardır:

Ol meniñ oğlum ol “*O benim gerçekten oğlumdur.*” (31)

Bu bizniñ öz kişi ol “*Bu bizim akrabalarımızdandır.*” (35)

Esende İvek yök “*Selamette acele etmek olmaz.*” İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir. (51)

Erdem başı tıl “*İyi ve övülmeye değer işin başı dildir. İyi konuşmayı bilen onunla şeref kazanır.*” (66)

Oglak yiliksiz, oğlan biligsiz “*Oğlağın kemiğinde ilik olmadığı gibi çocukta da akıl yoktur.*” (72)

Er sökel turur “*O hastadır.*” (524)

Ol taş turur “*O, taştır.*” (266-267)

Ol barguluk erdi “*Gitmek onun hakkıdır.*” (295)

Beg yāzuk keçürgülük erdi “*Beyin suçu affetme hakkı vardı.*” (351)

Künde irük yok begde kıyık yök “*Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur.*” Bu söz, beyler için, verdikleri sözden caymasınlar diye söylenir. (47)

Erdem başı tıl “*İyi ve övülmeye değer işin başı dildir. İyi konuşmayı bilen onunla şeref kazanır.*” (66)

Biş ernek tüz ermes “*Beş parmak eşit değildir.*” Bunun gibi, insanlar da farklıdırlar. (73)

Tāşığ ısrumasa öpmiş kerek “*Taşı ısıramayan onu öpmelidir.*” Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır. (92)

4.2. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

4.2.1. Kurallı (Düz) Cümleler

“Yüklemi sonda bulunan cümleler, kurallı (düz) cümlelerdir. Cümlenin ana ögesi olan yüklem, genellikle cümlenin sonunda yer alır. Yardımcı ögeden ana ögeye doğru diziliş, Türk cümle yapısının temel özelliğidir. Yüklemi tamamlayan ögeler, yüklemden önce gelir. Yükleme en yakın öge, genellikle belirtilmek istenen ögedir.” (Karahana, 2018: 100)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ten tespit edilen kurallı cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

Olar için ayıtdılar “*Onlar aralarında barıştılar.*” (50)

Akınçı keldi “*Saldıran birlik sel gibi akarak geldi.*” (51)

Ötug odguç birle öçürmes “*Ateş alevle söndürölmez anlamındadır. Fitnenin fitneyle değil, barış yoluyla yatıştırılacağını anlatmak için kullanılır.*” (98)

Etlî tırnaklı adırmas “*Etle tırnak birbirinden ayrılmaz. Yakınlıklar için kullanılır; tırnakla et arasında ayrılık olmadığı gibi akraba arasında da ayrılık olmaz demektir.*” (98)

İt ısırmas at tepmes tîme “*At tepmez, it ısırmas deme, çünkü bu onların huyudur.*” (98)

Ögüngüçi üminde artatur “*Kendini öven, şalvarını kirletir. Yani denendiği zaman övündüğü işi yapamaz ve altını kirletesiye utanır.*” Bu, kendini övmeyi terk etmek için kullanılır. (110)

Koş kılıç kınka sığmas “*Çifte kılıç bir kına sığmaz.*” Aynı iş için uğraşıp karşı karşıya gelen veya aynı kızı isteyen iki adam için kullanılır. (180)

Balık suvda közi taşın “*Balık suda, gözleri dışarıdadır.*” Bir şeyi çok iyi bildiği hâlde bilmez görünen kimse için kullanılır. (190)

Teşük suvda belgürer “*Çatlak olan şeyin çatlağı suda belli olur.*” Bir işi yaparken övünen kimse için kullanılır; ona “*Senin işinin iyiliği kötülüğü işi bitirdiğin zaman belli olur*” denir. (195)

Evdeki buzagu öküz bolmas “*Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz.*”

Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler. (224)

İvek sinek sūtke tüşür “*Aceleci sinek süte düşer ve ölür.*” İşlerde aceleyi

terk etmek için söylenir. (270)

Müş oğlu muyavu togar “*Kedinin yavrusu anası gibi miyavlar.*” Babasının

huyunu alan evlat için söylenir. (271)

Ata oğlu ataç togar “*Adamın oğlu reşit olunca şüphesiz huyu babasına*

benzer.” (309)

Būzdan sūv tamar “*Buzdan su damlar. Bu, huyca babasına benzeyen için*

söylenir.” (496)

4.2.2. Devrik Cümleler

“Yüklemi sonda bulunmayan cümleler, devrik cümlelerdir. Bir anlamı öne çıkarma, belirtme, vurgulama ihtiyacı, özellikle şiirde ahenk endişesi diğer öğelerin olduğu gibi yüklemde de yerini değiştirebilmektedir. Devrik cümleler, sözlü dilde yazılı dile oranla daha fazla kullanılmıştır. Şiir dilinde de devrik cümle çok görülür.” (Karahan, 2018:100)

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten tespit edilen devrik cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Eşiç ayur tüpüm altun, kameç ayur men kanda men “*Tencere dibinin altın*

olduğunu iddia eder, kepe de ben neredeyim der. Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır.” (38)

Ol kelir mü erki “*O acaba gelir mi?*” (77)

Ona(ga)lı irpeldi iş “*İş düzeltilmek istenirken bozuldu.*” (128)

Yayıldı sū “*Asker vb. yayıldı.*” (529)

Ol kizledi nēñni “*O, nesneyi gizledi.*” (575)

Ol yarsıdı nēñni “*O, nesneyi pis buldu.*” (577)

Ol yavuzladı nēḡni “*O, nesneyi kötū saydı.*”(594)

Ol çertti nēḡni “*O, nesneyi kaçırđı.*”(629)

Körklüg tonug özünke / Tatlıg aşıg adınka

Tutgıl konuk ağırlıg / **Yaḡsun** çavın boḡunka

“Güzel elbiseyi kendin giy; lezzetli yemeği başkasına yedir; misafiri ağırla; böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın.”(34)

Kança **bardıḡ** ay ogul / **Erdıḡ** mende inç amul

Attın emdi sen tünül / **Kıldıḡ** erse kılmaḡu

“Eskiden yanında bulunan, sonra atını bırakarak kendisini terk eden, tekrar gelip atını isteyen çocuḡu, sözünden çıktığı için atı geri vermeyi reddederek azarlıyor ve şöyle diyor: Benim yanımda selamet ve sükûnet içinde, iyi durumda ve endişesiz idin; niçin bana yüz çevirdin?”(50)

Ol aḡar sayrattı sözüg “*O, onu çok konuşmaya yöneltti.*”(441)

Tamu kapuḡın açar tavar “*Rüşvet cehennemın kapısını bile açar; başka şeyin kapısının lafı mı olur?*”İşin bitirilmesinde rüşvet vermek için tavsiye edilir. (548)

Sondılaç işi ermes örtgün tepmek “*Harman dövmek çalı kuşunun işi değildir.*”Bu, güçsüz birinin güç gerektiren bir iş yapmak istemesi, fakat gücü yetmemesi durumunda söylenir. (262)

Atamka bîrdim yarmak “*Parayı babama verdim.*”(537)

4.2.3. Eksiltili Cümleler

“Genellikle sözlü dil kullanımında yer alan ve bazı öğeleri eksiltilerek söylenip, anlamı dinleyenin anlayışına bırakılan veya yüklemi kullanılmadan yargı bildiren cümledir. Yüzey yapılarıyla bir cümle bütünlüğünden uzak olan, derin yapıları, sözlü dil kullanımının çeşitli öğeleriyle, yargı bildiren birer cümle olarak algılanan cümleler, eksiltili cümlelerdir.” (Karaağaç, 2013:233)

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ten tespit edilen eksiltili cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Kuş kanatın er atın “*Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer.*”(29)

Uş keldüküm bu “*Gelişim şimdidir.*”(30)

Alp yağda alçak çoğida “*Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınıanır.*”(33)

Öküz adakı bolgınça buzagu başı bolsa yig “*Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir.*” Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir. (41)

İrig irini yağlıg ermegü başı kanlıg “*Kararlı adamın dudağı yağlı olur, çünkü çalışır. Çalıştığı için de iyi, yağlı ve semiz yiyecek yer ve dudakları yağlanır. Tembel ise tembel olduğu için çalışmaktan âciz kalır; bu yüzden başına vurulur ve başı kanar.*” Bu söz ile çalışmak ve tembelliği bırakmak emredilir. (47)

Alımçı arslan birimçi sıçgan “*Alacaklı aslan gibi kabararak dolaşır, borçlu olan ise korkusundan fare gibidir.*”(50)

Kişi alası içtin yilkı alası taştın “*İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür.*” Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. (58)

Erdem başı tıl “*İyi ve övülmeye değer işin başı dildir.*” İyi konuşmayı bilen onunla şeref kazanır. (66)

Oglak yiliksiz, oğlan biligsiz “*Oğlağın kemiğinde ilik olmadığı gibi çocukta da akıl yoktur.*”(72)

Kış konukı ôt “*Kışın misafir ağırlamak ateş ile olur.*”(167)

Sögüt sölişe kadın kāsıma “*Söğüte tazelik, taravet yakışır; kayın ağacına kartlık yakışır. Aslına çeken şeyler için kullanılır.*”(179)

Aç İvek tok tölek “*Aç olan yemek için acele eder; tok olan rahattır, yemeğin gecikmesine aldırılmaz.*” Oğuzca. (195)

Alp çerigde bilge tırigde “*Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir.*”(195)

Kılınu bilse kızıl keçer yaranu bilse yaşıl keçer “*Kadın, kocasıyla iyi geçinmek isterse kırmızı ipek giyer; naz ve cilve yapmak isterse yeşil ipek giyer.*” Bu söz, kadınlar için kullanılır; kadın iyi davranırsa, iyi karşılık görür. (199)

Kut belgüsi bilig “*Talihin işaretini ilim ve akıldır.*”(215)

Böriniñ ortak kuzgunnuñ yıgaç başında “*Kuzgun kurdun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığı ise ağaç başındadır.*” Bu, Arapların dilindeki “*yerbužu hacraten ve yerta’i: vasağan*”(kenarda yatar, ortadan yer) sözü gibidir. (221)

Taz keligi börkçike “*Kelin gelişi börkçüyedir. Başka çaresi yok; kelin örtmek için oradan bir şey satın alması lazım.*” Yapması gereken şeyden kaçan için söylenir. (286-287)

Tatıg közre tikenig tüpre “*Fars’ı gözden vur; diken kökten sök.*”(406)

Barçın yamağı barçınka kars yamağı karska “*İpeğin yaması ipekle daha uygun olur. Yünün de yaması yünle yakışır.*” Bu, her cinsin kendi cinsine daha meyilli olduğunu anlatmak için kullanılır. (456)

Kişi sözleşü yılkı yıldlaşu “*İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışır; hayvanların tanışması ise koklaşma ile.*”(487)

Kızlençü kelinde “*Gizlenen şey gelinde olur; çünkü o eşi için hoş şeyler saklar.*”(552)

Kuş balası kusınçığ, ıt balası oxşançığ “*Kuşun yavrusu, tüyleri çıkmadan önce, göreni tiksindirir. Köpeğin yavrusu ise bir oyuncak gibi görünür. Büyüdükleri zaman ise iş tersine döner.*”(547)

4.3. Anlam Özelliklerine Göre Cümleler

4.3.1. Olumlu Cümleler

“Yargının gerçekleştiğini anlatan cümleler, olumlu cümlelerdir. Böyle cümlelerin yüklemi yapma, yapılma veya olma bildirir.” (Karahana, 2018:103)

Dîvân'dan tespit edilen olumlu cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Ötkünç ötkündi “*Bir hikâye anlattı.*”(91)

Erniñ öpkesi öçdi “*Adamın öfkesi geçti.*”(92)

Tay atatsa at tınur ogul eredse ata tınur “*Tay at olunca, at, üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir; çünkü o, babasının zenginliğini artırır.*”(112)

Tulum anutsa kulun bulur tulum unutsa bulun bolur “*Kim düşmana karşı silah hazırlatırsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur. Hazırlıklı olmak için kullanılır.*”(115)

Sūv içürmeske sūt bīr “*Sana su içirmeyene sūt içir. Yani sana kötülük edene iyilik et.*”(117)

Sınamasa arıkar sakınmasa utsukar “*Adam bir şeyi denemezse aldanır; bir işin nereden geldiğini düşünmezse kaybeder. Tecrübe ve dikkat etmek için kullanılır.*”(127)

Ata oğlu ataç togar “*Adamın oğlu reşit olunca şüphesiz huyu babasına benzer.*”(309)

Kökke sagursa yüzke tüşür “*Kim ki göğse tükürür, yüzüne düşer.*” Bu, kendinden büyük ile dalaşıp yenilen için söylenir. (309)

4.3.2. Olumsuz Cümleler

“Yargının gerçekleşmediğini anlatan cümleler, olumsuz cümlelerdir. Böyle cümleler, yapmama, yapılmama, olmama bildirir. ‘-mA-’olumsuzluk eki, ‘değil’, ‘ne... ne...’ edatı ve ‘yok’ ismi cümlelerin anlamını olumsuz yapan unsurlardır.” (Karahana, 2018:104)

11. yüzyılda Çiğil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde **ermes**; Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde **tegül** olumsuzluk yapıları kullanılmaktadır. Oğuzların “*böyle değil*” anlamındaki **tegül** olumsuzluk yapısını Argu’lardan aldıkları da Kaşgarlı tarafından Dîvân’da belirtilmiştir. **-mA** olumsuzluk

ekinin yanı sıra geniş zamanın olumsuz biçimi olarak da **-mAs** eki (iki fiilde de **-mAz** (*Bk. Fiillerde Olumsuzluk*)) kullanılmaktadır. Ayrıca eklendiği sözcüğe “*yokluk*” anlamı katan **-sİz** eki de olumsuz cümleler kurmaktadır.

tegül: Oğuzcada “*böyle değil*”. Aslında Argu lehçesindeki **dag ol**’dan alınmıştır. Onların (Oğuzların) dilinde dal, te’ye; gayın, ke’ e (g) dönmüş ve iki elif de düşürülmüştür. (198)

dag ~ dag: yok anlamında bir edat. Argu lehçesi. Ol andag **dag ol** denir, “*Bu böyle değil*” demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve **dag ol** sözünü değiştirmişler; değil anlamında **tegül** demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argu’ya komşudurlar. Konuşmalarında, onlarla karışmalar vardır. (511-512)

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten tespit edilen olumsuz cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

Esende İvek yök “*Selamette acele etmek olmaz.*” İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir. (51)

Alın arslan tutar kûçün oyuk tutmas “*Hile ile arslan tutulabilir; fakat kuvvetle, bostan korkuluğu bile tutulamaz.*” Bir işi kuvvet vasıtası ile yapamayana hile kullanması tavsiye edildiği zaman bu söz söylenir. (53)

Āy tolun bolsa eligin imlemes “*Ay, dolunay haline geldiği zaman elle gösterilemez; çünkü gözü olan herkes onu görür. Bu söz, herkesçe bilinen şeyler için kullanılır.*”(54)

Ula bolsa yöl azmas bilig bolsa söz yazmas “*Arazide işaret olsa yol kaybedilmez; insanda da akıl olsa konuşmada yanlış yapmaz.*”(58)

Ortak erden artuk almas “*Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz. İnsafli olması istenen için söylenir.*”(62)

Tāgıg ukrukın egmes, teñizni kaygıkın böğmes “*Yüksek dağ kementle tutulmaz; denizin de kayıkla önü kesilmez. Yani, önemli bir iş, basit bir sebepten dolayı reddedilmez.*”(63)

İzlik bolsa er uldımas, içlik bolsa at yagırmas “*Adam ayakkabı ile yalınayak kalmaz; atın sırtında örtü varsa (atın) sırtı yaralanmaz.*” Bu söz, işlerde tedbirli olmak için söylenir. (65)

Emgek eginde kalmas “*Sıkıntı, mahrum olan ve imtihan edilen kimselerin omuzunda devamlı kalmaz.*” Bu söz Allah’ın *inne ma‘a’l-‘usri yusran* (her zorluğun yanında bir de kolaylık vardır) sözü gibidir. (68)

Biş erjek tüz ermes “*Beş parmak eşit değildir. Bunun gibi, insanlar da farklıdır.*”(73)

Alp erig yavritma ıkılaç arkasın yagıtma “*Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma.*”(81)

Künde irük yok begde kıyık yök “*Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur.*”(47)

Yap yarmak yök “*Bende değirmi yani gerçek dirhem yok.*”(445)

Köni barır keyikniñ közinde ağın başı yok “*Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz.*” Tabii ki gerçekte göz yara değildir. Düşünmeden bir işe atılıp onun içine düşen ve kınanan için söylenir. (510)

Tezek kārda yatmas edgü isiz katmas “*At pisliği kar altında kalmaz, sıcaklığı karı eritir. Aynı şekilde, aralarında uyum yoksa iyiyi kötüye karıştırmamak gerekir.*”(194)

Bor bolmadıp sirke bolma “*Şarap olmadan sirke olma.*” Bu, yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir. (495)

Oglak yiliksiz, oğlan biligsiz “*Oğlağın kemiğinde ilik olmadığı gibi çocukta da akıl yoktur.*”(72)

Oğlan biligsiz “*Çocuklarda akıl yoktur.*”(194)

Otagka öpkelep sūke sözlemedük “*Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.*” Bu, bir insanın yaptığı bir işe kızan ve bu sebepten dostlarından nefret edip onlarla konuşmayan için söylenir. (536)

Üküş kılınçlanma “*Çok cilve yapma.*”(608)

Ol mundın barıgsak tegül “*O, buradan gidecek değil.*” Oğuzca. (296)

Bu yā kurası ugur tegül “*Şimdi, yay kurma zamanı değildir.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu turası yir tegül “*Burası durulacak yer değil.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu tāgka agası ugur tegül “*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.*” Oğuz lehçesinde. (303)

Bu tāgka agku ugur ermes “*Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.*” (303)

Bu yā kırgu ugur ermes “*Şimdi, yay kurma zamanı değildir.*” (303)

Bu turgu yir ermes “*Burası durulacak yer değildir.*” (303)

Xun xara ıslama “*İçinde sakatlık bulunan işi yapma.*” (503)

4.3.3. Soru Cümleleri

“Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümleler, soru cümleleridir. Soru eki -mI ile soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları ve soru edatları bir cümleye soru anlamı kazandıran unsurlardır. Konuşma dilinde vurgu yoluyla da soru cümlesi yapılmaktadır.” (Karahan, 2018:107)

Dîvân’ın 539. sayfasında Kaşgarlı, **mU** soru edatına dair açıklamaları örneklerle vermektedir. 11. yüzyıl Türk dilinde **mU** soru edatının hem isimlerin hem de fiillerin sonuna getirilerek soru anlamı ile kullanıldığını belirten Kaşgarlı Mahmut, Oğuzlar ile Türklerin, **mU** soru edatının isimlerle kullanımında ittifak halinde olduklarını belirtir.

Bu noktada Oğuzlar da Türkler de isimlerde yuvarlak ünlülü biçimi kullanırlarken Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsında Türklerden ayrılarak yapıyı dar ünlülü biçimi ile, **mI** ile, kullanmaktadırlar.

11. yüzyıl Türk dilinde Oğuzlar ve Türkler de dâhil tüm lehçelerde isimlerin soru biçimleri **mU** soru edatı ile yapılmaktadır.

mU: soru edatı. Hem isimlerin hem fiillerin sonuna gelir. Bundan **Bu at mu** denir; “*Bu, at mı?*” demektir. **Bu it mu** denir; “*Bu, köpek mi?*” dir. **Bardıñ mu** denir; “*Gittin mi?*” demektir. **Keldiñ mü** denir; “*Geldin mi?*” demektir. Oğuzların bazıları fiillerin

üçüncü şahsının soru şeklinde Türklerden ayrılırlar. Mim'i esreli yaparlar; vav'ı da ye'ye dönüştürürler ve “*O, gitti mi?*” anlamında **Ol bardı mı** derler. İsimlerde Türklere uyarlar ve “*Bu at senin mi?*” anlamında **Bu at seniñ mü** derler. Aynı şekilde **Bu ogul seniñ mü** derler; “*Bu oğul senin mi?*” demektir. (539)

Dîvân'dan tespit edilen soru cümlesi örneklerinden bazıları şunlardır:

Nē işiñ bar “*Ne işin var, işin nedir?*” (35)

Bu böz ini neçe “*Bu kumaşın eni ne kadar?*” (36)

Nē ugurda keldiñ “*Ne vakit geldin?*” (38)

Bu ogul nē tır “*Bu çocuk ne diyor?*” (49)

Esen mü sen “*Sıhhatte misin?*” (51)

İdim nē tır “*Efendim ne der?*” (56)

Ağır agruk kayuda kaldı “*Ağırlık ve yük nerede kaldı?*” (62)

Mūnı tilemese sen ayru nē kerek “*Buna razı değilsen o hâlde ne istiyorsun?*” (75)

Ol kelir mü erki “*O acaba gelir mi?*” (77)

Bu işke nē ögünç kerek “*Bu işin övünülecek nesi var?*” (79)

Beg yorıkı neteg “*Beyin huyu nasıldır?*” (190)

Anıñ yorıkı neteg kişi bile “*Onun insanlara karşı huy ve davranışı nasıldır?*” (451)

At yorıkı neteg “*Atın yürümesi ve koşması nasıldır?*” (451)

İl töz neteg “*Ülke ve üst tabaka nasıl?*” (496)

Anıñ tūpi tōzi kim “*Onun aslı kimdir ve (soyca) kime bağlıdır?*” (496)

Yiniñ sag mu “*Bedenin sağlıklı mı?*” (512)

Kōy sāmı neçe “*Koyunun sayısı ve hesabı ne kadardır?*” (514)

Atıñ nē tūlūg “*Atının donu (rengi) nedir?*” (535)

Sen unadıñ mu “*Sen kabul ettin mi, razı oldun mu?*”(557)

Nē münüz “*Hangi boynuz?*”(603)

Köñül inç mü “*Gönlün rahat mı?*”(633)

4.3.4. Emir Cümleleri

“Fiil cümlesinin yüklemi emir kipi olan türü” (Korkmaz, 2010:83) şeklinde tanımlanan emir cümlelerinin Dîvân’da örneklendirildiği kullanımlardan bazıları şunlardır:

İş kidiñe bakiñıl “*İşin sonunu bekle ve tedbir al.*”(339)

Anı yatıgında tutgıl “*Onu uyurken tut.*”(449)

Yım keldür “*Yiyeceği getir.*”(507)

Sıñardın yorı “*Kenardan yürü.*”(608)

Yarmak tirgil “*Para biriktir.*”(288)

Tām ötür “*Duvarı del.*”(288)

Sūt sagkıl “*Süt sağ.*”(292)

Teñrike tapın “*Yüce Allah’a ibadet et.*”(350)

Berkle nēñni “*Nesneyi sağlamlaştı.*”(636)

Ol barماسun “*O gitmesin.*”(300)

Anıñ mañıgı kör “*Onun adımına bak.*”(604)

Bart kiçig bolsa añut bedük ũr “*Kova küçükse büyük huni koy.*”

İnsanlardaki küçük şeyleri büyük gösterenler için söylenir. (59)

Alp erig yavritma ıkılaç arkasın yagritma “*Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma.*”(81)

It ısırmas at tepmes tıme “*At tepmez, it ısırmas deme, çünkü bu onların huyudur.*”(98)

Alplar birle uruşma begler birle turuşma “*Kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme.*”(101)

Sûv içürmeske sût bîr “*Sana su içirmeyene sût içir.*” Yani sana kötülük edene iyilik et. (117)

Tüzün birle uruş, ütun birle üsterme “*Yumuşak huylu kimse ile vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak kimseyle zıtlaşma, çünkü o kabarıp kötülük eder.*” (118)

Kîz birle küreşme, kısrak birle yarışma “*Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer.*” Sultan Mes’ud’u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkması üzerine Karahanlıların (Hâkaniye’nin) kullandığı bir atasözüdür. (238)

Tün kün tapuñ Tenrike boynamagıl / Korkup añar eymenü oynamagıl
 “*Gece gündüz yüce Tanrı’ya ibadet et ve isyan etme! Ondan ürk ve kork; ona karşı hâya ve korku içinde ol ve oynama!*”(609)

4.4. Yapılarına Göre Cümleler

4.4.1. Basit Cümleler

“Yapısında isim veya fiil cinsinden tek yüklem bulunan cümle basit cümledir. Basit cümleyi belirleyen, yüklem dışındaki ögelerin varlığı ve sayısı değildir. İçlerinde birçok sözün yer aldığı söz ve söz öbeklerinden oluşan cümle ögesi barındıran cümleler, tek yüklem taşıyorlarsa, basit cümledir.” (Karaağaç, 2009:197)

Dîvân’da basit cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Bulut āgdı “*Bulut yükseldi.*”(96)

Anıñ öpkeseñ öçürdi “*Onun kızgınlığını yatıştırdı.*”(98)

Uragut yıp egirdi “*Kadın iğ eğirdi.*”(99)

Oluk yagırı ogulka kalır “*Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası, sinir ve mafsalların toplandığı yerdir ve bu yüzden çabuk iyileşmez.*”(46)

Esende İvek yök “*Selamette acele etmek olmaz.*” İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir. (51)

Kırk yılka bāy çıgay tüzlinür “*Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur.*” Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesiyle. (176)

İvek evke tegmes “*Acelecı kişı evine ulaşmaz; çünkü gidiş esnasında hızlanır ve bindiği hayvanı sakatlar. Böylece arkasız (yardımcısız) olarak hasret içinde kalır.*” Bu, işlerde teenni ile hareket etmek için söylenir. (274)

Böri koşnısın yİmes “*Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez.*” Bu, komşularına hürmet etmesi emredilen kimseye söylenir. (542)

Tamu kapuğın açar tavar “*Rüşvet cehennemın kapısını bile açar; başka şeyin kapısının lafı mı olur?*” İşin bitirilmesinde rüşvet vermek için tavsiye edilir. (548)

İki koçnar başı bİr eşiçte bışmas “*İki koç başı bir tencerede pişmez.*” Bu, iki bey veya başkasının bir şehir için dalaştıklarında birinin oradan mutlaka çıkması gerektiğini anlatmak için söylenir. (611)

Yalnus kâz ötmes “*Tek başına, yalnız kaz bağırılmaz.*” İş yapılırken başkasından yardım istemek için kullanılır. (612)

Karı öküz balduka korkmas “*Yaşlı öküz baltadan korkmaz.*” Bu, alışık olduğu bir şeyle korkutulan için söylenir ve o, ondan korkmaz denir. Yaşlı öküzün alışık olduğu için baltadan korkmadığı gibi. (627)

4.4.2. Birleşik Cümleler

“Birleşik cümle, yapısında birden fazla yüklem bulunan cümlelerdir. Bu yapı, bir ana cümle ve bu ana cümlemin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümle ile kurulur.” (Karaağaç, 2009:197)

4.4.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler

“Bir yüklem, bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümledir. Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Bir başka cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla

tamamlar. Şart cümlesi genellikle, ana cümle yüklemine zarfı gibidir ve ana cümlenin başında veya içinde bulunur.” (Karaağaç, 2009:198)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 536. sayfasında Kaşgarlı Mahmut, “eğer” anlamı ile fiillere eklenen **-sA** ekinden bahseder.

-sA: “eğer” anlamında bir ek. Bundan **Ol evke barsa** denir; “*O giderse, eğer giderse*” demektir. **Sen kaçan barsa sen** “*Eğer sen gidersen*”. Bunlar sadece fiillere girer. (536)

Bunun yanı sıra sayfa 269’da geçen bir atasözünde de söz konusu ek, eski biçimi olan **-sAr** şekli ile kullanılmıştır:

Buşmasar boz kuş tutar ivmeser ürün kuş tutar “*Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş (akdoğan) tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar.*” Maksadına ulaşması için, işinde yavaş ve özenli davranması tavsiye edilene söylenir. (269)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te 11. yüzyıl Türk lehçeleri için şartlı birleşik cümle, **-sA** eki ile kurulmakta iken sadece bir örnekte **-sAr** ekine rastlanmıştır. Bu konu ile ilgili çalışmamızın Şekil Bilgisi bölümüne bakılabilir.

Dîvân'dan tespit edilen şartlı birleşik cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

Orı kopsa oğuş aklışur yağı kelse imrem tepreşür “*Bağırta kopunca, bağırana yardım etmek için aşiret toplanır; düşman gelince, onunla savaşmak için gruplar toplanır.*” Bu söz, herhangi bir şey yapıldığında birlik olmayı tavsiye etmek için kullanılır. (56)

Ula bolsa yöl azmas bilig bolsa söz yazmas “*Arazide işaret olsa yol kaybedilmez; insanda da akıl olsa konuşmada yanlış yapmaz.*” (58)

Bart kiçig bolsa aput bedük ür “*Kova küçükse büyük huni koy.*” İnsanlardaki küçük şeyleri büyük gösterenler için söylenir. (59)

Kāz kopsa ördek kölüg igenür “*Kaz gölden kalkarsa ördek oraya sahip çıkar.*” Bir kavmin büyüğü uzaklaştığı zaman orada büyüklük taslayan için söylenir. (64)

İzlik bolsa er uldımas, içlik bolsa at yagırmas “*Adam ayakkabı ile yalınayak kalmaz; atın sırtında örtü varsa (atın) sırtı yaralanmaz.*” Bu söz, işlerde tedbirli olmak için söylenir. (65)

Kaçış bolsa kıya körmes “*Kavim içinde kargaşa olursa kimse kimseye dönüp bakmaz.*”(185)

Neçe yitig biçek erse Öz sapın yonumas “*Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez.*”Başkalarının işinde dâhi olup kendi işinde âciz olan için kullanılır. (193)

Kılınu bilse kızıl keçer yaranu bilse yaşıl keçer “*Kadın, kocasıyla iyi geçinmek isterse kırmızı ipek giyer; naz ve cilve yapmak isterse yeşil ipek giyer.*”Bu söz, kadınlar için kullanılır; kadın iyi davranırsa, iyi karşılık görür. (199)

Bütün ümlüg kança kolsa oturur “*Şalvarı sağlam olan istediği şekilde oturur.*”Kendisinden emin olup hiçbir töhmeti umursamayan kimse için kullanılır. (119)

Sınamasa arsıkar sakınmasa utsukar “*Adam bir şeyi denemezse aldanır; bir işin nereden geldiğini düşünmezse kaybeder.*” Tecrübe ve dikkat etmek için kullanılır. (127)

Tünle bulıt örtense evlük urı keldürmişçe bolur tańda bulıt örtense evke yağı kirmişçe bolur “*Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur.*”İkincisini uğursuzluk sayarlar. (131)

Kılıç tatıksa iş yunçır, er tatıksa et tunçır “*Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur.*” Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir. (407)

Atası açığ alımla yise oğlının tışi kamar “*Baba, ekşi elma yese, öldükten sonra oğlunun dişi kamaşır.*” Bu, babanın işlediği suçun, sonradan hesabının oğlundan sorulması için söylenir. (421)

Arı kavçitsa ısrur “*Biri arıyı kışkırtırsa, sokar.*”Fitne çıkarıp içine düşen için kullanılır. (429)

Sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas “*Ekin vakti çekişme ve mücadele olursa harman vakti düşmanlık olmaz. Bununla, vukuundan önce işte tedbir alınması istenir.*”(625)

Kalıñ bîrse kîz alır kerek bolsa kız alır “*Kalın (mîhr) verirse bakire gelin alır, eğer bir şeyi istiyorsa ve ona ihtiyacı varsa onu pahalı almak zorunda kalır.*” (606-607)

Üküş sevinç bulsa katıg oxsunur “*Çok sevinçli kişi bir şeye uğrayabilir ve onda üzüntüsü artar. Bir şeyde aşırıya gitmemek için tavsiye edilir.*” (607)

Közden yırasa köñülden yeme yırar “*Dostlar gönülden uzak kalırlarsa sevgileri de gönülden uzaklaşır.*” (604)

Tenşizde tegirmen turgursa yaragsızda yâr barır “*Birisi uygun olmayan yerde değirmen yaparsa su gereksiz yerden fişkirir.*” Bu, bir işi yanlış zamanda yapan için söylenir. (599-600)

4.4.2.2. Girişik Birleşik Cümleler

Yan cümlesi fiilimsilerle kurulan birleşik cümlelerdir. Yan cümle, “Bir cümlede, cümle ögelerinden herhangi birini nitelemek amacıyla kurulan ve cümle ögesine bağlama zamiri, yer ve zaman sözleriyle bağlanan cümle” (Karaağaç, 2013:853) olarak tanımlanır.

Dîvân’da yan cümlesi fiilimsilerle oluşturulmuş girişik cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Anıñ yük **kötrügi** kör “*Onun yük kaldırmasını bakıp gör.*” (350)

Anıñ suv **keçrügi** kör “*Onun suyu geçişine bak.*” (350)

Kül ürginçe kōz ürse yig “*Kül üflemektense kōz üflemek daha iyidir.*” Küçük işlerle uğraşmak yerine büyük işlerle uğraşmak için söylenir. (170)

Tavgaç xānnıñ torkusı telim tenlemeğip bıçmas “*Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez.*” Bu söz, israfı önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır. (215)

Öldeçi sıçgan müş taşakı kaşır “*Ölümü yaklaşan sıçan kedinin taşaklarını kaşır.*” Bu, *ke’l-ba:ħişi ‘ani’l-mudyeti* (ölümü ararcasına) sözüne benzer. Bu, ölümüne yol açacak şeyin etrafında dönen kimse için kullanılır. (220)

Tokum yüzüp kudrukta bıçek sīma “*Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma.*” (Arapçadaki *şewwa: axu:ke hatta iza: enzace rammede* (kardeşin pişirdi; tam pişirmişken kül etti) sözü gibidir. (238)

Boldaçı buzagu öküz ara belgölüg “*Öküz olacağı umulan buzağı, öküzler arasında belli olur.*” Bu, celadetli ve akıllı olup kendisinden her türlü hayır beklenen genç için söylenir. (263)

Müş oğlu muyavu togar “*Kedinin yavrusu anası gibi miyavlar.*” Babasının huyunu alan evlat için söylenir. (271)

Tikmeginçe önmes tilemeginçe bulmas “*Dikmedikçe ağaç bitmez, istenen şey de istenmedikçe bulunmaz.*” Birisine, yaptığı işlerde gayret göstereceğini diye söylenir. (274)

Kūz keligi yazın belgürer “*Güzün gelişi yazdan belli olur.*” Bu, bir işin başlangıcını ve gelecekte ne olacağını anlatmak için söylenir. (352-353)

Kara muñ kelmeginçe Kara Yalga keçme “*Kara bela gelmedikçe bu sarp geçidi geçme; çünkü o sarptır ve devamlı kar tutar.*” **Kara Yalga:** Fergana ile Türk diyarı arasında sarp bir dağ geçidinin adı. (458)

Bor bolmadıp sirke bolma “*Şarap olmadan sirke olma.*” Bu, yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir. (495)

Otagka öpkelep sūke sözleşmedük “*Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.*” Bu, bir insanın yaptığı bir işe kızan ve bu sebepten dostlarından nefret edip onlarla konuşmayan için söylenir. (536)

Tegirmende togmış sıçgan kök kökregiñe korkmas “*Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.*” Çok zorluklar çekmiş bir kişi, onlardan (çektiği zorluklardan) biriyle korkutulursa söylenir. (568)

Sūv körmeginçe etük tartma “*Su görülmeden ayakkabı çıkarılmaz.*” İşlerde temkinli davranmak için söylenir. (629)

4.4.2.3. Ki'li Birleşik Cümleler

“Ki'li birleşik cümle, Türkçenin söz dizimi yapısına ters olarak, yardımcı cümlelerin ana cümleden sonra geldiği bir cümle türüdür.” (Karaağaç, 2013:203)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ki'li birleşik cümle örneğine rastlanılmamıştır.

4.4.2.4. İç İç Birleşik Cümleler

“Bir cümlelerin herhangi bir görevle başka bir cümlelerin içinde yer aldığı cümledir. Yardımcı cümle, ana cümlelerin bir ögesi veya o ögenin bir parçasıdır. Bu yapıda ana cümlelerin yüklemi, genellikle, ‘demek, zannetmek, sanmak, bilmek, görmek, görünmek, farz etmek, düşünmek’ fiillerinin çekimli şeklidir. Ana cümle sonda bulunur.” (Karaağaç, 2009:198)

Eşyek ayur başım bolsa sondurıda sūv içgey men “*Eşek der ki, benim başım sağlıklı olmalı ki deniz suyu içeyim.*” Arzusuna ulaşmayı ömür boyu arzu eden kişi hakkında söylenir. (246)

Eşiç ayur tūpūm altun, kamıç ayur men kanda men “*Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der.*” Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır. (38)

Müş yakrıka teğışmes ayur kişi neñi yaraşmas “*Kedi tavana asılı yağa erişemez; der ki insanoğlunun malı bana yaramaz.*” Bir şeyi isteyip elde edemeyen kişi için söylenir. (321)

Yılan kendi egrisın bilmes, teve böynün egri tır “*Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder.*” Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir. (76)

It ısırmas at tepmes tıme “*At tepmez, it ısırmas deme, çünkü bu onların huyudur.*” (98)

4.4.3. Sıralı Cümleler

“Tek başına yargı bildiren ve bir anlam bütünlüğü içinde yan yana sıralanan, iki veya daha fazla cümlelerin oluşturduğu cümleler topluluğu. Bu cümleler arasındaki anlam ilişkisi ortak kip, ortak şahıs ve öteki ortak cümle ögeleri ile sağlanır, birbirlerine virgöl, noktalı virgöl ve bağlaçlarla bağlanır.” (Korkmaz, 2010:192)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ten tespit edilen sıralı cümle kullanımlarından bazıları şunlardır:

Ol okın urdı keyikni yıgaçka boğudı “*O, avı vurdu ve onu ağaç vb. şeye yapıştırdı.*”(558)

Ol anı emledi samladı “*O, ona ilaç verdi ve tedavi etti.*”(574)

Keleşlig bilig üdreşür keleşsiz bilig opıraşur “*Bir iş danışılarak yapılırsa günden güne güzelliği artar; danışılmadan yapılan iş ise günden güne yıpranır.*”(123)

Sınamasa arsıkar sakınmasa utsukar “*Adam bir şeyi denemezse aldanır; bir işin nereden geldiğini düşünmezse kaybeder.*” Tecrübe ve dikkat etmek için kullanılır. (127)

Karga karısın kim bilir, kişi alasin kim tapar “*Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir.*” (214)

Tegme kişi öz bolmas yât yaguk tüz bolmas “*Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz.*”(218)

Yir basrukı tæg boğun basrukı bæg “*Yerin direkleri ve ağırlığı dağ iledir; insanların ağırlığı ise beyler iledir.*” Yani yerin sabit durması dağlarladır; insanların sabitliği ise beylerledir. Çünkü insanlar ona (beye) tutunurlar. (235)

Çaxşak üze ot bolmas; çakrak bile uvut bolmas “*Dağın taşlık yerinde ot yoktur; kel adamda ise hayâ yoktur.*”(236)

Kîz birle küreşme, kısrak birle yarışma “*Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer.*” Sultan Mes’ud’u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkması üzerine Karahanlıların (Hâkaniye’nin) kullandığı bir atasözüdür. (238)

Yüzke körme erdem tile “Yüze ve rengin solmasına bakılmaz; adamda meziyet ve edep ara.”(267)

Çaksa tutnur, çalsa bilnür “Çakmak çakılrsa ateş yanar; söz işitilirse maksat bilinir.”(276)

İl kaldı törü kalmas “Ülke terk edildi; fakat töre terk edilmedi.” Bu, işin töreye uygun şekilde yapılması için söylenir. (276)

Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas “İki adam arasında kavga çıkmadıkça barışmazlar; rüzgâr da esmedikçe hava açılmaz.” Didişen iki kişinin arasını düzeltmek isteyen için söylenir. (305)

Kıçig ulugka turuşmas, kırguy sunkurka karışmas “Küçük, güçlü bile olsa büyüğe mukavemet edemez; çünkü büyüğün hileleri ve aklı vardır. Nasıl ki atmaca sungurların en büyüğü ile baş edemez.”(316)

Tāg tāgka kavuşmas kişi kişike kavuşur “Dağ dağa kavuşmaz; insan insana kavuşur.”(320)

Kılıç tatıksa iş yunçır, er tatıksa et tunçır “Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur.” Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir. (407)

Anası tevlüg yuvka yapar oğlu têtig koşa kapar “Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar.” Bu, iki dâhinin bir arada oluşu için söylenir. (458-459)

Birin birin miñ bolur tama tama köl bolur “Birler toplanırsa ondan bin olur; bunun gibi damla arka arkaya damlarsa bununla göl dolar.” Bu, bir şey az bile olsa onun kabul edilmesi için söylenir. (602)

Tünle bulıt örtense evlük urı keldürmişçe bolur tañda bulıt örtense evke yağı kirmişçe bolur “Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur.” İkincisini uğursuzluk sayarlar. (131)

Er sözi bîr edêr köki üç “Erkekliğin gereği olarak onun sözü bir olmalıdır; bundan dönüş olmaz; nasıl ki eyer kaburgasının bağı üçtür; bir tane fazla olursa deliklerin

çokluğundan eyer kaşı kırılır; üçten az olursa, iki (bağ) insanı taşımaya dayanamaz.” Bu, dediğini yerine getirmek için söylenir. (408)

BEŞİNCİ BÖLÜM: ATASÖZLERİ

5. DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE 11. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE ATASÖZLERİ

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut, madde başı yaptığı sözcükleri, zaman zaman atasözleri ile desteklemiştir. 11. yüzyıl Türk dilinde söylenegelen atasözlerinin ifade ettikleri anlamlarla birlikte Divân’da yer alması, hem anlamsal açıdan Dîvân’ın zenginleşmesine hem de madde başı yapılan sözcüklerin sosyal hayatta vücut buldukları somut dünyaya dair izler ortaya koymaktadır.

Dîvân’ın giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmut, derleme yaptığı lehçelere ait şiir ve atasözleri gibi sözlü ürünleri eserinde tanık olarak kullandığını bildirmiş ve atasözlerinin ağızdan ağıza, nesilden nesile aktarılan, derin anlamlara sahip değerler olduğuna da vurgu yapmıştır.

“Her bir boydan örnek kökler aldım, türevlerini almadım. Onlardan çeşitli kelimeler dallanır. Çünkü geniş olanı özetlemekten hikmetler doğar. Aralarına kendi şiirlerinden tanıklar serpiştirdim. Bu şiirleri işlerini yaparken ve bir şey bildirmek istedikleri zaman söylerler. Aynı şekilde, üzüntü ve sevinç anında kullandıkları hikmet mahiyetinde atasözleri yerleştirdim. Onları ilk söyleyen aktarıcıya, aktarıcı da taşıyıcıya nakletmiştir.” (5-6)

11. yüzyılda Türk dili konuşurları tarafından kullanılan ve Kaşgarlı’nın eserinde tanıklıklarından yararlandığı atasözleri şunlardır:

Kuş kanatın er atın: Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer. (29)

İm bilse er ölmes: Adam parolayı bilirse, parolayı bilen tarafından yanlışlıkla öldürülmez. (31)

Alp yagıda alçak çoğıda: Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınıanır. (33)

Ermegüke eşik art bolur: Tembel için eşik, dağ geçidi olur. (33)

Öt tise ağız küymes: “Ateş demekle ağız yanmaz” demektir. Yanlış bir sözünden dolayı özür dileyenler için kullanılır. (34)

Öd keçer kişi tuymas yalñuk oğlı menğü kalmas: Zaman geçer, insan onu hissetmez ve insanoğlu ebedî olarak yaşamaz. (34)

Eşiç ayur tüpüm altun, karnıç ayur men kanda men: Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der. Bu söz, kendisini tanıyan kimsenin yanında övünenler için kullanılır. (38)

Eğir bolsa er ölmes: Eğir kökü insanın yanında olsa insan karın ağrısından ölmez; çünkü onu yer ve kurtulur. Önceden tedbir almak için kullanılan bir atasözüdür. (39)

Tilkü öz inke ürse uduz bolur: Tilki kendi inine ürüse uyuz olur. Bu, kabilesini, aşiretini, kendi ülkesini inkâr ederek ve ayıplayarak kötüleyen kimseler için kullanılır. (39)

Agız yise köz uyaður: Ağız yer, göz utanır. Birinin verdiği hediyeği yiyip sonra sahibinin işini yapamayacağından utanan kimse için kullanılır. (40)

Öküç adakı bolgınça buzagu başı bolsa yig: Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir. (41)

Tirig esen bolsa tañ üküş körür: İnsan sağ salim yaşarsa çok hayret verici şeyler görür. (43)

Avçı nece al bilse adıg anca yöl bilir: Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir. İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu söz kullanılır. (43)

Agılđa oglak togsa arıkda otı öner: Ağılđa oğlak doğsa nehirde otu biter. Rızık kazanmada ağır davrananlara bunun sebebi sorulduğunda bu sözle karşılık verirler. (45)

Sartnıñ azukı arıg bolsa yöl üze yır / Sart azukı arıg bolsa yolda yır: Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir. (45-172)

Oluk yagırı ogulka kalır: Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası, sinir ve mafsalların toplandığı yerdir ve bu yüzden çabuk iyileşmez. (46)

Anuk utru tutsa yökka sanmas: Hazır bulunan yemek misafire sunulursa yok sayılmaz. Ev sahibinin gücü yettiği kadar hazırlık yapması için söylenir. (46)

Künde irük yok begde kıyık yök: Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur. Bu söz, beyler için, verdikleri sözden caymasınlar diye söylenir. (47)

İrig irini yağlıg ermegü başı kanlıg: Kararlı adamın dudağı yağlı olur, çünkü çalışır. Çalıştığı için de iyi, yağlı ve semiz yiyecek yer ve dudakları yağlanır. Tembel ise tembel olduğu için çalışmaktan âciz kalır; bu yüzden başına vurulur ve başı kanar. Bu söz ile çalışmak ve tembelliği bırakmak emredilir. (47)

Alımçı arslan bîrimçi sıçgan: Alacaklı aslan gibi kabararak dolaşır, borçlu olan ise korkusundan fare gibidir. (50)

Atan yüki aş bolsa açka az körnür: İğdiş devenin üzeri yemekle dolu olsa bile aç, onu çok acıktığından dolayı az görür. (50)

Esende İvek yök: Selamette acele etmek olmaz. İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir. (51)

Āç nē yīmes, tok nē tīmes: Aç, kendisine sunulan yemeği bırakmaz; tok ise onu ayıplar. (52)

Ālın arslan tutar kŭçün oyuk tutmas: Hile ile arslan tutulabilir; fakat kuvvetle, bostan korkuluğu bile tutulamaz. Bir işi kuvvet vasıtası ile yapamayana hile kullanması tavsiye edildiği zaman bu söz söylenir. (53)

Āy tolun bolsa eligin imlemes: Ay, dolunay haline geldiği zaman elle gösterilemez; çünkü gözü olan herkes onu görür. Bu söz, herkesçe bilinen şeyler için kullanılır. (54)

Orı kopsa oğuş aklışur yağı kelse imrem tepreşür: Bağırta kopunca, bağırana yardım etmek için aşiret toplanır; düşman gelince, onunla savaşmak için gruplar toplanır. Bu söz, herhangi bir şey yapıldığında birlik olmayı tavsiye etmek için kullanılır. (56)

Kişi alası içtin yılkı alası taşın: İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. (58)

Ula bolsa yöl azmas bilig bolsa söz yazmas: Arazide işaret olsa yol kaybedilmez; insanda da akıl olsa konuşmada yanlış yapmaz. (58)

Üme kelse kut kelir: Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir. Misafir mübarek tutulur, istiskal edilmez. (59)

Bart kiçig bolsa aıut bedük ür: Kova küçükse büyük huni koy. İnsanlardaki küçük şeyleri büyük gösterenler için söylenir. (59)

Erkeç eti em bolur eçkü eti yil bolur: Erkeğin eti deva olur; keçinin eti ise şişirici olur; karında gazı harekete geçirir. (60)

Yırak yir sāvın arkış keldürür: Uzak yerin haberini yolculuk (kervan) getirir. (61)

Ağın kişi nēñi neñsinmes: Başkasının malı senin elinde olsa bile mal sayılamaz, çünkü o geri alınır. (62)

Ortak erden artuk almas: Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz. İnsaflı olması istenen için söylenir. (62)

Tāgıg ukrukın egmes, tenizni kaygıkın böğmes: Yüksek dağ kementle tutulmaz; denizin de kayıkla önü kesilmez. Yani, önemli bir iş, basit bir sebepten dolayı reddedilmez. (63)

Kāz kopsa ördek kōlög igenür: Kaz gölden kalkarsa ördek oraya sahip çıkar. Bir kavmin büyüğü uzaklaştığı zaman orada büyüklük taslayan için söylenir. (64)

Ersek erke tegmes, İvek evke tegmes: Acele eden orospular acele ettikleri için, çoğunlukla erkek bulamazlar. Bu yüzden istedikleri şartları bir araya getiremezler. Nasıl ki acele eden insan da evine varamaz. Acele ettiği için bindiği hayvanı sakatlar ve evine hasret kalır. Peygamber (s.a.)’den rivayet edilen şu hadiste söylendiği gibi: *İnne’l munbett la: aržan qaṭa’a wela: zāhran ebqa:* (Yolcu ne yol kateder, ne sırt bırakır) Acele eden adamın aceleciliği bırakması için söylenir. (64-65)

İzlik bolsa er uldımas, içlik bolsa at yagırmas: Adam ayakkabı ile yalınayak kalmaz; atın sırtında örtü varsa (atın) sırtı yaralanmaz. Bu söz, işlerde tedbirli olmak için söylenir. (65)

Endik üme evligni ağırlar: Ebleh misafir ev sahibini ağırlar. Aslında misafiri ağırlamak vaciptir. (65)

Erdem başı tıl: İyi ve övülmeye değer işin başı dildir. İyi konuşmayı bilen onunla şeref kazanır. (66)

Emgek eginde kalmas: Sıkıntı, mahrum olan ve imtihan edilen kimselerin omuzunda devamlı kalmaz. Bu söz Allah'ın *inne ma'a'l-'usri yusran* (her zorluğun yanında bir de kolaylık vardır) sözü gibidir. (68)

Añduz bolsa at ölmes: Andız otu yanında bulunsa at karın ağrısından ölmez. Çünkü o atın gırtlğından verilir ve at iyileşir. Seyahate çıkana, tedbirli olsun diye söylenir. (70)

İtka uvut atsa uldañ yımes: Köpeğe hayâ atılırsa (utandırılırsa) ayakkabının altını yemez. Birisinin hayâ ile iş yapması istendiğı zaman söylenir ve bu sözle birisi hayâlî olmaya zorlanırsa, hayâdan dolayı kötü işlerini terk eder. (70)

Erñenke elig karı bözüm üm tükemes: Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. Çünkü ona yabancı, öğüt vermez. Evlenmesi istenen kişi için söylenir. (71)

Oglak yiliksiz, oylan biligsiz: Oğlağın kemiğinde ilik olmadığı gibi çocukta da akıl yoktur. (72)

İngen ırğasa botu bozlar: Dişi deve inlerse, yavrusu ses verir. Akrabaların birbirini sevmeleri ve şefkatli davranmaları için söylenir. (73)

Biş erñek tüz ermes: Beş parmak eşit değildir. Bunun gibi, insanlar da farklıdır. (73)

Umayka tapınsa ogul bulur: Ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur. Kadınlar ondan iyi fal (gelecek) umarlar. (74)

Arpasız at aşumas arkasız alp çerig sıyumas: At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir. (74)

Yılan kendi egrisin bilmes, teve böynm egri tır: Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir. (76)

Arkasız alp çerig sıyumas: Kahraman, düşman safını arkası olmadan kıramaz. (76)

Ermegüke bulut yük bolur: Tembele bulutun gölgesi bile yük olur. (81)

Alp erig yavritma ıkılaç arkasın yagritma: Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma. (81)

Açıglıg terk karımas: Bir insanın nimetlenecek nimeti varsa, çabuk ihtiyarlamaz. (85)

Azıklug armas: Azıgı olan doyduğu ve kuvvetli olduğu için yolculukta yorulmaz. (85)

Emiglig uragut küsegçi bolur: Emzikli kadın iştahlı olur. Ona uygun olanı verilir. (88)

Tāşig ısrumasa öpmiş kerek: Taşı ısıramayan onu öpmelidir. Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır. (92)

Kümüş künke ursa altun ağakın kelir: Paralar güneşe serilirse altın ona yürüyerek gelir. İş yürütmede para harcamak için söylenir. (92)

Ötuğ oğguç birle öçürmes: Ateş alevle söndürülmez anlamındadır. Fitnenin fitneyle değil, barış yoluyla yatıştırılacağını anlatmak için kullanılır. (98)

Etli tırnaklı ağırmas: Etle tırnak birbirinden ayrılmaz. Yakınlıklar için kullanılır; tırnakla et arasında ayrılık olmadığı gibi akraba arasında da ayrılık olmaz demektir. (98)

It ısırmaz at tepmes tıme: At tepmez, it ısırmaz deme, çünkü bu onların huyudur. (98)

Alplar birle uruşma begler birle turuşma: Kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme. (101)

İkki bugra igeşür otra kökegün yençilür: İki buğra çarpışır; göksinek arada sıkışır. İki beyin savaşması sırasında, aralarında zayıfların ölmesi hâlinde söylenir. (103)

Usukmışka sākıg kamug sūv körünür: Susayan, bütün serapları su gibi görür. İhtiyacı olan birisinin her şeyde ihtiyacını gidereceğini zannetmesi durumunda kullanılır. (104)

Yaljuk ürülmiş kâp ol agzı yazlıp alkınur: Âdemoğlu şişirilmiş tulum gibidir; ağız açılınca havası biter. (107)

Kurug yıgaç egilmes kurmuş kiriş tügülmes: Kuru ağaç eğilmez ve kurulmuş yay kirişi düğümlenmez. Kullanmada haddini aşmış şeyler için kullanılır; onları istesek de eski hâline döndüremeyiz. (108)

Ögüngüçi üminde artatur: Kendini öven, şalvarını kirletir. Yani denendiği zaman övündüğü işi yapamaz ve altını kirletesiye utanır. Bu, kendini övmeyi terk etmek için kullanılır. (110)

Tay atatsa at tınur ogul ereḡse ata tınur: Tay at olunca, at, üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir; çünkü o, babasının zenginliğini artırır. (112)

Kulak eşitse köñül bilir köz körse üdig kelir: Sözü kulak duyarsa, gönül onu bilir. Göz sevdiğini görürse, şevki kabarır. (114)

Tulum anutsa kulun bulur tulum unutsa bulun bolur: Kim düşmana karşı silah hazırlatırsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur. Hazırlıklı olmak için kullanılır. (115)

Sūv içürmeske sūt bīr: Sana su içirmeyene süt içir. Yani sana kötülük edene iyilik et. (117)

Tüzün birle uruş, ütun birle üsterme: Yumuşak huylu kimse ile vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak kimseyle zıtlasma, çünkü o kabarıp kötülük eder. (118)

Bütün ümlüg kaçsa kolsa oturur: Şalvarı sağlam olan istediği şekilde oturur. Kendisinden emin olup hiçbir töhmeti umursamayan kimse için kullanılır. (119)

Us üşürse ölür: Kerkes kuşu insanın yüzüne doğru ısıklık çalarsa o insanın öleceğine dair işarettir; uğursuzluk sayılır. (121)

Keleşlig bilig üdreşür keleşsiz bilig opraşur: Bir iş danışılarak yapılırsa günden güne güzelliği artar; danışılmadan yapılan iş ise günden güne yıpranır. (123)

Sınamasa arıkar sakınmasa utsukar: Adam bir şeyi denemezse aldanır; bir işin nereden geldiğini düşünmezse kaybeder. Tecrübe ve dikkat etmek için kullanılır. (127)

Ona(ga)lı irpeldi iş: İş düzeltilmek istenirken bozuldu. (128)

Tünle bulıt örtense evlük urı keldürmişçe bolur tañda bulıt örtense evke yağı kirmişçe bolur: Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar. (131)

Yakadaki yalgagalı eligdeki içginur: Yakasındaki yemek döküntülerini yalayanın elindeki kap vb. kaçar veya kaçırılır. Elindeki kendisine yetiyorsa onunla yetinilmesi ve o şeyin muhafaza edilmesi için söylenir. (132)

Karga kâzka ötgünse butı sınır: Karga kuvvette ve uçmakta kazı taklit ederse ayağı kırılır. Bir kimseye haddini aşmaması için söylenir. (132)

Bir toyın başı agrısa kamug toyın başı agrımas: Kâfirlerden bir din adamının başı ağrımakla diğerlerinin de başı ağrımaz. Bu söz; arkadaşları bir şeyi arzu edip yedikleri ve kabul ettikleri hâlde bir kimsenin o şeyi kabul etmemesi hâlinde söylenir. (140)

Sakak bıçar sakal oâşar: Habersizce çeneyi keserken sakalı okşar. Riyakârlık yaparak kötülük sokuşturan için kullanılır. (144)

Ay tolun bolsa elgin imlemes: Ay, dolunay hâline geldiği zaman elle gösterilmez. Bu, açık olan işler için kullanılır. (146)

Alım kîç kalsa adaklanur: Borçlu üzerinde borç uzun zaman kalırsa ayakları olur; yani sahibi ondan talepte bulunur. (149)

Ulugnı uluglasa kut bulur: İnsan yaşına hürmeten yaşlı adamın vakarını korusa baht bulur. (154)

Yagını aşaklasa başka çıkar: Düşmanını küçük sayarsa başa çıkar. Baş yani ihtiyat (*hazm*) elden gider; onu küçük görme. (154)

Köp sögütke kuş konar körklüg kişiye söz kelir: Kuş, gür ve dolaşık dallı sögüt ağacına konar; güzel ve aydınlık yüzlü kadına söz gelir. (160)

Yıgaç uçıña yıl tegir körklüg kişiye söz kelir: Ağacın dalı mutlaka rüzgâr görür, güzele de mutlaka söz gelir. Bunun için o, kendini korumalıdır. (161)

Kim kür bolsa küvez bolur: Kim dayanıklı ve yürekli olursa kibirli olur. (163)

Kuzda kâr eksümez köyda yağ eksümez: Dağın gölgeli tarafından kar eksilmez; koyundan da yağ eksilmez. (164)

Kız kişi sâvı yörıglı bolmas: Cimrinin şöhreti yaygın olmaz, yayılmadan kalır. Cömertlik dolayısıyla insanın şöhretinin yayılması ve övülmesi için kullanılır. (164)

Boş nêñke idı bolmas: Terk edilen, ihmal edilen şeye kimse sahip çıkmaz. Bir insanın malını koruması için söylenir. (166)

Kış konukı ôt: Kışın misafir ağırlamak ateş ile olur. (167)

Avçı neçe âl bilse adıg ança yöl bilir: Avcı ne kadar hile ve kandırmaca biliyorsa, ayı da kaçmak için o kadar yol bilir. (167)

Erdem başı tıl: Meziyetlerin başı dildir. Bundan “güzel konuşma (*kela:mu'l-ḥasen*)” kastedilmektedir. (169)

Kul yagı, ıt böri: Köle, fırsat bulursa efendisinin malını alır ve düşman gibi gider. Köpek de sahibinin kurdudur. Çünkü yiyebileceği bir şey bulduğu zaman çekinmeden yer. Bu, kölenin, efendisine vefasızlığı için söylenir. (169)

Kül ürginçe kōz ürse yig: Kül üflemeğe köz üflemeğe daha iyidir. Küçük işlerle uğraşmak yerine büyük işlerle uğraşmak için söylenir. (170)

Künke baksa kōz kamar: Güneşe bakanın mutlaka gözü kamaşır. (171)

Kırk yılka bāy çıgay tüzlinür: Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur. Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesiyle. (176)

Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas: Başsız börk olmadığı gibi Fars'sız Türk de olmaz. (176)

Kara bulıtıg yıl açar urunç bile il açar: Kara bulutlar çökerse rüzgâr onları iter; aynı şekilde rüşvet de hükümet kapısını açar. İşini yürütmeye parayı esirgememek için kullanılır. (178)

Sögüt söliñe kadın kāsıña: Sögüte tazelik, taravet yakıştır; kayın ağacına kartlık yakıştır. Aslına çeken şeyler için kullanılır. (179)

Koş kılıç kınka sıgmas: Çifte kılıç bir kına sığmaz. Aynı iş için uğraşıp karşı karşıya gelen veya aynı kızı isteyen iki adam için kullanılır. (180)

Bār bakır yök altun: Elde bulunan şey bakır gibidir, ona değer verilmez; bulunmayan şey ise değer bakımından altın gibidir. Akrabaları yanında değersiz görülen, fakat kaybedildiği zaman arkasından üzüntü duyulan kimse için kullanılır. (181)

Kök temür kerü turmas: Mavi demir iş görmeden durmaz; yani bir şeye isabet ettiği zaman onu yaralar. Bir anlamı daha vardır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğerleri bir insana yemin ettirdikleri veya ondan bir söz aldıkları zaman yalın kılıcı yanlamasına onun önüne koyarlar ve **bu kök kirsün, kızıl çıksun** derler; “eğer sözünü tutmazsan bu demir mavi girsin kızıl çıksın; yani kanlı olarak çıksın” demektir. Bu, “o (adam) demirle öldürülecektir ve demir ondan intikam almış olacaktır” anlamına gelir; çünkü onlar demiri yüceltirler. (182)

It çakırı atka tegir at çakırı itka tegmes: Gök (gözlü) köpek bir ata değer; gök (gözlü) at ise bir köpeğe değmez; çünkü o iyi göremez. (Alırken) ona dikkat etmek için kullanılır. (183)

Kaçış bolsa kıya körmes: Kavim içinde kargaşa olursa kimse kimseye dönüp bakmaz. (185)

Ol keçiñi sūv iletti: O geçidi su ve sel götürdü. Geçmiş olan ve artık elde edilmesi mümkün olmayan şey için kullanılır. (186)

Keriş yagrı ogulka kalır: “Keriş” yaralandığı zaman oğula miras kalır. Çünkü orası mafsalların toplandığı yerdir; çabuk iyileşmez. Bu söz, o noktaya dikkat etmek için söylenir. (186)

Kuđugda sūv bār ıt burnı tegmes: Kuyuda su var ama köpeğin burnu ona ulaşmaz. Bir şeyi isteyip de elde edemeyen veya başkasının yemeğini görüp canı istediği hâlde onu bulamayan için kullanılır. (188)

Balık suvda közi taştın: Balık suda, gözleri dışarıdadır. Bir şeyi çok iyi bildiği hâlde bilmez görünen kimse için kullanılır. (190)

Yadag atı çaruk kūçi azuk: İnsanın atı çarık, gücü ise azıktır. Bunlar için hazırlık yapılması maksadıyla söylenir ki yaya ve zayıf kalınmasın. (191)

Kuruk kaşuk ağızka yaramas kurug söz kulakka yakışmas: Kuru kaşık ağza uymaz; faydasız söz de kulağa yaklaştırılmaz. Birisinde kendisine ait bir şeyi olanın onu elde etmesi için kullanılır. (192)

Konak başı sedreki yig: Akdarının başının az taneli olması çok taneli olmasından daha makbuldür. Çünkü taneler az olunca dolgun ve büyük olur; çok olunca zayıf ve küçük olur. Muradına ve beylik arzusuna ulaşmak gayesiyle kalabalık istemeyen için kullanılır. (193)

Neçe yitig bıçek erse ōz sapın yonumas: Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez. Başkalarının işinde dâhi olup kendi işinde âciz olan için kullanılır. (193)

Ogılan biligsiz: Çocuklarda akıl yoktur. (194)

Tezek kârda yatmas edgü isiz katmas: At pisliği kar altında kalmaz, sıcaklığı karı eritir. Aynı şekilde, aralarında uyum yoksa iyiyi kötüye karıştırmamak gerekir. (194)

Teşük suvda belgürer: Çatlak olan şeyin çatlağı suda belli olur. Bir işi yaparken övünen kimse için kullanılır; ona “Senin işinin iyiliği kötülüğü işi bitirdiğin zaman belli olur” denir. (195)

Aç İvek tok tölek: Aç olan yemek için acele eder; tok olan rahattır, yemeğin gecikmesine aldırılmaz. Oğuzca. (195)

Alp çerigde bilge tırigde: Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir. (195)

Kaynar ögüz keçigsiz bolmas: Suyu kaynayan büyük ırmağın geçidi olmaması mümkün değildir. İnsanları çaresizlik içinde bırakan durumlar için söylenir; mutlaka bir çıkış yolu vardır, denir. (196)

Kılnu bilse kızıl keçer yaranu bilse yaşıl keçer: Kadın, kocasıyla iyi geçinmek isterse kırmızı ipek giyer; naz ve cilve yapmak isterse yeşil ipek giyer. Bu söz, kadınlar için kullanılır; kadın iyi davranırsa, iyi karşılık görür. (199)

Öt tütünsüz bolmas yigit yāzuksuz bolmas: Ateş dumansız olmaz, delikanlı günahsız olmaz. (202)

Sabanda sandırış bolsa örtgünde irteş bolmas: Çift zamanında çekişme olsa hasat zamanı kavga olmaz. Bu, henüz işin başında her hususta anlaşıp sonradan kavga çıkmaması gerektiğini anlatmak için kullanılır. (203)

Kadaş tîmiş kaymaduk kağın tîmiş kaymış: Kardeş ve akraba denmiş, yüz vermemişler; kayın denince iltifat etmişler. Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir. (203)

Karı⁶¹ sāvı kalmas kağıl bāğı yazılmas: Yaşlının sözü ihmal edilmez, tutulur. Taze söğüt dalları bağlanınca çözülmez. (206)

Alımçı arslan bîrimçi sıçgan: Alacaklı borçluya karşı gücü bakımından arslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçan gibidir. (206)

Xān işi bolsa kātun işi kalır: Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır. Bu atasözü şuna benzer: *iza ca:’e nehru’lla:hi baṭale nehru ‘i:sa:* “Allah’ın nehri aktığı zaman İsa’nın nehri geçersiz olur.” (206)

Kāgun karma bolsa idisi ikki elgin tegir: Kavun yağmalanırsa, sahibi de iki eliyle yağmalamaya başlar. Bu söz, mal sahibinin malına düşkünlüğü için kullanılır. (207)

Tüzün birle uruş ütun birle tireşme: Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak ve sefih kimseyle zıtlasma, çünkü o seni yener. (209)

⁶¹ Metinde **kul**. Anlama göre **karı** “yaşlı” olmalı.

Kalın kulan çuvgasız bolmas: Kalabalık sürü rehbersiz ve kılavuzsuz olmaz. Bu söz başkasına uyması gereken bir iş için söylenir. Eğer uyulan bunu hak ediyorsa. (214)

Karga karısın kim bilir, kişi alasin kim tapar: Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir. (214)

Tavgaç xānnıñ torkusu telim teñlemeđip bıçmas: Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez. Bu söz, israfı önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır. (215)

Kut belgüsi bilig: Talihin işareti ilim ve akıldır. (215)

Tılın tırgıke tegir: Güzel sözle sofraya nail olunur. Konuşmanın değerini bilmek için söylenir. Nitekim Arapça atasözünde de “*el-mer’u maxbu:’un tahte lisa:nihi*” (insan, dilinin altında saklıdır) denmiştir. (216)

Tegme kişi öz bolmas yāt yaguk tüz bolmas: Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz. (218)

Öldeçi sıçgan müş taşakı kaşır: Ölümü yaklaşan sıçan kedinin taşaklarını kaşır. Bu, *ke’l-ba:ħişi ‘ani’l-mudyeti* (ölümü ararcasına) sözüne benzer. Bu, ölümüne yol açacak şeyin etrafında dönen kimse için kullanılır. (220)

Kuş yavuzı sagzıgan yıgaç yavuzı azgan yir yavuzı kazgan bodun yavuzı Barsgan: Kuşların en kötüsü saksağandır; ağaçların en kötüsü *azgan* isimli ağaçtır. Gül gibi sarı ve beyaz renkte çiçekleri olan bir ağaçtır. Küpe gibi kırmızı meyveleri vardır. Bizde üzüm bağının en kötü yerine dikilir; odun elde etmeye de yaramaz. Onunla ateş yakıldığı zaman ateşte parçalanarak elbiseleri ve evde bulunan şeyleri yakacak derecede sıçrar. Arazinin en kötüsü de yarık ve çökük olanıdır; çünkü ne çadır kurmaya elverişlidir ne de ziraat yapmaya. İnsanların en kötüsü ise Barsganlılardır; çünkü onlar geçimsiz ve cimridirler. (220-221)

Böriniñ ortak kuzgunnuñ yıgaç başında: Kuzgun kurdun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığı ise ağaç başındadır. Bu, Arapların dilindeki “*yərbuzu ħacraten ve yerta’i: vasañan*” (kenarda yatar, ortadan yer) sözü gibidir. (221)

Evdeki buzağı öküz bolmas: Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler. (224)

Yazıdaki süvlin eğergeli evdeki takagu ıçgınma: Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçırma. Bu, insanın, olmayan bir şeyi elde etmek uğruna elinde bulundurduğu şeyleri harcamaktan vazgeçmesi için söylenir. (224)

Küg kördi keregü yüğti: Sıkıntıyı görünce çadırını sırtladı. (225)

Közegü uzun bolsa elig küymes: Tandır demiri uzun olsa el yanmaz. Bu atasözü, işlerini yapan oğul ve uşağı çok olan ve rahat yaşayan kişi için söylenir. (225)

Kutsuz kuğugka kirse kum yagar: Hiç şansı olmayan, talihsiz, kuyuya girse üzerine kum yağar. Bu, *ıza: aqbele aqbele we ıza: edbere demmera* (geldikçe gelir; fakat bir de ters gitti mi darmadağın eder) dedikleri gibidir. (230)

Neçe munduz erse iş eğgü neçe egri erse yöl eğgü: Dost ve arkadaş aptal olsa da çölde yalnız gezmekten daha iyidir. Yol eğri olsa da orada yürümek çölde başını alıp gitmekten daha iyidir. Orada belki (insan) maksadına ulaşabilir. (230)

Öz köz ir kışlag: İnsan kendi işini kendisi yapar ve başkasına havale etmezse paylaşmada kışlağı almış gibi olur. Orası (kışlak) dağların doğu kısmıdır; orada otlar daha uzun, kışın kar daha az olur. (234)

Yir basrukı tåg boğun basrukı bēg: Yerin direkleri ve ağırlığı dağ iledir; insanların ağırlığı ise beyler iledir. Yani yerin sabit durması dağlarladır; insanların sabitliği ise beylerledir. Çünkü insanlar ona (beye) tutunurlar. (235)

Çaxşak üze ot bolmas; çakrak bile uvut bolmas: Dağın taşlık yerinde ot yoktur; kel adamda ise hayâ yoktur. (236)

Sāvin sagrakka tegir: Güzel konuşmayla adam beylerin çamçaklarında içmeye erişir; yani ağırlanır. (237)

Tokum yüzüp kudrukta biçek sīma: Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma. (Arapçadaki) *şewwa: axu:ke ħatta ıza: enžace rammede* (kardeşin pişirdi; tam pişirmişken kül etti) sözü gibidir. (238)

Kîz birle küreşme, kısrak birle yarışma: Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer. Sultan Mes'ud'u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkması üzerine Karahanlıların (Hâkaniye'nin) kullandığı bir atasözüdür. (238)

Kalın kâz kulavuzsuz bolmas: Kalabalık kaz sürüsü, ancak kılavuzla uçabilir. Burada işleri kendisinden daha iyi yapabilenlere uymayı tavsiye ediyor. (244)

Eşyek ayur başım bolsa sondurıda sūv içgey men: Eşek der ki, benim başım sağlıklı olmalı ki deniz suyu içeyim. Arzusuna ulaşmayı ömür boyu arzu eden kişi hakkında söylenir. (246)

At töküzlüki āy bolmas: Atın akıtması ayın yerini tutmaz ve onun yerine geçemez. Bu, küçük bir işin büyük bir işmiş gibi gösterilmesi üzerine söylenir. (253)

Suburganda ew (vav ile) bolmas topurganda āv (üç noktalı fe ile) bolmas: Eski mezarlıklarda canlılar için ev olmaz; yumuşak topraklı yerlerde de av olmaz. Onlar (av hayvanları) sulak ve münbit yerlerde bulunurlar. (257)

Sondılaç işi ermes örtgün tepmek: Harman dövmek çalı kuşunun işi değildir. Bu, güçsüz birinin güç gerektiren bir iş yapmak istemesi, fakat gücü yetmemesi durumunda söylenir. (262)

Boldaçı buzagu öküz ara belgölüg: Öküz olacağı umulan buzağı, öküzler arasında belli olur. Bu, celadetli ve akıllı olup kendisinden her türlü hayır beklenen genç için söylenir. (263)

Yüzke körme erdem tile: Yüze ve rengin solmasına bakılmaz; adamda meziyet ve edep ara. (267)

Uygur yıgaç uzun kes temür kıska kes: Tahtayı keserken uzun kes; demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır. Onların (Uygurların) bir tellalı vardır; her gün bağırarak bu öğüdü (onlara) öğretir. (269)

Buşmasar boz kuş tutar ivmeser ürün kuş tutar: Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş (akdoğan) tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar. Maksadına ulaşması için, işinde yavaş ve özenli davranması tavsiye edilene söylenir. (269)

İvek sinek sũtke tũşũr: Aceleci sinek sũte dũşer ve ȳlũr. İşlerde aceleyi terk etmek için sȳylenir. (270)

Mũř oğlı muyavu toğar: Kedinin yavrusu anası gibi miyavlar. Babasının huyunu alan evlat için sȳylenir. (271)

Tayđan yũđũrgenni tilkũ sevmes: Tilki iyi koşan av kȳpeklerini sevmez. ũnkũ o kendisini yakalar. Bu, akranları arasında fazilete ũstũn olan ve onların kıskançlık ve nefretlerine maruz kalanlar için sȳylenir. (271)

Kũ eldin kirse tȳrũ tũđlũkten çıkar: Zulũm evin avlusundan girse tȳre ve insaf bacadan çıkar. (273)

Oğlan sũv tȳker ulug yānı sınır: Oğlan suyu dȳker, ondan bũyũđũn ayağı kayar; sonunda kalçası kırılır. Bu, kũũkler suç işleyince, bũyũklerin ondan zarar gȳrmesi durumunda kullanılır. (273)

İvek evke tegmes: Aceleci kişi evine ulaşmaz; ũnkũ gidiş esnasında hızlanır ve bindiği hayvanı sakatlar. Bȳylece arkasız (yardımcısız) olarak hasret içinde kalır. Bu, işlerde teenni ile hareket etmek için sȳylenir. (274)

Tılın tũđmiřni tũřın yazmas: Dille dũđũmlenen şey dişle ȳzũlmez. Bu, birinin sȳzũnũ yerine getirmesi için sȳylenir. (274)

Tikmegiņe ȳnmes tilemegiņe bulmas: Dikmedikçe ağaç bitmez, istenen şey de istenmedikçe bulunmaz. Birisine, yaptığı işlerde gayret gȳstersin diye sȳylenir. (274)

aksa tutnur, çalsa bilnũr: akmak akılrsa ateş yanar; sȳz iştilirse maksat bilinir. (276)

İl kaldı tȳrũ kalmas: Ȱlke terk edildi; fakat tȳre terk edilmedi. Bu, işin tȳreye uygun şekilde yapılması için sȳylenir. (276)

Bĩr karga birle kış kelmes: Bir karganın gelmesiyle kış gelmez. Bu, bir kişinin yaptığı işlerde yavaş hareket etmesi için sȳylenir ki arkadaşları kendisine ulaşıp yardım etsinler. (277)

Bāriđ utru tutsa yȳkka sanmas: Mevcut şey misafire verilirse, (bir şey) verilmemiş sayılmaz. (278)

Taz keligi b rk ike: Kelin gelişi b rk yedir. Başka çaresi yok; kelini örtmek için oradan bir şey satın alması lazım. Yapması gereken şeyden kaçan için söylenir. (286-287)

T t  megi e tüzülmes, t pirmegi e açılmas: İki adam arasında kavga çıkmadıkça barı mazlar; r zg r da esmedikçe hava açılmaz. Didi en iki kişinin arasını düzeltmek isteyen için söylenir. (305)

Tütün kopursa ı lanur: Duman kaldıran mutlaka islenir. “Kim ki fitne çıkarır; fitneden bir zarar mutlaka kendisine de dokunur.” anlamı ifade edilmek isteniyor. (305)

Teve y k k t rse kamı  yeme k t r r: Deve eğer yükün hepsini taşıyorsa kep eyi taşımaya da tahammül eder. Arabın şöyle dediği gibi: *itbe’i’l-ferase lica:meha:* (ata dizginlerini de yükle). (306)

Ata o lı ataç to ar: Adamın oğlu re it olunca şüphesiz huyu babasına benzer. (309)

K  kke sagursa y zke t   r: Kim ki g  e tükürür, yüzüne d  er. Bu, kendinden büyük ile dala ıp yenilen için söylenir. (309)

Er o lı mu ad mas ıt o lı k lermes: İnsanoğlu sıkıntıda kalmaz; bir hile bulup çıkar. Köpek yavrusu, at gibi karın üzre, yere yapı maz. (311)

S    p ur ur otra t n titi  r: S v  mekten d     kızı ır; arada elbise yırtılır. S vmekten kaçınmak için söylenir. (313)

Ki ig ulug a turu mas, k rguy su  kur a karı mas: Küçük, güçlü bile olsa büyüğe mukavemet edemez; çünkü b y   n hileleri ve aklı vardır. Nasıl ki atmaca sungurların en b y    ile ba  edemez. (316)

T   t   a kavu mas kişi ki i e kavu ur: Da  da a kavu maz; insan insana kavu ur. (320)

M   yakr  a tegi mes ayur kişi ne i yara mas: Kedi tavana asılı ya a eri emez; der ki insanoğlunun malı bana yaramaz. Bir şeyi isteyip elde edemeyen kişi için söylenir. (321)

Edgölükni sūv adakında kemiş başında tile: İnsanlar için iyilik ve ihsanı suyun sonuna fırlatıp at; onu suyun kaynağında yüzerken görürsün. İkinci anlamı: Zahiyei nehrin altına at, onu üstünde bulursun. (324)

Yogurkanda artuk ağak kösülse üşiyür: Ayak, yorganın ölçüsünden fazla uzatılırsa soğuk alır. Bu, haddi aşmamak için söylenir. (336)

Arslan kökrese at adakı tuşanur: Aslan kükrese atın ayakları birbirine dolanır. Bu, zayıf birinin bir büyüğe mukavemet etmesi; büyük üstüne gelince de titremesi durumunda söylenir. (341)

Sözke süçünse bulun barır: Adam sözün tadına varırsa tutsak gider. Bunun bir hikâyesi vardır. Bu, bir sözü duyup da işini terk eden için söylenir. (342)

Kūz keligi yāzın belgürer: Güzün gelişi yazdan belli olur. Bu, bir işin başlangıcını ve gelecekte ne olacağını anlatmak için söylenir. (352-353)

Evlig toğursa közi yolka bolur: Ev sahibi misafiri doyurursa, misafirin gözü gitmek için yolda olur. Yemek yedikten sonra müsaade isteyen için söylenir. (355)

Sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas: Ekin zamanında tartışma olsa harman zamanında kavga çıkmaz. (373)

Erdemsizden kut çertilür: Edebi ve fazileti olmayan kişiden devlet ve talih gider. (381)

Teve silkinse eşekke yük çıkar: Deve silkinirse eşeğe yük çıkar. Bu, küçüğü bırakıp büyüğü almak için söylenir. (389)

Kiçigde katıglansa ulgağu sevnür: Küçüklüğünde çalışan, büyüyünce sevinir. (400)

Boşlaglansa boxesuklanur: İşte taşkınlık yapıp amirine karşı gelenin elleri boynuna bağlanır. Bu, fikrinde, dediğim dedik diyenler için kullanılır. (402)

Tatıg közre tikenig tüpre: Fars'ı gözden vur; dikenini kökten sök. (406)

Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas: Türklere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki börk de olsun. (407)

Kılıç tatiksa iş yunçır, er tatiksa et tunçır: Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur. Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir. (407)

Er sözi bir eçler köki üç: Erkekliğin gereği olarak onun sözü bir olmalıdır; bundan dönüş olmaz; nasıl ki eyer kaburgasının bağı üçtür; bir tane fazla olursa deliklerin çokluğundan eyer kaşı kırılır; üçten az olursa, iki (bağ) insanı taşımaya dayanamaz. Bu, dediğini yerine getirmek için söylenir. (408)

Sakak oxşar, sakal bıçar: Aldatarak sakalı okşar; çeneyi keser. Bu Arapların şu sözü gibidir: *yusirru hasuwwen fi:-irtiga: 'in* (köpük içerken çorba içmiş gibi sevinir.) (1395. dipnot: Anlamına göre atasözü *sakal oxşar, sakak bıçar* olmalıdır; nitekim yazma 144'te aynı atasözü *sakak bıçar, sakal oxşar* biçiminde geçmektedir.) (409)

İkki bugra iğeşür otra kökegün yençilür: İki buğra çarpışıp birbirini ısırır; göksinek aralarında telef olur. “İki yönetici savaşı; aralarında zayıflar ölür” fikrini anlatmak için kullanılır. (409)

Ālın arslan tutar kūçün kösgük tutmas: Hile ile aslan tutulabilir; güç ile korkuluk tutulamaz. (410-411)

Eliç tutgınca ot tut: Ateş tutmak kefil olmaktan iyidir; çünkü o, sonunda pişman olur. (412)

Ödlek karıtmışka boğug talkımas: Zamanın ihtiyarlattığına boya ayıp sayılmaz. (418)

Atası açığ alımla yise oğlının tışi kamar: Baba, ekşi elma yese, öldükten sonra oğlunun dişi kamaşır. Bu, babanın işlediği suçun, sonradan hesabının oğlundan sorulması için söylenir. (421)

Arı kavçitsa ısrur: Biri arıyı kışkırtırsa, sokar. Fitne çıkarıp içine düşen için kullanılır. (429)

Saçıratgudın korkmuş kuş kırk yıl adrı yıgaç üze konmas: Bu vartayı bir kere atlatan kuş, iki dalı olan ağaca kırk yıl boyunca konmaz. Bu aleyhisselâm'ın (peygamberin) *la:yulsa' u'l-mu' min min cuhrin merrateyn* (mümin, sokulduğu yerden iki defa sokulmaz) dediği gibidir. (430)

Tilkü öz yinike ũrse uduz bolur: Tilki kendi inine ũrse uyuz olur. Bu, kendi kabilelerini kŕtŕleyip sonra da onlarsız yapamayan için sŕylenir. (446)

Yund başın yularlap keŕeld(?) yi(?): Piştikten sonra bile atın başını yemek istersen ona yular takıp kaçmasın diye bağla, sonra ye. Atın ihmal edilmemesini, atın korunması gerektiğini anlatır. (448)

Yŕvŕřlŕg kelin kŕdegŕ yavaş bulur: Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu ve kendisine uyan damat bulur. ŕnkŕ o (damat) bunu (gelini) mal ile donatılmış bulur ve ona sayėı duyar. (449)

İş yaragında sart asıgında: İşler için uygun fırsat beklenir. Tŕccar da kârındadır. Eğer kazanacağını bilirse, ne olursa olsun, satar. (450)

Ŗt tŕtŕnsŕz bolmas yigit yāzuksuz bolmas: Ateş ancak dumanla olur. Bu sebeple gencin de mutlaka bir suçu vardır. Suç işleyen genç bunun için ŕzŕr diler ve başına kakılır. (451)

Oprak yasıkdın tŕzluė yā çıkar: Yıpranmış yaylıktan tozlu yay çıkabilir. Bu da *tera'r-raculu'n-naħi:fe fe-tezderi:ħi we fi: eşwa:biħi esedun mezi:dun* (zayıf bir adamı gŕrŕrsen; ona değer vermezsin; aslında o elbisesi içinde artırılmış –kŕkremitř- bir aslandır.) sŕzŕ gibidir. (452)

Yitŕklŕg anası koyun açar: Kaybeden kişi, kaybettiği şeyi annesinin kuşağında bile arar. Yani, o bunu yapmakta haklıdır. (452)

Telim sŕzŕg uksa bolmas yalım kaya yıksa bolmas: İnsan sama sŕzŕ anlayamadığı gibi dağın yalçın kayalarını da yıkamaz. Bu, sŕzde esas konuya gelinmesi için kullanılır. (453)

Kılnu bilse kızıl keer yaranu bilse yaşıl keer: Kadın řuħ ve işveli olmayı bilse kızıl ipek giyer; nazlı ve tatlı olmayı bilirse erguvanî ipek giyer. Yani koca, bŕylece onu hoş tutar. (453)

Barçın yamağı barınka kars yamağı karska: İpeğin yaması ipekle daha uygun olur. Yŕnŕn de yaması yŕnle yakışır. Bu, her cinsin kendi cinsine daha meyilli olduğunu anlatmak için kullanılır. (456)

Ütlüg yinçü yirde kalmas: Delinmiş inci yerde bırakılmaz; biri gelip onu alır. Bu, cariyelerin bakire olarak, kız kurusu gibi uzun süre evde tutulmaması ve birisinin onunla evlenmesi için söylenir. (457)

Aş tatgı tüz yogrın yîmes: Yemeğin tadı tuz iledir; ancak tuz yalnız başına çanakla yenmez. İşte, maksadı belirlemek için söylenir. (457-458)

Kara muñ kelmeginçe Kara Yalga keçme: Kara bela gelmedikçe bu sarp geçidi geçme; çünkü o sarptır ve devamlı kar tutar. **Kara Yalga:** Fergana ile Türk diyarı arasında sarp bir dağ geçidinin adı. (458)

Anası tevlüg yuvka yapar oglı têtig koşa kapar: Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar. Bu, iki dâhinin bir arada oluşu için söylenir. (458-459)

Neçe me oprak keğük erse yagmurka yarar: Keçe ne kadar yıpranmış olursa olsun yağmurda işe yarar. Kötü davranan ve kibirlenen hizmetçiyi çıkarmak isteyen adam için kullanılır. Böyle olsa bile, belki onu bazı işlerinde kullanırsın ve sen de rahat edersin. (461)

Yılan yarpuzdın kaçar kaçça barsa yarpuz utru kelür: Yılan devamlı firavun faresinden kaçar; nereye yönelirse karşısına firavun faresi çıkar. Sevmediği bir şeyden kaçtığı hâlde, (kaçtığı şey) devamlı karşısına çıkan ve onu gören için kullanılır. (461)

Yâtın yāglıg tiküsinden öznüñ kānlıg yudruk yig: Yakın birisinden yumrukla dürtülmek ve yumruklanmak, yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir. Bu, hırçınlaşan akrabalar arasında barışı sağlamak için söylenir. (462-463)

Yagının erse kerek yundakı tegir: Düşmandan bile gelse mal sana lazımdır. Düşmanın malından hiç olmazsa atının pisliği kalır; ondan da faydalanıp ateş yakarsın. (463)

Yaş ot küymes yalavar ölmes: Taze ot nasıl yanmaz ise elçi de ölmez. Gönderenin mektubunda sertlik ve kabalık olsa bile. Yüce ve Aziz (Allah)’ın dediği gibi “*ma:’ale’r-rasu:li ille’l-bela:ğu*”(elçinin vazifesi sadece tebliğdir – 5-99). (465)

Yıparlıg kesürgüdin yıpar kitse yıdı kalır: Misk kabından misk gitse de onun kokusu gitmez. Varlık içinde yaşayan birisinin varlığı gitse; yine o varlıktan bir

parça iz kaldığını ve ondan bir şey istendiği zaman mutlaka bir şeyler bulunduğunu anlatmak için söylenir. (465)

Tapug tās yerer, tās başıg yarar: Hizmet taşı yarar; taş da başı yarar. Bu, sahibinin iyilik yaptığı veya düşmanlarına karşı yardım ettiği hizmetkâr için kullanılır. (469)

Yazmas atım bolmas yañılmas bilge bolmas: Iskalamayan atıcı olmaz; yanılmayan âlim olmaz. (470)

Teve münüp kōy ara yaşmas: Deveye binen, kendisini koyunlar arasında saklayıp gizleyemez. Şöhret bulmuş bir işi saklamak isteyenler için söylenir. (470)

Kutlugka koşa yagar: Talihli adama devlet (şans) çiftler çiftler yağar. Kar ve dolu yağarsa da aynıdır. (470)

Yaljuk meñgü tirilmes sınka kirip kirü yanmas: Âdemoğlu sonsuza dek yaşamaz; mezara girince bir daha oradan dönmez. (472)

Kānıg kân bile yūmas: Kan, kan ile yıkanmaz. “Bir fitne, benzer bir fitneyle yatıştırılmaz; ancak barışla (yatıştırılır)” anlamındadır. (472)

Ata tōnı ogulka yarasa atasın tilemes: Mirası alsın diye artık babasının yaşamasını istemez. Diğer bir anlamı da şudur: O (çocuk) artık babasına ihtiyaç duymaz. Bundan, Oğuzlar **yol yarasun** derler; “yolda, dileğin uygun olsun” demektir. (480)

Tünle yorup kündüz sevnür kiçigde evlenip ulgadu sevnür: Geceleyin yürüyen gündüz sevinir; çünkü mesafeyi görmeden kat etmiştir. Küçüklüğünde evlenen büyüklüğünde sevinir; çünkü evlatları işlerinde koşuşturur; kendisi de dinlenir. (481)

Kişi sözleşü yılkı yıdlaşu: İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışırlar; hayvanların tanışması ise koklaşma iledir. (487)

Kūç ıldın kirse törü tūnlüktin çıkar: Zulüm avludan girse töre, yani insaf baca deliğinden (çadırın tepesindeki delikten) çıkar. (495)

Bor bolmadıp sirke bolma: Şarap olmadan sirke olma. Bu, yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir. (495)

Kulan kuḍugka tüsse kur baka aygır bolur: Yaban eşiği kuyuya düşse kara kurbağası ona karşı aygır kesilir. Bu, Arapçadaki *inne'l-buğa:şe bi-arzina: testensiru* (çaylaklar bizim ülkemizde kartallaşır) sözü gibidir. (496)

Būzdan sūv tamar: Buzdan su damlar. Bu, huyca babasına benzeyen için söylenir. (496)

Korkmuş kişike kōy başı kōş körünür: Bir şeyden korkan her koyunun başını çift görür. Bu, bir şeyden korkan ve onun hayalini görünce saat başı sıçrayan için söylenir. (498)

Sūv bīrmeske sūt bīr: Sana su vermeyene süt ver. Bundan maksat, “sana kötülük yapana iyilik yap”tır; çünkü senin ona ihsanda bulunman (onu sana) köle yapar. (499)

Kōkke suḍsa yūzke tüşür: Kim göğse tükürürse yüzüne düşer. Bu, birisinin, bir başkasına çirkin bir iş yapıp da içine kendisinin düşmesi durumunda söylenir. (501)

Yavlak tīllig bīgde kerü yalḡus tul yig: Devamlı söven bir koca olmasındansa kadının dul olması daha iyidir. (501)

Erdem başı tıl: Erdem ve meziyetin başı dildir. Bu, *elmer'u maxbu:'un taḡte lisa:nihi* (kişi, dilinin altında saklıdır) denildiği gibidir. (501)

Sögüt söliḡe kaḍıḡ kāsıḡa: Sögüt ağacının nemi kendisine yakışır; bir ağaç türü olan kayının da katı kabuğu kendisine yakışır. (502)

Yalıḡuk oḡlı mūnsüz bolmas: Âdemoḡlu kusur ve hastalıktan azade olmaz. (505)

Yūzke körme erdem tile: Yüzün güzelliğine, çirkinliğine bakılmaz. Adamda edep ara! Bu İslâm'ın *inneme'l-mer'u bi-aşḡareyhi bi-qalbihi we lisa:nihi* (Kişi, ancak iki küçük organı ile, kalbi ve dili ile) dediği gibidir. (506)

Oḡlan ıḡı ıḡ bolmas oḡlak mūnzi sap bolmas: Çocukların yaptığı iş güvenilir iş olmaz. Nasıl ki oḡlaḡın da boynuzundan iyi sap yapılmaz. (507)

Taz at tavarçı bolmas: Alacalı at yük taşıyamaz; çünkü kötü toynaklıdır. (509)

Köni barır keyikniñ közinde adın bāşı yok: Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz. Tabii ki gerçekte göz yara değildir. Düşünmeden bir işe atılıp onun içine düşen ve kınanan için söylenir. (Burada Kâşgarlı, gözün benzetme yoluyla yara anlamında kullanıldığını belirtmek istiyor.) (510)

Tāg tāgka kavuşmas kişi kişiğe kavuşur: İki dağ yerlerinde sabit oldukları için birbirlerine kavuşmazlar. İnsanlar ise uzun zaman geçse bile birbirlerine kavuşurlar. Uzun zamandan sonra birinden sevgi gören için kullanılır. (511)

Kānıg kân birle yūmas: Kan kanla yıkanmaz. Yani, fitne barışla yatıştırılır. (514)

Yāzın katıglansa kışın sevnür: Yazın çalışıp kazanan kışın sevinir. (514)

Bilmiş yek bilmeğük kişiden yig: Tanıdığın şeytan tanımadığın adamdan daha iyidir. Bu, tanıdıklara saygıyı korumak için söylenir. (515)

Kūz keligi yāyın belgölüg: Güzün gelişi, ilkbaharın gelişinden belli olur. Bu, başından beri nereye gideceği bilinen iş için kullanılır. (515)

Tayak bile taymas tanuk sözün bütmes: Değneği olan kimse çamurda kaymaz. Şahidin sözü de şahitlik yapmadıkça bilinmez. (518)

Teve bedük erse mayakı bedük ermes: Devenin cüssesinin büyük olması, pisliğinin de büyük olması demek değildir. Bu, bir büyüğün yanında çırak olduğu hâlde kendini büyük görenler için kullanılır. “Büyüklik, kölesi olduğun kişiye aittir” demektir. (518)

Bir toyın başı agrısa kamug toyın başı agrımas: bir “toyın” başı agrısa bütün “toyın”ların başı agrımaz. Arkadaşlarından birinin hastalığı sebebi ile bir şey yemekten imtina eden kimse için kullanılır; böylece diğeri (yemeyen kimse) yemeğe davet edilir. (519)

Taygan yügrükin tīlkü sevmes: Tilki hızlı koşan ve koşarken havlayan köpeği (tazıyı) sevmez. Bu, aralarındaki meziyet fazlalığından dolayı birbirlerinden nefret eden iki âlim için söylenir. (521-522)

Kaynar ögüz keçigsiz bolmas: Suyu taşıp kaynayan nehir geçitsiz olmaz. Bu, bir iş karışmasından dolayı üzüldüğü zaman kullanılır; “bunun mutlaka bir çıkışı vardır” denilir. (528)

Otagka öpkelep sūke sözlemedük: Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı. Bu, bir insanın yaptığı bir işe kızan ve bu sebepten dostlarından nefret edip onlarla konuşmayan için söylenir. (536)

Kurmuş kiriş tügülmes ukrukun tāg egilmes: Kurulan yaya düğüm atılmadığı gibi kementle de dağ eğilmez. Bu, birisine, zayıf vasıtalarla büyük bir işe girişmemesini tavsiye için söylenir. (539)

Kalın bulutug tüpi sürer karanıku ışık urunç açar: Aniden çıkan rüzgâr göğün karanlığını açar. Aynı şekilde hükümdarların kapılarındaki karanlık işi de rüşvet açar. İhtiyacı olan kimseye rüşveti tavsiye ediyor. (540)

Böri koşnısın yīmes: Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez. Bu, komşularına hürmet etmesi emredilen kimseye söylenir. (542)

İl kalır törü kalmas: Ülke bırakılır, örf, âdet bırakılmaz. Öncekilerin koyduğu örf, âdete uyulması için söylenir. (542)

Kovı er kuğugka kirse yıl alır: Talihsiz adam kuyuya girse, onu rüzgâr çıkarır ki eziyet çeksinsin. (545)

Yiti başlıg yıl böke: Yedi başlı yılan. Kahramanlar da bununla adlandırılabilir. Mesela Yabaku ulularından bir büyük (kişi) **Böke Budraç** olarak adlandırılmıştı. **Gāzi Arslan Tigin** bunlarla savaştığında Yüce Tanrı bunları bozguna uğrattı. Müslümanlar 40000 idi; **Böke Budraç** ile olan kâfirler ise 700000 idi. Mahmud diyor ki: Bu savaşı görene sordum; dedim ki: “Bu kadar kalabalık olmalarına rağmen kâfirlerin bozgunu nasıl oldu?” Dediler ki: “Biz de buna şaşırdık ve kâfirlere sorarak onlara dedik ki, bu muazzam kalabalıkla nasıl bozguna uğradınız?” Dediler ki: “Davullar vurulup borular çalındığında başımızın hizasında ufku kapatan yeşil bir dağ gördük. İçinde, hepsi de açık olan ve bize kıvılcımlar fırlatan sayısız kapı gördük. Bundan dehşete düştük ve böylece bizi yendiniz. “Dedim ki: “Bu da peygamber (s.a.v.)in, Müslümanlar arasında kalan mucizelerindendir.” (545)

Tamu kapuğın açar tavar: Rüşvet cehennemin kapısını bile açar; başka şeyin kapısının lafı mı olur? İşin bitirilmesinde rüşvet vermek için tavsiye edilir. (548)

Küniniñ küline tegü yağı: Kuma o derece düşmandır ki aradaki bu düşmanlıktan dolayı, külü diğerinin gözüne savrulur. (549)

Bugday kutında sorkıç suvalur: Buğdayın devlet ve bereketi sayesinde sarıçalı (karamuk) da su bulur. Bu, başkasıyla beraber olma sayesinde hayır gören için söylenir. (551)

Kizlençü keline: Gizlenen şey gelinde olur; çünkü o eşi için hoş şeyler saklar. (552)

Bir tilkü terisin iki la soymas: Bir tilkinin derisi iki defa soyulmaz. Bir insandan hayır görüp de ikinci defa isteyen için söylenir. (553)

Kadaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış: Kardeş ve akraba dendi; kimse ona iltifat etmedi. Kayın dendi; o, onu kayırdı. Bu, kayınların hürmetine uymak için söylenir. (553)

Yazıda böri ulısa evde ıt bağı tartışur: Dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğin ciğeri sızlar. Bu, akrabaların birbirlerine özlemleri için kullanılır. (557)

Keğüklüg ölimes, küveçlig kürimes: Kepenek sahibi yağmurda ıslanmaz, kendisini onunla korur. Gem de *neyzekî* (mızraksı demirli) olursa at taşkınlık ve huysuzluk yapamaz. Bu, işlerde önceden hazırlıklı olmak için söylenir. (557)

Kişi eti tirigle tatır: İnsanın etinin tadı hayatta iken vardır. Yani çalışırken mal kazanır; ondan lezzetli yiyecekler edinir. Sanki onunla lezzet buldu gibi düşünülmüştür. (557-558)

Kurtga büğig bilmes yirim tār tār: Kocakarı oyun bilmez, yerim dardır, der. Bu, bir şeyde iddialı olup da o şey kendisinden istendiğinde onu ispat etmekte âciz kalan ve sahte bir bahaneye sığınan için söylenir. (558)

Arslan karısa sıçgan ūtin küdeşür: Aslan yaşlanınca sıçanın deliğini gözetler ki onu alsın. Büyük bir işi yapmaktan âciz kalıp küçüğüne razı olan ihtiyar için söylenir. (560)

Öldeçi sıçgan müş taşakın kaşır: Sıçanın ölümü yaklaşmış ise kedinin taşacağını kaşır. Yok olmaktan başka sonucu olmayan bir işe asılan için söylenir. (562)

Atası anası açığ alımla yise oğlu kızı tışi kamar: Baba ve anne ekşi elma yese oğulun dişi kamaşır. Bu, kötü iş yapan baba veya anneden çocukların sorumlu tutulması için söylenir. (564)

Tegirmende togmış sıçgan kök kökregiye korkmas: Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz. Çok zorluklar çekmiş bir kişi, onlardan (çektiği zorluklardan) biriyle korkutulursa söylenir. (568)

Yakadaki yalgagalı eligdeki içgınur: İnsan, yakasındaki yemek parçacıklarını yalarken elindeki kap düşer ve yalayan, (asıl yemeği de) kaçırmış olur. Bir şeye tamah edip bütün varlığını ona harcayan için söylenir. Elde bulunanı tutmak ve mevcut olmayana tamah etmeyi bırakmak için öğütlenir. (578)

Teşizde tegirmen turgursa yaragsızda yâr barır: Birisi uygun olmayan yerde değirmen yaparsa su gereksiz yerden fışkırır. Bu, bir işi yanlış zamanda yapan için söylenir. (599-600)

Kiñ tön opramas keñeşlig bilig artamas: Geniş elbise çabuk yıpranmaz; meşveretle aşılarmış akıl bozulmaz. Bu, işi yaparken başkasına danışılması ve kendi başına yapılmaması için söylenir. (601)

Kuş torka meñ üçün ılınur: Kuş, içindeki yem için tuzağa takılır. Bu, rızık ararken birinin sevmediği bir duruma düşmesi hâlinde söylenir. (601)

Erke muñ tegir tåg señiriye yel tegir: İnsana sıkıntı düşebilir; rüzgârın dağın burnunu vurduğu gibi. Sonra ondan (sıkıntı) kaybolur; rüzgârın dağ burnundan kaybolduğu gibi. Dağ burnu yerinde durmaktadır. (601-602)

Birin birin miñ bolur tama tama köl bolur: Birler toplanırsa ondan bin olur; bunun gibi damla arka arkaya damlarsa bununla göl dolar. Bu, bir şey az bile olsa onun kabul edilmesi için söylenir. (602)

Süsegen uđka Teñri münüz birmes: Süseğen sığıra Allah boynuz vermez. Bu, insanlara eziyet edeceği bir şey isteyip de onu elde edemeyen için söylenir. (603-604)

Közden yırasa köñülden yeme yırar: Dostlar gönülden uzak kalırlarsa sevgileri de gönülden uzaklaşır. (604)

Edgü er süñüki erir, atı kalır: İyi adamın kemikleri toprakta erir; onun adı ise ilelebet kalır. İyilik yapması istenene söylenir. (605)

Kalın bîrse kîz alır kerek bolsa kız alır: Kalın (*mihr*) verirse bakire gelin alır, eğer bir şeyi istiyorsa ve ona ihtiyacı varsa onu pahalı almak zorunda kalır. (606-607)

Üküş sevinç bulsa katıg oxsunur: Çok sevinçli kişi bir şeye uğrayabilir ve onda üzüntüsü artar. Bir şeyde aşırıya gitmemek için tavsiye edilir. (607)

Toyın tapugsak Tenri sevinçsiz: Kâfirlerin din adamı Yüce Allah'a ibadet eder; ancak Allah sübhânehu ve taalâ onun işinden razı değildir. Bu, karşı tarafın hoşlanmadığı bir işi yapan için söylenir. (608-609)

Yazmas atım yagmur yañılmas bilge yañku: Mahir ve şaşmaz atıcı yağmurdur; çünkü onun hedefi yeryüzüdür ve o da geniştir; atışında hata yapmaz. Her hususta doğru söyleyen âlim de yankıdır; çünkü o, sen nasıl bağırırsan sana öyle cevap verir. Bu, bir şeyde hata yapıp özür dileyene söylenir. (610)

İki koçnar başı bîr eşiçte bışmas: İki koç başı bir tencerede pişmez. Bu, iki bey veya başkasının bir şehir için dalaştıklarında birinin oradan mutlaka çıkması gerektiğini anlatmak için söylenir. (611)

Kağdaş kama urur öğdaş örü tartar: Aralarında nefret olduğu için baba bir kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Ana bir kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler. (611)

Yalñus kâz ötnes: Tek başına, yalnız kaz bağırılmaz. İş yapılırken başkasından yardım istemek için kullanılır. (612)

Yalñuk oğlu yökadur, edgü atı kalır: Âdemoğlu ölürek yok olur; eğer hayırlı ve iyilikte bulunan biri ise onun zikri ve adı kalır. İyilik yapılması için söylenir. (612)

Alın arslan tutar küçin sıçğan tutmas: Hileyle aslan tutmak, mümkündür; zorla sıçan bile tutulmaz. İşlerin latif hileyle, yavaş yavaş yapılması ve zor kullanılmaması için söylenir. (622)

Sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas: Ekin vakti çekişme ve mücadele olursa harman vakti düşmanlık olmaz. Bununla, vukuundan önce işte tedbir alınması istenir. (625)

Karı öküz balduka korkmas: Yaşlı öküz baltadan korkmaz. Bu, alışık olduğu bir şeyle korkutulan için söylenir ve o, ondan korkmaz denir. Yaşlı öküzün alışık olduğu için baltadan korkmadığı gibi. (627)

Sūv körmeginçe etük tartma: Su görülmeden ayakkabı çıkarılmaz. İşlerde temkinli davranmak için söylenir. (629)

Yalksa yeme yāg eḍgü küyse yeme kūn eḍgü: İnsan bıksa da yağ, yavan ve tuzlu yemekten daha iyidir. Güneş de yaksa bile kara bulut ve sisten daha iyidir. (632)

Kōkke suḍsa yūzke tūşūr: Kim göğe tükürse yüzüne düşer. Kendisinden büyük mertebedeki kişiyle uğraşan veya ona düşmanlık güden için söylenir. Bu düşmanlık ve onun vebali, tükürüğün yüze dönmesi gibi sana döner. (634)

ALTINCI BÖLÜM: SONUÇ

6. SONUÇ

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri başlıklı çalışmamız doğrultusunda elde ettiğimiz sonuçları şöyle maddelendirebiliriz:

1) Kaşgarlı Mahmut, zamanının çok ötesinde bir dil anlayışına sahip, 11. yüzyıldan bugüne Türk dilinin ilklerini ve ilkelerini ortaya koyan büyük bir dil bilimcidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ne derece ince ve kıvrak bir dil zekâsına sahip olduğunu kanıtlayan Kaşgarlı Mahmut, Türklük Biliminin başlatıcısıdır. Hedef kitlesi Araplar için Türk dilinin özelliklerini açıklarken Türk dilinin seslerini tanıtırken takındığı tavır, bugün hayranlık uyandıracak derecede bilimseldir. *Dîvân*'da, bir laboratuvarı son derece teknik cihazlarla hem Türkçenin hem de Arapçanın seslerinin ses değerlerini ölçerek açıklayan bir ses bilimci gibidir.

Ayrıca eserinde oldukça açıklayıcı, anlaşılır bir biçim benimseyen Kaşgarlı Mahmut'un dil bilgisi kurallarını örneklendirirken veya madde başı yaptığı sözcükleri cümlelerle somutlaştırırken zaman zaman oldukça cesur, oldukça müstehcen örnek kullanımlar seçmesi de dikkat çekicidir. Kaşgarlı'nın sergilediği bu tutum, onun, eserinde dilin bütün boyutları ile, bütün söz varlığı ile birlikte yansıtılması endişesinin sonucudur. Ona göre Türk dili, günlük hayattaki bütün kullanımları ile *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer almalıdır, almıştır da.

2) Kaşgarlı Mahmut, Araplara Türkçe öğretmek amacını gerçekleştirebilmenin iki basamağı olduğunun farkındadır. Birincisi hedef kitle için öğretilecek dilin söz varlığını ortaya koymak (*Dîvânu Lugâti't-Türk*); ikincisi öğretilecek dilin dil özelliklerini ortaya koymaktır (*Kitābu Cewāhiri'n-Naḥwi fi-Lugāt'it-Türki*). Bu iki basamağın birbirini tamamladığının ve ancak o zaman hedef kitleye yabancı bir dil öğretilbileceğinin bilinci ile Kaşgarlı Mahmut, yola her iki eseri için malzeme toplamak amacı ile çıkmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bu gerçeğin en somut delilidir.

3) Kaşgarlı Mahmut'un bizzat dolaşarak derlemeler yapması *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün önemini kat kat artırmaktadır. Zira Türk dili tarihinde yabancılara Türkçe

öğretiminin ilk eseri olan Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılda yazılı dilin değil; sözlü dilin vücut bulmuş halidir. Bu nedenle aynı zamanda Türk dilinin ilk ağız çalışmaları eseridir.

4) Bu yüzyılın Türk lehçeleri, kendi içlerinde diyalektlere, ağızlara ayrılmaktadırlar. Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bazı seslerin veya bazı biçim özelliklerinin kullanımlarına göre lehçesel düzeyde kesin açıklamalar yapmış; ancak zaman zaman bu açıklamalarının aksi yönde örneklendirmeler kaydetmiştir. Kaşgarlı'nın bu tutumu, 11. yüzyılda lehçelerin kendi içlerinde ağızlara ayrıldıkları gerçeğinin sonucudur. Oğuz Türkçesi için *b diyalekti*, *m diyalekti* gibi; Argular için *dag ol diyalekti*, *ermes diyalekti* ... gibi.

5) Bu yüzyılın konuşma dilleri ses, şekil ve söz varlığı açısından birbirlerinden çok farklı değillerdir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri başlıklı çalışmamızdaki veriler, Kaşgarlı Mahmut'u özellikle bu yüzyılın lehçelerinin birbirlerinden çok az farkla ayrıldıkları, aslında birbirlerinin aynısı oldukları düşüncesinde haklı çıkarmıştır. 11 yüzyılda Türk lehçeleri, çok az dilsel özelliklerle birbirlerinden ayrılmakla birlikte büyük oranda benzerlik sergilemektedirler.

Aynı zamanda Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te lehçe kaydı vererek madde başı yaptığı sözcükler bir kenara bırakılırsa lehçe kaydının verilmediği söz varlığı unsurları, bu yüzyılın bütün Türk lehçelerinde kullanım alanına sahiptirler. Lehçe kaydının verilmediği madde başı sözcüklerin sadece 11. yüzyılın ölçünlü diline ait olduğunun düşünülmesi eksiklik oluşturmaktadır.

6) Bazı araştırmacılar tarafından Arap yazısıyla ve Arapça olarak yazıldığı belirtilen Dîvânu Lugâti't-Türk için Türkçeleştirilmiş Arap alfabesi ile Türk (Uygur) yazım kurallarına göre Türkçe - Arapça yazılmıştır, değerlendirmesini yapmak daha doğrudur.

7) Türkçeleştirilmiş Arap alfabesi ile Türkçe - Arapça yazılan Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyıldan bugüne Türk dilinin karakterine yönelik bilgiler de vermektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçenin sondan eklemeli bir dil olduğunu belirten ilk eserdir.

8) 11. yüzyılda Türk dili, uzun ünlülere sahiptir ve bu uzun ünlüler bu yüzyılda belirgin bir şekilde kısalma eğilimi içerisindeyler. Dîvân'ın başından sonuna, Kaşgarlı Mahmut, özellikle fonetik anlamda, bu bilgiyi öne çıkarmıştır.

Ayrıca Kaşgarlı Mahmut, Türk dilinde uzun ünlülerin varlığından ve var olan bu uzun ünlülerin kısalma eğilimlerinden bahseden ilk bilim insanıdır. Türk dilinde bugün birincil uzun ünlülerin kısalmaya sebep oldukları seslik (fonetik) değişme ve gelişmeler araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Çalışmamız göstermiştir ki Kaşgarlı Mahmut'un açıklamaları neticesinde, bugün araştırmacılar tarafından belirtilen uzun ünlülerin kısalmaya arkalarında bıraktıkları seslik değişme ve gelişmelere bir de $\text{đ} > \text{t}$ ünsüz seslerindeki ötümsüzleşme olayının eklenmesi gerekmektedir.

9) Türkçede kök denilen morfolojik unsurun bölünemeyeceğini, bölünemediği gibi aynı zamanda kök ünlüsünün değişmeyeceğini; uzun ünlülerin kısalma eğilimi içerisinde olmalarının yanı sıra eklerin, bağımsız sözlüksel birimlerin eklenmesi (gramerleşme) eğilimi neticesinde oluşmaları gibi Türkçenin özelliklerini ve eğilimlerini anlatan ilk eser Dîvânü Lugâti't-Türk, ilk dil bilimci Kaşgarlı Mahmut'tur.

10) Dil bilimciler tarafından kavram alanının geçmişi 18. yüzyılın ortalarına götürülen Gramerleşme teriminin, Türk dili alanındaki geçmişi, Kaşgarlı Mahmut'un açıklamaları ve örneklendirmeleri ile 11. yüzyıla götürülebilmektedir.

11) Yine bugün çoğunlukla üzerinde fikir birliğine varılan meselelerden birisi de Türkçede birçok tek heceli sözcüğün kök değil gövde halinde türemiş sözcük oluşudur. Kaşgarlı Mahmut, bugün üzerinde fikir birliği olan bu meseleye dair açıklamalar yapan ve örneklerle somutlaştıran ilk dil bilimcidir. Dîvânü Lugâti't-Türk, Türk dilinin genetik özelliklerine yönelik açıklamaların yapıldığı ilk eserdir.

12) Bazı araştırmacılar Eski Türkçede kalın ı sesi bulunmadığı gerekçesi ile Dîvân'daki Türkçe sözcükleri ı 'sız okumayı tercih etmişlerdir. Oysa Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lugâti't-Türk'te açıkça bildirmektedir ki 11. yüzyılda Türk dilinde ince i sesine karşılık kalın bir ı sesi mevcuttur. Bu sonuç doğrultusunda Dîvân okumalarında Türkçe sözcükleri ı 'sız okuyan araştırmacıların okumalarını yeniden gözden geçirmeleri gerektiği düşüncesindeyiz.

Dîvânu Lugâti't-Türk açıkça ortaya koymaktadır ki 11. yüzyılda Türk dili uzun ve kısa biçimleri ile birlikte toplam $(8+8) = 16$ ünlü sese sahiptir. Kapalı e sesi de bu ilgilşim içerisinde yer almamaktadır.

13) Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türkçe ile Arapçayı sahip oldukları sesler bakımından karşılaştırmış, Türkçenin sahip olduğu ve Arapçada, Arap alfabesinde karşılıkları bulunmayan sesler için, Arap alfabesindeki benzerlerine bazı noktaların ilave edilmesi ile oluşturulan yeni işaretlerin Dîvân'da kullanıldığını açıkça bildirmiştir.

Bazı araştırmacılar tarafından iddia edilen, bu harflerdeki noktaların sonraki yüzyıllarda başka bir el tarafından Dîvân'a eklendikleri düşüncesi yeniden gözden geçirilmelidir. Zira Kutadgu Bilig'in Arap harfli nüshalarında da mevcut olan bu harfler, bu yüzyılın gerçeğidir ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te de Kaşgarlı tarafından kullanılmışlardır. 11. yüzyılda Arap alfabesinin Türkçeleştirilme çabaları sonucunda Arapçada olmayan ve Arap alfabesinde karşılıkları bulunmayan Türkçenin birincil sesleri için bu yüzyılda yeni işaretler alfabeğe eklenmiş ve Dîvân'da da Kaşgarlı tarafından kullanılmışlardır.

14) Tıpkı 20. yüzyılda Arap harflerinin kullanımından Latin harflerinin kullanımına geçilirken yapılan Latin alfabesinin Türkçeleştirilmesi çalışmaları, 11. yüzyılda Türk (Uygur) harflerinin kullanımından Arap harflerinin kullanımına geçilirken de yapılmıştır. 11. yüzyılda da Türkler, kullanacakları alfabeği, olduğu gibi almaktansa öncelikle Türkçenin ses değerlerini karşılayabilecek şekilde reform hareketlerine tabii tutarak Türkçeleştirmişlerdir.

15) Kaşgarlı'nın üç noktalı ze harfi ile yazdığı, z ile ş arasında çıkan bir ses olarak tanımladığı ve Türkçenin birincil seslerinden birisi olarak belirttiği zay harfi (z), Farsçadaki j sesi değildir. Bunun için j harfi ile transkripsiyon edilmesi doğru değildir.

16) Kaşgarlı Mahmut'un "Arap fe"si olarak adlandırdığı ve üç noktalı f ile gösterdiği işaret Türk dilindeki diş - dudak ünsüzü v sesinin karşılığıdır. Bu ses Türkçe için olmazsa olmaz bir ses iken Arapçada bulunmamaktadır. 11. yüzyılda Kaşgarlı'nın Türkçe dediği Karahanlı - Hakaniye Türkçesinde üç noktalı f ile yazılan diş - dudak ünsüzü v sesine karşılık Oğuzlar vav ile çift dudak ünsüzü w sesini kullanmaktadırlar.

Birçok araştırmacı tarafından üç noktalı f işaretinin çift dudak ünsüzü w sesini karşıladığı buna karşılık Oğuzlarda diş - dudak ünsüzü v sesinin var olduğu düşüncesi ile Dîvân okumaları ve çalışmaları yapılmıştır. Oysa Kaşgarlı Mahmut Dîvân'da Türklerdeki diş - dudak ünsüzü v sesine karşılık Oğuzlarda çift dudak ünsüzü w sesinin varlığını açıkça ortaya koymuştur. Bu doğrultuda bazı araştırmacılar tarafından 11. yüzyılda, Türkçede (Hakaniye Türkçesi) çift dudak ünsüzü w, Oğuz Türkçesinde diş - dudak ünsüzü v sesinin bulunduğunu ortaya koyan çalışmalar yeniden gözden geçirilmelidir.

17) Divân'ın girişinde Kaşgarlı Mahmut, altında kırmızı mürekkep ile Arap alfabesindeki karşılıklarının bulunduğu 18 işaretli Uygur alfabesinin listesini verir.

Burada dikkat edilmesi gereken şudur: Uygur alfabesindeki harfinin altında

Türkçedeki diş - dudak ünsüzü v sesini karşılayan Arap fe'si vardır: . Bu durumda

harfi de diş - dudak ünsüzü v sesini karşılamaktadır.

Ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un açıklamalarından çıkardığımıza göre, Dîvân'da üç noktalı fe ile yazdığı diş - dudak v sesi, vav ile yazdığı çift dudak w sesine göre daha eski bir sestir. Zaten bu sesi kendisi de talî ünsüzler arasında vererek Türkçe için asli oluşunu ortaya koymuştur.

18) 11. yüzyılda ng, nç, ny gibi çift ünsüz olarak bilinen ligatürler tek ses değerine sahiptirler.

19) 11. yüzyıl Türk lehçeleri için r, l, n ünsüzleri akıcı ünsüzler, p, ç, t, k / k ünsüzleri sert ünsüzler, p, m ve s ünsüzleri pekiştirme ünsüzleridir.

20) Türk dilinde gerçek şeddeli, ikiz ünsüzlü sözcük çok az bulunur.

21) Türkçe sözcüklerde tek hecede iki ünsüz ses yan yana bulunabilir; ancak ikiden fazla ünsüz ses tek hecede yan yana bulunamaz.

22) 11. yüzyıl Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumları söz konusudur.

23) Kaşgarlı'nın hemen öncesinde, Uygur Türkçesinde varlığı ortaya konan ny sesi Kaşgarlı tarafından Dîvânü Lugâti't-Türk'te de kayıt altına alınmıştır.

Muhtemeldir ki 11. yüzyılda ny sesini kullanan Türk dili konuşurları, Kaşgarlı öncesindeki Kitabelerin Ağızları konuşurlarıdır. 11. yüzyıl öncesi ny sesi, bu yüzyılda dar bir alanda da olsa kullanım sahasına sahiptir.

24) Bugün Türk dilinin tartışılan mevzularından birisi de 3. teklik şahıs iyelik ekidir. 11. yüzyıl Türkçesinde bu ek +(s)I(n) biçimindedir. 3. çokluk şahıs iyelik eki de +lArI(n) biçimindedir.

25) Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, bazı morfolojik unsurların 11. yüzyılda artık kaybolmaya yüz tutan kullanımlarını da örneklendirmektedir. Şart kipi olarak görev yapan -sA ekinin -sAr biçimi de Dîvân'da bir örnek ile kayıt altına alınmıştır. Bunun yanı sıra geniş zaman kip ekinin olumsuz biçiminin -mAs eki ile olduğu özellikle vurgulanırken Dîvân'ın tamamında iki fiil ile Kaşgarlı, -mAz olumsuzluk biçimini de örneklendirmiştir.

26) Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk lehçelerini belli ölçütlere göre sınıflandırma, tasnif çalışması yapan ilk bilim insanıdır. Öncelikle birbirlerine yakınlıklarına göre doğu - batı ve kuzey - güney sıralamasında bir tasnif yapan Kaşgarlı, daha sonra Türk lehçelerini tek dilli, iki dilli, yabancılarla karışma, şehirlilerin dili olma, göçebelerin dili olma, en fasih olma, hafif olma gibi ölçütlerle de farklı sınıflandırmalara tabii tutmuştur.

Bu sınıflandırmaların yanı sıra asıl sınıflandırma işlemi, Dîvân'ın genelinde Türkler (Hakaniye) ve Oğuzlar merkezli yapılmıştır. Lehçelerin birbirlerine göre ses ve şekil farklılıklarını ortaya koyarken çoğunlukla Türkler ve onlarla birlikte hareket edenler bir grup, Oğuzlar ve onlarla birlikte hareket edenler bir grup yapılmıştır. Bu gruplandırmalar da gösterir ki 11. yüzyılda Türk (Hakaniye) lehçesi ve Oğuz lehçesi asıl grupları belirleyen başat lehçelerdir.

YEDİNCİ BÖLÜM: KAYNAKÇA

7. KAYNAKÇA

AKALIN, Şükrü Halûk (2008), Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ARGUNŞAH, Mustafa, SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülten (2012), Tarihî Türk Lehçeleri Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul.

ATA, Aysu (2002), Harezmece Altın Ordu Türkçesi, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 36, İstanbul.

ATALAY, Besim (1998), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-Dizini I-II-III-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AYDIN, Tahirhan (2010), Arapça ve Türkçe'de Sesler -Karşıtsal Çözümleme-, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 14 Sayı: 44.

BAŞDAŞ, Cahit (2001), Divanü Lûgati't-Türk'teki Şiirlerde İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları, İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri, 11: 29-40.

BROCKELMANN, Carl (1928), Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd el-Kāşgarīs Dīvān Luyāt'at-Türk, Körösi Csoma-Gesellschaft, Budepest.

BROCKELMANN, Carl (1954), Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens, E. J. Brill, Leiden.

BURAN, Ahmet (1996), Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BURAN, Ahmet (1999), Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı - 1996 Bildirileri, s.207-214, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BURAN, Ahmet (2007), Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağzlarında S/Ş Meselesi, Turkish Studies /Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring.

BURAN, Ahmet (2008), "Türkçede İsim Çekim Ekleri", Makaleler, Ankara: Turkish Studies.

BURAN, Ahmet, ALKAYA, Ercan, YALÇIN, S. Kaan (2014), Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I Güneybatı / Oğuz Grubu, Akçağ Yayınları, Ankara.

CANPOLAT, Mustafa (1967), Behcetü'l-Hadâ'ik'in Dili Üzerine, TDAY-Belleten, Ankara.

CLAUSON, Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, London.

ÇEÇEN, Halil (2015), Çeviri Yazıda "V" Ünsüzü Üzerine Bir Değerlendirme, Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 10/16, s. 461-474. Ankara.

DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982-1984-1985), Mahmut el-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugati't-Türk), Part I, Part II, Part III, Harvard Üniversitesi Basımevi.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1996), Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

ECKMANN, János (1960), Küçük Çağatay Grameri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 10: 41-64.

ECKMANN, János (1979), Harezmi Türkçesi - Tarihi Türk Şiveleri, (Haz. Mehmet Akalın), Sevinç Matbaası, Ankara.

EMRE, Ahmet Cevat (1949), Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri - İlk Deneme, Birinci Kitap: Fonetik, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

ERASLAN, Kemal (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, A. Bican (2014), Makaleler Dil, Destan, Tarih, Edebiyat - 1, (Yayına Haz.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, A. Bican, AKKOYUNLU, Ziyat (2015), Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1985), Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler, 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül Tebliğleri, Türk Dili, Cilt I, s. 69-74.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014), -maç, -meç Eki Üzerine - Makaleler, (yay. hzr. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.

ERGİN, Muharrem (1988), Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

GABAİN, A. Von (2007), Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

GENÇ, Reşat (2015), Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

GÖKÇE, Faruk (2013), Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (1992), Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 35 (1987), 173-200. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43883/539292>

GÜLSEVİN, Gürer (2011), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (2016), 11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?, Bilig, no. 76, s. 269-300.

GÜLSEVİN, Gürer, BOZ, Erdoğan (2004), Eski Anadolu Türkçesi, Gazi Kitabevi, Ankara

GÜNER, Galip (2014), Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuzca Olarak Geçen Mandâr ve Mandârlan- Kelimelerinin Kökeni Üzerine Düşünceler, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/2, s. 54-61, Türkiye.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2013), Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2016), Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

HATİBOĞLU, Vecihe (1981), Türk Dilinde İkileme, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara. <https://docplayer.biz.tr/6705956-Prof-dr-vecihe-hatiboglu-turk-dilinde-ikileme-genisletilmis-ikinci-baski.html>

İLHAN, Nadir (2009), Türk Dilinde Çokluk, Manas Yayıncılık, Elazığ.

İLHAN, Nadir (2019), Türkçede Kelimelerin Ekleşmesiyle Ortaya Çıkan Ekler, The Journal of Academic Social Science Studies, Sayı:75, s.149-162.

JOHANSON, Lars (2002), Güneybatı Türkçesinde Çokluk Eki Şekilleri, (Çev. Nurettin Demir), Türkbilig Dergisi, Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2009), Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları, İstanbul.

KARAAĞAÇ, Günay (2013), Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARAHAN, Akartürk (2013), Dîvānu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARAHAN, Akartürk (2014), Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/2 2014 s. 13-28, Türkiye.

KARAHAN, Leyla (2018), Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara.

KAŞGARLI, Mahmud (1990), Dîvānū Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile), Kültür Bakanlığı, Ankara.

KELLY, James (1973), "Remarks on Kaşgarî's Phonology: II. Orthography." Ural-Altaische Jahrbücher, no. 45: 144-162.

KORKMAZ, Zeynep (1959), Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C XVII, Sayı 3-4. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995), Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2010), Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2013), Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

LİGETİ, Lajos (1942), Türkçede Uzun Vokaller, Türkiyat Mecmuası, Cilt 7-8, Maarif Matbaası, İstanbul.

MAHMUDOV, K. (1992). XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Eserlerin Dilinde D>Z>T>Z>Y>G veya D//Z//T//Z//Y//G Fonetik Olayı. Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Richard Nelson Frye Festschrift I, s. 107-116.

MANSUROĞLU, Mecdut (1979), Karahanlıca – Tarihi Türk Şiveleri, (Haz. Mehmet Akalın) Sevinç Matbaası, Ankara.

NALBANT, M. Vefa (2008), Dîvānū Luġātî't-Türk Gramer-i İsim, Bilge Oğuz, Ankara.

ÖZKAN, Mustafa (2014), “Türkçenin Anadolu’da Yazı Dili Olarak Gelişmesi.” Türkiyat Mecmuası, C. 24, Bahar, s. 53-73.

PRITSAK, Omeljan (2010), Mahmud Kâşgarî Kimdir?, Journal of Turkology, 10 (0), 243-246. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18501/195055>

PRITSAK, Omeljan (1963), Das Altürkische. Handbuch der Orientalistik, 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten, 5. Band: Altaistik, 1. Abschnitt: Turkologie. Leiden/Köln.

RÖHRBORN, Klaus (2004), Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine, Türk Dilleri Araştırmaları -14, s. 133-139.

RUSTAMOV, A. R., KORMUŞİN, I. V., POTSELUYEVSKO, Y. A., (2010), Mahmūd al-Kāşgarī - Dīvān Luġāt at-Turk (Svod Tyurkskiġ Slov), Tom 1, Moskva.

SAMİ, Şemseddin (2015), Kamus-ı Türkî, (Haz. Paşa YAVUZARSLAN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

SCHÖNIG, Claus (2004), On Some Unclear, Doubtful And Contradictory Passages in Mahmud al- Kasgarī’s ‘Dīwān Luġāt at-Turk, Türk Dilleri Araştırmaları 14: 35-56.

SEV, Gülsel (2004), Dîvânu Lûgat'it Türk'te İkilemeler, C: LXXXVIII, S: 634, s. 497-510

SEV, Gülsel (2007), Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri, Akçağ Yayınları, Ankara.

ŞAHİN, F. Yelda (2017), “Üç Noktalı Fe” Harfinin Ses Karşılığı Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı, Belleten, 65-2, s.351-413.

ŞÇERBAK, A. M,(1989), Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat (1995), Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Simurg Yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat (1997), Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 19, Simurg Yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat (2010), Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, CEYLAN, Emine, ÖLMEZ, Zuhale, EKER, Süer (1995), Türkmence - Türkçe Sözlük, Simurg Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep (2014), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TUNA, O. Nedim (1969), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uyğurcada Uzun Vokaller” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

USER, Hatice Şirin (2015), Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

06.03.1978 yılında Malatya / Akçadağ'da doğdum. İlkokulu Malatya Sümer İlkokulunda, liseyi Malatya Sümer Lisesinde tamamladım. 1996 yılında kazandığım İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümünden 2000 yılında mezun oldum. Üniversiteden mezun olduğum yıl Malatya Lisesinde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak göreve başladım.

2009-2012 yılları arasında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı Eski Türk Dili bilim dalında yüksek lisans eğitimimi bitirdim. Halen 2015 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı Yeni Türk Dili bilim dalında başladığım doktora eğitimine devam etmekteyim. Yabancı dilim İngilizcedir. 2015 Bahar dönemi ÜDS – İngilizce sınavından 72.5 aldım. Evli ve iki çocuk annesiyim.

Akademik çalışmalarına ait bilgiler şunlardır:

Yüksek Lisans

Durukoğlu Gökçen (2012), Kaşkay Şairi Ma'zun ve Şiirleri (Transkripsiyon-Metin-İnceleme), Danışman Yrd. Doç. Dr. Muhittin Çelik, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Doktora

Durukoğlu Gökçen (2020), Dîvânü Lugâtî't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri, Danışman Prof. Dr. Ahmet Buran, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ. (Devam ediyor.)

Kitap

Çelik Muhittin, Durukoğlu Gökçen (2016), Ma'zun Şiirler (Kaşkay Türkçesi) Giriş -İnceleme - Metin - Sözlük Tıpkıbası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap Bölümü

Durukoğlu Gökçen (2019), Bulgaristanlı Türkologlar – Mefküre Mollova, Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları –Dilciler- 1. Cilt, s. 375-381, Ankara: Akçağ Yayınları.

Makale

Durukoğlu, Gökçen (2017), “Yoğurt” Sözcüğünün Kökenine Dair Bir Deneme, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad), C1, S2, s. 100-103

Durukoğlu, Gökçen (2020), Kaşkay Türkleri, Türkçesi ve Mirza Mezun, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 8 (22) , 273-28.

Bildiri

Buran Ahmet, Durukoğlu Gökçen (2017), Tarihî Türk Lehçeleri ve Türkiye Türkçesinde Ünlü ve Ünsüzlerin Kullanım Sıklığı, IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, İnönü Üniversitesi, Malatya, 02-04 Kasım 2017, s. 920-949.